

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I**

**FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI**

№ 4

GƏNCƏ – 2025

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti: dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. Şahin Tağıyev,
prof. Vaqif Novruzov, prof. Mübariz Yusifov,
prof. Sevda Qurbanəliyeva, prof. Telman Quliyev,
prof. Muğan Quliyev, dos. Oruc Hüseynov,
k.e.d. İspəndiyar Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 03 iyul 2025 –ci il tarixli (protokol №12) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

ELMİ XƏBƏRLƏR – Gəncə, 2025 № 4

MÜNDƏRİCAT**RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA**

Cavadov E.M., Əhmədova S.Ş. *Steam texnologiyasının uşaq yaradıcılığının inkişafındakı rolu*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.6

Məmmədzadə A.C., Əhmədova S.Ş. *Kompozit materiallar və onların tətbiq sahələri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.9

Zərbəliyeva V. S., Paşayeva R.V., Əliyeva Ş.C. *Şar şəkilli şimşəyin yaranmasının fiziki mexanizmi*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.12

Əhmədova S.Ş. *3D modelləşdirmənin sənayedə tətbiqi*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.16

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Алиева Г.А. *Создание союза тюркских учителей в Азербайджане в 1918-1920 годах*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.19

Bağirova S.R. *Türksoy-un dil, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində fəaliyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.24

Bağirova Ş.V. *Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi: 1914-1918-ci illərdə humanitar və tibbi xidmətin tarixi*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.30

Əmirli İ.C. *XVI-XIX əsrlərdə uzaq şərq ölkələrində xristianlığın yayılması*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.38

Əyyubova Şəhla *Şirvanın XI-XIII əsr maddi mədəniyyəti bölgə şairlərinin əsərlərində*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.45

Alməmmədova E.F. *Azərbaycanda uşaq və ailələr ilə aparılan sosial işin mərhələləri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.54

Məmmədzadə G.M.-H. *Azərbaycan-Iran münasibətlərinin müasir durumu və inkişaf perspektivləri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.60

Hüseyn Hüseynli *Cənubi Qafqazda etnik və siyasi münaqişələr: region güclərinin və Türkiyənin mövqeyi*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.67

Mustafayeva C.A., Şamilova D.İ. *Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərinə tarixi bir baxış*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.73

Qədirova A.R., Əzizova A.Q. *XX əsrin 20-40-ci illərində Azərbaycanda dil və əlifba islahatlarının ideoloji məzmunu, siyasi məqsədləri və nəticələri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.79

Hacıyeva X.Z. *“Yeni qonşuluq” proqramında Cənubi Qafqaz dövlətləri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.86

Əliyev A.B., Əliyeva H.N. *Gözəl əxlaq və tolerantlıq İslamın əsas prinsipi kimi*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.91

PEDAQOGIKA

Babayeva F.K. *Təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi və islahatı konsepsiyaları haqqında*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.99

Hacıyeva L.İ. *Kiçik yaşlı məktəblilərin intellektual yaradıcılığının xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.105

Orucov V.Ö., Kərimova A.E. *Fizika müəllimlərinin pedaqoji hazırlığında innovativ təlim metodları və texnologiyalar: imkanlar və perspektivlər*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.111

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Abbasova U.V. *Экспрессия, образность и оценочность как базовые категории эмотивного пространства художественного текста*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.118

Abbasova X.E. *İngilisdilli reklam mətnlərində alınmalara bir nəzər*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.126

Abdullayeva S.S. *Azərbaycan şifahi dilinin şaxələri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.133

Bağirova G.M. *R.Qarinin “Çərpələnglər” romanında mədəni yaddaş və ədəbi referensiyalar*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.139

Bashirova A.H., Karimli A.T. *Linguistic behaviour of compound and phrasal verbs*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.144

Əhmədova A.A. *Qastronomiya turizmində milli kulinariya terminlərinin əhəmiyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.152

Аласкарова Е.И. *Анализ человеческой природы и социальных отношений в рассказе О. Генри «Вождь краснокожих»: иронический подход и социальная критика*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.158

Əliyeva G.T. *C.K.Ousun “İtirilmiş mənzərə” və “Dul qadının memuarı”*

əsərlərində avtobiografiyanın təcəssüm xüsusiyyətləri

DOI:10.30546/gdu.2025.4.162

Məmmədova N.E., Əliyeva N.İ. *English literature in the renaissance period*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.168

Əzizova K.Y. *Sənəqlərin tarixi inkişafı və müasir ingilis dilinə təsiri: sosial və mədəni kontekstlərdə dil dinamikası*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.172

Hacıyeva N.H., Novruzəliyeva S.C. *Ünsiyyət və keçmişi yaşamanın fəsadları*

DOI:10.30546/gdu.2025.179

Hacızadə A.Y. *İngilis dilində sözlükləri və onların funksional-semantik xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.186

Həsənova N.T. *Azərbaycan ədəbiyyatında aşiq və saz obrazının sosial-tarixi və bədii-estetik səciyyəsi*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.192

Hüseynova Ş.Ə., Həsənova S.İ. *Passive voice in English*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.199

Heydərova X.İ. *Nəsimi poeziyasında Hürufi Doktrinanın əsasını təşkil edən hərf və dilin ezoterik təbiəti*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.205

Hüseynova R.H. *İngilis dilinin təkamül tarixinə nəzər*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.210

Mahmudova M.N. *İctimai nitq üzərində işin mərhələləri*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.216

Məmmədova G.H. *İngilis dilində inversiya*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.222

Məmmədova K.V. *Cəfər Cabbarlının satirik şeirlərində tənqid hədəfləri və onların ədəbiyyatşünaslıqda qiymətləndirilməsi*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.227

Quliyeva T.A. *Ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılmasında texniki vasitələrin tətbiqi*

DOI:10.30546/gdu.2025.4.232

Касимова М.М.

Структурные элементы национального и интернационального типа характера

DOI:10.30546/gdu.2025.4.242

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA**STEAM TEXNOLOGİYASININ UŞAQ YARADICILIĞININ
İNKİŞAFINDAKI ROLU**

Dosent Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu
Əhmədova Samirə Şöhrəddin qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
elcin.cavadov@gdu.edu.az
samireahmedova2264@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə müasir cəmiyyətdə elmə əsaslanan məhsulların və innovativ texnologiyaların ayrılmaz hissəyə çevrilməsi, robototexnika, modelləşdirmə və dizaynın uşaq təhsil müəssisələrində, məktəblərdə və universitetlərdə aparıcı yer tutması mövzusunda toxunulur.*

Açar sözlər: şəxsiyyət dəyişiklikləri, STEAM, interaktiv texnologiya, inkişafın sosial şərtləri

Ключевое слово: личностные изменения, STEAM, интерактивная техника, социальные условия развития

Key words: personality changes, STEAM, interactive technology, social conditions of development

Hazırda texnoloji inkişaf dövrüdür. Yüksək texnologiyalı məhsullar və innovativ texnologiyalar müasir cəmiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Uşaq təhsil müəssisələrində, məktəblərdə və universitetlərdə əsas yer robototexnika, modelləşdirmə və dizayna verilir. STEAM təhsilinin uşaq bağçalarında tətbiqi uşaqlara məlumat axınında sürətli hərəkət etməyi və əldə etdikləri bilikləri praktikada tətbiq etməyi öyrədir. Bağça yaşında olan uşaqlar müasir həyatda lazım olan əlavə praktik bacarıqlar əldə edirlər. Oyun şəklində maraqlı fəaliyyətlər uşağın yaradıcı potensialını ortaya çıxarmağa kömək edir.

STEAM təhsili bağçalarda necə həyata keçirilir? Bu, eyni zamanda dəqiq elmlərin əsas prinsiplərinin öyrənilməsinə əhatə edən kompleks bir təhsil yanaşmasıdır. Bunlara mühəndislik, riyaziyyat və texnologiya daxildir. Uşaqlar baş verən hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqəni görməyi öyrənir, məntiq prinsiplərini daha yaxşı başa düşür, öz modellərini yaratma prosesi zamanı yeniliyi və unikalığı kəşf edirlər. Kompleks yanaşma onların marağını inkişaf etdirir və onları təhsil prosesinə cəlb edir.

STEAM texnologiyalarından bağçalarda necə istifadə edilə bilər?

Məntiqi düşüncənin təşkili: Bunun üçün robot konstruktorlar və müxtəlif robototexnika qurğuları istifadə oluna bilər. Oyun şəklində verilən müxtəlif tapşırıqlar uşaqlarda məntiqi və alqoritmik düşüncəni inkişaf etdirir. Bağça uşaqları praktiki tapşırıqları tez bir zamanda həll etməyi öyrənə və proqramlaşdırmanın əsaslarını öz başlarına mənimsəyə bilərlər.

Ekskursiya fəaliyyətinin təşkili: Bağça uşaqları ilə ətraf mühitin tədqiqi, məsələn, yarpaqların quruluşunu öyrənmək, suyu analiz etmək, həşəratlara baxmaq onlara gözəl təbiət nümunələrinə qarşı xüsusi bir sevgi hissi yaratmağa və bu nümunələrə qarşı məsuliyyət hissini başa düşməyə kömək edir.

Oyun hazırlığı: Bu halda, hərəkət oyunları, rəqslər və əyləncələr şəklində maraqlı fəaliyyətlər təşkil edilə bilər. Bu, uşaqların ünsiyyət bacarıqlarını yaxşılaşdırmağa, söz ehtiyatını genişləndirməyə, nitqin qrammatik xüsusiyyətlərini mənimsəməyə, yeni və unikal modellər qurmağı öyrənməyə kömək edir.

Hal-hazırda uşaq bağçalarında STEAM təhsilinə daxil olan müxtəlif tədris modulları mövcuddur. Məsələn, "Didaktik sistem" modulu uşaqlara geometrik fiqurlar və ətraf aləmin ən çox rast gəlinən obyektləri ilə tanış olmağa imkan verir. STEAM təhsilinin əsas komponenti praktik mühəndislikdir. Uşaqlar oyun vasitəsilə hesablamalar etməyi, ölçmələri, müqayisə etməyi və ünsiyyət qurmağı öyrənirlər. Bu, onlara lazım olan riyazi, filoloji və mühəndislik bacarıqlarını əldə etməyə kömək edir. Uşaqlar tanış olduqları obyektlərdə yeni və naməlum xüsusiyyətləri aşkar edirlər. Hər gün keçirilən oyunlar nəticəsində onların fəaliyyətləri, təsəvvürü və yaradıcı bacarıqları inkişaf edir.

STEAM texnologiyalarının üstünlükləri aşağıdakılardır:

Marağı inkişaf etdirir;

Mühəndislik bacarıqlarını inkişaf etdirir;

Komandada işləmək üçün lazım olan keyfiyyətləri əldə etməyə kömək edir;

İcrası aparılan fəaliyyətlərin nəticələrini təhlil etməyi inkişaf etdirir.

Bağça yaşındakı uşaqların daha yaxşı koqnitiv fəaliyyətini təşviq edir.

Təhsildə kompleks yanaşma uşaqların düşünmə qabiliyyətlərini ən yüksək səviyyədə inkişaf etdirməyə kömək edir, habelə perspektivli və tələb olunan peşələrin seçilməsi üçün geniş imkanlar açır. Müasir metodika uşaqları təbii və asan şəkildə elmi və yaradıcı fəaliyyətə cəlb edir. Bu, intellektual bacarıqların sistemli şəkildə inkişafına kömək edir və onlarda böyük yaşında lazım olan bacarıqların yaranmasını təmin edir.

Bağçalarda interaktiv avadanlığın üstünlükləri:

Uşaq qurğuları diqqətlə idarə etməyi sürətlə öyrənir.

Sensorlu qurğular vasitəsilə bağçalarda uşaqların istedad və yaradıcı qabiliyyətləri inkişaf edir, onların həyatsevərlikləri artır və hiperaktivlikləri azalır.

Sensorlu oyun kompleksləri kiçik motorikamı inkişaf etdirir və uşaqlarda hissiyatı artırır.

Müasir interaktiv avadanlıq bağçalarda uşağın yeni məlumatı qavrayışını yaxşılaşdırır, özünü öyrətməyi stimullaşdırır və öyrənməyə marağı artırır.

Uşaqlar üçün hazırlanan bütün inkişaf etdirici komplekslər, dövlət təhsil standartlarına uyğun olaraq bağça və ibtidai məktəblərdə tətbiq olunur və həmçinin təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafını dəstəkləyir.

Ədəbiyyat

1. Ф.М. Сабирова, Т.И.Анисимова. Теория и практика реализации STEAM-образования. Лань, 2025.
2. С.М.Конюшенко. Основа STEAM-обучения. Москва, Академия, 2020
3. Образование: STEM и STEAM—добавьте немного творчества к науке!
<https://innovationhouse.org.ua/ru/statti/obrazovanie-stem-i-steam-dobavte-nemnogo-tvorchestva-k-nauke>
4. Нигматова М. М., Мирзаева Д. Ш. Арт-терапия, как средство адаптации детей раннего возраста к доо //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 120-125.

РОЛЬ STEAM-ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ДЕТСКОГО ТВОРЧЕСТВА

Джавадов Эльчин Магомед оглы, Ахмедова Самира Шохраддин кызы

Резюме

В статье рассматривается проблема становления наукоемкой продукции и инновационных технологий неотъемлемой частью современного общества, ведущая

роль робототехники, моделирования и проектирования в детских образовательных учреждениях, школах и вузах.

**THE ROLE OF STEAM TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT
OF CHILDREN'S CREATIVITY**

Javadov Elchin Mahammad, Ahmadova Samira Shohraddin

Summary

The article addresses the issue of science-based products and innovative technologies becoming an integral part of modern society, and the leading role of robotics, modeling, and design in children's educational institutions, schools, and universities.

Rəyçi dos. R.M.İmanov

ÜTF və texnologiya kafedrasının 26.05.2025-cü il tarixli iclasın 11 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 04 iyun 2025-ci il

UOT 620.22

KOMPOZİT MATERIALLAR VƏ ONLARIN TƏTBİQ SAHƏLƏRİ*Məmmədzaadə Afət Cəlal qızı, Əhmədova Samirə Şöhrəddin qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**samireahmedova2264@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə müxtəlif xüsusiyyətlərə malik kompozit materialların növləri, onların tətbiqi sahələri, müsbət və mənfi cəhətləri araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: kompozit strukturlar, kompozit materiallar, fiziki xassələr

Ключевое слово: композиционные конструкции, композиционные материалы, физические свойства

Key words: composite structures, composite materials, physical properties

Müasir texnikada müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan kompozit materiallar (KM) böyük əhəmiyyət daşıyır. Mövcud statistik məlumatlara görə, aviasiya və kosmos üçün kompozit materiallardan hazırlanan məhsulların ümumi həcmi 700 milyard avro təşkil edir və bu rəqəmin artacağı proqnozlaşdırılır.

Kompozit materiallar (kompozitlər) bir-biri ilə fiziki və kimyəvi bağlarla bağlanmış iki və ya daha çox heterogen və həll olunmayan komponentlərdən ibarət süni yaradılmış materiallardır. Gücləndirmə üçün möhkəmləndirmə prinsipləri texnikada qədim zamanlardan bəri məlumdur. Hətta Babilədə yaşayış evlərinin tikintisində gildən istifadə zamanı möhkəmlənmək üçün qamışdan istifadə edilirdi, Qədim Yunanıstanda isə saray və məbədlərin tikintisində mərmər sütunlar dəmir çubuqlarla möhkəmləndirilirdi. Kompozit materialların prototipi 19-cu əsrdə prokat üsulu ilə əldə edilmiş məşhur dəmir-beton və laylı materiallardır.

Müasir kompozitlər möhkəmləndirici komponentin növündən asılı olaraq ümumiyyətlə üç geniş kateqoriyaya bölünür. Bunlar dispers materiallar, qısa və davamlı liflərlə gücləndirilmiş materiallardır. Dispers doldurulmuş kompozit materiallar bağlayıcı içərisində təsadüfi olaraq yayılmış müxtəlif formalı və ölçülü kiçik hissəciklər sistemidir. Möhkəmləndirici komponentlərin təsadüfi paylanması bu cür kompozitləri maksimum hissəcik ölçüsünü aşan miqyasda izotrop və kvazihomogen sistemlər kimi qəbul etməyə imkan verir.

İkinci növ materiallarda gücləndirici mərhələ kimi qısa liflər və ya bağlar istifadə olunur ki, bu da bir istiqamətə yönəldilə və ya matris daxilində təsadüfi paylana bilər. Birinci halda, material açıq anizotropiya ilə xarakterizə olunur, ikincisi, kvazizotrop hesab edilə bilər. Güc və sərtlik xüsusiyyətləri baxımından ən təsirli olanlar uzun (diametrlərinə nisbətən) davamlı liflərlə möhkəmləndirilmiş üçüncü növ kompozit materiallar hesab olunur. Bu cür materiallar çox istiqamətli laylı kompozitlərin yaradılması üçün tikinti blokları kimi xidmət edən parçalar və bir istiqamətli strukturlar şəklində təqdim edilə bilər.

Kompozit materialların xassələri əsasən komponentlərin fiziki və mexaniki xassələrindən və onlar arasındakı əlaqənin möhkəmliyindən asılıdır. Kompozit materialların fərqli xüsusiyyəti, komponentlərin çatışmazlıqlarını deyil, üstünlüklərini nümayiş etdirmələridir. Eyni zamanda, kompozit materiallar onların tərkibinə daxil olan fərdi komponentlərə malik olmayan xüsusiyyətlərə malikdir. Kompozisiyaların xüsusiyyətlərini optimallaşdırmaq üçün kəskin fərqli, lakin bir-birini tamamlayan xüsusiyyətlərə malik komponentlər seçilir.

Nəticədə, kompozit materialların istifadəsi əvvəllər əlçatmaz, prinsipcə yeni dizaynlar yaratmağa imkan verir. Kompozit materiallar sayəsində mühərrik gücünü artırmaqla yanaşı onların çəkisini azaltmaq, müxtəlif güc strukturlarının ölçülərini və çəkisini azaltmaq,

nəqliyyat vasitələrinin və aerokosmik nəqliyyat vasitələrinin çəki səmərəliliyini artırmaq, qapalı strukturların enerji səmərəliliyini artırmaq və s. mümkün olur.

Bu materiallar avtomobil və şəhər nəqliyyatı üçün məhsulların istehsalında mühüm yer tutur. Onlardan minik avtomobillərinin, avtobusların, salon hissələrinin, yük avtomobillərinin kabinələrinin, yanacaq çənlərinin, maye və yüklərin daşınması üçün çənlərin, tramvayların və avtobusların kuzovlarının və daxili hissələrinin hazırlanmasında istifadə olunur. Kompozit materiallar aviasiya və raket-kosmik texnologiyada geniş istifadə olunur ki, burada yüksək xüsusi möhkəmlik və yüksək temperaturalara davamlılıq, vibrasiya yüklərinə müqavimət və aşağı xüsusi çəkisi kimi xüsusiyyətlərdən istifadə olunur. Kompozit materiallar gəmiqayırma sahəsində geniş istifadə olunur. Kompozit materialların unikal xüsusiyyətləri qayıqların, yaxtaların və xilasedici qayıqların yüksək möhkəmlikli, yüngül çəkisi olan gövdələrini istehsal etməyə imkan verir. Neft məhsulları daşıyan tankerlər üçün xilasedici qayıqlar da kompozit materiallardan hazırlanır.

Bununla belə, kompozit strukturların çatışmazlıqları da var. Məsələn, görünən cızıqlar və ya əyilmələr praktik olaraq yük daşıma qabiliyyətini azaltmır, lakin yorğunluq çatının inkişafına səbəb olur. Kompozitin məhv edilməsi adətən dövrü yüklənmə ilə deyil, təsadüfi mexaniki təsir nəticəsində baş verir, halbuki materialın gücü kəskin dəyişir.

Polimer kompozit materiallardan konstruksiyaların yaradılması üzrə mövcud təcrübə onların möhkəmlik və möhkəmlik xüsusiyyətlərində artan səpələnmədən xəbər verir ki, bunun mənbəyi ilkin komponentlərin qeyri-sabitliyi, texnoloji proseslərin həyata keçirilməsində səpmələr, qeyri-kafi istehsal standartları və s. Bu faktdır və kompozitin mexaniki xassələrinin dəyişmə əmsalından asılı olan qiymət konstruksiya yükünü təyin edərkən əlavə təhlükəsizlik əmsalı tətbiq etməklə nəzərə alınır.

Mürəkkəb kompozit konstruksiyalarda polimer kompozit materiallardan istifadə edərkən birləşmənin möhkəmliyi problemi əsas problemlərdən biridir. Çoxlu sayda kiçik diametrlə metal bağlayıcıları ehtiva edən iynə birləşmələrindən istifadə etməklə kompozit hissələrin yüksək güclü mexaniki birləşmələri əldə edilə bilər. Kəsmə və əzmə sahəsinin artırılması adi zonada möhkəmliyi materialın möhkəmliyinin 80...90%-i olan birləşmələri əldə etməyə imkan verir.

Kompozit materialların digər çatışmazlıqlarına hiqroskopiklik (yəni, nəm udmaq meylə) və toksiklik daxildir. Bundan əlavə, kompozit materiallar aşağı istehsal qabiliyyətinə, aşağı davamlılığa və yüksək əməliyyat xərclərinə malikdir. Bu, kompozitlərdən hazırlanan məhsulların təmizlənməsi və təmiri üçün xüsusi əmək tutumlu üsullardan və xüsusi alətlərdən istifadə etmək zərurəti ilə əlaqədardır. Çox vaxt belə obyektlər heç bir dəyişiklik və ya təmirə məruz qalmır.

Ədəbiyyat

1. А.Ә.Әзизов, R.M.Alosmanov, O.H.Әkbəров. Polimer kompozisiya materialları. Bakı, 2004.
2. Д. А.Иванов. Композиционные материалы : учебник для вузов / Д. А. Иванов, А. И. Ситников, С. Д. Шляпин ; под редакцией А. А. Ильина. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 253 с.
3. Ю.С. Воронина. Рынок композиционных материалов к 2020 году может вырасти в 10 раз // Российская Бизнес-газета – Промышленное обозрение № 35(864) 2019г. С. 45-49.
4. А.Т.Туманов. Композиционные материалы // Большая советская энциклопедия: в 30 т., т. 12. М.: Советская энциклопедия, С. 576.

КОМПОЗИТНЫЕ МАТЕРИАЛЫ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ

Мамедзаде Афет Джалал кызы, Ахмедова Самира Шохраддин кызы

Резюме

В статье обсуждаются виды композиционных материалов с разными свойствами, области их применения, плюсы и минусы.

COMPOSITE MATERIALS AND THEIR APPLICATIONS

Mammadzade Afet Jalal, Ahmadova Samira Shohraddin

Summary

The article discusses types of composite materials with different properties, their areas of application, advantages and disadvantages.

Rəyçi: dos. G.R. Əhədova

ÜTF və texnologiya kafedrasının 26.05.2025-cü il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 iyun 2025-ci il

UOT: 53.

ŞAR ŞƏKİLLİ ŞİMŞƏYİN YARANMASININ FİZİKİ MEXANİZMİ*¹Zərbəliyeva Vüsalə Sirac qızı, ¹Paşayeva Rüxsarə Vahid qızı,**Əliyeva Şərəbanı Cəmaləddin qızı**¹Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti**²Gəncə Dövlət Universiteti**tunzalehuseyinova70@gmail.com*

Xülasə: Şar şəkilli şimşəyin maqnit və elektrik sahələrinin toplanmış enerjisi, onun dağılması zamanı istilik şəklində ayrılma bilər, güclü cərəyan impulsu yarana bilər, vakuum bombası kimi işləyə bilər. Şar şəkilli şimşək nadir hadisədir və onun Yer atmosferində baş verməsi üçün xüsusi şərtlər lazımdır. Onu laboratoriyada almaq üçün zəif maqnit sahəsinin olması, güclü elektrik sahəsinin yaradılması, plazmanın uzun müddətli olması gərəkdir.

Açar sözlər : şar şəkilli şimşək, enerji, maqnit sahəsi, elektrik sahəsi, elektrik cərəyanı

Ключевые слова: шаровая молния, энергия, магнитное поле, электрическое поле, электрический ток

Key words: ball lightning, energy, magnetic field, electric field, electric current

Yüz illər ərzində bütün dünyada bir çox tədqiqatçılar şar şəkilli şimşəyin (ŞŞ) sirlərini açmağa cəhd etmişlər, lakin onun təbiəti hələ də sirr olaraq qalır. O.Barrinin əsərində [1], şarşəkilli şimşəyin sirlərini öyrənməyə cəhd etmiş dörd yüzə yaxın müəllifin adı çəkilir. Onlar arasında Lomonosov və Rixman (1753), Teyt (1880), Rimman (1897) kimi tədqiqatçılar olmuşlar. Şarşəkilli şimşəyin təbiətinin az və ya çox dərəcədə reallığa yaxın olan hipotezlərini söyləyən müəllifin işləri xüsusi maraq kəsb edir. Onlardan ŞŞ – nin seyrəkləşmiş qazda yüksəkvoltlu elektrik boşalması olduğunu qeyd edən Rabatı ; xətti şimşəyin gözəgörünməz kanalı ilə qidalandığını söyləyən Kapitsanı [2]; qabarcıqlar şəklində yaranmış yüksəkmolekullu nazik təbəqə olduğu nəticəsinə gələn Staxanovu [4], göstərmək olar.

1975 – 1977 – ci illər ərzində Staxanov, ŞŞ bağlı hadisəni gören insanlara müraciət etmiş və onların yazılı olaraq göndərdikləri məlumatları işləyərək belə bir nəticəyə gəlmişdir : “ŞŞ reallığı” heç bir şübhə yaratmır, lakin onun mənşəyi barədə sual hələdə açıq qalır. Bu, söylənilən hipotezlərdən hər hansısa birinin təcrübədə reallaşana qədər davam edəcəkdir. ŞŞ gören insanların təsvir etdiklərindən bir neçəsini göstərək :

1) Metal əşyaların əriməsinin əlamətlərinə, qabdakı suyun qızmasına, dağıntı zamanı ağacların yanmasına görə ŞŞ, temperaturu geniş intervalda 500 – 1500⁰C dəyişən plazmadır

2) ŞŞ onu ətraf mühətdən ayıran dəqiq sərhədə malik şarşəkilli işıqlanan varlıqdır. Onun hərəkəti, havada sərhədinin pozulmasına səbəb olmur. ŞŞ – nin pərdəsi güclü deformasiya şəraitində dayanıqlı və elastikidir (deşikdən keçə bilər) və sonra tez tam bərpa olunur

3) Həmin ölçü və kütlədə olan adi cismin malik ola bilməyəcəyi böyük qiymətdə elektrik yükünə malikdir (onun gücü insanı, heyvanı öldürməyə, böyük cərəyanın qısa qapanmasında olduğu kimi, elektrik qurğularının daxilindəki naqilləri əritməyə kifayət edir)

4) 1 saniyədən 2 dəqiqəyə qədər anomal yaşama müddətinə malikdir. Bu müddət adi plazmada təxminən 10⁻³ saniyə təşkil edir

5) ŞŞ elə formada hərəkət edir ki, həmin hərəkətə əsasən belə bir nəticə çıxarmaq olur : onun hərəkəti təkcə küləyin istiqamətindən deyil, daha çox maqnit sahəsinin intensivliyindən asılı olur. Belə ki, o ya aşağı intensivlikli oblasta doğru itələnir, ya da maqnit sahəsinin ekvipotensial xətləri üzrə hərəkət edirlər

Şar Şəkilli Şimşəyin (ŞŞ) kvant təbiətinin hipotezi

Şar şəkilli şimşəyin dağılmasını aşağıdakı hadisələr müşayiət edir : ŞŞ – nin dağılması partlayış, böyük cərəyanlar, istilik enerjisinin ayrılması. İstilik enerjisi, ŞŞ uzun müddət mövcud olduqca saxlanılır. ŞŞ –nin xassələrini və Yerin elektrik və maqnit sahələrinin xarakteristikalarını analiz edərək ŞŞ təbiəti haqqında yeni hipotez təklif etmək olar

Xətti şimşəyin şaquli vəziyyətdən meyli həmişə müşahidə olunur. Bu ona görə baş verir ki, atmosferin kimyəvi tərkibi qeyri – bircins olduğundan, onun keçiriciliyi qeyri – bərabər paylanacaqdır. Həmçinin, əsas şimşək kanalından yana qollar açıldığını və ani olaraq atmosferdə yox olduğunu görmək olar. Onlardan bəziləri ŞŞ yaranması üçün əlverişli şəraitə düşürlər. Xətti şimşəkdən meyl, şimşəyin yerin səthinə, ağaca və ya elektrik xətləri dayaqına zərbəsi zamanı da baş verə bilər. Bu zaman nə baş verir?

Şaquli vəziyyətdən xətti şimşəyin meyli zamanı şərq və ya qərb istiqamətlərində o, Yerin çarpazlaşmış elektrik və maqnit sahələrinin təsiri altına düşür. Şimşəyin kanalında plazmanın elektronları maqnit sahəsinin təsiri altında larmor radiusu üzrə fırlanaraq (Lorens qüvvələrinin təsiri altında), eyni zamanda müsbət ionlar buludunun hüdurlarından kənarında plazmanın elektrik sahəsi tərəfindən vurulub çıxarılır. Əgər bu zaman ionlar və elektronlar arasındakı elektrostatik cəzibmə qüvvələri mərkəzəqəçmə qüvvələrinə bərabər olarlarsa, onda elektronlar ionlar buludunun ətrafında dayanıqlı kvantlanmış orbitlərə düşürlər və onu maqnit sahəsində sıxırlar.

Belə uzun ömürlü varlıqlar, toplanmış ehtiyat enerjisinin qiymətlərinin böyük spektrinə malik ola bilərlər. Onun ən nəzərəçarpan hissəsi bölünmüş yüklərin potensial elektrostatik enerjisi təşkil edir.

Şar şəkilli şimşəyin fərz olunan modelinin Yerin atmosferinin şəraiti ilə necə uyğunlaşdığına baxaq. Yerin maqnit sahəsinin qüvvə xətləri şimaldan cənuba doğru yönəlmişdir. Onun maqnit induksiyası $3 \cdot 10^{-5} \div 7 \cdot 10^{-5} \text{Tl}$ (tesla) intervalında dəyişir. Şaquli yönəlmiş elektrik sahəsinin intensivliyi $2,5 \div 130 \text{V/m}$ intervalındadır və tufan vaxtı daha böyük qiymətlərə çata bilər.

Müşahidə olunan ŞŞ – nin daha geniş yayılmış halı üçün 10 sm diametrlı orbitlərində təbəqələrin tarazlıq şərtini hesablayaraq aşağıdakı nəticələri alırıq : orbitlərdə elektronların sürəti 80 m/san; elektronların 80 m/san sürətində 5 sm larmor radiusunun almaq üçün maqnit induksiyası 10^{-8}Tl olmalıdır (Yerin maqnit sahəsi ilə müqayisə edin – $3 \cdot 10^{-5}$). Beləliklə ŞŞ – nin yaranması üçün xətti şimşəkdə elektronların sürətinin xeyli yavaşması Yerin maqnit induksiyasının isə güclü zəifləməsi lazımdır.

Xətti şimşəyin qolunun əsas kanaldan meyli zamanı elektronların sürətinin yavaşması tam olaraq mümkündür. Maqnit induksiyasının zəifləməsinə gəldikdə isə, o burulğanlı maqnit sahəsinin təsirinin nəticəsi kimi, xətti şimşək kanalının yaxınlığında baş verə bilər.

Hesablamalar həmçinin göstərir ki, ŞŞ – nin bir elektron təbəqəsinin yaranması üçün təxminən $2 \cdot 10^9$ elektron lazımdır (Pauli prinsipinə əsasən). ŞŞ – in Yerin maqnit sahəsinə nəzərən dayanıqlı olması üçün isə təxminən 10^3 sayda elektron təbəqəsi lazımdır. Bu halda plazma təxminən 1% təşkil edir ki, bu da belə temperaturlarda tam olaraq realdır. Materianın, yüklərin və müsbət ionlar buludunun ətrafındakı təbəqələrdə elektronların hərəkəti ilə dayanıqlı konfigurasiyanın yaranması ilə nail olunan halı, artıq plazma adlandırıla bilməz, belə ki, onun kvazineytrallığı pozulmuşdur. Bununla eyni zamanda, dağıldığı zaman ŞŞ yenidən plazma halına keçir. Bu zaman, elektrik sahəsinin işinin, yüklərin ayrılmasının potensial enerjisi və orbitlərdə elektronların hərəkətində toplanmış istilik enerjisi ayrılır.

Əgər elektron təbəqələrinin qalınlığı (miqdarı) nəzərəçarpacaq dərəcədədirsə, onda ionlardan ibarət olan nüvənin xarici təbəqələrdə əlaqəsi zəifləmiş olur və onlar naqilə toxunduqda güclü impuls cərəyanı yarada bilərlər. Bu zaman ŞŞ əvvəlcə boşalır, sonra isə həmin yükü geri alır. Onun tam dağılması zamanı da həmçinin ikiqat cərəyan impulsu yaranır

: əvvəlcə elektron təbəqələri boşalır, sonra isə “nüvə”dən olan ionlar həmin elektronları geri alır.

Bundan başqa ŞŞ vakuum bombası kimi də işləyə bilər. Məsələ burasındadır ki, həm daxilədəki, həm də xaricdəki atom və elektronlar üçün keçilməz əngəl olan elektron təbəqələri daxilindəki atom və ionların başlanğıc temperaturu, şüalanma itkisi səbəbindən çox saxlanıla bilməz. Bu zaman təbəqə daxilində baş verən boşalma, təzyiqlər fərqi onu dağıdanadək artacaqdır. Əgər təbəqənin qalınlığı çox da böyük olmazsa, bağlanma partlayış xarakteri olacaq və güclü dağıntı yaradacaqdır.

ŞŞ – nin kimyəvi tərkibinin mümkün ola bilən müxtəlifliyini göstərmək lazımdır (bunu şüalanmanın rəngi açıq göstərir). Xətti Şimşəkdə elektronların sürəti geniş diapazonda dəyişir. Deməli, plazmanın temperaturu da müxtəlif qiymətlərə malikdir ki, bu da öz növbəsində hansı qazların atomlarının ŞŞ – nin yaranmasında iştirak etdiyi müəyyən edir.

Beləliklə, şar şəkilli şimşəyin yaranması üçün Yer atmosferində xüsusi ilkin şərtlərin olması tələb olunur, ŞŞ birincisi kifayət qədər nadir hadisəsidir ; ikincisi onu heç olmasa təsadüfi də olsa laboratoriyada almaq mümkün olmamışdır. Onu laboratoriya şəraitində almaq üçün bir sıra mühüm şəraitlərin yaradılması lazımdır :

- Plazmanın hərəkətinin eninə zəifləmiş maqnit sahəsinin olması ;
 - Maqnit sahəsi və plazmanın hərəkət istiqaməti ilə çarpazlaşdırılmış güclü elektrik sahəsinin yaradılması ;
 - Plazmanın yaşama müddətini o qədər uzatmaq ki, o elektronların elektrik sahəsinin təsiri altında təbəqəyə düşənədək axın üzrə hərəkət müddətindən böyük olsun ;
 - Çarpazlaşdırılmış maqnit və elektrik sahələrində hərəkət edən plazmanın yaradılması.
- Bunun üçün xüsusi laboratoriya qurğusu (məsələn, V.Q.Çeysin və Q.K.Muranın “Partlayan naqillər” kitabında təsvir olunana bənzər) və kiçik ərimə, buxarlanma cə ionlaşma işinə malik aşqarlanmış material (aşqarlı metal) lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Дж.Барри. Шаровая молния и четочная молния. Пер.анг.Мир.М. 1983
- 2.Каница П.Л. О природе шаровой молнии. Дока А.Н. СССР. Г.101.№2.стр.245. 1955
- 3.Смирнов Б.М. Процессы в шаровой молнии. Ж.Техн. физ. Т.47. стр.814. 1977
- 4.Стаханов. О физической природе шаровой молнии. Энергоатомиздат. М.1985
- 5Взрывающие проволочки. Сб. под.ред. В.Г.Чейса и Г.К.Мура. пер. с англ.яз. Изд.ин.ты. М.1963

ФИЗИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ОБРАЗОВАНИЯ ШАРОВОЙ МОЛНИИ

*¹Зарбалиева Вусала Сирадж кызы., ¹Пашаева Рухсара Вахид кызы,
²Рустамова Самира Камандир кызы*

Резюме

Физической механизм образования шаровой молнии. Законсервированная энергия магнитного и электрического полей им может выделяться в виде тепла, может создавать мощный импульс шока, может работат как вакуумная бомба. Шаровая молния редкое явление и для ее появление в атмосфере Земли, требуется особые условия. Чтобы получит шаровую молнию в лаборатории требуется ослабленное магнитное поле, создание сильного электрическое поле, удлинение времени жизни плазмы.

PHYSICAL MECHANISM OF BALL LIGHTNING FORMATION

¹*Zarbaliyeva Vusala Siraj, ¹Pashayeva Rukhsara Vahid,*

²*Rustamova Samira Cammander*

Summary

Physical mechanism of ball lightning formation. The conserved energy of magnetic and electric fields can be released as heat, can create a powerful shock impulse, can work as a vacuum bomb. Ball lightning is a rare phenomenon and for its appearance in the Earth's atmosphere, special conditions are required. To obtain ball lightning in the laboratory, a weakened magnetic field is required, a strong electric field is created, and the plasma lifetime is extended.

*Rəyçi: Fizika kafedrasının dosenti, f.f.d. İmanov Rizvan Məhəmmədəli oğlu
Daxil olma tarixi 27 iyun 2025-ci il*

UOT 004.942

3D MODELLEŞDİRMƏNİN SƏNAYEDƏ TƏTBİQİ*Əhmədova Samirə Şöhrəddin qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*samireahmedova2264@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə sənayedə 3D modelləşdirmədən istifadənin əsas aspektləri, həmçinin 3D modellərin yaradılması üçün istifadə olunan proqram təminatı araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: 3D modelləşdirmə, AutoCAD, Windows proqram təminatı, dizayn sistemi.

Ключевое слово: 3D моделирование, AutoCAD, программное обеспечение Windows, система проектирования.

Key words: 3D modeling, AutoCAD, Windows software, design system.

3D modelləşdirmə üsulları sənayenin ayrılmaz hissəsi olub, üçölçülü məkanda mürəkkəb obyektlərin və sistemlərin yaradılmasına və vizuallaşdırılmasına imkan verir. 3D modelləşdirmə ilə şirkətlər fiziki istehsaldan əvvəl sınaq və optimallaşdırma üçün yeni məhsullar, rəqəmsal prototiplər dizayn edib yarada bilirlər, habelə bu üsulların tətbiqi ilə istehsal proseslərini öyrənmək və təkmilləşdirmək də mümkündür. [1].

AutoCAD sənayedə məşhur olan 2D və 3D modelləşdirmə proqramı olub, rəsmlər yaratmaq, məhsulların dizaynı və modelləşdirilməsi üçün istifadə olunur. İstifadəçilər modelləşdirmə sahəsi, vərəq sahəsi, avtomatlaşdırma və toplu çıxış kimi xüsusiyyətlərdən istifadə edərək qrafikləri, çertyojları və modelləri asanlıqla yarada, redaktə edə və emal edə bilirlər. Proqram təminatı Windows və MacOS kimi əməliyyat sistemlərini dəstəkləyir ki, bu da sənayedə ən populyar əməliyyat sistemlərindən bəziləri olduğunu nəzərə alsaq, bu, mühüm üstünlükdür.

Bu proqram sayəsində bir çox müasir polad və dəmir-beton konstruksiyalar, boru kəmərləri, tikinti və nəqliyyat hissələri, elektrik idarəetmə sistemləri və texnoloji qurğular layihələndirilir [2].

SolidWorks sənayedə 3D modelləşdirmə və dizayn üçün proqramdır. O, 3D modelləri yaratmaq, təhlil etmək və idarə etmək, həmçinin istehsal proseslərini avtomatlaşdırmaq üçün istifadə olunur. SolidWorks kompleks hissələri və birləşmələri yaratmaq üçün geniş çeşidli alətlər təqdim edir.

Bu proqram emal və maşınqayırma müəssisələrində, eləcə də ağır texnika istehsal edən müəssisələrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [3].

CATIA aviasiya, avtomobil, müdafiə və digər sənaye sahələrində ən çox istifadə edilən 3D modelləşdirmə və dizayn sistemidir. Mürəkkəb səthlər və birləşmələr yaratmaq üçün istifadə olunur. CATIA həmçinin dizaynın optimallaşdırılması, prototipləşdirilməsi və məhsulun sınaqdan keçirilməsi üçün geniş alətlər təqdim edir.

Proqramın əsas tətbiq sahələri aerokosmik, avtomobil, radioelektronika və gəmiqayırma kimi yüksək texnologiyalı sənaye sahələridir və o, həmçinin zavodların tikintisində kifayət qədər geniş yayılmışdır [4].

NX - kompüter dəstəkli dizayn və istehsalın idarə edilməsi proqramıdır. 2D və 3D modelləri yaratmaq və emal etmək, istehsal proseslərini təhlil etmək və optimallaşdırmaq üçün istifadə olunur. NX həmçinin istifadəçiyə dizayn və istehsal səmərəliliyini optimallaşdırmaq üçün geniş alətlər və funksiyalar təqdim edir. Bu proqram sənayenin mühərrik istehsalı və maşınqayırma kimi sahələrində geniş yayılmışdır. Aerokosmik sənayedə də tez-tez istifadə olunur [5].

Compass-3D həm orijinal, həm də standart konstruktiv elementləri özündə birləşdirən fərdi hissələrin və montaj vahidlərinin üçölçülü assosiativ modellərini yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş proqramdır. Bu proqram sayəsində müasir dünyada geniş istifadə olunan bir çox sənaye məhsulları yaradılmışdır. Analoqlardan fərqli olaraq Compass-3D sənayedə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən kəsiklər və kəsiklər kimi detalları işləməyə imkan verən alətlər təqdim edir [6].

Yuxarıda qeyd olunan proqram təminatının hamısı sənayedə ən səmərəli əməliyyatı təmin edən funksionallığı təmin edir, buna görə də onlar dünya miqyasında şöhrət və populyarlıq qazanıblar.

Bununla belə, yuxarıda göstərilən proqram təminatına əlavə olaraq, bəzi bulud 3D platformaları son vaxtlar getdikcə populyarlaşır, məsələn, Onshape və Fusion 360. Bunlar buludda kompüter resurslarından istifadə etməyə və narahat olmadan bir neçə kompüterdə məlumatlarla işləməyə imkan verən serverlərdir. Bu platformalar mühəndislərə uzaq saytlar arasında əməkdaşlıq etmək imkanı verməklə onların işini asanlaşdırır.

3D platformalarının eyni dərəcədə vacib üstünlüyü odur ki, bulud platformaları proqram təminatının yüklənməsini tələb etmir, həmçinin əlavə resursların quraşdırılmasını tələb etmir. Məhz bu səbəbdən onlar proqram təminatı kimi sənayedə də geniş yayılmışdır. Analoqlar arasında ən populyar olan artıq qeyd olunan 3D platformaları nəzərdən keçirək.

Onshape sənaye dizaynı və modelləşdirmə üçün bulud əsaslı 3D platformadır. O, istifadəçilərə 3D modelləri yaratmaq və redaktə etmək, həmçinin sürətli prototipləmə artefaktları yaratmaq üçün alətlər dəsti təqdim edir. Onshape həmçinin məlumatları digər istifadəçilərlə paylaşmağı və layihələrdə əməkdaşlıq etməyi asanlaşdırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu platforma tam funksionallığı özündə cəmləşdirən analoqlarından birincisidir. O, məlumatların ən yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etdiyi üçün ən təhlükəsiz hesab olunur [7].

Fusion 360 mühəndislər, dizaynerlər və istehsalçılar üçün peşəkar 3D modelləşdirmə və dizayn sistemidir. O, istifadəçiyə müntəzəm xüsusiyyət yeniləmələrinə çıxış və 3D modelləri yaratmaq və emal etmək və məlumatları digər istifadəçilərlə asanlıqla paylaşmaq imkanı verən bulud xidmətləri ilə inteqrasiya olunub. Bu platforma sənaye dizaynerləri üçün çox faydalıdır, çünki bir neçə proqramdan peşəkar alətləri özündə birləşdirir. 3D platforması maşınqayırma və sənaye obyektləri üçün hissələrin dizaynında geniş yayılmışdır.

Bulud 3D platformalarına bütün sənaye təşkilatları üstünlük vermir. Bir çox şirkət onlara sadəcə etibar etmir və vacib məlumatların sızmasından qorxur. Buna baxmayaraq, 3D platformaları bir çox sənaye sahələrində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, 3D modelləşdirməni öyrənərkən onlarla tanış olmaq və ən azı bir az təcrübəyə sahib olmaq vacibdir.

İnnovativ texnologiya olan 3D modelləşdirmə sənaye istehsalının məhsulları və komponentlərinin layihələndirilməsi, yaradılması, sınaqdan keçirilməsi və optimallaşdırılması prosesini xeyli asanlaşdırır.

Yuxarıda göstərilən bütün 3D modelləşdirmə və dizayn sistemləri 3D modelləri və montajları yaratmaq və optimallaşdırmaq, habelə istehsal proseslərinin idarə edilməsi üçün alətlər və funksiyalarla təmin edir. Yuxarıda təsvir olunan proqram təminatının hər biri nəzərə alınmağa dəyər və xüsusi tapşırıqlar üçün ən uyğun variantı seçməzdən əvvəl nəzərə alınmalı olan mühüm xüsusiyyətlərə malikdir.

Ədəbiyyat

5. Алямовский, А.А.Компьютерное 3D моделирование/ А.А. Алямовский. – М.: СПб: БХВ-Петербург, 2019. – 192 с.
6. Ханов, Г. В. 3D-моделирование в инженерной графике: Учебное пособие / Г. В. Ханов, Т. В. Безрукова. – Волгоград: ВолгГТУ, 2015.
7. [Elektron resurs] / URL: <https://www.autodesk.com/products/autocad/> [Elektron resurs] /URL: <https://www.solidworks.com/>
8. [Elektron resurs] / URL: <https://www.3ds.com/ru/produkty-i-uslugi/catia/>
9. [Elektron resurs] / URL: <https://nx.dev/>
10. [Elektron resurs] / URL: <https://kompas.ru/>
11. [Elektron resurs] / URL: <https://www.onshape.com/en/>

ПРИМЕНЕНИЕ 3D МОДЕЛИРОВАНИЯ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Ахмедова Самира Шохраддин кызы

Резюме

В данной статье рассмотрены основные аспекты использования 3D-моделирования в промышленности, а также программное обеспечение, используемое для создания 3D-моделей.

APPLICATION OF 3D MODELING IN INDUSTRY

Ahmadova Samira Shohraddin

Summary

This article discusses the main aspects of using 3D modeling in industry, as well as the software used to create 3D models.

Rəyçi t.f.d. T.Z.Verdiyeva

ÜTF və texnologiya kafedrasının 26.05.2025-ci il tarixli iclasın 11 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 02 iyun 2025-ci il

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

УДК 94(479.24)

**СОЗДАНИЕ СОЮЗА ТЮРКСКИХ УЧИТЕЛЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В 1918-1920 ГОДАХ**

доцент Алиева Гюлара Алван кызы
Гянджинский Государственный Университет
gularaalvan@gmail.com

Аннотация: В статье исследуется деятельность Союза тюркских учителей в Азербайджане в период с 1918 по 1920 год. Рассматривается его роль в реформировании образовательной системы, направленной на сохранение и развитие тюркского языка и культуры в условиях независимости. Анализируются цели и задачи Союза, его влияние на развитие педагогической науки и создание образовательных учреждений в Азербайджанской Демократической Республике. В статье также рассматриваются проблемы и трудности, с которыми сталкивался Союз, а также его наследие в дальнейшем развитии образования и культуры Азербайджана.

Ключевые слова: союз, тюркских учителей, образование, культура, реформа, образование

Açar sözlər: Türk müəllimləri ittifaqı, təhsil, mədəniyyət, islahat, məktəb təhsili

Keywords: Union, Turkic teachers, education, culture, reform, schooling

В 1918 году Азербайджан стал независимым государством, прервав многовековое правление иностранных властей. Появление Азербайджанской Демократической Республики (АДР) открыло новые горизонты для развития национальной культуры, образования и науки. Важным моментом в этих процессах стало создание Союза тюркских учителей, который активно участвовал в реформировании образовательной системы, направленной на сохранение и распространение тюркской идентичности. Союз стал не только образовательным, но и культурным движением, стремившимся обеспечить будущие поколения необходимыми знаниями, основанными на тюркской и исламской традициях, и подготовить их к самостоятельной жизни в условиях независимости.

До начала XX века образовательная система в Азербайджане была сильно ориентирована на российское и исламское влияние. Система традиционных медресе продолжала существовать, при этом важную роль в обучении играли частные школы и курсы, которые в основном обеспечивали знания в области религии и арабского языка. Однако на рубеже веков в стране усилилась потребность в реформах, связанных с переходом к светскому образованию, а также с развитием новых учебных дисциплин, таких как наука, искусство и литература.

К 1918 году ситуация в образовании была достаточно сложной. Азербайджан находился под влиянием Российского имперского режима, а также переживал реформы, проводимые после революций 1905–1907 гг. Появление новых образовательных движений, таких как журнал «Мусульманский мир» и другие тюркские издания, свидетельствовало о растущем интересе к национальной культурной идентичности и языковому возрождению. Следует заметить, что реформы в образовании были необходимы для перехода к национальному и светскому обучению,

что позволяло бы гражданам страны развиваться в условиях новых политических реалий [1].

1918 год стал переломным моментом для Азербайджана. После падения Российской империи и кратковременной революционной нестабильности в стране было провозглашено независимое государство - Азербайджанская Демократическая Республика. В этот период активно шли процессы национального самоопределения и укрепления культурных институтов, что также затронуло сферу образования. Республика сталкивалась с политической нестабильностью, войной и агрессией со стороны внешних сил, что создавало дополнительные трудности в реформировании образовательной системы. Независимость Азербайджана длилась всего два года, но в это время было заложено много фундаментальных основ для дальнейшего развития культурной и образовательной жизни страны.

Союз тюркских учителей был основан в 1918 году, в ответ на необходимость создания новой образовательной системы, которая соответствовала бы нуждам независимого Азербайджана. Создание Союза стало результатом усилий азербайджанских педагогов, ученых и культурных деятелей, стремившихся к укреплению национальной идентичности и к модернизации образовательного процесса.

Основной причиной создания Союза была потребность в организации единой образовательной системы для подготовки квалифицированных кадров для независимого Азербайджана. Также желание объединить усилия тюркских педагогов для создания образовательных стандартов и программ, соответствующих национальным интересам стало одной из факторов организации союза. Следует заметить, что стремление сохранить и развивать тюркский язык как средство обучения и культурного общения и поддержка идей модернизации образования, ориентации на прогрессивные европейские и восточные методики также способствовало этому историческому событию.

Как отмечает Алиев, Союз был создан в условиях острого дефицита квалифицированных педагогических кадров и необходимости внедрения новых методов обучения для обеспечения качественного образования в условиях независимости [2].

Союз тюркских учителей ставил перед собой несколько ключевых задач: одной из них была пропаганда тюркского языка и культуры. На первом месте стояла задача обеспечения обучения на родном языке, чтобы сохранить и развивать тюркскую культурную идентичность. Также создание учебных планов и методик, направленных на внедрение новых знаний и повышение уровня образовательных учреждений было одной из ведущих целей. Разработка курсов повышения квалификации и обучение новых педагогов, могло бы эффективно организовать преподавание в новых условиях. Помимо образования, Союз активно занимался культурными инициативами, поддерживая искусство, литературу и науку.

Основная цель Союза заключалась в создании сильной образовательной базы для воспитания нового поколения граждан, способных активно участвовать в строительстве независимой и процветающей страны. Эти цели отражали стремление реформаторов к созданию новой образовательной парадигмы, способной поддерживать и развивать национальную идентичность [3].

Союз тюркских учителей активно работал над созданием образовательных стандартов, организации учительских курсов и школ. Одним из ключевых элементов работы Союза было проведение съездов и конференций, на которых обсуждались вопросы методики преподавания, разработки новых учебных материалов и

распространения передового педагогического опыта. Важнейшей инициативой было издание периодических изданий, таких как журналы и газеты, которые распространяли идеи Союза и их достижения в области образования. Эти съезды стали основой для разработки концепции национального образования, которая учитывала бы потребности независимого государства [4].

Одной из важнейших задач Союза было создание учебников на тюркском языке, а также новых образовательных программ, которые соответствовали бы запросам общества, развивающегося в условиях независимости. Учебники охватывали различные области знаний: математику, историю, географию, литературу и естественные науки. Важно отметить, что эти учебники были адаптированы под реалии Азербайджана, с учетом национальных особенностей и стремлением сохранить культурную идентичность.

Создание учебников на тюркском языке стало основой для внедрения единой образовательной программы, которая могла бы объединить разные регионы страны и привить учащимся чувства патриотизма и национальной гордости [5].

Союз также участвовал в организации новых учебных заведений — школ, гимназий и педагогических курсов, которые предлагали современное образование на основе прогрессивных методик. Основное внимание уделялось обучению детей на родном языке, с акцентом на развитие тюркской культуры. В рамках реформ также вводились новые педагогические практики, включая активные методы обучения, групповые занятия и проектную работу.

Деятельность Союза тюркских учителей оказала значительное влияние на развитие образования в Азербайджане. В результате его работы была существенно улучшена образовательная система, создана более доступная и качественная образовательная инфраструктура.

Союз тюркских учителей стал катализатором для развития национальной системы образования. Множество школ и учебных заведений было открыто по всей стране, и они стали центрами распространения идей, связанных с национальной идентичностью и независимостью. В этих школах преподавались не только традиционные предметы, но и ценности, направленные на развитие гражданского сознания [6].

Образование, организованное Союзом, играло важную роль в воспитании нового поколения, которое не только получало знания, но и училось активно участвовать в общественной жизни. Эти учебные заведения стали центрами национального просвещения, формирования нового общественного сознания, ориентированного на независимость и суверенитет.

Несмотря на активную деятельность Союза, политическая ситуация в Азербайджане оставалась крайне нестабильной. В 1920 году, с наступлением советской власти в Азербайджане, все инициативы, связанные с национальным самоопределением и культурной независимостью, были подорваны. Союз был распущен, а многие его инициативы стали невозможными в условиях новой политической реальности.

Союз сталкивался с противодействием как со стороны внешних политических сил, так и со стороны внутренних консервативных групп. Несмотря на это, Союз продолжал свою деятельность, пытаясь сохранить независимость образовательных инициатив в условиях сложной политической ситуации [7].

Несмотря на прекращение деятельности Союза в 1920 году, его влияние на развитие образования в Азербайджане осталось значительным. Многие идеи и концепции, заложенные в этот период, стали основой для дальнейших реформ в области образования, а также для сохранения тюркской культуры и языка в советский

период. Несмотря на политическую нестабильность, идеи Союза тюркских учителей продолжали жить в образовательной системе Азербайджана, оказывая влияние на несколько поколений ученых и педагогов.

Союз тюркских учителей в Азербайджане 1918-1920 гг. сыграл ключевую роль в формировании образовательной системы, ориентированной на тюркский мир. Его деятельность была не только важным этапом в развитии национальной образовательной базы, но и в становлении национальной идентичности. Реформы, начатые Союзом, оказали долговременное влияние на образовательную и культурную политику Азербайджана, что продолжает ощущаться и в современной истории страны.

Статья посвящена важной образовательной инициативе, осуществленной в Азербайджане в годы его независимости, - созданию Союза тюркских учителей. Союз сыграл ключевую роль в модернизации образовательной системы, проведении реформ и разработке новых учебных программ. В условиях политической нестабильности и внешней агрессии он смог создать новые образовательные учреждения и подготовить педагогов, которые обеспечили высокое качество образования для будущих поколений. Несмотря на трудности, связанные с политической ситуацией, деятельность Союза оставила заметный след в истории образования и культуры Азербайджана. Исследование показывает, что идеи, заложенные Союзом, продолжали развиваться даже после его распада в 1920 году, оказав влияние на советскую педагогическую практику в Азербайджане.

Ədəbiyyat

1. Мехтиеv, А. И. Образование в Азербайджане в начале XX века. Баку: Государственное издательство, 1975, стр. 45.
2. Алиев, М. С. История образования в Азербайджане. Баку: Наука, 2001, стр. 113.
3. Мурадов, Р. Т. Тюркские учителя и их вклад в развитие национальной образовательной системы Азербайджана. Баку: Мутардж, 1993, стр. 79.
4. Ширинова, С. В. Культурное возрождение в Азербайджане 1918-1920 гг.: роль интеллигенции. Баку: БГУ, 2015, стр. 130.
5. История Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920). Ред. Р. Ю. Гусейнов. Баку: Иджтимаий Фикр, 2006, стр. 97.
6. Лейлаева, Г. С. Политические и социальные движения в Азербайджане в годы независимости. Баку: БГУ, 2002.
7. Абдулазизова, З. Б. Азербайджанская Демократическая Республика и образовательные реформы. Ташкент: Узбекистан, 1998, стр. 116

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA TÜRKDİLLİ MÜƏLLİMLƏR İTTİFAQININ YARADILMASI

Əliyeva Gülarə Əlvən qızı
Xülasə

Məqalə Azərbaycanın müstəqillik illərində həyata keçirilmiş mühüm təhsil təşəbbüsünə – Türk Müəllimlər İttifaqının yaradılmasına həsr olunmuşdur. Bu İttifaq təhsil sisteminin müasirləşdirilməsində, islahatların aparılmasında və yeni tədris proqramlarının hazırlanmasında əsas rol oynamışdır. Siyasi qeyri-sabitlik və xarici təcavüz şəraitində o, yeni təhsil müəssisələri yaratmağa və gələcək nəsillərə yüksək keyfiyyətli təhsil verəcək müəllimləri hazırlamağa nail olmuşdur. Siyasi vəziyyətlə bağlı çətinliklərə baxmayaraq,

İttifaqın fəaliyyəti Azərbaycanın təhsil və mədəniyyət tarixində dərin iz buraxmışdır. Tədqiqat göstərir ki, İttifaq tərəfindən irəli sürülmüş ideyalar 1920-ci ildə onun buraxılmasından sonra da inkişaf etməyə davam etmiş və Azərbaycanın sovet dövrü pedaqoji praktikasına təsir göstərmişdir.

ESTABLISHMENT OF THE TURKIC TEACHERS UNION IN AZERBAIJAN IN 1918-1920

Aliyeva Gulara Alvan kzy

Summary

The article examines the activities of the Union of Turkic Teachers, established in Azerbaijan during its period of independence, as a significant milestone in the development of the national education system. The Union played a crucial role in modernizing the educational process, implementing reforms, and training qualified teachers. Despite political instability and external threats, the organization managed to establish new schools and ensure a high standard of education. The legacy of the Union continued to influence educational practices even after its dissolution in 1920, laying the foundation for further pedagogical development during the Soviet era.

Rəyçi: dosent A.Cavadov, dosent R.Həsənov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 16 aprel 2025-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 iyun 2025-ci il

UOT:94.

TÜRKSOY-UN DİL, ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏT SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTLƏRİ

dosent Bağirova Sevinc Ramiz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Seva.bagirova.1978@mail.ru

Xülasə: TÜRKSOY – Türkdilli Ölkələrin Beynəlxalq Mədəniyyət Təşkilatı – məqsədləri, vəzifələri və fəaliyyət prinsiplərinə görə türk dünyası üçün bir növ “UNESCO” funksiyasını yerinə yetirir. 1993-cü ildə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyənin mədəniyyət nazirləri bu təşkilatın yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı saziş imzalamış və türkdilli xalqların ortaq mədəniyyət məkanında əməkdaşlığını inkişaf etdirmək barədə qərar qəbul etmişlər. TÜRKSOY hər il teatr, musiqi, opera, balet və təsviri sənət sahələrində müxtəlif festivallar, müsabiqələr, sərgilər və görüşlər təşkil edir. Bu tədbirlərdə təşkilata üzv ölkələrin yaradıcı kollektivləri fəal iştirak edir və türk mədəniyyətinin qorunması və təbliği istiqamətində mühüm rol oynayırlar.

Açar sözlər: Azərbaycan, türkdilli ölkələr, tarix, mədəniyyət, incəsənət.

Ключевые слова: Азербайджан, тюркоязычные государства, история, культура, искусство.

Key words: Azerbaijan, turkic speaking states, history, culture, arts.

Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev türkdilli xalqların öz milli tarixlərini, doğma dillərini, ədəbiyyatlarını, mədəniyyət və incəsənətini, adət-ənənələrini qorumağı və onları zənginləşdirməyi həmişə dəstəkləmişdir. Bu baxımdan ümummillə lider Heydər Əliyev türkdilli ölkələrin mədəni əlaqələrini həyata keçirən Türksöy təşkilatının fəaliyyətinin genişlənməsinə və Azərbaycanın bu təşkilatın işində fəallıq göstərməsinə həmişə xüsusi diqqət yetirmişdir. Türkdilli xalqların mədəni əlaqələrinin inkişafında Türksöyün fəaliyyətinin ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən dəstəklənməsini türkdilli xalqların tarixən formalaşmış ortaq mənəvi dəyərlərinin qorunması sahəsində onun uzaqgörənliyi kimi dəyərləndirmək olar.

Hazırda Azərbaycanın türkdilli ölkələrlə mədəni əlaqələrində Türksöy təşkilatı əsas rol oynamaqdadır. Türksöy-un yaradılması haqqında ilkin fikirlər hələ 1992-ci ildə irəli sürülmüşdür. Bu təşkilatın yaradılması ilə bağlı Bakı və İstanbul şəhərlərində bir sıra görüşlər keçirilmişdir. Türksöy təşkilatının əsası 1992-ci ilin yazında İstanbul şəhərində türkdilli dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin birinci görüşü zamanı qoyulmuşdur. Türksöyün idarəetmə orqanlarının strukturu və fəaliyyət mexanizmləri təşkilatın 1992-ci ilin dekabrında Bakıda keçirilən ikinci toplantısında formalaşdırılmışdır.

Bundan sonra “Türksöyün yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında Müqavilə” sənədi 12 iyul 1993-cü ildə Almatı şəhərində 6 təsisçi-dövlət və təşkilatın daimi üzvləri – Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkiyə, Türkmənistan, Qırğızıstan və Özbəkistan respublikaları tərəfindən imzalanmışdır. Daha sonra bu müqaviləyə müşahidəçi dövlət qismində Tatarıstan, Başqırdıstan, Şimali Kipr türk respublikaları, həmçinin RF tərkibində olan Tuva, Xakasiya, Altay, Saxa-Yakutiya respublikaları və Moldova Respublikası tərkibində TAO Qaqauz Yeri qoşulmuşdur.[3]

Beliklə, tarixi və kökü bir olan türk xalqları arasında mədəniyyət və incəsənət sahəsində birlik yaratmaq üçün türk dövlət və muxtariyyətlərinin mədəniyyət nazirləri bir araya gələrək 1993-cü ildə TÜRKSOY (Türk Kültür və Sənətləri Ortaq Yönetimi) adlı bir təşkilat yaratdılar. Qeyd etmək lazımdı ki, 2009-cu ilin oktyabrın 17-də Bakıda TÜRKSOY-a üzv

türkdilli dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin iki gün davam edən XXVI toplantısını keçirilmişdir. Konfransda qurumun adının dəyişdirildiyi və bundan sonra Türk Mədəniyyəti Beynəlxalq Təşkilatı - TÜRKSÖY adlandırılacağı və beynəlxalq status aldığı bildirilmişdir. [3]

TÜRKSÖY-un yaradılması zərurəti ondan irəli gəlmişdir ki, bu təşkilatı yaradan ölkələrin dilləri, xalqları, mədəniyyətləri bir-birinə çox yaxın idi və bəzi xalqların hətta dinləri də eyni idi. Məlumdur ki, bəzi türk xalqları müxtəlif dinlərə sitayiş edirlər. Ancaq TÜRKSÖY-un yaradılmasında türkdilli xalqların əsasən din deyil, dil prinsiplərinə üstünlük verilmişdir. TÜRKSÖY-un əsas üzvləri Qazaxıstan, Türkiyə, Azərbaycan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistandır. Qalan 8 üzv isə əsasən müşahidəçi qismində iştirak edirlər. Ümumiyyətlə, TÜRKSÖY-un fəaliyyətində demokratik prinsiplər əsas götürülmüşdür. Yəni səsvermədə 8 müşahidəçi ölkə də əsas 6 üzv dövlət kimi eyni səsvermə hüququna malikdirlər.

Türksöy təşkilatının əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

– Beynəlxalq münasibətlərin humanistləşdirilməsinə və stabilləşdirilməsinə istiqamətlənən beynəlxalq ictimaiyyətin mənəvi inkişafının prioritetlərini regional və planetar səviyyədə qəbul və təsdiq edilməsi;

– Beynəlxalq dialoqun təşkili və inkişaf etdirilməsi və Türksöy üzv dövlətlərin mədəni oxşarlıqlarının dəstəklənməsi;

– Türkdilli xalq və ölkələr arasında dost münasibətlərin və qarşılıqlı anlaşmanın qurulması;

– Türkdilli xalqların etnogenezi, gerçək tarixi, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin öyrənilməsi sahəsində elmi araşdırmaların intensivləşdirilməsi;

– Öz xalqlarının milli tarixinin, doğma dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyət və incəsənətinin və ənənələrinin yeni nəsillərə tərəfindən öyrənilməsinin dəstəklənməsi və s.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikası TÜRKSÖYün yaradılmasında olduğu kimi, onun sonrakı fəaliyyətində də aparıcı dövlətlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan rəhbərliyi bu təşkilatın türk xalqlarının mədəniyyət və incəsənətinin inkişafında və təbliğ olunmasında rolunu daim yüksək qiymətləndirərək onun fəaliyyətini genişləndirmək və gücləndirmək üçün demək olar ki, mümkün olan hər işi görmüşdür. [4]

Təşkilatın işi daim Ulu Öndər Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, 1996-cı il noyabrın 6-da türk dünyası yazıçılarının Bakıda keçirilən III qurultayında bu barədə belə demişdir: "Biz çalışmalıyıq ki, ölkələrimiz, xalqlarımız arasında olan əlaqələr bundan sonra bütün sahələrdə sürətlə inkişaf etsin. Dövlət nöqteyi nəzərindən, dövlət tərəfindən biz bunu edirik və türkdilli dövlətlərin başçılarının görüşləri də buna çox böyük imkan verir. Əmin ola bilərsiniz ki, Azərbaycan hökuməti bu sahədə əlindən gələni əsirgəməyəcəkdir. [1, 11-12]

Qeyd edək ki, 1993-cü ilin ikinci yarısından sonra Azərbaycan dövləti tərəfindən TÜRKSÖYün fəaliyyətinə diqqətin artması tezliklə bu təşkilatın işində Azərbaycan Respublikasının rolunu xeyli gücləndirdi. Azərbaycan nümayəndələrinin təşkilətmə işində fəal iştirakı təşkilatın fəaliyyətinin məqsədyönlü qurulmasında getdikcə daha çox özünü göstərirdi. Bu baxımdan Azərbaycan mədəniyyət naziri Polad Bülbüloğlunun təşəbbüskarlığı və işgüzarlığı daha çox diqqəti cəlb edirdi. TÜRKSÖYün fəaliyyətində Azərbaycanın aparıcı rolunun artdığını əyani olaraq göstərdi.

1996-cı il noyabrın 6-7-də Bakıda türk xalqlarının birliyi, ədəbi-mədəni əlaqələri ilə əlaqədar üç mühüm tədbirin TÜRKSÖYün VIII toplantısı, türk dünyası yazıçılarının III qurultayı və Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin yekun tədbirlərinin keçirilməsi artıq onu sübut edirdi ki, Azərbaycan türk dünyasının liderlərindən birinə çevrilməkdədir. [4]

TÜRKSÖYün beynəlxalq təşkilat kimi nüfuzunun getdikcə artdığını belə bir faktdan da görmək olar ki, onun VIII toplantısının işində türk dövlətlərindən başqa Rusiya Federasiyası

və Gürcüstan nümayəndə heyətləri də iştirak etmişlər. Rusiya mədəniyyət nazirinin müavini Konstaitin Şerbakovun toplantıdakı çıxışında Rusiya Federasiyasında yaşayan türkdilli xalqların sayının 12 milyon nəfər olduğu göstərilir və bildirilirdi ki, Rusiya Federasiyasında slavyandilli xalqlardan sonra ikinci yerdə türkdilli xalqlar durur və onların arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının toplantılarında TÜRKSÖY təşkilatına daim mühüm əhəmiyyət verilir. Məsələn, hələ 1996-cı il oktyabrın 21-də Daşkənddə türk ölkələri dövlət başçılarının 4-cü Zirvə toplantısında TÜRKSÖYün fəaliyyətinin gücləndirilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələr daha geniş səviyyədə müzakirə edilmiş və onun nəticələri yekun sənədlərində – Daşkənd bəyannaməsində öz əksinin tapmışdı. Bəyannamədə tövsiyə olunmuşdu ki, təşkilata daxil olan türkdilli ölkələrin xalqlarının ümumi təqvimini tərtib etsin və təqvim, ola bilər, gələcəkdə hər bir xalqın tarixinə, mədəniyyətinə, tarixi keçmişinə aid hadisələrin birlikdə qeyd olunmasını, lazım gələrsə, yubiley mərasimlərinin, təntənələrinin hamılıqla həyata keçirilməsini təmin etsin. Fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə bu beynəlxalq təşkilat həmin sahədə zəngin təcrübə qazanmışdı. Bütün türkdilli dövlətlər qırğız dastanı "Manas"ın 1000 illiyini, böyük qazax şairi, filosofu Abayın 150 illiyini, Özbəkistanın dahi dövlət xadimi, bütün türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əmir Teymurun 660 illiyini, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin 500 illiyini təntənə ilə qeyd etmişdilər.[5]

1996-cı il noyabrın 6-da Bakıda türk dünyası yazıçılarının III qurultayı noyabrın öz işinə başlamışdır. Qurultayda müxtəlif türk ölkələrindən, o cümlədən Türkiyədən, Cənubi Azərbaycandan, Qazaxıstandan, Başqırdıstandan, Tatarıstandan, Saxa-Yakutdan və s. gəlmiş nümayəndələr iştirak və çıxış etmişdilər. Daşkənd bəyannaməsinin müddəalarını rəhbər tutan qurultay türk xalqları arasında qardaşlıq əlaqələrini daha da genişləndirməyə çağıraraq bununla bağlı mühüm qərarlar qəbul etmişdi. Bunların arasında türk dünyası yazıçılarının Bakıda Azərbaycan Yazıçıları Birliyinin nəzdində koordinasiya (əlaqələndirmə) mərkəzinin yaradılması, qurultay materiallarının, həmçinin, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Ümumittifaq türkoloji qurultayının materiallarının çap edilməsi, 1999-cu ilin bütün dünyada "Dədə Qorqud ili" elan edilməsi barədə YUNESKO qarşısında məsələ qaldırılması, türk dünyasında latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi ilə əlaqədar real tədbirlər planı hazırlanması, ortaq ədəbi türk dilinin formalaşdırılması üçün tədbirlər həyata keçirilməsi və s.

Dahi mütəfəkkir, türk dünyasının və onun ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycanın bütün bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən böyük simalardan biri Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin qeyd olunması bütün türkdilli ölkələrin və xalqların əsl bayramına çevrilmişdi. Qeyd edək ki, Məhəmməd Füzulinin yubileyi təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Türkiyədə, Rusiyada, İraqda, İranda, Dağıstanda, Parisdə – YUNESKO-nun baş qərargahında keçirilmiş, bütün dünyada Azərbaycanın şöhrətini daha yüksəklərə qaldırmış, türk xalqlarının əlaqələrinin gücləndirilməsi işinə layiqli xidmət göstərmişdi. Dahi söz ustasının 1996-cı il noyabrın 8-9-da Bakıda keçirilmiş yubiley şənliklərinin yekunu isə türk ölkələri və xalqları birliyinin parlaq nümayişinə çevrilmişdi. Çünki bu yubiley təntənələrində demək olar ki, bütün türk ölkələri və xalqlarının nümayəndələri iştirak etmişdilər. Bu tədbir bir daha sübut etmişdi ki, eyni kökdən olan türk xalqları arasında yeni şəraitdə ədəbi-mədəni əlaqələrin gücləndirilməsində belə görkəmli şəxsiyyətlərin yubileylərinin qeyd olunması olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

XXI əsrin birinci ilində TÜRKSÖYün ilk (15-ci) toplantısı da 2001-ci il yanvarın 16-17-də məhz Bakıda keçirilmiş və türk dünyası mədəniyyət və incəsənətinin yeni yüksəliş və yaxınlaşma yoluna qədəm qoyduğunu bütün dünya qarşısında bir daha nümayiş etdirmişdir. Bakı toplantısının türk dövlətləri arasında qurulmuş körpünün möhkəmləndirilməsində Azərbaycanın özəl yeri olduğunu vurğulanmışdır.[3]

TÜRKSÖYün fəaliyyətinin necə böyük əhəmiyyət daşıdığına 2000-ci ilin aprelində Bakıda keçirilmiş "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyini konkret misal kimi göstərmək olar. Türkdilli xalqların ədəbiyyatını, musiqisini, tarixi köklərinin eyniliyini, yaxud oxşarlığını sübut edən əsərlərin təbliği nə qədər vacib və böyük əhəmiyyətə malikdir. Təbiidir ki, belə mütəbər tədbirlər digər türk respublikalarında da həyata keçirilir və bunlar hamısı birlikdə türk dünyasının zəngin mənəvi sərvətlərinin dünyada tanınmasında çox böyük rol oynayır.

Əlbəttə, həyat inkişaf etdikcə Türksöyün da fəaliyyət istiqamətləri genişlənir və çeşidli tədbirlər keçirilir. Türkdilli ölkələr arasında elmi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi fikri 2-3 oktyabr 2009-cu il tarixində Türkdilli Dövlətlərin Dövlət Başçılarının Naxçıvan şəhərində keçirilmiş 9-cu Sammitində qəbul edilmiş Bəyannamədə öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, Naxçıvan şəhərində keçirilmiş türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə görüşü Türksöyün fəaliyyətinə böyük dəstək göstərmiş və türk dünyasının mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığına yeni yollar açmışdır. Türksöy "Bakı İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı- 2009" mədəniyyət ili çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə də fəal iştirak etmişdir. Bu məqsədlə Türksöyün Daimi Şurasının 26-cı toplantısı 16-17 oktyabr 2009-cu ildə Bakı şəhərində keçirilmişdir. [7]

Qeyd etmək lazımdır ki, dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun "Koroğlu" operası artıq beş ölkədə böyük uğurla nümayiş etdirilmişdir. "Koroğlu"nın türk xalqlarının teatr səhnəsində oynanılması bu xalqların mədəni həyatında böyük hadisədir.

Türksöy YUNESKO, İSESKO, Avropa Şurası, Avrokomissiya, Dövlətlərarası Humanitar Əməkdaşlıq Təşkilatı (DHƏT) və MDB arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Qeyd edək ki, Novruz bayramının YUNESKO-nun qeyri-maddi irs siyahısına daxil edilməsində Türksöyün müəyyən rolu olmuşdur.

Ümumiyyətlə, türkdilli ölkələrdə həyata keçirilən tədbirlər, o cümlədən "Türk dillərinin bədii tərcüməsinin problemləri və müasir vəziyyət" və "Sivilizasiyaların dialoqunda türk dünyasının rolu" mövzularında simpoziumların, müxtəlif kino, teatr və musiqi festivallarının keçirilməsi həmin ölkələr arasında mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsində Türksöyün mühüm rol oynadığını göstərən faktlardır.

TÜRKSÖY-un həllinə nail olduğu əsas məsələlərdən biri də Novruz bayramının ümumtürk bayramı kimi təntənəli şəkildə keçirilməsidir. Novruz bayramı bir çox türk dövlətlərində yüksək səviyyədə qeyd olunsada Türkiyədə bu bayram unudulmaq dərəcəsində idi. Belə ki, İstanbulda, Manisada, Ədirnədə, Ankarada və digər şəhərlərdə Novruz bayramını yüksək səviyyədə təşkil edərək, Novruzun xalq tərəfindən sevilməsinə çalışılır.

Hazırda TÜRKSÖY-un təsisçiləri olan dövlətlərin fəallıq dərəcəsi hamısında eyni deyildir. Bu problemlər özünü həm maliyyə, həm də təşkilati məsələlərdə göstərir. Misal üçün, qeyd etmək olar ki, Özbəkistan rəsmi olaraq TÜRKSÖY-un üzvlüyündən çıxmasada, rəsmi səviyyədə keçirilən tədbirlərə qatılmır. Ancaq Özbəkistanın iştirakı dövlət səviyyəsində olmasada, bir çox mədəniyyət və incəsənət xadimləri tədbirlərə qatılırlar. Özbəkistan Mərkəzi Asiyanın ən böyük və ən varlı dövlətlərindən biridir. Bundan başqa bəzi iştirakçı dövlətlər, hansı ki müşahidəçi qismində iştirak edirlər, məsələn, Rusiya Federasiyasının subyektləri olan Xakasiya, Yakutiya və digər muxtar respublikaları da aktiv iştirak edə bilmirlər. Bunun da bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. TÜRKSÖY-un layihələrinin daha ardıcıl və keyfiyyətli olaraq həyata keçirilməsi üçün etibarlı maliyyə siyasəti həyata keçirilməli və TÜRKSÖY-a dəstək verilməlidir. Bunun üçün qarşılıqlı mədəni tədbirlərin keçirilməsi təqdirəlayiqdir. Yaxın gələcəkdə həyata keçiriləcək layihələr

çərçivəsində türkdilli dövlətlərin istehsal etdiyi filmlərin dünyada tanınması istiqamətində müəyyən işlər görülməlidir.

Türksoy-un Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının 33-cü toplantısı çərçivəsində Türkmənistanın Mari şəhərində keçirilən mədəniyyət məsələləri üzrə məsul nazirlərin toplantısında Şəki şəhəri 2016-cı il üçün Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilmişdir. Şəki Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilən 5-ci şəhərdir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Şəki Şəhər İcra Hakimiyyəti və TÜRKSÖY-un birgə tədbirlər planı hazırlamışdır. Tədbirlər planına uyğun olaraq il ərazində Şəkiddə müxtəlif beynəlxalq festivalların, sərgilərin, tamaşaların, konsert proqramlarının, təntənəli açılış və bağlanmış mərasimlərinin keçirilməsi, çoxsaylı xarici qonaqların qəbul edilməsi planlaşdırılmışdır. "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı - Şəki 2016" ilinin təntənəli açılış mərasimi isə aprelin 29-də məşhur Şəki xan sarayında keçirilmişdir. Açılışda TÜRKSÖY ölkələrinin folklor qrupları, ölkəmizin tanınmış incəsənət xadimləri çıxış etmişdilər. Tədbirdə həmçinin TÜRKSÖY-a üzv olan ölkələrin mətbuat nümayəndələrinin mükafatlandırılması mərasimi keçirilmişdir. Çoxsaylı yerli və xarici qonaqların iştirak etdiyi tədbirdə unikal Azərbaycan mədəniyyəti, Şəkinin əsrarəngiz təbiəti, tarixi abidələri təbliğ olunmuşdur. "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı - Şəki 2016" ili çərçivəsində keçirilən tədbirlər bölgənin turizm potensialının inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir.[5]

Təşkilat yarandığı gündən keçən illər ərzində qazanılmış nailiyyətlərdən, türkdilli dövlətlərin mədəniyyətlərinin bir-birinə yaxınlaşması, ümumtürk mədəniyyətinin nəşri və təbliğ olunması sahəsində böyük işlər görülmüşdür.

TÜRKSÖY ötən dövrdə böyük yol keçibdir, yaxşı nailiyyətlər əldə edibdir, özünün çox zəruri və böyük gələcəyi olduğunu həm türkdilli dövlətlərə, həm də dünyaya nümayiş etdiribdir. İnandırmaq ki, bu qurum XXI əsrin tam mənada türk dünyası əsri olması üçün var qüvvəsi ilə çalışacaq.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir.8-ci kitab, Bakı 1998, səh.11-12
2. Xalq qəzeti.- 2009.- 9 dekabr.- S. 4
3. www.turksoy.org
4. www.sherg.az/pre.php?id=21287
5. <http://ru.president.az/articles/9013>
6. <http://www.vestikavkaza.ru/news/Itogi-IV-sammita-Tyurkskogo-soveta-sila-%E2%80%93v-edinstve.html>
7. <http://www.trend.az/azerbaijan/politics/2282211.html>
8. <http://nmnby.eu/news/express/5556.html>
9. <http://www.regnum.ru/news/polit/1561457.html>

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТЮРКСОЙ В ОБЛАСТИ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА

Багирова Севиндж Рамиз кызы
Резюме

По своим целям, задачам и принципам деятельности Международная организация тюркской культуры ТЮРКСОЙ является своего рода ЮНЕСКО для тюркского мира. В 1993 году министры культуры Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана и Турции приняли решение об установлении и развитии новых форм

сотрудничества в рамках культурного пространства тюркоязычного ареала и подписали договор о создании и принципах функционирования ТЮРКСОЙ. Ежегодно ТЮРКСОЙ проводит различные фестивали, конкурсы, выставки, встречи в области театрального, музыкального, оперного, балетного и изобразительного искусства с участием творческих коллективов из стран-членов организации.

**TURKSOY'S ACTIVITIES IN THE FIELD OF LANGUAGE,
LITERATURE AND ART**

Bagirova Sevinj Ramiz

Summary

TURKSOY, the International Organization of Turkic Culture also known as the UNESCO of the Turkic World was established in 1993 upon signature of its founding agreement by the Ministers of Culture of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Turkey. Painters' gatherings, opera days, and literature congresses make it possible for scholars and artists of the Turkic World to exchange their views and experiences. With the contribution of hundreds of artists from various countries of the World, TURKSOY organizes various theater, cinema, music and fine arts' festivals. Thanks to these festivals, peoples of the Turkic World get acquainted with each other.

Rəyçi: dos. G.Əliyeva

Azərbaycan tarixi kafedrasının 02 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 may 2025 ci il

UOT:94.

RUSİYA QIRMIZI XAÇ CƏMIYYƏTİNİN BAKI ŞÖBƏSİ: 1914-1918-Cİ İLLƏRDƏ HUMANİTAR VƏ TİBBİ XİDMƏTİN TARİXİ

t.ü.f.d. Bağirova Şalalə Vaqif qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
ORCID: 0000-0002-0085-3893
baghirova.shalala@mail.ru

Xülasə: Təqdim edilən məqalədə Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin Birinci Dünya müharibəsi illərində (1914-1918) göstərdiyi tibbi-humanitar fəaliyyət araşdırılır. Müharibə dövründə Bakı şəhəri strateji əhəmiyyət daşıyan bir şəhər kimi cəbhədən təxliyə edilən yaralı əsgər və zabitlərin müalicəsində əsas mərkəzlərdən biri kimi çıxış edirdi. Məqalədə şöbənin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri – xəstəxanaların təşkili, tibbi heyətin fəaliyyəti, ianələrin toplanması arxiv sənədləri əsasında təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, Bakı şöbəsi təkcə tibbi yardım göstərməklə kifayətlənməmiş, həm də müharibə şəraitində sosial həmrəyliyin, humanizmin və vətəndaş təşəbbüsünün təzahür məkanı olmuşdur. Bu fəaliyyət təkcə Rusiya imperiyası daxilində deyil, ümumilikdə müharibə dövrü cəmiyyətlərinin humanitar tarixi baxımından da diqqətəlayiq nümunə kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: Birinci Dünya müharibəsi, Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi, yaralı əsgər və zabitlər, tibbi yardımlar

Key words: First World War, Baku branch of the Red Cross Society, wounded soldiers and officers, medical aids

Ключевые слова: Первая Мировая война, Бакинское отделение Общества Красного Креста, раненные солдаты и офицеры, медицинские помощи

XX əsrin əvvəlləri dünya tarixində dərin izlər buraxmış hadisələrlə yadda qalmışdır. 1914-1918-ci illərdə baş vermiş Birinci Dünya müharibəsi insanlar arasında fiziki və psixoloji travmaların daha da artmasının əsas səbəblərindən idi. Texniki yeniliklərin tətbiqi bu müharibəni daha da dəhşətli həddə çatdırmışdı. Müharibədə saysız-hesabsız ölümlər, yaralanlar, evləri dağılanlar və digər bu kimi hallar ümumdünya faciəsi olaraq, xüsusilə tibbi yardım sahəsində böyük çağırışlara səbəb olmuşdu.

Birinci Dünya müharibəsinin fəsadlarını azaltmaq məqsədilə fəaliyyət göstərən humanitar təşkilatlar sırasında Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyəti xüsusi yer tuturdu. Bu təşkilatın imperiyanın müxtəlif vilayətlərində, o cümlədən Bakıda yaradılmış şöbələri müharibə dövründə əhalinin tibbi xidmətlə təmin edilməsində və yaralıların müalicəsində mühüm rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, Rusiya Qırmızı Xaç Komitəsi dövrünün ən səmərəli xeyriyyə təşkilatlarından hesab olunurdu. “Öz məqsədləri olan təşkilat işini elə səviyyədə qurmuşdu ki, onun icma, yerli komitə, yerli idarə, dairə idarəçiliyi şəklində olan hər bir vahidi mövcud olduğu yerdə nizamnamədə qeyd olunanlara şəxsi vəsait və imkanları daxilində can atan tamamilə müstəqil bir quruma çevrilmişdi” [9, səh.6].

1914-cü ildə Qara dəniz donanmasının komandiri Osmanlının Rusiyaya qarşı müharibəyə başlaması xəbərini verdi [1]. Rusiya-Osmanlı cəbhəsinin açılmasından bir neçə gün əvvəl şahzadə A.P.Oldenburqski və RQXC-nin (Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyəti) təmsilçisi olan L.K.Knorriqi təşkilatın Qafqazda öz səlahiyyətli nümayəndəsi təyin etdi [9, səh.2]. Hərbi əməliyyatların başlaması ilə Cənubi Qafqaz bölgəsi, xüsusilə də Bakı şəhəri müharibənin təsirinə qala biləcək ərazilərdən biri idi. Bu baxımdan RQXC-nin çevik

reaksiyası diqqətəlayiq hesab oluna bilər. Cəmiyyətin Bakı şöbəsi Qafqaz cəbhəsində yaralanan əsgər və zabidlərin şəhərə gətirilməsi ilə əlaqədar gərgin iş rejiminə keçdi.

Müharibə başlayandan bir qədər sonra, oktyabrın 9-da Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Quba yerli komitəsi şəhərdə “Bayraqların satış günü” məqsədilə “fincan yığımı” keçirildi [1]. Burada məqsəd müharibədə yaralanmış hərbiçilərə yardım məqsədi ilə ianələrin toplanması idi. Bayraqlar Rusiya və onun müttəfiqləri olan Fransa, İngiltərə, Belçika, Serbiya və Çernoqoriyaya aid idi. Tədbirlə bağlı Qubada böyük izdiham yaşanmışdı. Milli bayraqların satışı o qədər sürətlə həyata keçirilirdi ki, qısa bir zaman ərzində bütün fincanlar ağzına kimi dolmuşdu. Şəhərin müsəlman əhalisi, xüsusilə də qadınlar bu işdə fəallıq göstərirdilər, belə ki, onların evinə gələn satıcılardan bayraqları məmnuniyyətlə alaraq, əvəzində fincana pul atırdılar. Yerli Qırmızı Xaç Cəmiyyəti əsgərlərə pal-paltar almaq üçün 500 rubl, vəzifəli şəxslər də 500 rubl ianə ödəmişdilər. Qeyd edək ki, satışın həyata keçirilməsində yerli sakinlər arasında nüfuza sahib olan Əfəndiyev qardaşları və sahə pristavı Roqaçov yaxından iştirak etmişdi [1].

Oktyabrın 12-də Bakı şəhərində Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin xəstəxanasının tanıtım mərasimi baş tutdu. Açılış mərasimində iştirak edənlər arasında Bakı qubernatoru, kamerger V.V.Alişevski və xanımı, Bakı qradonaçalniki P.İ.Martinov, Bakı qarnizonunun rəisi, kont-admiral V.V.Klünfel, Bakı yepiskopu Maarifçi Qriqori, Şamaxı yeparxiyasının rəisi, yepiskop Karapet, Bakı şəhər meri L.L.Biç, hərbi və mülki məmurlar vardı. Bu şəxslərin tədbirdə iştirakı komitənin fəaliyyətinin rəsmi dairələr tərəfindən dəstəkləndiyini sübut edir.

Tədbirdə iştirak edənlər arasında müsəlman quberniya qazısı Ağa Mir Məmməd Kərim Hacı Mir Cəfərzadənin olması təəccüb doğurmuşdu [1]. Təbii ki, müsəlman icması rəhbərinin xristian əhalinin təşkil etdiyi tədbirə qatılması bəhs edilən dövr üçün qəribə hal kimi görünə bilərdi. Çünki, məlum olduğu kimi, xristianlaşdırma və ruslaşdırmaya qarşı olan yerli müsəlmanlar onları qəbul etmək istəmirdilər. Əslində isə müsəlman qazısının iştirakı Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin fəaliyyəti və təsisatlarının tək cə xristian icması ilə məhdudlaşmadığını, müsəlman cəmiyyətində də müəyyən maraq və rəğbət doğurduğunu göstərir. Müharibə dövründə belə bir xeyriyyə tədbirinin keçirilməsi və yaralı əsgər və zabidlərə yardımların edilməsi müsəlmanları da biganə qoymurdu. Bu fakt həmçinin Qırmızı Xaçın multikonfessional cəmiyyətlərdə qlobal dəyərlər əsasında fəaliyyət göstərdiyinin sübutu kimi qiymətləndirilə bilər.

Tədbir iştirakçılarına “Qırmızı Xaçın Bakı xəstəxanasının cihaz və avadanlıqları haqqında qısa hesabat” təqdim edilmişdi. Ümumilikdə, iyunun 28-dən oktyabrın 10-a qədər Bakı xəstəxanasına 99.930 rubl 50 qəpik ianə daxil olmuşdu [1].

Müharibə illərində şahzadə A.Oldenburqskinin təklifinə əsasən, yaralı, xəstə zabit və əsgərlərin müayinə və müalicəsi üçün hərbi həkim çayışmazlığı olan məntəqələrdə səyyar həkim komissiyaları təşkil edilmişdi. Ön cəbhədə Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin on üç səyyar briqadasından iki həkim-sanitar dəstəsi Bakı ictimai yığıncağına məxsus idi [9, səh.243].

Bakı şöbəsinin fəaliyyəti, əsasən, quberniya daxilində əmanət edilən hərbi meydanlarda yaralanmış əsgərlərin müalicəsi və köməyi baxımından bütün dövlət və özəl təşkilatların, hərbiçilər istisna olmaqla şəxslər və idarələrin fəaliyyətinin bir araya gətirilməsi; bütün yaralıların və hərbi mərkəzlər istisna olmaqla, müalicə mərkəzlərinin təchizatının hesabatının aparılması; yaralıların müalicəsi və qidalanması ilə bağlı onlarda hər hansı bir pozuntunun qarşısının alınmasına nəzarət, yaralılara müavinətlərin alınma qaydasını izah etmək və s. ibarət idi. Bunu 1914-cü ilin noyabrın 29-da Qafqaz ordusu yanında Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Bakı qubernatorunun Bakı quberniyası üzrə səlahiyyətli nümayəndəsinə göndərdiyi müraciətdən aydın görmək olur [2, v. 1]. Müraciətdə həm də Bakıda açılmış müalicəxanaların siyahısının təqdim edilməsi də tələb olunurdu. Bakı

şəhərində Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin özünün təşkil etdiyi müalicəxana ən böyük müalicə mərkəzi idi. 1914-cü ilin dekabr ayınının 14-də müalicəxanadan verilən raporta əsasən, müalicə alan aşağı rütbəli əsgərlər üçün 116, zabitlər üçün 20, müalicəxananın İmperator Texniki Cəmiyyətində yerləşən şöbəsində isə aşağı rütbəli əsgərlər üçün 191, zabitlər üçün 20 çarpayılıq yer ayrılmışdı [2, v.6]. Eyni zamanda, burada geniş tərkibdə tibbi heyət çalışırdı. Həm milli tərkibi, həm də icra etdikləri işlərə görə onların siyahısını verməyi məqsədəuyğun sayırıq: baş həkim – Georgi Martinoviç Lazaryants, cərrah-məsləhətçi – İvan Aleksandroviç Qoroyants, ordinatorlar: Artəşes Aleksandroviç Qazarbekyan, Nadejda Georgiyevna Qoryuşkina idi. Feldşərlər: Klara İsrailovna Keylixis, Polina Konstantinovna Maqrđumova, Yevdokiya Aleksandrovnə Pekerskaya, şəfəqət bacıları: Anna İvanovna Revyakina, Mariya Mixaylovna Kotova, Darya Mixaylovna Xleskina, Vera Qriqoryevna Myasnikova idi. Təsərrüfat işlərinə Pavel Fedotoviç Savelyev və Felisata Qriqoryevna Mizinova baxırdı. Bundan başqa on nəfər dayə də fəaliyyət göstərirdi [2, v.7]. Siyahıdan göründüyü kimi, tibbi heyətin başında ermənilər dayanır. Onu da qeyd edək ki, ermənilərə məxsus Bakı Erməni İnsansevərlər Cəmiyyəti də Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin nəzdində fəallığı ilə seçilən müalicəxana təşkil etmiş və yalnız erməni yaralıların sağalmasına yardımlar edirdi.

1916-cı ildə Bakı quberniyasının qubernatoru vəzifəsini Lev Potulov təyin edilmişdi və buna görə də Qırmızı Xaçın quberniya üzrə baş səlahiyyətli icraçısı vəzifəsi ona həvalə olunmuşdu. Vitse-qubernator Makarov isə komitənin quberniya üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi idi. [6, v. 2]. Qeyd edək ki, Qırmızı Xaçın Bakı quberniyası üzrə baş səlahiyyətli şəhərdə yerləşən komitənin tabeliyində olan bütün müalicəxanalarla yanaşı müxtəlif ictimai təşkilatların yaratdıqları müalicəxanalara da nəzarət edirdi. Bakı şəhərində belə müalicəxanaların sayı haqqında dəqiq məlumat göstəriciləri müharibənin gedişatı illərində dəyişə bilərdi. Güman etmək olar ki, müharibə başlayan ildə onların sayı çox az olsa da, sonrakı illərdə çoxalmış və xüsusilə də qeyri-müsəlman ictimai təşkilatların təşkil etdikləri müalicəxanalar bura əlavə edilmişdi.

1916-cı ilin mart ayında Qırmızı Xaçın Bakı üzrə səlahiyyətliyinə göndərilən hesabatda şəhərdə yerləşən bütün müalicəxanalar, həmin vaxt üçün orada müalicə alan yaralı və xəstə hərbiçilər haqqında məlumatlar ciddi şəkildə qeyd edilərək, əlifba sırasıyla aydın şəkildə verilmişdi. [7, v.8, 8b, 9]. Həmin hesabat rus dilində olduğundan rus əlifbası ilə də düzülüşdür və tərcümə edilərkən ardıcılığın pozulmaması üçün məlumatların Azərbaycan dilində əlifba sırası ilə verilməsini məqsədəuyğun saymışıq.

1) ÜmumRusiya Şəhərlər Birliyinin vəsaiti hesabına saxlanılan müalicəxanalar:

Müalicəxanaların adı	Çarpayılarn sayı	
	Aşağı rütbəli əsgərlər	Zabitlər
1. Müalicəxana №1	350	12
2 . Müalicəxana №2	400	-
3. №3	110	-
4. №6	150	-
5. №7	75	-
6. №8	80	-
7. №9	300	-
8. №10	420	-
9. №11	300	-
10.... №12	300	-
11..... №13	350	-

12.... №14	150	-
13.... №15	100	-
14.... №16	300	-
15.... №17	200	-
16.... №18	200	-
17.... №19	590	10
Cəmi:	4375	22

2) Bakı şəhər İdarəsinin vəsaiti hesabına saxlanılan müalicəxanalar:

Müalicəxananın adı	Çarpayılarn sayı	
	Aşağı rütbəli əsgərlər	Zabitlər
1. Müalicəxana №2	100	-
2. ... №3	75	-
3. ... №20	225	-
Cəmi:	400	-

3) Xeyriyyə təşkilatları, idarələr və ayrı-ayrı şəxslərin müalicəxanaları:

Müalicəxananın adı	Çarpayılarn sayı	
	Aşağı rütbəli əsgərlər	Zabitlər
1. Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin müalicəxanası	180	12
2. Bakı Qradonaçalnikliyinin müalicəxanası	60	12
3. Yəhudi Xeyriyyə Cəmiyyətinin müalicəxanası	30	-
4. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin müalicəxanası	90	10
5. Erməni İnsansevərlər Cəmiyyəti	80	
6. Yevangel-lüteran Cəmiyyəti	10	
7. Fransız koloniyası	5	
8. Bakı vəkilliyi	15	
9. Bakı Neft Cəmiyyəti	20	
10. "Nobel qardaşları" işçilərinin yoldaşlığı	50	
11. Larionov və Smirnov	4	
12. Sənayeçilərin Qurultayı Şurası	50	
13. E. və A. Lalayevlər	18	2
14. Benkendorf və Co	60	
15. Bakı Neft Cəmiyyəti	50	

16.“Nobel qardaşları” yoldaşlığı və onun Şifrin baraklarında işçilərinin müalicəxanası	57	
17.“Nobel qardaşları” yoldaşlığı və onun Petrolea villasında işçiləri	100	
18.Doktor İsrailoviçin rudi xəstələr üçün müalicəxanası	3	
19.“Nobel Qardaşları” yoldaşlığı	60	
Cəmi:	942	36
Ümumi çarpayılar:	5717	58

Göründüyü kimi, Bakı şəhərində müalicəxanalar geniş şəkildə fəaliyyət göstərirdi. ÜmumRusiya Şəhərlər Birliyinin vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərən müalicəxanalar üstünlük təşkil edirdi. Bakı şəhər İdarəsinin himayəsində cəmi 3 müalicəxana fəaliyyət göstərsə də, ümumilikdə 400 nəfərlik çarpayı onun vəsaiti hesabına saxlanılırdı. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti də yüz nəfərlik müalicəxana təsis etmişdi. Qeyri-müsəlmanların təşkil etdikləri müalicəxanalar içərisində isveçli Nobel qardaşları xüsusilə seçilirdilər. Hesabatdan göründüyü kimi, onların dəstəyi ilə bir necə müalicəxana açılmışdı.

Qeyri-müsəlman ictimai təşkilatlarının təsis etdikləri böyük müalicəxanalar içərisində ermənilərin təşkil etdiyi müalicəxananı da böyük miqyaslı hesab etmək olar. Müalicəxana 80 çarpayından ibarət idi və Stanislavski və 8-ci Kanişapinsaya küçələrinin kəsişməsində, 104 saylı evdə - cəmiyyətin binasında yerləşirdi [7, v.5].

1915-ci ilin aprelin 11-də Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Qafqaz ordusu yanında baş səlahiyyətli nümayəndəsinin 4232 sayılı əmrinə əsasən, Bakıda hər bir müalicəxana üçün adambaşına 20 rubl müavinət ayrılması qərara alınmışdı. Bakıda cəmiyyətin nəzdində olan bütün müalicəxanalar ümumilikdə 2000 çarpayılıq idi. Lakin bura xəstə və yaralıların çatdırılmasında yaranan fasilələrə görə, hər gün xəstələrin sayı orta hesabla aşağı rütbəli əsgər 92, zabit 8 nəfər təşkil edirdi [2, v.2]. Bu rəqəm göstəricisinə görə Qafqaz ordusu baş səlahiyyətli nümayəndəsinin təxminləri ilə müavinətlər xəstələrin faktiki sayına görə verildiyi təqdirdə orta aylıq məbləğ 2000 rubldan çox olmamalı və bu səbəbdən də verilən avansı əsaslandırmaq üçün xəstəxana xərclərinin aylıq hesabatı təqdim olunmalı idi. Lakin tətbiq edilən bu məbləğ hər bir müalicəxana üçün azlıq təşkil edirdi, çünki müharibə şəraitində olan ölkədə baş alıb gedən bahalıq, yeməklərin qiymətlərində artım müalicəxanaların büdcəsinə ağır gəlirdi. 1916-cı ilin yanvarın 1-dən əsgərlər üçün 30, zabitlər üçün isə 40 rubl ayrılacağı təklif olunmuşdu. Əks təqdirdə, 1916-cı ilin yaz aylarında Bakı müalicəxanasının bağlanması təhlükəsi var idi. Müharibənin getdiyi bir vaxtda xəstəxanaya xeyriyyə məqsədilə yatırılan ianələrə də bel bağlamaq düzgün sayılmırdı. “Ciddi cərrahi müalicə üçün uyğunlaşdırılmış və İmperator Əlahəzrətlərinin Sanitar və Təxliyə sahəsi üzrə baş rəisi və İmperator yanında zadəganların nümayəndəsi general-mayor Bernovun müsbət rəyini qazanmış belə bir müalicəxananın ləğvi Qafqaz cəbhəsində yaralanan əsgər və zabitlərə göstərilən yardımların göstərilməsində əhəmiyyətli boşluq təşkil edərdi” [2, v.23b]. Göründüyü kimi, xəstəxananın fəaliyyəti strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Mayor Bernovun müsbət rəyi sübut edir ki, Bakı müalicəxanası təkcə yerli səhiyyə müəssisəsi deyil, eyni zamanda, Qafqaz cəbhəsində yaralanmış əsgər və zabitlərə tibbi yardımın təşkilində əsas mərkəzlərdən biri kimi tanınırdı.

Müalicəxananın fəaliyyətinin davam etdirilməsinin vacibliyi xəstə və yaralıların say göstəricilərində də öz əksini tapır. Bu məqsədlə 1915-ci ilin yanvarın 1-dən dekabrın 1-dək

Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Bakı müalicəxanalarındada aşağı rütbəli xəstə və yaralı əsgərlərin keçirdikləri günlər haqqında hesabatı təqdim edirik. Qeyd edək ki, hesabatı xəstəxananın təsərrüfat komitəsinin sədri Makarov və baş həkim Rodionov imzalamışdı [2, v.20].

<i>Aylar</i>	<i>Keçirilən günlər</i>
Yanvar	4937
Fevral	4132
Mart	1563
Aprel	2858
May	1745
İyun	1590
İyul	2735
Avqust	4577
Sentyabr	3459
Oktyabr	4594
Noyabr	4558
<i>Cəmi:</i>	36 748

Hesabatdan göründüyü kimi, aşağı rütbəli əsgərlər xəstəxanada cəmi 36 748 gün keçirmişdilər. Qaldırılmış məsələyə cavab olaraq, Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Bakı quberniyasında səlahiyyətli nümayəndəsi, Bakı qubernatoru, Kamerger Alışevski cəmiyyətin Qafqaz Ordusu yanında baş səlahiyyətli müraciət etmişdi. Müraciətdə deyilirdi: “Ayda 30 gün olduğunu nəzərə alınsa, əsgərlərə xəstəxanada 1224 ay 28 gün sərf olunub və buna görə də hesablama görə aşağı rütbəli əsgərlər üçün xəstəxana 24 480 rubl məbləğində müavinət almaq hüququna malikdir”. Qeyd edək ki, sənədlərdə rəqəmlər hesablanarkən adambaşına 20 rubl 1224 ay üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yerdə qalan 28 günün pulu isə hesablanmamışdır. Bizim hesablamalarımıza görə, məbləğ 25.040 rubl təşkil etməli idi. Görünür ki, 28 gün üçün 560 rubl o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Onu da qeyd edək ki, 1915-ci il üçün Bakı xəstəxanasına 4000 rubl vəsait ayrılmışdı [2, v.28]. Lakin, göründüyü kimi, bu vəsait azlıq təşkil etdiyindən əlavə 20 480 rubla ehtiyac yaranmışdı. 1915-ci ilin dekabr ayı üçün Bakı xəstəxanasına 10 480 rubl köçürülmüşdü. Yerdə qalan 10 000 rublun köçürülməsi isə 1916-cı ilin yanvarında həyata keçirilmişdi [2, v.31]. Qeyd edək ki, sonrakı illərdə maddi vəsait aybaay göndərilirdi.

Ümumilikdə, Qırmızı Xaç Komitəsinin Bakıda yerləşən müalicəxanalarında yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş əsgərlər də müalicə alırdı. Döyüşlərin getdiyi yerlərdə yoluxucu xəstəliklərin çoxalması qaçılmaz idi. Sanitar qayda-qanunlarına görə hər bir xəstə xəstəliyin növlərinə uyğun yerləşdirilməli idi. Lakin zabitlərin yerləşdikləri palatalarda belə xəstələrin təcridi mümkün deyildi [3, v.3]. Yalnız 19 sayılı müalicəxanada yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş zabitlərin təcrid olunmuş halda müalicəsi həyata keçirilirdi. Çünki burada müəyyən xəstəliklər olan fərdi baraklarda bir xəstə üçün izolyasiya otağının ayrılması imkanı vardı. Xəstə zabitlərin qəbulu üçün xüsusi bildirişlər verilir və onlara müvafiq alt paltarları və yataq dəsti ayrılırdı.

Bakı müalicəxanalarında əzaları amputasiya edilmiş yaralıların protezlərlə təmin edilməsi də həyata keçirilirdi [6, v.1]. Belə yaralıların sayı dövrü olaraq dəyişirdi. Misal üçün, 1915-ci ilin noyabr ayında yalnız 12 sayılı müalicəxanada iki nəfər – sağ budu amputasiya

edilmiş I erməni drujinasının könüllüsü İvan Martirosov və ayağı baldır hissədən kəsilmiş 154-cü Dərbənd piyada qoşunlarının baş unter zabiti Mixail Sazonovun protezlərə ehtiyacı vardı [6, v.4]. Digər müalicəxanalarda amputasiya edilmiş əsgər və ya zabit yox idi.

Müharibə dövründə Qırmızı Xaç Cəmiyyətinə məxsus təşkilat və səhiyyə müəssisələrinin inzibati və tibbi heyətinin, baş və xüsusi səlahiyyətliyərin məzuniyyəti göstərilən qaydada tənzimlənirdi: Rusiyanın Avropa hissəsinə məzuniyyət 3 həftəyə qədər, Qafqaza 1 aya qədər, Sibir və Türküstanına 5 həftəyə qədər. Qafqaz ordusunda xidmət edən heyətin bölgə daxilində məzuniyyəti 3 həftəyə qədər, Rusiyanın Avropa hissəsində qulluq edənlərin həmin bölgə daxilində məzuniyyəti isə 1 aya qədər müddəti təşkil edirdi [5, v.1].

Onu da qeyd edək ki, I Dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində həlak olmuş əsgər və zabidlərin quberniya ərazisində dəfnini təşkil etmək üçün Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Bakı quberniyasında 1916-cı ilin mayın 16-da imzalanmış 1424 sayılı əmrə əsasən “Qardaşlıq məzarlığı” salınmışdı [7, v.5]. Məzarlığın harada yerləşməsi haqqında isə heç bir dəqiq məlumat verilmir. Bu haqda onu demək olar ki, müharibədə həlak olanlar müxtəlif millətlərdən idi və bu məzarlıq onların “qardaşlıq ruhu”nu simvollaşdırırdı.

Göründüyü kimi, Qırmızı Xaç Komitəsinin Bakı şöbəsinin fəaliyyəti müharibə dövründə vətəndaş cəmiyyətinin səfərbərliyi və sosial məsuliyyət baxımından diqqətəlayiqdir. Arxiv materiallarına əsasən, demək olar ki, bu qurum geniş miqyaslı təşkilati işlərə və ictimaiyyətlə əməkdaşlığa əsaslanaraq fəaliyyət göstərirdi.

Ədəbiyyat

1. Бакинские губернские ведомости. -1914, №42, 18 октября// Национальный Архивный Фонд Азербайджанской Республики, Фонд №46, опись №2, единица хранения №171
2. Переписка с Главноуполномоченным Российского общества Красного Креста при Кавказской армии о надзоре за лечебными заведениями в г. Баку для раненых воинов, образование подвижных врачебных комиссий; списки медицинского персонала лечебных заведений // Национальный Архивный Фонд Азербайджанской Республики, Фонд №523, опись №1, единица хранения №1.
3. Переписка с Бакинским городским комитетом помощи больным и раненым воинам о приеме офицеров больных инфекционными заболеваниями в 19№-ом лазарете при комитете // Национальный Архивный Фонд Азербайджанской Республики, Фонд №523, опись №1, единица хранения №4.
4. Переписка с главным врачом городских лазаретов для раненых г. Баку и старшим врачом Бакинского лазарета Общества Красного Креста об обеспечении протезами раненых с ампутированными конечностями // Национальный Архивный Фонд Азербайджанской Республики, Фонд №523, опись №1, единица хранения №6.
5. Переписка с заведующим медицинской частью Управления Главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста при Кавказской армии и старшим врачом Бакинского лазарета Общества Красного Креста о порядке предоставления отпусков старшему и младшему медицинскому персоналу лазаретов Общества Красного креста. V.1 // Национальный Архивный Фонд Азербайджанской Республики, Фонд №523, опись №1, единица хранения №10.
6. Переписка с Главноуполномоченным Российского о-ва Красного Креста при Кавказской армии об утверждении в должности уполномоченного о-ва Красного Креста в районе Бакинской губернии губернатора П.Д.Потулова и вторым уполномоченным вице-губернатора А.А.Макарова. v 2 // Национальный Архивный Фонд Азербайджанской Республики, Фонд №523, опись №1, единица хранения №13.

7. Переписка с заведующим справочным отделом Главного Управления Российского о-ва Красного Креста о представлении различных сведений и лечебных заведениях о-ва Красного Креста. 17 января 30 сентября 1916 г. // Национальный Архивный Фонд Азербайджанской Республики, Фонд №523, опись №1, единица хранения №15.
8. Переписка с Бакинским городским комитетом помощи больным и раненым воинам об устройстве Братского кладбища в г.Баку. 14 марта-17 мая 1916 г. V.5 // Национальный Архивный Фонд Азербайджанской Республики, Фонд № 523, опись №1, единица хранения №16.
9. Полянская Е.Е. Российское общество Красного Креста на Кавказе и Кавказском Фронте в 1905-1917 годах: / диссертация / -Москва, 2023.

БАКИНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА КРАСНОГО КРЕСТА: ИСТОРИЯ ГУМАНИТАРНОЙ И МЕДИЦИНСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В 1914-1918 ГГ.

Багирова Шалала Вагиф кызы

Резюме

Данная статья посвящена деятельности Бакинского отделения Российского общества Красного Креста в годы Первой Мировой войны (1914-1918). В условиях военного времени Баку превратился в один из ключевых центров медицинской эвакуации и лечения раненных с Кавказского фронта. В статье на основе архивных документов анализируются основные направления работы отделения – организация госпиталей, деятельность медицинского персонала. Исследование показывает, что деятельность Бакинского отделения выходила за рамки сугубо медицинской помощи, став значимым проявлением гуманизма и социальной ответственности. Эту деятельность можно считать выдающимся примером не только в рамках Российской империи, но и с точки зрения гуманитарной истории обществ военного периода.

BAKU BRANCH OF THE RUSSIAN RED CROSS SOCIETY: HISTORY OF HUMANITARIAN AND MEDICAL SERVICE IN 1914-1918

Bagirova Shalala Vagif

Summary

This article is dedicated to the activities of the Baku branch of the Russian Red Cross Society during the First World War (1914–1918). During this period, Baku became one of the key centers for the medical evacuation and treatment of the wounded from the Caucasian front. Based on archival documents, the article analyzes the main directions of the branch's work, including the organization of hospitals, the activities of medical personnel, and other relief efforts. The study shows that the Baku branch's activities extended beyond purely medical assistance, becoming a significant manifestation of humanitarianism and social responsibility. This work can be regarded as a remarkable example not only within the framework of the Russian Empire but also in the broader context of the humanitarian history of wartime societies.

Rəyçi: AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, professor Solmaz Rüstəmovə-Tohidi

Azərbaycan Dillər Universiteti, Qafqazşünaslıq və Azərbaycan tarixi kafedrasının 02.05.2025-ci il tarixli iclasının 10 sayılı protokoluna əsasən çapa tövsiyə edilmişdir.

Daxil olma tarixi 06 may 2025-ci il

UOT:94.

**XVI -XIX ƏSRLƏRDƏ UZAQ ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNDƏ XRİSTİANLIĞIN
YAYILMASI**

Əmirli İsrail Cəlal oğlu
Bakı Dövlət Universiteti
Asiya və Afrika ölkələri tarixi
amirovisrail04@gmail.com

Xülasə: *Böyük Coğrafi kəşflər nəticəsində Uzaq Şərq ölkələri olan Yaponiya, Koreya, Çin dövlətləri ilə ticarət münasibətləri quruldu. Bununla yanaşı bu ölkələrdə missionerlik fəaliyyətləri də başladı. Bu missionerlik fəaliyyəti nəticəsində Katolik, Yezuiti, Lüteran, Pravoslav və Protestant dini təriqətləri yapon, çin və koreya xalqlarının bir hissəsinin dini baxışlarını dəyişdilər. Bunun nəticəsində bu ölkələrdə çoxlu sayda insanlar xristian olmuşdur. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə XVI-XIX əsrlər Avropa və Rusiya dövlətinin Uzaq Şərqdə missionerlik fəaliyyətləri araşdırılmışdır.*

Yaponiyada nisbi təklənmə siyasəti nöqtəyi nəzərdən bir müddət burada missionerlik fəaliyyətlərinə qadağalar qoyulmuşdur. Ondan sonrada burada xristian missionerlərə qarşı qoyulmuş qadağalar qüvvədə qalmışdır. Ancaq buna baxmayaraq gizli şəkildə Yaponiyada xristian dini Avropa missionerləri tərəfindən yayılmışdır.

Koreya isə XVI-XIX əsrlərdə Mancur imperiyasından asılı olduğuna görə Çində baş verən hadisələr burayada təsir etmişdir. Demək olar ki, Avropa və çar Rusiyası missionerlərinin ən çox təsirinə məruz qalmış xalq koreyalılar olmuşdur.

Çində isə xristian missionerlərin fəaliyyəti qadağalarla qarşılaşsa da Avropa və çar Rusiyası missionerlərinin təzyiqləri nəticəsində aradan qalxmışdır.

Bu gün bu ölkələrdə xristianlıq Koreyanın dövlət dini olmaqla yanaşı Çində və Yaponiyada milyonlarla insanlar xristian dininə etiqad edirlər.

Açar sözlər. Böyük Coğrafi kəşflər, şərq ölkələri, milli dinlər, missionerlik, təriqətlər.

Ключевые слова. Великие географические открытия, страны Востока, национальные религии, миссионерство, секты.

Keywords: Great Geographical Discoveries, Eastern countries, national religions, missionary work, sects.

Giriş. Belə ki, Böyük Coğrafi kəşflər nəticəsində digər Şərq ölkələri kəşf olunduğu kimi Çin, Koreya, Yaponiyada Avropa tacirləri tərəfindən kəşf olundu. Bu ticarətin tərkib hissəsi olaraq missionerlik fəaliyyətləri də başladı. Uzaq Şərqdə Avropa dövlətləri siyasətlərinin bir hissəsi olaraq, missionerlik geniş yayıldı. Bunlar İngiltərə, Fransa, İspaniya, Portuqaliya və Rusiya dövlətləri idi. Missionerlik sivil və zorakı yollarla həyata keçirilirdi. Avropa dövlətləri və Rusiyalılar Uzaq Şərqlə ticarətə başladılar. Bununla yanaşı müxtəlif dini təriqətlərin nümayəndələri də bu ölkələrə gəlməyə başladılar.

XVI -XIX əsrlərdə Uzaq Şərq ölkələrində xristianlığın yayılması. Asiya xalqları özünün dini rəngarənliyinə görə bir birlərindən fəqlənirlər. Əgər Yaponiyada Şintoizmdirsə, Çində Buddizm, Koreyada Xristianlıq, Monqolustanda Lamaizmdir.

Lakin Böyük Coğrafi kəşflər dövründə Uzaq Şərq ölkələrinə Avropa tacirləri gəlməyə başlayırlar. Bunlar İspanlar, Portuqallar, Fransızlar, Hollandlar, Amerikanlar və digərləri idi. Bu tacirlər Uzaq Şərq xalqları ilə ticarət etməklə yanaşı, özlərinin dini görüşlərini də yaymaq üçün missioner fəaliyyətlərinə başlayırlar.

Ayhan Kuşçuluq öz məqaləsində Avropalıların Uzaq Şərqə gəlişi ilə əlaqədar yazır ki, Avropalıların Yaponiyaya ilk gəlişi 1543- cü il olaraq təxmin edilməkdədir. Ancaq bu tarixi

dəqiq əks etdirən bir sənəd yoxdur. Bu tarixi Malayya valisi Antonio Galvano 1541, Uzaq Şərq səyyahı Fernando Mendez Pinto 1544 –cü illərdə göstərməkdədir. (2)

Bununla bərabər 1577-ci il tarixindən 1613 –cü ilə qədər Yaponiyada yaşayan Yezuit ordeni üzvlərindən Joao Rodriguez Yaponiyada kilsə tarixi adlı əsərdə bu tarixi 1542 il olaraq göstərmişdir.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olur ki, Avropa missionerlərinin Yaponiyaya ilk gəlişi 1541–1544 arasında bir tarixi əks etdirir. (2)

Hülya Deveci öz məqaləsində göstərir ki, ilk dəfə Yaponiyada Xristianlığın yayılması 1549 –cu ildə Yezuit missionerləri vasitəsilə başlamışdır. Yezuit missionerlərinin 100 il müddətində fəaliyyətləri Yaponiyanın cənubunda Küsü adasında bir çox yaponun xristian olmasına səbəb olmuşdur. (3)

Təbii ki, missionerlər Yaponiyada dini məbədlər olan kilsələr tikirdilər ki, buda xristianlığın yayılması məqsədini daşıyırdı. Avropa tacirlərinin bu cür fəaliyyətləri ilk vaxtlarda yapon syoqunları tərəfindən dəstəklənirdi. Yaponiyanın birləşməsində xüsusi xidmətləri olan Oda Nobunaqa, Xideyoşinin dövründə missionerlik fəaliyyəti davam edirdi. Lakin yaponlar zamanla xristian məbədlərinin Avropalıların dayaq məntəqəsinə çevrilməsini anlamış, bu dinin yayılmasının ölkədə mənfi təzahürlərini hiss etmişdilər.

Ona görə, 1639-cu ildə Tokuqava syoqun hökuməti Xristianlığı qadağan etmiş və nisbi təklənmə siyasətini həyata keçirmişdir. 1854-cü ilə qədər davam edən bu müddət ərzində nisbi təklənmə siyasətinin olması, missionerlik fəaliyyətinin də qarşısının alınmasına səbəb olmuşdur. Keçən bu zaman müddət ərzində yaponlar nisbi təklənmə dövründə Avropa tacirlərindən Hollandlarla ticarət etmişlər. Lakin Hollandlar xristianlığı yaymırdılar. Onlar Yaponiya ilə ticarət edirdilər. Bu ticarətə isə tufənglər, şərab, Amerika, Afrika və Asiyadan gətirilmiş meyvə və tərəvəzlər və s daxil idi.

Nisbi təklənmədən sonra, yaponların ilk diplomatik və iqtisadi münasibət qurduğu ölkə ABŞ olmuşdur. Xarici Asiya və Afrika ölkələri tarixi əsərində bildirilir ki, 1854-cü il martın 31- də ABŞ-la Yaponiya arasında sülh və təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalanır. Bunun ardınca 1854 də İngiltərə-Yaponiya, 1855-də Rusiya-Yaponiya, 1856-cı ildə Yaponiya-Hollandiya, 1858-ci ildə Yaponiya –Fransa, 1860 Yaponiya-Portuqalia müqavilələri imzalanır və Yaponiya xarici dövlətlərə öz limanlarını açmış hesab olunur. (1. səh.88-89)

Buna səbəb olan amillər içərisində birinci səbəb Avropa ölkələrinə qarşı nisbi təklənmə siyasəti ortadan qalxırdısa, digər tərəfdən isə həmin dövlətlərin xarici ticarət inhisarını aradan qaldırmalarına səbəb olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin I yarısına qədər xarici ticarət həm Avropa dövlətlərində, həm də Şərq ölkələrində inhisarda olmuşdur.

Nisbi təklənmə siyasətinin sona çatması ilə xristian missionerlər də Yaponiyaya gəlməyə başlamışlar. Hülya Deveci öz məqaləsində bildirir ki, 1859-dan etibarən katolik, protestan və ortodoks xristian misyonerlər Yaponiyaya gəlməyə başlamış və ölkənin müxtəlif yerlərində missionerlik fəaliyyətlərinə başlamışlar. 1859-1883-cü illər arasında missionerlər Yaponiya da Xristianlığı yaydıqları kilsə, məktəb, xəstəxana, xeyriyyə cəmiyyətlərinin əsasını qoymuşlar. Xristian missionerlər dini ədəbiyyatlar buraxmaq, missioner yetişdirmək, kilsələr tikmək və müxtəlif bu cür fəaliyyətləri yerinə yetirmək üçün 1883-cü ildə Osakada bir konfrans çağırılmışlar. Bu konfrans protestant missonerlərin konfransı olmuşdur. (3)

Burada Yaponiyada xristian dinin yayılma vəziyyəti və sair məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Hülya Devecinin digər bir məqaləsində göstərilir ki, Meyci dövrünün (1868-1912) ilk illərində Xristianlığın qadağan olunması ilə əlaqədar hər hansı bir fəaliyyət olmamışdır. Tokuqava dövründən (1603-1867) qalan qadağalar və cəzalar davam etməkdəydi. Misyonerlərlə yaxın münasibət quran və ya xristian olduğu təsbit edilən yaponlar tutulub

sürgünə göndərilirdi. Misionerlərin bunu ABŞ hökumətinə bildirməsiylə vəziyyət diplomatik bir problem halına gəlmişdir.

Artıq XX əsrin əvvəllərində 1900-cü ildə Yaponiyada 502 protestan misioner və 416 kilsə mövcud idi. Kilsələrə üzv yaponların sayı 43.273 olaraq hesablanmışdı. Ölkədə toplam xristian sayı təxmini olaraq 120.963 nəfər idi. (4)

Uzaq Şərqi digər bir ölkəsi Koreyada da xristian misioner fəaliyyətləri mövcud olmuşdur. Koreya Uzaq Şərqi digər ölkələrinə münasibətdə daha çox xristian misionerlərin fəaliyyətlərinə məruz qalmışdır.

Koreyada əvvəllər nestorian təriqətinə aid dindarlar mövcud olsada, xristian dininin burada yayılması XVI əsrdən başlayır. Beləki bu dövrdən başlayaraq Avropa tacirlərinin Çinə gəlməsi və buradakı fəaliyyətləri Mancurlardan asılı olan Koreyaya da öz təsirini göstərmiş, burada misionerlik fəaliyyətləri genişlənməmişdir. Katoliklik XVI əsrdən, protestantlıq və pravoslavlıq isə XIX əsrdən Koreyada misionerlərin fəaliyyət dairəsinə daxil olmuşdur. Koreyaya xristian dinin ilk təriqəti olaraq katoliklik daxil olmuşdur.

Пак Александр Вадимович öz məqaləsində Koreyaya gələn ilk katolik xristian misionerin portuqaliyalı Qreqoride Sespeds olduğunu və onun 1592-1597-ci illərdə Koreya Yaponiya müharibəsi zamanı buraya gəldiyini yazmışdır. Ancaq onun misioner fəaliyyəti uğursuz olmuşdur. (6)

Emrah Eker isə öz tədqiqat işində ilk dəfə Koreyalıların katolik təriqətini 1784-cü ildə qəbul etdiklərini bildirir. O qeyd edir 1865-ci il etibarlı ilə Cənubi Koreyada 12 din xadimi və 23 min Koreyalı xristian var olmuşdur. (5, səh 41-43)

V.Y.Larçenko məqaləsində qeyd edir ki, katoliklik Çoson hökuməti tərəfində dəstəklənmirdi. Çünki Koreyada konfutsilik inancı mövcud idi. Ona görə də 1866-cı ildən başlayaraq katoliklərə qarşı represiyalar həyata keçirilməyə başlanmış, 8 min katolik və 9 xarici dindar misioner ölüm hökmünə məruz qalmışdır. Katoliklərin təqibi 1872-ci il dini islahatın baş verməsinə qədər davam etmişdir. (7)

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Koreyada xristian dinini ilk vaxtlarda xristian dindarlar yaysada, sonralar müxtəlif peşə sahibləri də misionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olurdular.

XVII-XVIII əsrdə isə Koreyada Konfutsilik də böhran keçirirdi. Çünki dövlət konfutsi məbədlərinin mövcudluğunda maraqlı deyildi. Ona görə ki, bu məbədlər dövlətə vergi vermirdilər və geniş torpaq sahələrinə malik idilər. Məhz bundan da istifadə edən xristian misionerlərin müxtəlif təriqətləri Koreya ərazisində misionerlik fəaliyyətlərini həyata keçirirdilər.

Larçenko məqaləsində Koreyaya ilk protestan misionerlərin 1884-cü ildə gəldiyini yazmaqdadır. Onlardan misioner Oras Allenin misioner fəaliyyətləri haqqında məlumat verir. Digər bir misioner Q. Appencellerin də fəaliyyətləri haqqında yazır və onun Episkopal kilsəsinin nümayəndəsi olduğunu vurğulayır.

İlk pravoslav dini missiyasının Koreyaya gəlməsinin isə çar Rusiyası tərəfindən 1889-1897-ci illəri əhatə etdiyini bildirir. İlk pravoslav dini missiyasının 3 nəfərdən ibarət olduğunu və onlara arximandr Vasiliy İvanov Qudkonun rəhbərlik etdiyini yazır. (7)

XVI-XIX əsrlər arasında Böyük coğrafi kəşflərin ən mühüm cəhətlərindən biri də bu oldu ki, digər ölkələrdə olduğu kimi, (Filippində, Vyetnamda və s) Xristian dininin müxtəlif təriqətləri Koreyada da öz təriqətlərini yaymağa başladılar. Bu bir cəhətdən Uzaq Şərqdə dayaq yaratmaq idisə, digər tərəfdən bu ərazini növbəti mərhələdə özlərinin müstəmləkəsinə çevirmək məqsədini daşıyırdı. Məhz bu kimi misioner amillərin təsiri nəticəsində Koreya xristian bir ölkə oldu.

V.Y.Larçenko yazır ki, hazırda (2005) Koreyada 53% əhali heç bir dinə inanmır, 18% protestant, 11% katolik, ümumilikdə 30% əhali cənubi Koreyada, elə o qədər də Şimali Koreyada xristiandır. (7)

Bu gün isə Xristian dini Koreya xalqını Çinin mədəni təsirindən qoruyur.

Uzaq Şərq ölkələri içərisində xristian missionerlərin fəaliyyətinə məruz qalmış ölkələrdən biridə Çindir.

Böyük Coğrafi kəşflər nəticəsində Uzaq Şərq ölkələrinin Avropa tacirləri üçün açılması, digər ölkələrdə olduğu kimi Çinə də xristian dininin missionerlərinin gəlməsinə səbəb oldu. O dövrün müəllifləri qeyd edirlər ki, Avropa gəmilərindən yerə düşən ilk insanlar tacirlərlə yanaşı kilsə işçiləri idi. Onlar müxtəlif xristian dininin təriqətlərinin nümayəndələri idi.

Məqalədə məlumat verilir ki, 16-cı əsrdə Reformasiya zamanı protestantlıq katoliklikdən ayrıldı, lüteranlıq və islahat kilsəsi meydana çıxdı. Bu təriqətlər Çinin içərilərinə nüfuz etdi. (8)

Дацышен Владимир Григорьевич öz məqaləsində yazır ki, portuqallar yeni dəniz yolu ilə Cənubi Çin sahillərinə ilk gələnlər oldu. 1515-ci ildə portuqaliyalı kapitan J. Alvaresin gəmisi Quancjou yaxınlığında lövbər saldı. 1517-ci ildə Fernao d'Andradenin komandanlığı altında mərkəzi hökumətə hədiyyələr gətirən gəmilərdən ibarət flotiliya Çin sahillərinə gəldi. Portuqaliyalılar paytaxtı ziyarət etmək və orada ticarət məntəqələri açmaq üçün bir neçə uğursuz cəhdlər etdilər, yalnız 1537-ci ildə orada Makaonu icarəyə götürə bildilər.

Tezliklə ispanlar Çin sahillərinə gəldilər, lakin onlar heç bir hüquq və imtiyaz əldə edə bilmədilər. Çində avropalıların məqsədi ticarət idi, lakin hər yerdə olduğu kimi bu sahədə də Avropanın fəaliyyət istiqamətlərindən biri missionerlik idi. (9)

1644-cü ildə Çində Mancur hakimiyyəti quruldu. Mancurlar ilk vaxtlar xristian tacirlərinə və missionerlərinə xoş münasibət göstərirdilər. Avropa tacirlərinə Quancjou limanında ticarət aparmağa və missionerlik fəaliyyətləri aparmağa icazə vermişdilər. Hətta Çinin Şansı və Qunxan cəmiyyətləri Avropa tacirləri ilə ticarət etmək üçün inhisar hüququna malik idilər. Bu dövrdə avropalılar Çində silah, tiryək, tüfənglər və Amerika, Afrika və Asiyadan gətirdikləri meyvə və bitkiləri satırdılar. Bu dövrdə həm Çin tərəfindən, həm də Avropa ölkələri tərəfindən xarici ticarət inhisarda idi. Mancur imperatorları isə Avropalılarla ticarətə və missionerlik fəaliyyətlərinə xoş münasibət göstərirdilər.

Məqalədə məlumat verilir ki, imperator Şunji (1658) hakimiyyətinin 15-ci ilində, Çində Katolik Kilsəsinin ilk apostol prefekturaları yaradıldı və 1673-cü ildə ilk Çin yepiskopu təyin edildi. İmperator Kangxi (1675) hakimiyyətinin 14-cü ilində Rus Pravoslav Kilsəsinin patriarxı Çinə elçilər göndərdi və imperator Kanxi onları qəbul etdi. 1683-cü ildə Pekində ilk pravoslav kilsəsinin - Müqəddəs Nikolay kilsəsinin tikintisinə icazə verildi. 1692-ci ildə İmperator Kangxi missionerlərə missionerlik fəaliyyətini sərbəst həyata keçirməyə icazə verən bir fərman verdi. (8)

Missionerlik fəaliyyətləri Çində başladı. Bu zaman Çində xristian missionerliyi həyata keçirən təriqətlər Katoliklər, Yezuilər, Lüteranlar, Pravoslavlar və Protestantlar idi. Onlar Çin ərazisində missionerliyi həm din xadimləri vasitəsilə, həm də müxtəlif peşə sahibləri vasitəsilə həyata keçirirdilər. Lakin Çin hökuməti zamanla Avropa və çar Rusiyası tacirlərinin missionerlik fəaliyyətlərinin mənfəətini gördülər.

Məqalədə məlumat verilir ki, 1732-ci ildə xristian missionerlik fəaliyyətinə qoyulan qadağaya baxmayaraq, Katolik kilsəsi Pekində yarı qanuni və ya qeyri- qanuni mövcudluğunu qoruyaraq Çini tərk etmədi. Çin hakimiyyəti qeyri-qanuni missioner fəaliyyətinə qarşı da mübarizə aparırdı. 1746-cı ilin sentyabrında fransız Jan Fransua Henan əyalətində əsir götürüldü və işgəncələrdən öldü. 1748-ci ildə iki yezuit həbsxanada öldü. 1755-ci ildə yerli

hakimiyyət orqanları xristianlığı qadağan edən sərəncam verdikdən sonra 50 çinli fəal xristian həbs olundu. Repressiyalara baxmayaraq, xristian missionerləri Çində fəal şəkildə fəaliyyətini davam etdirməyə çalışdılar. 1765-ci ildə yepiskop Lambekhoven 1450 çinlini vəftiz etdi. 1770-1775-ci illərdə Çində 3 minə yaxın insan xristianlığı qəbul etdi. Bu dövrdə Yezuit missionerləri arasında uşaqlar üçün təlimlər tərtib edən Pekindəki Şərqi Yezuitlər Kollecinin rektoru Alman Barosu çox məşhur idi. (9)

Ümumiyyətlər ilk vaxtlarda Mancur imperatorlarının Avropalı tacirlərə qarşı münasibəti bir mənalı şəkildə fərqli idi. Mancur imperatorları Çində ilk vaxtlar missionerlərə qarşı münasibətin xoş olmasına rəğmən, bu ölkələrin nümayəndələrinə vassal nöqtəyi nəzərindən baxırdılar. Bundan istifadə edən Avropa və çar Rusiyası missionerləri zamanla Çinin daxili işlərinə qarışmağa başladılar.

Məqalədə bu dövrdə mübahisə doğuran məsələlər içərisində katolik kilsəsi daxilində “Çin ritualları ilə bağlı məsələ mühüm yer tuturdu. Bundan başqa missionerlər tədricən Çinin daxili işlərinə və onun xarici siyasətinə qarışmağa başladılar ki, bu da həm Çinin hakim dairələrində, həm də cəmiyyətdə narazılığa səbəb oldu. Qianlonun devizi altında hökmranlıq dövründə bir-birinin ardınca “missionerlərlə insidentlər” baş verir, çoxlu sayda yepiskoplar və keşişlər həbs edilir, qovulur, edam edilir, missionerlik fəaliyyəti qəti qadağan edilir, yalnız az sayda missionerlər fəaliyyət göstərirdi.

Tiryək müharibələrinin başlaması ilə bəzi katolik və protestant missionerləri Britaniya təcavüzündə fəal iştirak etmiş, Nankin müqaviləsinin və digər qeyri-bərabər müqavilələrin bağlanması müəhim rol oynamışdılar. 1844-cü ildə Çin və ABŞ arasında xarici ticarət üçün açıq limanlarda pulsuz missionerlik fəaliyyətini nəzərdə tutan Vanqsia müqaviləsi imzalandı, lakin Çin hökuməti Çinin daxili bölgələrində missionerlik fəaliyyətinə icazə vermədi. Bunun fonunda müxtəlif xristian kilsələri Çində missionerlik fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Müxtəlif missionerlik fəaliyyətini davam etdirən katolik missiyası ilə yanaşı, müxtəlif protestant kilsələrindən missiyalar Çinə gəldi və Çində protestantlığın təsiri artmağa başladı.

1860-cı ildə Böyük Britaniya və Fransa birlikdə Çini işğal etdilər və onu Pekin müqavilələrini imzalamağa məcbur etdilər, bu müqavilədə Qing məhkəməsinin Çinin daxili bölgələrində din azadlığına və missionerlik fəaliyyətinə azadlığa icazə verdiyini, missionerlərin “torpaq icarəyə götürə və satın ala biləcəyini müəyyən etdi. İstənilən vilayətdə öz mülhizəsinə görə tikinti apara” və kahinlərə çoxlu imtiyazlar verilirdi. Xristian icmaları getdikcə daha çox xəstəxana və məktəblər açmağa və nəşrlərini fəal şəkildə dərc etməyə başladılar.

Bununla belə, əcnəbi missionerlərlə insidentlər qeyri-adi deyildi və missionerlərlə Çin cəmiyyəti arasında ziddiyyətlər 1900-cü ilə qədər hər gün güclənirdi.(8)

Məqalədə məlumat verilir ki, 18-ci əsrin əvvəllərində Rusiyanın Pekində mənəvi missiyasının tarixi başladı. Çində pravoslav missiyasının açılması məsələsi hələ 1698-ci ildə Rusiyada qaldırılmışdı . 1700-cü ildə I Pyotr Kiyev mitropolitinə Tobolskda mitropolit vəzifəsinə namizəd seçməyi və onunla birlikdə Çinə “Çin və Monqol dillərini öyrənə bilən iki və ya üç yaxşı və savadlı rahib göndərməyi əmr etdi. Uzun danışıqlardan sonra 1712-ci ildə imperator Kanqsi Pekinə rus ruhani missiyasının göndərilməsinə icazə verdi.

Pekindəki rus ruhani missiyasının rəsmi statusu 1727-ci il Kyaxta müqaviləsinin beşinci maddəsi ilə təmin edildi. 18-ci əsrdə Pekində ümumi sayı yüz nəfərə qədər olan Rusiya Ruhani Missiyasının üzvü var idi. Rus missiyasının bir çox üzvləri Çin müəssisələrində xidmət etmiş, Xarici Əlaqələr Palatasında (Lifanyuan) tərcüməçi və saray kansleri yanında, rus dili məktəbində müəllim kimi çalışmışlar.(9)

1850- ci ilə qədər Çar Rusiyası Çinə 13 dəfə din nümayəndələrinin missiyasını göndərmişdir.

XIX əsrin sonlarına qədər digər xristian təriqətlərinə qarşı baş verən qadağalar pravoslav missiyasına da aid edilmişdi. Avropa dövlətlərinin bağladığı müqavilələrlə yanaşı Çar Rusiyası da Çinlə müqavilələr bağlamış o cümlədən dini imtiyazlar əldə etmiş və qadağalara məruz qalmışdı.

XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlərin dünyada eləcə də Uzaq Şərqdə gərginləşməsi missionerlik fəaliyyətlərinin qismən səngiməsinə səbəb olmuşdur.

Uzaq Şərq xalqlarının müəyyən hissəsi xristian dini təriqətlərini qəbul etsələr də böyük çoxluq öz milli dini inanclarına sitayiş etmişlər.

Nəticə. Məqalədə XVI-XIX əsrlərdə Xristian dininin Uzaq Şərq ölkələrində yayılmasından bəhs edilməkdədir. Burada da təkcə bir Avropa dövləti Hollandiya missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmurdu. Demək olar ki, Avropanın bütün dövlətləri və çar Rusiyası Uzaq Şərqdə missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul idilər. Bunların sırasında İngiltərə, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Rusiya, Amerika və digər dövlətlərin tacir və din xadimləri, eləcə də vətəndaşları daxil idi. İlk vaxtlar Avropa və çar Rusiyası dövlətlərinin missionerlik fəaliyyəti uğurlu olsada, sonradan qadağalar ilə rastlaşırdı. Amma buna baxmayaraq, Avropa dövlətləri və çar Rusiyası Uzaq Şərq dövlətlərini məcbur edirdilər ki, onlar missionerlik fəaliyyətlərinə icazə versinlər. Məqalədə Uzaq Şərqdə Avropa dövlətlərinin ölkələr üzrə müxtəlif təlimləri olan, Katolik, Yezuiti, Lüteran, Pravoslav, Protestant dini təriqətlərini yaymaları kəşf olundu.

Bununla yanaşı, Uzaq Şərqdə xristian təriqətlərinin missionerlik fəaliyyəti nəticəsiz qalmadı. Çoxlu sayda yapon, çinli, koreyalı xristian missionerliyi nəticəsində bu dini qəbul etdilər. Hətta Koreyada xristianlıq bu dövlətin rəsmi dininə çevrildi.

Ədəbiyyat

1. Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi Bakı-Azərbaycan Dövlət tədris-pedaqoji nəşriyyatı-1962
2. Ayhan Kuşçuluk, Oktan Ercies, Japonyada Hıristiyan Misyoner Həməketleri (1542-1587), [www. isamveri.org](http://www.isamveri.org).
3. KARE- International Comparative Journal of Literature, History and Philosophy., Hülya Deveci 1883 Osaka Protestan Misyonerleri Konferansı: Japonya'da Hristiyanlığın Yayılmasının Önündeki Engeller Konusu www. dergipark.org.trend ownloadarticle-file2108712
4. Hülya Deveci Japonya hıristiyan bir ölkə olacakmı?, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVIII -2, 2023, 523-556 www. dergipark. org. Trtrdownloadarticle – file 3417161
5. Emrah Eker Güney Korede Evanjelik hareket, yüksek lisans tezi, İstanbul-2013
6. Пак Александр Вадимович Начальный этап зарождения христианства в Корее: проникновение и развитие католицизма в XVII–XIX вв. www.socionauki.rujournal
7. В. Ю. Ларченко Появление христианства (несториянства, католицизма, протестантизма, православия) в Корее www. cyberleninka.ruarticl
8. Китайское христианство, www: shansbooks.ru
9. [Дацьшен Владимир Григорьевич. Христианство в Китае: история и современность, www. predanie. ru](http://www. predanie. ru)

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ХРИСТИАНСТВА В СТРАНАХ ДАЛЬНЕГО ВОСТОКА В XVI-XIX ВЕКАХ

Амирли Исраил Джалал оглы

Резюме

В результате великих географических открытий были установлены торговые связи с дальневосточными странами — Японией, Кореей и Китаем. Наряду с этим в этих странах началась и миссионерская деятельность. В результате этой миссионерской деятельности католическая, иезуитская, лютеранская, православная и протестантская религиозные секты изменили религиозные взгляды части японского, китайского и корейского народов. В результате многие люди в этих странах стали христианами. Здесь следует отметить один вопрос: в статье исследована миссионерская деятельность европейских и российских государств на Дальнем Востоке XVI-XIX веков.

С точки зрения политики относительной изоляции в Японии миссионерская деятельность некоторое время была запрещена. После этого здесь остались в силе запреты в отношении христианских миссионеров. Однако христианство тайно распространялось в Японии европейскими миссионерами.

Поскольку Корея в 17-19 веках находилась в зависимости от Маньчжурской империи, то и события, происходившие в Китае, затронули и ее. Можно сказать, что корейцы больше всего пострадали от европейских миссионеров.

Хотя деятельность христианских миссионеров в Китае подвергалась запретам, она исчезла в результате давления европейских миссионеров и русских миссионеров. Сегодня в этих странах христианство является государственной религией Кореи, а миллионы людей исповедуют христианство в Китае и Японии.

THE SPREAD OF CHRISTIANITY IN THE FAR EASTERN COUNTRIES IN THE 16 TH-19TH CENTURIES

Amirli Israil Calal

Summary

As a result of the Great Geographical Discoveries, trade relations were established with the countries of the Far East, such as Japan, Korea, and China. At the same time, missionary activities began in these countries. As a result of this missionary activity, Catholic, Jesuit, Lutheran, Orthodox, and Protestant religious orders changed the religious views of some of the Japanese, Chinese, and Korean peoples. As a result, a large number of people in these countries became Christians. It should be noted here that the article examines the missionary activities of the European and Russian states in the Far East in the 16 th-19th centuries.

In Japan, from the point of view of the policy of relative isolation, bans were imposed on missionary activities here for a while. After that, the bans imposed on Christian missionaries remained in force here. However, despite this, Christianity was secretly spread in Japan by European missionaries.

Since Korea was dependent on the Manchu Empire in the 17th-19th centuries, the events that took place in China also affected it. It can be said that the people who were most affected by European missionaries were Koreans.

In China, the activities of Christian missionaries, although they faced prohibitions, disappeared as a result of pressure from European missionaries and Russian missionaries.

Today, in these countries, Christianity is the state religion of Korea, while millions of people in China and Japan practice Christianity.

Rəyçi. Prof. S.T.Hacıyev

Daxil olma tarixi 14 may 2025-ci il

UOT:930.85.

**ŞİRVANIN XI-XIII ƏSR MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ BÖLGƏ
ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ****Əyyubova Şəhla****AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu****ayyubovashahla@gmail.com**

Xülasə: IX-X əsrlərdən Qafqazda yeni sosial-iqtisadi münasibətlər zəmnində müsəlman feodal mədəniyyəti əsasında Şamaxı şəhərinin yaranması və yeni şəhərlərin dirçəlişi üçün zəmin yaranmışdır. IX əsrdən başlayaraq böyük bazar meydanları olan yeni tipli iri şəhərlər formalaşır. Şamaxı, Bərdə, Bakı, Beyləqan, Gəncə, Ərdəbil, Naxçıvan, Təbriz kimi digər şəhərlər ölkənin təsərrüfat həyatında ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi məşhur idilər. Şirvan ədəbi mühitinin təsirindən yazıb yaradan bölgə şairlərindən Xəqani Şirvani, Zülfüqar Şirvani (1190-1304), Bədr Şirvani (1387-1450), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) öz dövrünün ictimai-siyasi, maddi-mənəvi mühitini və mədəniyyətini yaradıcılıq-larında təcəssüm etdirmişlər. XI-XII əsrlərdə bütün yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da şer və ədəbiyyatda fars dilindən istifadə edilirdi (12; 7, s.107).

Açar sözlər: Şirvan, Xəqani, maddi-mədəniyyət, bədii əsərlər, memarlıq, arxeoloji

Ключевые слова: Ширван, материальная культура Хагани, художе-ственные произведения, архитектура, археология

Key words: Shirvan, Khagani, material culture, artistic works, architecture, archaeological

Giriş

XII əsr Azərbaycanın intibah dövrü ədəbiyyatının ilk qüdrətli nümayəndəsi olan Xəqani Şirvani Nizami Gəncəviyə qədərpoeziyaya ictimai-siyasi baxımdan humanist məzmun və yüksək sənətkarlıq gətirmişdir.

XII əsr Şirvanşahlar sarayında yaşayıb yaratmış və əsərlərində dövrünün sosial və mədəni mənzərəsini əks etdirmiş Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə dair zəngin təsvirlər yaratmış olan Xəqani Şirvani (1126-1199) Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində doğulmuşdur. Əmisi dövrünün təbibisi və filosofu olan Kafidəddin Ömər ibn-Osmanın təlimi sayəsində gözəl şerlər yazan Haccar Əlinin oğlu gənc İbrahimin şairlik istedadının sorağı Şirvanşahların saray “Məlikşüara”sı Əbüləla Gəncəvinin qulağına çatır və saraya dəvət edir. “Xəqani” təxəllüsü verilir (12; 7, s.108).

Xəqaninin zəngin ədəbi irsi 17 min beytlik lirik şerlər divanından “Töhfətül-İraqeyi” (1156) poeməsindən, bədii nəsrin maraqlı nümunələri olan 60 məktubdan ibarətdir (12;7, s.108-109). Bunlar Xəqani irsinin bir hissəsidir. XƏLİL. Sözügedən poemada Şirvan və onun ictimai-siyasi mühiti haqqında düşüncələr, poetik xatirələr əsərdə iki İraqdan (Əcəm və Ərəb İraqı) az yer tutmur. Əslində isə İraq səfərinin özü Şirvan düşüncələrinin inikasını üçün bir vasitədir (12, s.114)

“Töhfətül-İraqeyi” (“İki İraqın töhfəsi”) tarixi zərurətlə bağlı olaraq fars dilində yazılsa da, Şərq poetikasının bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmiş, ictimai- siyasi və fəlsəfi fikir tarixinin ən diqqətəlayiq abidələrindən biri kimi tanınmışdır. Xəqani Şirvani doğulduğu torpağı sevgi ilə anaraq yazır:

Şirvanki var, hər cəhətdən ülviyyətin anasıdır,

Onun suyu, səhər yeli dərdlərimin dəvasıdır.

Bağdadı da dolandıran onun bollu qidasıdır (7, s.3-5)

Xəqani vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsəri arasında “ Savalan dağının tərfi” öz bədii keyfiyyətləri etibarı ilə xüsusi yer tutur:

Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum,

Mən sənə qoynunda xanım qurdum (10, s.7-12). Ё

Qədim Şamaxı şəhəri Şirvanın mərkəzi hissəsində, yerləşir. Şamaxının cənubunda Zoğalavay, şərqində isə Pirsaat çayları axır. Şəhəri şimaldan Binaslı, Quşhan, şimal-şərqdə Pirdirəki və Qız qalası-Gülüstan, qərbdən isə Meysəri dağları əhatə edir.*Şirvanşahlar dövləti 918-ci ildə hərbi-strateji baxımdan əlverişli mövqedə yerləşdiyi üçün qədim Şamaxını özlərinin paytaxtına çevirmişlər. XII əsr Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlar, cənubunda Eldəgizlər dövləti hakimiyyətdə idilər. Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrləri üçün baş verən siyasi, iqtisadi proseslərində mərkəz rolunu oynayan Şirvan bölgəsi orta əsr feodal dövlətlərindən biri olan Şirvanşahların nüfuz dairəsində olmuşdur. Bu dövrdə Şamaxı inzibati mərkəzə, sonra isə Şirvan hökmdarlarının iqamətgahına (dar əl-mülk) çevrildi. Şamaxının ticarət və hərbi-strateji yolların kəsişməsində əlverişli coğrafi mövqedə yerləşirdi (2, s.113; 3, s.228).

Şairin “Təhvətül- İraqeyn” əsərində Şamaxıda 1192-ci ildə baş vermiş təbii fəlakətlərlə bağlı dağıntılar təsvir edilir, dövrün tikinti sənətinə dair məlumatlar öz əksini tapır. Azərbaycanın maddi mədəni həyatını əks etdirdiyini göstərən “Təhvətül- İraqeyn” də yazır:

“Bəna tikmişdi saray göylərə bərabər

Zəlzələ saldı o evi yerin bağına”

Burada Xəqani Şamaxıda zəlzələ zamanı dağları sarayı təsvir edir. Sarayın göylərə bərabər ucaldığını qeyd etməklə o dövr memarlığının möhtəşəmliyini vurğulayır. Xəqani Şirvan bölgəsinin qəsir və qalaçaları, istehkamlarını, saraylarını, karvansaralarını, hamamlarını və məscidlərini tərif edir. Bu isə maddi mədəniyyətə mühüm nümunəsidir.

Qiyəti üstündür belə bürclərin

İsgəndər tikdirən bürclərdən yəqin (5, s.555).

Şəhərin müdafiə və digər tikililərinin inşası haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün bu beytə nəzər salaq:

Qale Gülüstanə şah gulleyi Buğbeis dan, Hisne

Şemaxanaş haram, kebe saraye taze bin.

(Bil ki şahın Gülüstan qalası Buğbeisin zirvəsi kimidir. Şamaxı qalası onun hərəmidir, Gülüstan isə Kaba –saraydır). Tədqiqatçılar Gülüstan qalasının XII əsrə qədər mövcudluğunu arxeoloji cəhətdən əsaslandırmışlar. Şairin təbii deyilsə kəşfiyatla bağlı bu qalanı “ yeni kabin- anbar” adlandırdığını deməyə əsas verir (13, s.26-41). Mənbələrdə Şamaxının yaxınlığındakı XII əsrdən əvvəl tikilmiş Gülüstan və Buğurd qalalarının o cümlədən bürclərin də olduğu qeyd edilir. Tədqiqatlarda incəsənət əsərləri səviyyəsində olan bir sıra bədii- sənətkarlıq məmulatlarında Şamaxı və Şəkinin ipək parçaları, metal qab-qacağı və zərgərlik məmulatı, Beyləqanın gözəl şirli saxsı qabları və s. incəsənət əşyaları Yaxın Şərq ölkələrinə ixrac olunduğu vurğulanır (2, s.206)

Şamaxıda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin mərkəzi hissəsindəki 11 sayılı sahədə yer səthindən 2 m dərinlikdə, 2,5 m qalınlığında divar qalıqları aşkar edilmişdir. Divarın bünövrəsinin altından tapılan keramika materialları, hörgüləri bir-birinə bağlayan məhluldan tapılan sikkələr onun IX əsrdən gec olmayaraq inşa edildiyini təsdiqləmişdir (13, s. 41-43).

2015-2016-cı illərdə Şamaxıda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Gülüstan qalasından tapıntılar içərisində yerli istehsalla yanaşı Çin, Kaşan, Mərkəzi Asiya istehsalı olan keramika nümunələrinə də rast gəlinmişdir (8, s.336-337).

Belə ki, küllü miqdarda bənzətmə alban sikkələri ilk dəfə Xınıslı dəfinəsində aşkar edilmişdir. Şamaxı şəhəri yaxınlığında Xınıslı dəfinəsindən tapılan pullar hələ eramızdan əvvəl Azərbaycanda yerli sikkələr kəsildiyini, geniş pul-əmtəə tədavülünün olduğunu göstərir. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan sikkələr içərisində Makedoniyalı İsgəndərin sikkələrinə oxşadılmış yerli pullar da elmi cəhətdən marağa səbəb olmuşdur*

Xəqani əsərlərində Qərb və Şərq ticarəti barədə qeydlər verilir. Ticarətin daxili bazarlarında ticarət malları arasında ipək, ədviyyat, bahalı, parça və s təsvir edilir. Orta əsr Azərbaycanın iqtisadi və əşyavi səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərir.

“Karvanlar keçir bu şəhərdən hər gecə,
İpək zəfəran, mirvari gətirir dənizdən”

Bu misralarda ticarət yolları, karvanların daşdığı qiymətli mallar-ipək, zəfəran, mirvari kimi əşyalar qeyd olunur. Bu Azərbaycan ərazisinin beynəlxalq ticarətdəki yerini və maddi mədəniyyətinin zənginliyinə işarədir (13).

Orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycan şəhərləri ticarət əlaqələrinin. VIII-IX əsrlərdə Bərdədə kəşişən yolların olduğu haqqında məlumatlar verilir. Azərbaycanın Bərdi və digər şəhərlərini Dağıstan və Şimali Qafqaz, Qara dəniz sahilləri və Yaxın Şərqlə birləşdirildiyi qeyd almışlar. Təsadüfi deyil ki, ərəb müəllifləri Bərdə şəhərini “Arraizin anası”, Dərbəndi isə “qapılar qapısı” adlandırmışlar. Bu dövrdə Şamaxı feodal şəhəri idi və Bərdə və Dərbənd kimi mühüm şəhərlər arasındakı marşrutların üzərində yerləşirdi. Öz zərbcəxanası var idi. IX- XII əsrlərdə Bərdə ilə Şərqdən kəşişən Berzeng-Şamaxı, Şabran Dərbənd yolu qərbdən Cənzə (Gəncə) vasitəsilə, Şəmkir (Şəmxor), Hunan Rustavi, Tiflis, cənubdan – Bayla Kan vasitəsilə qurulduğu, Varsan, Bərzənd, Ərdəbil kimi şəhərlərin adları çəkilir (4, s.152; 2, s.209). Arxeoloji qazıntılar zamanı Şamaxıda tapılan mis sikkələr, Çində istehsal olunan çini qablar, beynəlxalq ticarət əlaqələrinə xidmət edən karvansarayların olması bu fikri təsdiqləyən əyani nümunələrdir.

Beləki, Bərdə şəhərinin girişi əvvəlki rolunu itirdikdən sonra Şamaxı Məzyədilər Şirvanşahlarının mərkəzi kimi əhəmiyyətli inkişaf edir. Bu isə Azərbaycanın əksər şəhərləri ilə, xüsusən də Bakı şəhəri ilə ticarət yolları ilə bağlı idi. O dövrün mənbələrində Şamaxını Bakı ilə birləşdirən yolun Pirsəqat çayının cənubunda, yerli əhalinin yerləşdiyi müasir Quşçu və Bağırılı kəndlərindən keçildiyi ehtimal olunurdu. Həmin yolu, “dövə” və “neft” yolu adlandırmışlar. Güman edilir ki, Şamaxıdan gedən yol Pirsəqat sahilləri ilə gedib Səngəçadan keçərək Bakıya, Azərbaycanın cənubuna doğru uzanırdı (4; 3; 2; s.114-115)

Xəqani qəsidələrində geyim mədəniyyəti, saray əyanlarının və varlı şəxslərin geyimləri, qızıl-gümüş zinət əşyaları estetik şəkildə təqdim edilir. Onun poetik dili ilə təsvir etdiyi mücevherlər, dekorativ əşyalar və incəsənət nümunələri maddi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Dövrün zərgərlik sənətini əks etdirir:

“Qızıl işləməli libaslar içində,
Ləl –cəvahir saçır hər tərəfdən şəfəq” (6, s.22).

Bu beytdə Xəqani əyanların zərif geyimlərini və zinət əşyalarını təsvir edir. O dövrün zərgərlik sənəti və dəbdəbəli geyim tərzini burada öz əksini tapır (13). Qazıntılar zamanı şəhərin toxuculuq sənətini müəyyən dərəcədə və arxeoloji cəhətdən sənədləşdirən əyiricilik və ipəkçilikdə istifadə edilən sümük, keramika və şüşə halqalar, dəzgahda parçanın əyilmələrini tarazlaşdırmaq üçün üstü açıq deşikli daş çəkiclər aşkar edilmişdir.

Toxuculuqda istifadə edilən sümük daraqları kənarı dişli bıçağa bənzəyirdi. Bu alətlər XII əsrdə sümük emalı sənətini öyrənmək üçün də maraq doğurur. Eyni alətlər gildən hazırlanmışdır. Onlardan biri kəsikli ornamentlə qırmızı atəşə tutulmuş və qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Şamaxı şəhəri qədim zamanlardan ipəkçilikdə toxuculuq mərkəzi kimi tanınır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yazılı mənbələrə görə, Şirvan ərazisində müxtəlif parçalar hazırlanırdı.

Sənətcə toxucu olmuşdur babam,
Məndə yavaş-yavaş söz toxuyuram.
Mənəm bax bu günün əziz insanı,
Mənəm söz toxuyan şair Xəqani (12, s.116; 6.)

Bərdə və Şirvanda ipəkdən “qatifə” (tiftikli qumaş) üçün parça toxuyurdular, başqa növ paltarlar tikirdilər, burada sarı boya (oxra) da hasil edilirdi. Şübhə yoxdur ki, sənətin bu sahələri məhsuldarlığa uyğun inkişaf etməli idi (13, s.68-69).

Mənəvi mədəniyyət məsələləri də şairin əsərlərində öz əksini tapmış, o bütperəstlikdən gələn bəzi inanclara qarşı sərt mövqe nümayiş etdirmişdir. Araşdırmalarda sübut olunur ki, Qafqaz Albaniyasında müxtəlif etiqadlarla yanaşı mövcud olmuş bütperəstlik cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərində dəyişikliklərə uğramışdır. Bununla bağlı olaraq cansız gil bütlərə etiqadın azalması nəticəsində onların qırılması haqqında bəzi mənbələrdə məlumata rast gəlirik. Şair Xəqani Şirvani bütlerin sındırılması haqqında deyir:

“O büt görünsə də müqəddəs pəri,
Sındırmaq lazımdır elə bütleri,
Qızıla Xəqani salınca nəzər,
Dedi bütperəstir qızılperəstlər
O büt sındırmağı öyrənib çoxdan
Atəşperəstliyin qaçmış odundan” (11, s.93).

Büt sındırmaq İbrahim Xəlilullah peyğəmbərə istinad edilir. Xəqani demək istəyir ki, o atəşperəstlikdən üz döndərüb, bütperəstliyə də nifrət edir. Yəni İslamı əsas din kimi qəbul edir (5, s. 543).

Dini təsəvvürlərin nəticəsində bütperəstlik dünyanın çox yerində, kiçik gil heykəldən ibarət qadın təsvirləri olan bütler Ön Asiyada və Suzda, o cümlədən Qafqazda müəyyən dərəcədə yayılmışdır. Antik dövrdə gildən hazırlanmış qadın fiquru təsvirlərinin meydana gəlməsi matriarxat (anaxaqanlıqı) dövrünün mənəvi həyatını əks etdirən mifoloji bir prosesdir (13,s.92-93).Belə qadın bütleri arxeoloji tədqiqatlar aparılarkən Şamaxı, İsmayılı, Mingəçevir və s ərazilərimizdən aşkar edilmişdir.

“Töhfətül- İraqeyn” in əsərində pulun insan münasibətlərinə mənfi təsiri, qızıla pərəstiş, onun büt kimi müqəddəsləşdirilməsi və bütün bunların törətdiyi bidətlər dəfələrlə göstərilmişdi. “Günəşə xitab və qızılı məzəmmət” başlığı altında verilən poetik hissələrin əlvanlığında şair qeyd edir:

Qızılın sikkəsi iki oldumu
Dərddir sahibinə ömrü uzunu
Hər kim qızılını yığır kisəyə
Kisətək boğazı keçir ilgəyə (1, s.40) .

Şair bu misralarda pul və qızıla olan hərisliyin cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi həyatında oynadığı mənfi rolunu vurğulayır. Xəqani Şirvani bir qitəsindən dövrün sənətkarlığını əks etdirən qızıl camdan, digər mücəhəvvərlərlə yanaşı, saxsı küp və saxsı kasadan bəhs edərək yazır:

Almaram yar mənə versə qızıl camda şərab,
Öpərəm saxsı kasa, versə əgər cananım
Mən cəvahirçi müğəm, saxsı küp isə mücrüm;
Ölçülər saxsı çanaqlı göhərim, mərcanım (6, s.112-113)
Ey könül, qızıldan qədəh istəməm,
Saxsı piyalə ver, yox olsun bu qəm (5, s.525).

Azərbaycanın bədii-tətbiqi sənətində saxsı aparıcı yer tuturdu. Saxsı işlənməsi sənəti tarixi coğrafiya baxımından böyük şəhərlərdən Təbriz, Gəncə, Mingəçevir, Beyləqan, Qəbələ, Şamaxı və. s başlamış və inkişaf mərhələsi keçmişdir. Saxsı məmulatı həm məişətdə həm də memarlıqda geniş yayılmış, gündəlik yaşayışda evlərdə, karvansara mədrəsə və başqa ictimai yerlərdə şirsiz və şirli keramika işlənmişdir. Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən saxsı nümunələrdə, Şamaxı dulusçularının yüksək məharətindən xəbər verir, o bölgənin digər feodal şəhərlərinin dulusçularının məharətindən heç də geri qalmadığı vurğulanır. Bəzi hallarda Şamaxılı dulusçuları məharət baxımından başqa şəhərlərdəki sənət yoldaşlarından üstün idilər. Bu üstünlüyü görünür bölgənin siyasi mərkəz olaraq fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, XI əsrdən başlayaraq Şərqdə keramika üzərində oyma prinsipi geniş yayılmışdır. Həndəsi, nəbati ornamentlərlə bəzədilmiş nəfis hazırlanmış mətbəx keramikası təcəssümü ilə yanaşı şair Xəqani Azərbaycan mətbəxinin zənginliyini, inkişafına dair ipucları verir, süfrə açmaq mədəniyyətini on planda verir. Bu xüsusda Xəqani diqqətə layiq olduğu şeyi belə təsvir etmişdir:

“Süfrələr açıldı gül çiçək kimi
Dadı damağlarda qalan yeməklərlə”

Əvvəldə qeyd edilənlərdən aydın olur ki, həm monoxrom, həm də polixrom rəsmləri olan mətbəx qabları əsasən həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Heyvanların təsvirləri balıq və quşların nadir rəsmləri ilə təmsil olunur. IX-XIII əsrlərə aid Şamaxının tökmə keramika məmulatlarında insan şəkilləri yoxdur. Bu yəqin ki, İslamın güclü təsiri ilə bağlıdır. Keramikada bitki ornamentlərinin üstünlük təşkil etməsi Şirvanın zəngin təbiəti ilə bağlıdır. Onların müəyyən hissəsinin ornamentləri həndəsi xarakter daşıyır və simmetrik şəkildə tətbiq edilir. Bu qabların əksəriyyəti kənara bir az əyilmiş halqalı kasa və qablardır (13). Şamaxıdan yuxarıda bəhs etdiyimiz şirsiz və şirli keramika məmulatlarının əksəriyyəti yerli sənətkarlıq məhsulları hesab edilir. Bunu tökmə qab və kasa bişirmək üçün istifadə edilən çoxsaylı gil üçbucaqlı dayaqlar, o cümlədən küpləri yandırmaq üçün gil çubuqlar sübut edir. Oxşar dayaqlar və çubuqlar Qafqazın digər orta əsr şəhərlərində də məlumdur (11; 13).

Mənbə məlumatlarından və aparılan arxeoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, IX-XII əsrlərdə Şamaxıda müxtəlif sənət sahələri ilə yanaşı (toxuculuq, zərgərlik, dulusçuluq, şüşəçilik) metal işləmə sənətidövlət sənətkarlığı səviyyəsində olmuşdur (13, s. 63).

Arxeoloji tədqiqatlarda XII-XIII əsrlər Şamaxıda metal işləmə sənətinə dair maddi tapıntılar əldə edilmişdir. Tapıntılar arasında nizə, qılınc və xəncərlər süngü şəklində olduğu qeyd edilir. Qılıncın arxası düzdür. Bu dövrün ədəbi mənbələrində Şirvan ordusunun kaman, ox, at və qılınc ilə silahlanması haqqında məlumatlar vardır. Bu baxımdan təsvir diqqətə layiqdir. Xəqani deyir:

Gofti az rəsmə si hazardrahm.
Kom ze si neizegir natavan ift Lake
az sadhesar neyzeye to,
Inqalamranezir natavanyaft

"Dediniz ki, 30 min dirhəmə otuz nizəçiyə dayaq ola bilərsiniz, amma sizin yüz min nüsxəniz arasında mənim qələmimə bərabər heç kim yoxdur" (13, s. 54-55). Göründüyü kimi, Şirvanda bir nizəçi min dirhəm müqabilində işə götürülüb. Doğrudur bu misralardan nizəçinin bu məbləği hansı xidmət müddətində aldığı aydın deyil. Lakin bu məbləğin böyüklüyünə baxsaq, Şirvan ordusunda nizəçilər çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bıçaqlardan hərbi məqsədlər üçün istifadə olunması Nizami Gəncəvinin poemalarında da təsvir edilir:

Qılıncı görməmiş hər iki əldə

Bıçağı, nizəni köksdə bəldə (9, s.46).

XII əsrin klassiklərindən olan Nizaminin əsərlərini oxuduqda orada ayrı-ayrı sənəd sahələri maddi-mədəniyyət nümunələri və onların üzərindəki motivləri, hətta onları işləyən sənətkarlar haqqında geniş məlumatlar əldə etmək olur ki, bunlar datariximizin Nizami dövrünü tədqiq etməkdə bizə yaxından köməklik edir.

Şamaxıya yaxın bir sıra kənd adlarından Dəmirçinin (dəmirçi) Poladlı (polad), Zərgəran (ərgərlik) kəndləri bu ərazilərdə metal emalı sənətinin inkişafından xəbər verir (13,s.54-55).

Şamaxının sənətkarlıq emalatxanalarında metal məmulatların və xüsusilə metal külçələrin aşkar olunduğu yerlər onu deməyə imkan verir ki, Şəhəristanın cənub-şərq hissəsində şəhər sənətinin digər sahələrini əmək alətləri ilə təmin edirdilər. Burada ümumi olan texniki üsullar arasında soyuq və isti döymə, tökmə və lehimləməni qeyd etmək olar. Metal alətlər və zərgərlik məmulatlarının hazırlanması üçün Şamaxı şəhərində müxtəlif dəmirçilik, tökmə və zərgərlik emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi (13, s, 54-65).

Şamaxıda sferokonus(kürəşəkilli) qablardan istifadə və təyinatı haqqında elmi ədəbiyyatda fikirlər öz əksini tapır. İki qrupa bölünərək tədqiq edilmişdir: a) kobud, bəzən ornamentli işlənmiş; b) zərif və ya ştamplama ilə bəzədilmiş zərif sferokons. Sferokonus təyinatı ilə bağlı mütəxəssislər müxtəlif fikirlərə malikdirlər. Tədqiqatlarda orta əsrlərdə onlardan ticarət qabları, və ya civə, "müqəddəs" sular, kimyəvi maddələr və digər vasitələr saxlamaq üçün istifadə edildiyini yazırlar (s.52). Bu baxımdan Şamaxıdan tapılan "Allah" yazısı olan sferokon, həmçinin Xaqaninin civə qabı haqqında misraları diqqəti cəlb edir:

Dəmirçi ocağı kimi nəfəsim qaynar.

Canım sıxılır, boğazda civə qabı kimi) (13,s. 60-61).

Xəqaninin Xəqani öz vəziyyətindən şikayət digər bir beytində:

Gümüşəm əriyib od içində mən

Civəyə dönürəm qəmlər əlindən (7, s.108).

Maraqlıdır ki, Orta Asiyada sferokonus türkmən dilində "civə gözü" mənasını verən "sim abkuzaçıx" adlanır. Birinci fakt sferokonus "müqəddəs su üçün qablar", ikincisi civə üçün qablar kimi ideyanı təklif edirlər. Bükülmüş, sferokonların fərqli məqsədləri var idi. Tədqiqatçıların fikrincə, onlardan daha çox civə saxlamaq üçün istifadə olunurdu. Sferokonuslar yaxşı söndürülmüş gildən hazırlanır; sobalarda atəşin dərəcəsiindən asılı olaraq, bozuntul və ya sarımtıl rəng gildən əldə etmişlər. Şamaxıda aşkar edilmiş sferokonusların sayı azdır. Onlar, bir qayda olaraq, əsasən qalın divarlı, sivri dibli, boyunda dar bir deşik var (13,s. 61).

Şamaxıdan tapılan keramika tapıntılarının demək olar ki, yarısını şirli və bədii keramika təşkil edir. Qazıntılar şəhər mədəniyyətinin, eləcə də şəhərin iqtisadi və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsinə müstəsna böyük marağın olduğunu üzə çıxarmışdır. Nəzərə alsaq ki, bütün dövrlərdə keramika şəhər sənətkarlığı istehsalı məhsulları olub, bu əsərdə onun aid olduğu dövrləri müəyyənləşdirməyə, Şamaxı sənətkarlığının inkişaf səviyyəsini izlənilməsinə imkan verir.

Əsasən ağ anqoblumonoxrom şirli keramika, yaşıl anqob şirlə örtülmüş qabların gözəl nümunələri də vardır. Silindrik boyun və dairəvi gövdəli nazik divarlı kupuşçınalar var. Şamaxının göstərilən şirli keramika məmulatları arasında altıguşəli ulduz təsviri olan haşiyəli kasaların olduğu haqqında məlumatlar verilmiş və semantikasından söz açılmışdır. Altıguşəli anqab qablar Öranqala və Qəbələ qazıntılarından əldə edilmişdir. A. L. Yakobson altı şüalı ulduzu "Davidin əlaməti" hesab edirdi (15,s.246; 13,s.62). Altıbucaqlı yuva Şamaxı keramikasının sevimli naxışlarından biridir. Qəbələdə belə dizayna metal

lövhdə də rast gəlinir Bəzi abidələrdə bu ornament pis ruhların təqibçisi kimi çıxış edir. Məlum olduğu kimi, IX-X əsrlərə aid Azərbaycan şirli keramika məmulatları əsasən anqob, bəzən isə manqan ilə rəsmlərlə bəzədilmişdir. İctimai əhəmiyyətli binaların tikintisində əsasən dekor tətbiqi işində evlər kaşılarla bəzədilir, məscid, türbə, hamamlar üçün işlədilmiş abı, göy, firuzeyi kaşılardan nümunələri günümüzədək gəlib çıxmışdır. Pirsaat çayı üzərində Pirhüseyn xanəqahının (XIII-XV əsrlər) bədii bəzəyi başlıca olaraq dördkünc kaşılardan, kiçik səkkizbucaq ulduzlardan, xaçabənzər rəsmlərdən ibarət olmuşdur (3, s. 348).

Şamaxı şəhəri həmçinin qədim şüşə istehsalı mərkəzlərindən biridir. Qədim şəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar müxtəlif növ şüşə qabların – vazayabənzər qabların, kasaların aşkar edilməsinə kömək etmişdir (14, s.30).

Şüşə məmulatları arasında dairəvi və ya yarım dairəvi kəsikli şüşə çubuqlardan hazırlanmış müxtəlif qolbaqlar xüsusi yer tutur. Onların bir çoxunun Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində analoqları var. Şamaxıda böyük ölçüləri ilə seçilən 20-dən çox göy, yaşıl və şəffaf qara rəngli şüşə bilərziklər aşkar edilmişdir. Şüşə bilərziklər arasında burulmuşlar çoxdur. Şamaxı qolbaqları Köhnə Gəncə, Kabala, Örenqala, Mingəçevirdə tapılan məşhur qolbaqlarına tamamilə bənzər olduğu qeyd edilir. Orta əsrlərdə onlar bütün Qafqazda və Volqaboyu ərazisində geniş yayılmışdır (391, 44; 143, 35). Onun XI-XIII əsrlərdə Şamaxı qadınlarının sevimli bəzəyi olduğu elmi ədəbiyyatlarda öz əksini tapıb.

Şamaxının orta əsr abidələrində kəsiyi dairəvi, səthi naxışlı çoxlu şüşə bilərziklər tapılmışdır. Belə qolbaqları qəliblərə tökərək onların səthində müxtəlif formalı xırda çökəkliklər düzəldilir, sonra isə onlar çoxrəngli şüşə damcıları ilə doldurulurdu. 307 spiral formada qara rəngli şüşə bilərziklər və səthi hamar şüşə bilərziklər (8, s. 366-372). Belə qolbaqlar Gürcüstanın orta əsr şəhərlərindən də məlumdur. Şüşə zinət əşyaları arasında üzülər də var. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, şüşə üzülər də çoxrəngli bilərziklərə bənzəyir, kəsikdə dairəvi və yarım dairəvi formada hazırlanırlar.

Yuxarıda təsvir edilən Şamaxı şüşə məmulatları morfoloji cəhətdən Qafqazın digər orta əsr şəhərlərinin, o cümlədən Azərbaycanın materialları ilə oxşar olmasına baxmayaraq, istehsal texnikasına görə fərqlənir. Bu fərq ilk növbədə şüşə məmulatların zərifliyində və şəffaflığındadır. Bu tapıntıların yerli istehsalı arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş sənaye şlaklarının çoxluğu ilə sübut olunur (13, s.67).

Nəticə

Beləliklə, Xəqani Şirvaninin poetikasında Şirvanın tarixi, maddi və mənəvi mühiti gözdən keçirdiyimiz dekorativ – tətbiqi sənət nümunələrini forma və materiallarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, dövrün bədii mədəniyyətini və onun yaradıcılarının təfəkkürünüsəciyyətləndirən üslub və ideya ümumiliyi birləşdirir. Bu onu deməyə əsas verir ki, incəsənət, memarlıq ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və şəhər mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə əlaqədar olmuşdur. XI-XIII əsrlərdə Şirvan bölgəsinə daxil olan Şamaxı şəhərində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan mis sikkələr, Çində istehsal olunan çini qablar, beynəlxalq ticarət əlaqələrinə xidmət edən karvansarayların olması bu fikri təsdiqləyən əyani nümunələrdir.

Ədəbiyyat

1. Araslı Həmid Xəqani Şirvani. «Yazıçı». Bakı-1982. 62 s
2. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti VI-XVI əsrlər. Bakı: 2006. 712s
3. Azərbaycan tarixi. (Ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərinədək) Bakı, 2019, «Elm və Təhsil». 499səh
4. Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı: 2002 Şərq-Qərb, 312 s
5. Xaqani Ş. Seçilmiş Əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə. B., «Yazıçı», 1987.- 647s

6. Xəqani Şirvani. Seçilmiş Əsərləri. Xəqani. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutu.(Tərtib edən: Məmmədəğa Sultanov) Bakı – 1956. 476 s
7. Xəqani Şirvani. Ürək döyüntüləri. (Seçilmiş əsərləri). (Tərtib müqəddimə, lüğət və şərhlər Məmmədəğa Sultanovundur “Gənclik” Bakı-1978 142 s.
8. Quliyev A.A., Hüseyinov F.R, Hüseyinov S.A., 2015-2016-cı illərdə Gülüstan qalasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar.// Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2015-2016. Bakı, 2017, 604səh
9. Məmmədov A.M . Qədim Gəncə (arxeoloji tədqiqatlar əsasında). Bakı, “Təknur”, 2014.176 s
10. Nəbiyev B. “ Şamaxı torpağının yetirdiyi böyük Azərbaycan şairləri” , Bakı, “ Ozan”, 2012, 288s.
11. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV-b. e.İII əsrləri) Bakı-1982, “Elm” Nəşriyyatı. 157s
12. Səfərli Ə., Yusifli X.“Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı, “ Ozan”, 1998, 632 s
13. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века) историко-археологическое исследование Издательство «ЭЛМ» Баку-1981, 174с
14. Нуриев А.Б. О производстве стекла в древней Шемахе. МКА, т.МБаку, 1965.
15. Якобсон А.Л. Художественная керамика Байлакана (Оренкала). МИА СССР, М., 1959, №67
16. (<https://shamakhi-encyclopedia.az/wp-content/uploads/>).

ŞİRVANIN XI- XIII ƏSR MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ BÖLGƏ ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Əyyubova Şəhla
Xülasə

Məqalədə, XI-XIII əsrlər poeziyamızda Şamaxının ictimai-siyasi, maddi-mənəvi mühitini əks etdirən Xəqani Şirvaninin “Töhvətül-İraqeyi” əsərinə müraciət olunmuşdur.Məlum olduğu kimi XI-XII əsrlərdə feodal münasibətlərinin inkişafı nəticəsində yeni yaranmış dövlətlərdən biri də Şirvanşahlar dövləti idi. Şamaxı Şirvanşahlar dövlətinin siyasi mərkəzi olmuşdur. Xəqani Şirvani onu Şərqi Səmərqənd və Buxaranın məşhur şəhərləri ilə müqaisə edir. Şamaxı şəhərinin coğrafiyası, tarixi, dini-fəlsəfi dünya görüşü, memarlığı, müxtəlif sənətkarlıq sahələri haqqında məlumatlarla zəngin olan əsərlərindən nümunələr verilmiş, tərcümələrdən istifadə edilmişdir.

SHIRVAN'S 11TH-13TH CENTURY MATERIAL CULTURE IN THE WORKS OF REGIONAL POETS

Eyyubova Shahla
Summary

In the article, we refer to Khagani Shirvani's work "Tohvatul-Iraqiy", which reflects the socio-political, material and spiritual environment of Shamakhi in our poetry of the 11th-13th centuries. As is known, one of the newly formed states as a result of the development of feudal relations in the 11th-12th centuries was the state of Shirvanshahs. Shamakhi was the political center of the state of Shirvanshahs. Khagani Shirvani compares it with the famous cities of Samarkand and Bukhara in the East. Examples of his works, which are

rich in information about the geography, history, religious and philosophical worldview, architecture, and various fields of craftsmanship of the city of Shamakhi, are given, and translations are used.

**МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ШИРВАНА XI-XIII ВВ. В ТВОРЧЕСТВЕ
РЕГИОНАЛЬНЫХ ПОЭТОВ**

Айюбова Шахла
Резюме

В статье говорится о произведении Хагани Ширвани «Тохватул-Иракейи», в котором отражена общественно-политическая, материальная и духовная обстановка Шемахи в нашей поэзии XI-XIII веков. Как известно, одним из новых государств, возникших в результате развития феодальных отношений в XI-XII веках, было государство Ширваншахов. Шемаха была политическим центром государства Ширваншахов. Хагани Ширвани сравнивает его со знаменитыми городами Востока Самаркандом и Бухарой. Приведены примеры его трудов, которые содержат богатую информацию о географии, истории, религиозно-философском мировоззрении, архитектуре, различных областях ремесла города Шемахи, использованы переводы.

Rəyçilər: A.M.Məmmədov və t.ü.f.d.dos. Ə.H.Babayev

“İlk orta əsrlər arxeologiyası şöbəsinin 22 may 2025-ci il tarixli 5.Nəli iclas protokolu

Daxil olma tarixi 19 iyun 2025-ci il

UOT:94

AZƏRBAYCANDA UŞAQ VƏ AİLƏLƏR İLƏ APARILAN SOSIAL İŞİN MƏRHƏLƏLƏRİ

Alməmmədova Elgünara Fərhad qızı
BDU-nun Qazax Filialı
esmirarafiqli@gmail.com

Xülasə: *Azərbaycanda uşaq və ailələrlə sosial iş müasir dövlət sosial siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu proses uşaqların hüquqlarının qorunması, ailələrin sosial qayğısının təmin edilməsi və sosial problemlərin vaxtında aradan qaldırılması məqsədi daşıyır. Aşağıda bu sahədə həyata keçirilən əsas mərhələlər və metodlar ətraflı şəkildə təqdim olunur:*

Problemin müəyyən edilməsi və ilkin qiymətləndirmə mərhələsi, sosial xidmətlərin təşkili və müdaxilə proqramı, fərdiləşdirilmiş sosial iş planının hazırlanması, rehabilitasiya və integrasiya prosesi.

Açar sözlər: uşaq və ailə, sosial dəstək, valideyn himayəsi, uşaq hüquqları

Keywords: child and family, social support, parental care, children's rights

Ключевые слова: ребенок и семья, социальная поддержка, родительская опека, права детей

Mövzunun aktuallığı: *Azərbaycanda ailə və uşaqlar ilə işləyərkən sosial işçilər xüsusi peşəkarlığı ilə seçilirlər. Sosial iş prosesində peşəkarlıq vacib amillərdəndir. Qeyd edək ki, sosial işçi ailə və ya uşaq ilə işləyərkən sayından asılı olmayaraq bütün sosial iş prosesindən keçir. İlk mərhələdə sosial iş prosesi zamanı planlaşdırma və müqavilənin bağlanması, müdaxilə və monitorinq yekun qiymətləndirmə və işin bitməsi, tanış olma və cəlb etmə mərhələsi sonra ki mərhələdə isə məlumatı toplamaqla, təhlil planlaşdırma və müqavilənin bağlanması müdaxilə, monitorinq yekun qiymətləndirmə və işin bitməsi ilə əlaqə qurmağa çalışılır. Müraciətçinin problemini və narahatçılığını tapıb və müəyyən edərkən hansı xidmətə uyğun olduğunu təyin edilir. Bunun üçün ailə və uşaqlar ilə işləyərkən sosial işçilər uşaq haqqında quruma daxil olan məlumatları 24 saat ərzində dəyərləndirməlidirlər. Onlar uşağın təhlükədə olub-olmaması haqqında məlumatı yoxlamaq üçün dərhal hadisə olan yerə getməlidirlər. Uşaq və ailə haqqında daxil olan bütün zənglərin qeydiyyatı aparılmalıdır. Məlumat yoxlanıldıqdan sonra sosial işçilər ailə ilə sosial iş prosesinə başlamalıdırlar. Onlar sosial işin bütün mərhələlərindən keçməlidirlər. Beləki onlar ailə və uşaq haqqında məlumatı toplayıb və analiz etməlidirlər. Toplanan məlumata əsasən uşaq və ailə üçün fərdi müdaxilə planı hazırlamalıdırlar. Bu planda uşağın və ailənin rifahını yaxşılaşdırmaq üçün xidmətlər öz əksini tapmalıdır. Fərdi plan detalları ilə hazırlandıqdan sonra Uşaq Müdafiə İclası təşkil olunmalıdır. Sosial işçi hazırladığı planı və uşaq və ailə haqqında qənaətə gəldiyi nəticəni iclas üzvləri qarşısında sübut etməlidir. Uşağın təhlükədə olması sübut olunduqdan sonra iclasın qərarı ilə plan icra olunmağa başlayır. Plan icra olunduğu müddət ərzində sosial işçilərin xidmətlərinin səmərə verib-verməməsini yoxlamaq üçün mütəmadi monitorinqlər etməlidirlər. Əgər hər hansı bir əskiklik olarsa o saat müdaxiləni dəyişməli və səmərə verəcək müdaxilə ilə*

əvəz etməlidirlər. Müdaxilə planı icra olunduqdan sonra sosial işçilər fəaliyyətləri son qiymətləndirməsini aparıb işi bağlamalıdırlar. Bu mərhələdə ailə və ya uşaq baxmayaraq ki, bu ya qurum tərəfindən sosial işçiyə yönəldilib ya da özü gəlib sosial işçi ilə əlaqə qurmağa və sosial iş prosesinə qoşulmağa elə də həvəsli deyildir. (3, s.15)

İlk təmasdan ailə və uşaq ilə yaxşı əlaqənin qurulması və müraciətçiyə müsbət təsirin bağışlanması onun işə həvəsini artırır və bütün digər mərhələlərə öz təsirini göstərir. Bu baxımdan bu tanışlıq və cəlt etmə mərhələsi çox vacibdir. Buna görə də sosial işçi müraciətçi ilə görüşməmişdən qabaq ilkin hazırlıq işlərini aparmalıdır. Məsəl üçün sosial işçi ailə və uşaq ilə görüşmədən öncə vəziyyət haqqında məlumat toplamalıdır, görüş yerini və vaxtını elə seçməlidir ki, münasib və rahat olsun. Görüşdə kimlərin iştirak etməsini əvvəlcədən müəyyən etməlidirlər və müraciətçinin vəziyyətinə və ona təsir edəcək faktorlar haqqında məlumatlı olmalıdır.

Uşaq və ya ailə haqqında məlumatın toplanması və analizi bu mərhələ sosial işin 2-ci əsas mərhələsidir. Məlumatın toplanması və analizi mərhələsi sosial işin kömək prosesində çox böyük rol oynayır. Çünki bu mərhələ digər mərhələlərin uğurlu getməsi üçün çox vacibdir. Bu mərhələdə sosial işçilərin əsas vəzifələri uşaq və onun ailəsi haqqında ətraflı məlumat toplamaqdan ibarətdir. Əgər bu mərhələdə sosial işçilər uşaq və onun ailəsi haqqında hər hansı bir məlumatı nəzərə almamış olsalar o zaman müdaxilə planı yalnız tutulmuş olacaq və kömək prosesi öz bəhrəsini verməyəcəkdir. Məhz bu mərhələdə sosial işçilər uşaq və onun ailəsi haqqında heç bir məlumatı və faktı gözdən qaçırmamalıdır. Ailə haqqında məlumatlar, təhsili, sağlamlığı, yaşayış şəraiti, onun əhatə etdiyi mühit, yaşadığı icma və ərazi haqqında toplanmış məlumat qiymətləndirmə və analiz zamanı istifadə olunan məlumatlardır. Uşaq və ailələr ilə işləyən sosial işçi uşağın sağlamlığı, təhsili, ailəsi və inkişaf mərhələləri, onun rəfahı və yaşadığı ərazi və icma haqqında məlumatların toplanmasında bir başa məsuliyyət daşıyır. Uşaq haqqında məlumat mənbələri ilk növbədə uşağın özü, ailəsi, icması, məktəbi, tibb işçiləri və eyni zamanda uşağın həyatı ilə birbaşa əlaqəsi olan mütəxəssislərdir. Məlumatın toplanması prosesinin sonunda sosial işçilər topladıqları məlumat əsasında uşaq haqqında ətraflı hesabat hazırlayırlar. Aşkar olunan məlumatlara əsasən sosial işçi uşaq, ailə və əsas mütəxəssislər ilə müzakirə apardıqdan sonra uşağın və ailənin rifahını yaxşılaşdırmaq üçün tələb olunan xidmətləri və müdaxilələri özündə əks etdirən fərdi qayğı planı hazırlanır. Bu qərar Uşaq Müdafiə İclasında qəbul olunur. Uşaq və ailə haqqında məlumat toplamaq üçün yuxarıda qeyd olunduğu kimi onun ailəsi, qonşuları, müəllimləri, səhiyyə işçiləri və uşağın özündən müsahibə aparılır. Bundan başqa uşaq və ailə haqqında məlumat toplamaq üçün eko-xəritə, genoqram, həyatında baş verən mühüm hadisələrin siyahısı, sağlamlıq haqqında arayışlar, digər mütəxəssislərin ailə və uşaq haqqında arayışları toplanılır. Sosial işçilər uşağın/uşaqların (18 yaşdan aşağı olan şəxslər) müəssisədə, ailədə və ya başqa qohumları ilə yaşamasından asılı olmayaraq uşaq və ya uşaqlar haqqında məlumat toplamalıdırlar və bu məlumatları toplamalıdırlar.

- a. Uşaq/uşaqların tam adı;
- b. Uşağın doğulduğu yer və tarix;
- c. Uşağın inkişaf tarixçəsi, ana bətnində olduğu dövrdən tutmuş indiyə qədər olan vaxt;
- d. Uşağın doğulduğu gündən bu günə qədər olan vaxt ərzində səhəti haqqında məlumat;

1.3. Ailənin başqa üzvləri haqqında məlumat

Ola bilər ki, ailənin bütün üzvləri bir evdə yaşamasınlar. Əgər valideynlər bir yerdə yaşayırlar? Əgər belədirsə onda aşağıda verilən sahələr haqqında məlumat toplamağı unutmayın:

a. Ailədə olmayan valideyn və ya himayədarın adı və doğum tarixi; ailə ilə yaşamayan valideyn nə vaxtsa ailədə yaşamışdırmı? Əgər yaşayıbsa o, nə zaman ailəni tərk edib və buna səbəb nə olub?

b. Ailədə olmayan valideyn himayədarın uşaqla əlaqəsi varmı?

c. Ailədən ayrılmış valideyn/himayədar indi hardadı? Onun şəraiti necdir? Nə iş görür?

d. Ailənin ailə ilə yaşamayan başqa uşaq/ları varmı?

2. Ailənin etnik, dini mənsubiyyəti və hansı dildə danışirlar

Ailə hansı etnik qrupa aiddir? Hansı dildə danışirlar? Onların dini nədir? Din onlar üçün nə qədər əhəmiyyətlidir? Ailənin bütün üzvləri yazıb-oxuya bilirlərmi?

3. Genişlənmiş ailə və digər ailə üzvlər

3.1 Genişlənmiş/qohumlardan kim ilə ailə daha yaxından əlaqə saxlayır?

Nə qədər tez-tez onlar bir-biri ilə əlaqə saxlayır və ya görüşürlər? Ailənin əlaqə saxladığı bütün qohumların əlaqə məlumatlarını götürün (xala, bibi, əmioğlu və sairə).

3.2 Elə bir qohum var ki, ailə onlar ilə yaxşı münasibətdə deyil? Onlar kimdir və problemin səbəbi nədir?

3.3 Ailənin hər hansı bir üzvü hər hansı bir dini qrupa, özünə-dəstək qrupuna, hər hansı bir asosasiyanın üzvüdülmü? Əgər belədirsə onlar ailəyə hansı dəstəyi göstərirler?

4. Peşəkar Əlaqələr

Ailənin hər hansı bir üzvü hər hansı bir mütəxəssis ilə görüşləri və müzakilələri olurmu? Əgər belə şeylər olursa onda ailənin görüşdüyü mütəxəssislərin əlaqə məlumatlarını, peşəkar titullarını, təşkilatın adını öyrənib və görüşün səbəbi haqqında məlumat toplayın. Ailənin əlaqə saxladığı peşəkar qurumlar bunlar ola bilər:

a. Bağca

b. Məktəb

c. Poliklinika və ya digər səhiyyə ocağı

d. Xəstəxana, doğum evi, uşaq xəstəxanası

e. İcma qrupları və asosasiyaları

f. QHT və sairə.

5. İş imkanları

a. Ailədə böyükklər işləyirmi?

b. Harda işləyirlər, nə işləyirlər? Onların iş yerləri daimidirmi? Nə qədər maaş alırlar və maaşı vaxtı-vaxtında alırlarmı?

c. Onların hər hansı bir sənəti və ya peşəsi varmı ki, onlar hazırki durumda ona görə iş tapa bilmirlər?

d. Əgər indi onlar işləmirlərsə bəs keçmişdə necə işləyiblərmi və harda işləyiblər?

e. Onlar yenidən hər hansı bir iş üzrə təhsil və ya təlimdə iştirak etmək istərlərmi? Onların hansı bacarıqları və maraqları var?

6. **Maliyyə durumu** Ailənin ümumi gəliri nə qədərdir?

- a. Ailənin hər hansı bir üzvü pensiya və ya dövlətdən hər hansı bir maliyyə dəstəyi alırımı? Və ya onlar pensiya və ya dövlət müavinətini almağa layiqdirlərmi?
- b. Ailənin hər hansı bir borcu varmı?
- c. Ailənin aylıq xərci nə qədərdir və onlar nəyə xərcləyirlər? (Bura daxil edin: kirayə, ərzaq, kommunal xərclər, məktəb xərcləri, nəqliyyat və sairə).

7. Ailənin fiziki durumu

Sosial işçi aşağıdakı sahələri əhatə etməlidir. Sosial işçi yadda saxlamalıdır ki, ailənin fiziki durumu uşağın/uşaqların rifahına necə təsir edir?

- a. Ailənin yaşadığı yerin növü (məsələn otaq, ev və ya müvəffəqəti sığınacaq)? Onlar bu mülkiyyətin sahibidirlərmi yoxsa kirayə götürürlər? Neçə otaqları var?
- b. Otaqlarda lazımı mebel varmı və səliqəlidir?
- c. Uşaqlar harda yatır? Kifayət qədər yorğan varmı?
- d. Ailə yeməyi necə hazırlayır? Mətbəx səliqəli və təmizdir?

8. Ailənin digər üzvləri haqqında məlumat

Sosial işçi uşağın qayğısına qalan uzun və ya qısa müddətli, hər hansı bir ailə üzvünün, nənənin, babanın, xalanın, bibinin, dayının, əminin və ya digər uşağa yaxın olan və qayğı göstərmiş bütün şəxslər haqqında aşağıdakı məlumatları əldə edin:

- a. Onlar harda anadan olublar, harda boya-başa çatıblar, doğulduqları yerdə yaşamırlarsa onlar son zamanlar ora geri dönüblərmi?
- b. Onların uşaq illəri necə olub? Onlar öz valideyn və bacı/qardaşları ilə birgə yaşayıblarmı?
- c. Onların təhsil nədir? Qızların və oğlanların təhsil almasına necə baxırlar?
- d. Uşaq onlar valideynlərindən ayrılıblarmı və hansı şərtlər altında?

9. Ailənin baxışı

- a. Ailənin digər üzvləri vəziyyəti necə qiymətləndirirlər?
- b. Ailənin müxtəlif üzvləri tərəfindən problem necə təsvir olunur?
- c. Ailənin arzu və istəkləri nədir və onlara nə kömək edəcəkləri haqqında nə fikirləşirlər? Uşağın da fikirlərini nəzər almağı yaddan çıxartmayın-uşağın yaşını və durumunu nəzərə almaqla.
- d. Ailə hər hansı bir dövlət qurumundan kömək istəmişdir? Hansından və nə istəmişdirlər?

10. Digər mənbələrdən məlumatın əldə edilməsi

Qiymətləndirmənin bir hissəsi olaraq sosial işçi digər mənbələrdən və mütəxəssislərdən də uşaq və ailə haqqında məlumat toplamalıdır ki, ailə və ya uşaq haqqında geniş məlumat əldə etsin və tam mənzərəni yarada bilsin. Ailənin peşəkar əlaqələri hissəsində (hissə 4) verilən təşkilat və qurumlardan uşaq haqqında ətraflı məlumat toplamaq lazımdır.

11. Uşaq müdafiəsi qiymətləndirmə planları

Sosial işçi topladığı məlumatlar əsasında, ailəyə baş çəkdiyi zaman uşaq və ailəni müşahidə edərkən və ya ailənin digər üzvlərini müşahidə edərkən əldə etdiyi məlumat və faktlar əsasında vəziyyəti analiz edib uşaq və ailəyə kömək etmək üçün müdaxilə planı hazırlamaq məqsədilə qiymətləndirmə üzrə hesabat tərtib edir. (2)

12. Uşaqlara qayğı dövlət sosial siyasətinin prioritet istiqamətidir

Uşaqlar xüsusi qayğıya ehtiyacı olan əhali kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir. Bu, hər şeydən əvvəl, uşaqların fiziki və psixoloji vəziyyətinə əsaslanaraq valideynlərdən və cəmiyyətin digər üzvlərindən asılı olması, onların fiziki və əqli cəhətdən tam formalaşmaması, tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməməsi, əmək qabiliyyətli yaşda olmaması, cəmiyyətin mənfi təsirlərinə daha həssas olması və s. ilə əlaqədardır.

Uşaqlarla bağlı dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- uşaqların sağlamlığının qorunması;
- keyfiyyətli təhsil alması;
- uşaqların zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunması, cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş kimi formalaşması;

Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda dövlət uşaq siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində bir sıra vacib hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. AR Konstitusiyasının “Ailə, uşaqlar və dövlət” adlanan 17-ci maddəsi dövlətin ailə və uşaq siyasətinin başlıca istiqamətlərini, eləcə də dövlətin bu sahədə üzərini götürdüyü öhdəliklərin konturlarını müəyyən edir. Həmin maddədə deyilir:

“I. Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.

II. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

III. Valideynləri və ya qəyyumları olmayan, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlar dövlətin himayəsindədirlər.

IV. Uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyətinə təhlükə törədə bilən fəaliyyətə cəlb etmək qadağandır.

V. 15 yaşına çatmamış uşaqlar işə götürülə bilməzlər.

VI. Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir”.

Uşaqlar valideynlərinin və ya onları əvəz edən digər şəxslərin hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımır və valideynləri ilə bağlı səbəblərə görə onların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilmir.

Ədəbiyyat

1. Uşaq hüquqları: Qanunvericilik və şərh. Bakı “ İsmayıl” Nəşriyyatı Poliqrafiya.Müəssisəsi, 2001
2. Uşaq hüquqları Konvensiyası. UNİCEF - 2005
3. Uşaqların vəziyyəti- Azərbaycan”- müəlliflər Nabil Seyidov, Fərzanə Məmmədova İradə Hüseynova (Bakı 2008)
4. Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında baxımsızlığın hüquqpozuntularının profilakası haqqında AR-nın qanunu

STAGES OF SOCIAL WORK WITH CHILDREN AND FAMILIES IN AZERBAIJAN

Almammadova Elgunara Farhad

Summary

Social work with children and families in Azerbaijan is one of the priority areas of modern state social policy. The purpose of this process is to protect the rights of children, ensure social protection of families and timely resolution of social problems. The main stages and methods implemented in this area are presented in detail below:

Problem identification and initial assessment phase, organization of social services and intervention programs, development of an individual social work plan, rehabilitation and integration process.

ЭТАПЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ И СЕМЬЯМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Альмаммедова Эльгунара Фархад кызы

Резюме

Социальная работа с детьми и семьей в Азербайджане является одним из приоритетных направлений современной государственной социальной политики. Целью этого процесса является защита прав детей, обеспечение социальной защиты семей и своевременное решение социальных проблем. Ниже подробно представлены основные этапы и методы, реализуемые в этой области:

Фаза выявления проблемы и первоначальной оценки, организация социальных услуг и программы вмешательства, разработка индивидуального плана социальной работы, процесс реабилитации и интеграции.

Rəyçi: dosent Arif Veyisov

BDU Qazax filialı 15 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 20 may 2025-ci il

UOT:94(479.24).

**AZƏRBAYCAN-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN MÜASİR DURUMU VƏ
İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ***t.ü.f.d. Məmməd zadə Gülnarə Məmməd Həsən qızı**Bakı Dövlət Universiteti**orcid.org/0000-0003-0387-1349**gulka1@live.ru*

Xülasə: Azərbaycan və İran arasındakı münasibətlər tarixən mürəkkəb və çoxşaxəli olmuşdur. Müasir dövrdə bu münasibətlər siyasi, iqtisadi, mədəni və enerji sahələrində qarşılıqlı maraqlara əsaslanaraq inkişaf etməkdədir. Bəzi regional geosiyasi gərginliklərə baxmayaraq, tərəflər əməkdaşlığı davam etdirməyə çalışırlar. Azərbaycanın enerji resursları və İranın tranzit imkanları, iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Həmçinin, mədəni və dini yaxınlıq xalqlar arasında əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Gələcəkdə Azərbaycan-İran münasibətlərinin daha da inkişaf etməsi üçün qarşılıqlı hörmət və iqtisadi maraqlar əsas rol oynayacaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan-İran münasibətləri, müasir diplomatiya, regional əməkdaşlıq, enerji siyasəti, tranzit imkanları, mədəni əlaqələr, geosiyasi vəziyyət

Keywords: Azerbaijan-Iran relations, modern diplomacy, regional cooperation, energy policy, transit potential, cultural ties, the geopolitical situation.

Ключевые слова: Азербайджано-иранские отношения, современную дипломатию, региональное сотрудничество, энергетическую политику, транзитный потенциал, культурные связи, геополитическую ситуацию.

Əldə olunmuş uğurlara baxmayaraq Azərbaycan-İran münasibətlərinin yüksələn xətlə inkişafı ilk növbədə İranın Ermənistanla dövlət xətti ilə əməkdaşlığı ucbatından daimi hesab edilə bilməz. Bunu hadisələrin sonrakı inkişafı da göstərdi.

1997-ci il aprelin 22-də Azərbaycan prezidenti H. Əliyev Bakıya bir günlük səfərə gəlmiş İİR Xarici işlər naziri Ə.Ə. Vilayətini qəbul etmişdi. İranlı diplomat İslam Konfransı Təşkilatına uzv olan ölkələrin dövlət başçıları səviyyəsində, dekabrda Tehranda keçiriləcək zirvə görüşündə iştirak etmək üçün İran prezidenti Ə.Ə. Haşimi Rəfsəncaninin dəvət məktubunu Azərbaycan prezidentinə təqdim etmiş və sayca səkkizinci olacaq konfransın islam dünyasının problemlərini həll etmək üçün yaxşı fürsət olduğunu qeyd etmişdi. Vilayəti habelə ikitərəfli münasibətlərin ideal səviyyədə olmadığını və onu daha da inkişaf etdirməyin vacibliyini bildirmişdi. Onun fikrincə, Xəzər neftinin istismarı ilə bağlı əməkdaşlıq ümidvericidir və onun statusu ilə bağlı problem sahil dövlətlərinin qarşılıqlı məşvərəti yolu ilə həll olunmalıdır. Vilayəti Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin həllinə İranın kömək etməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Onun sözlərinə görə, regionun öz «Minsk qrupu» olsaydı, İran da onun daxilində fəal iş görə bilərdi. Prezident H.Əliyev İranın Ermənistanda nüfuzu böyük olduğu üçün Ermənistanın sülh danışıqları stolu arxasında əyləşməyə təsir göstərə bilməsini qeyd etmişdi. Vilayətinin İranın «Minsk qrupu» kimi müəyyən qrup daxilində fəaliyyət göstərmək arzusuna gəlinə, H.Əliyev qrup çərçivəsində işlərin o qədər də nəzərə çarpmadığını və İranın münaqişənin həllində müstəqil olaraq daha çox iş görə bilməsini demişdi [5, s.28].

Azərbaycanla İran arasında qarşılıqlı münasibətlərin təkcə ahəngində deyil, səviyyəsində də baş verən mühüm dəyişikliklər, təkrar soyuqlaşma bir sıra faktlarla bağlı olmuşdu. Belə ki, 1997-ci ilin fevral ayında Bakıda İslam Partiyası rəhbərlərinin məhkəmə işi başlamışdı. Məhkəmə partiya liderlərini İranın xeyrinə cəsusluqda ittiham etmiş və ilk dəfə

olaraq Bakı rəsmi şəkildə İranın xüsusi xidmət orqanlarını Azərbaycan ərazisində təxribat işlə məşğul olmaqda günahlandırmışdı. Martın 4-də isə Milli Məclisdə Rusiya hərbi texnikasının Ermənistanı gizli şəkildə gətirilməsi məsələsinin müzakirəsi zamanı Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin nümayəndəsi silahın Xəzər vasitəsilə yəni Həştərxan və İranın Ənzəli limanlarından İrana keçirilməsini bildirmişdi. Bu İran-Rusiya-Ermənistanın «antiazərbaycan» alyansından xəbər verirdi. Bundan əlavə, martın əvvəllərində Naxçıvanda İran missionerləri ictimai şəkildə ABŞ və İsrail bayraqlarının yaradılmasını təşkil etməyə cəhd etmişdilər. Həmin dövrdə Rusiyada səfərdə olan İran parlamentinin spikeri N.Nuri Xəzərdəki neft yataqlarının mənimsənilməsinə Qərb dövlətlərinin buraxılması üçün razılıq verilməsi barədə Azərbaycanın apardığı siyasəti səhv kimi qiymətləndirən bəyanat vermişdi. İranın hakim dairələri Azərbaycan-İran münasibətlərinin bütün beş ili ərzində öz şimal qonşularının ünvanlarına belə açıq şəkildə ittihamlar səsləndirməmişdilər.

İranın Azərbaycan ilə münasibətlərinin soyuması fonunda İranın Ermənistanla sıx əməkdaşlığı aydın şəkildə müşahidə olunurdu. İran bir tərəfdən Azərbaycanı ABŞ və İsrail ilə yaxşı münasibətlər qurmaqda və güya islam dininə xəyanət etməkdə təqsirləndirdiyi halda özü Azərbaycan ərazilərinin 20 faizindən çoxunu işğal edən, bir milyon iki yüz min nəfərdən çox müsəlman azərbaycanlıyı qaçqına çevirən, islam dininin müqəddəs yerlərini dağıdıb təhqir edərək silah anbarlarına çevirən Ermənistanla hərtərəfli siyasi, iqtisadi, texniki, maliyyə və s. sahələrdə əməkdaşlıq edirdi. Lakin İranın Bakıdakı Fövqəladə və səlahiyyətli səfiri Əlirza Biğdeli «Panorama» qəzetinə verdiyi müsahibəsində İranın Ermənistan ilə müəyyən çərçivədə əməkdaşlığının regionda sülhün qorunması və əmin-amanlığın bərqərar olmasına xidmət edəcəyini bildirmişdi. Səfirin bu münasibətlərin məhdud çərçivədə olduğunu qeyd etməsinin əksinə olaraq, Ermənistan prezidenti L. Ter-Petrosiyanın fikrincə, İranla sərhəddin başlanacağı halda, Ermənistan iqtisadiyyatının dağılması fikri real vəziyyəti əks etdirirdi [1, s.78].

İrəvanda keçirilmiş Ermənistan, İran və Türkmənistan xarici işlər nazirlərinin görüşünü də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Çünki, həmin görüşün əsas yekunu energetika, nəqliyyat, ticarət-iqtisadi və digər sahələrdə əməkdaşlığı dərinləşdirmək haqqında memorandumun imzalanması olmuşdu. Ə.Vilayəti Ermənistan prezidenti Ter-Petrosiyanla görüşündə Ermənistanla əməkdaşlığın onun ölkəsindən ötrü vacib olduğunu vurğulamışdı. Ermənistanın xarici işlər naziri Arzumanyan hesab edirdi ki, İranla daha sıx əməkdaşlıq Ermənistanı blokadanın nəticələrini aradan qaldırmağa imkan verər.

Azərbaycan-İran münasibətlərindən danışarkən İranda keçirilən prezident seçkilərinə toxunmamaq mümkün deyil. İran prezidentliyə 4 namizəd var idi: Parlamentin spikeri və tanınmış mühafizəkar Natiq Nuri, ölkə prezidentinin müşaviri, keçmiş mədəniyyət naziri Seyid Məhəmməd Xatəmi, sabiq kəşfiyyat naziri Məhəmməd Məhəmmədi Reyşəhri və İran Məhkəməsinin sədr müavini Seyid Rza Zəvari. Belə ki, 1997-ci il mayın 23-də (İran tarixi ilə 2 Xordad 1376-cı ildə) ölkədə yeddinci dəfə keçirilən prezident seçkilərinə M.Xatəmi səslərin 69 faizini (20 milyon nəfər) toplayaraq İranın yeni prezidenti seçilmişdi. Prezident seçkilərindən sonra Ə.Biğdeli keçirdiyi mətbuat konfransında Azərbaycan-İran münasibətlərinin bundan sonra da artan xətt üzrə inkişaf edəcəyini xüsusi vurğulayaraq iki ölkə prezidentlərinin dafələrlə apardıqları danışıqlarda, xüsusilə sonuncu dəfə Aşqabadda görüşlərində əldə etdikləri razılaşmaların dostluq münasibətlərimizin daha da artacağından xəbər verdiyini bildirmişdi. Çünki yeni seçilmiş prezident M.Xatəmi Mədəniyyət naziri vəzifəsində çalışarkən Azərbaycanın dövlət və hökumət nümayəndələri ilə bir neçə dəfə görüşmüşdü [2, s.11].

Azərbaycan-İran münasibətlərinin mövcud durumu və perspektivlərini təhlil edərkən İranın müasir dünya və region siyasətində tutduğu mövqeyini, böyük dövlətlərin ona

münasibətini araşdırmaq lazımdır. Belə ki, Azərbaycanın xarici siyasət xəttində İranı qıcıqlandıran əsas məsələ Bakının Qərblə, xüsusən də ABŞ ilə getdikcə dərinləşən əməkdaşlığıdır. Azərbaycanın qərblə əlaqələri möhkəmləndikcə, İranın Ermənistan və Rusiya ilə fəal yaxınlaşması baş verir. İndiki geosiyasi mövqə İran üçün qətiyyətlə sərəfəli deyil. Çünki belə mövqə məhəlli böyük dövlət roluna iddia edən İranın fəaliyyət meydanını daraldır. Buna görə də ABŞ tərəfindən deyil, həm də Avropa Birliyi tərəfindən də təklənən İran yeni müttəfiqlər axtarmağa məcburdur.

İranın öz qonşularının bir çoxu ilə münasibətləri də qaydasında deyil. Belə ki, şərqdə İran regionunda liderliyə iddia edən başqa dövlətlə-Pakistanla heç cür ümumi dil tapa bilmir. Bu məsələdə Pakistanın ABŞ ilə sıx tərəfdaşlığı da az əhəmiyyət kəsb etmir. Əfqanıstanda da buna bənzər vəziyyətdir. İran körfəzi ərəb dövlətlərilə-Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Bəhreyi, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər və Oman ilə İranın ziddiyyətləri qurtarmır. Üstəlik bu altı ərəb ölkələrinin bəzilərində ABŞ qoşunları yerləşdirilmişdi. İranın qərbdə də vəziyyəti yaxşı deyildir. İranın İraq ilə münasibətləri «dondurulmuşdur». Türkiyədə də hətta islamçıların hökumətdə olması belə İran-Türkiyə münasibətlərinin yaxşılaşmasına kömək edə bilməmişdir. İranın yalnız Rusiya, Ermənistan və Türkmənistan ilə əlaqələri nisbətən sabitdir.

Tehran Ermənistan və Rusiya ilə daha sıx əlaqələr yaratmaqla mövcud olan və gələcəkdə baş verə bilən geosiyasi uğursuzluqları neytrallaşdırmağa çalışır. İranda belə hesab olunur ki, Azərbaycanın Qərblə strateji tərəfdaşlığı nəinki İranın regionda nüfuzuna zərbə vurmağa, həm də gələcəkdə etnik planda ciddi çətinliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bir sıra mütəxəssislər artıq belə fikirdədirlər ki, ABŞ gələcəkdə İranı sovet «qaydası» ilə «yıxmaq» planını qurur, lakin ABŞ-ın təzyiqi və sosial-iqtisadi vəziyyətin pislənməsi nəticəsində İranda sabitliyin pozulması mümkünlüyünü də istisna etmək olmaz [3, s.56].

«Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində ilkin neftin çıxarılması təntənə ilə qeyd edilən ərəfədə İran bu tədbirə mənfə münasibət bəslədiyini gizlətmədi. Bi-Bi-Si radiosunun məlumatına görə, İranın BMT yanında daimi nümayəndəliyi BMT-nin Baş katibinə müraciət edərək «Azərbaycanın Xəzər neftinin birtərəfli qaydada çıxarmasını qeyri-qanuni» adlandırmışdı. Məktubda İranın öz mənafeələrini qorumaq üçün bütün vasitələrə əl atacağı bildirilirdi [8, s.98].

SSRİ dağıldıqdan sonra yeni yaranmış müstəqil dövlətlər arasındakı ixtilaflardan biri də Xəzərin ehtiyatlarının istismarı ilə bağlıdır. Yeni geosiyasi şəraitdə Xəzəryanı bölgədə daha möhkəm mövqə qazanmağa cəhd edən Rusiya və İran Türkmənistanla birlikdə bəhanə kimi bu qapalı su hövzəsinin statusu məsələsini ortaya atdılar. Bununla belə 1997-ci ilin fevralında Alma-Atada N.Nazarbayev və S.Niyazovun görüşündə bu məsələnin həllinə kimi «milli sektorlar» prinsipinə əsaslanmaq razılaşdırıldı.

Əslində Xəzərin statusu çoxdan bəllidir. Məlum sovet-İran müqavilələri İranın Xəzərdəki payını Astara-Həsənqulu xətti boyunca (11%) müəyyənləşdirmişdi. Xəzərin qalan hissəsi sahilyanı sovet respublikaları arasında bölünmüşdü və indi yeni dörd müstəqil dövlətin hər biri öz sektorunu yaxşı tanıyır. Məntiq etibarilə İranın status məsələsini qaldırması yeni müstəqil dövlətlərə qarşı ərazi iddiası kimi dır. Həm İran, həm də Rusiya bir tərəfdən, Xəzərin Azərbaycan sektorunda karbohidrogen ehtiyatlarının istismarında iştirak edir, digər tərəfdən isə, Azərbaycanın bu hərəkətlərini «qeyri-qanuni» adlandırırlar. İranın Qərb şirkətlərinin Xəzərə cəlb edilməsinə görə, Bakını günahlandırmasına baxmayaraq hələ 1997-ci ildə Fransa şirkəti ilə Xəzərin cənubunda qaz ehtiyatlarının istismarı barədə İran hökuməti razılıq əldə etmişdi. Məlum olduğu kimi, vaxtilə İran «Əsrin müqaviləsi»nə qoşulmaq istəyirdi və Azərbaycanın layihədəki payının bir hissəsinin qonşu ölkəyə verilməsi barədə ikitərəfli sazişi də imzalanmışdı. Lakin bunun üçün, konsorsiuma daxil olan bütün şirkətlərin razılığı lazım idi. Amma razılıq verilmədi. Onda Azərbaycan tərəfi İrana başqa bir layihədə

«Şahdəniz» yatağında iştirak etməyi təklif etdi və bu təklif qəbul olunub həyata keçirildi [13, s.143].

Azərbaycan-İran münasibətlərinin geniş perspektivləri vardır. İki ölkəni bir-birə birləşdirən köklərin tarixi qədimdir. Ermənistanın təcavüzkarlığı nəticəsində İrana gedən dəmir yolunun işləməməsi, Şimal dəmir yolunun yenidən açılması Azərbaycan dövlətinin ən azı mehriban qoşuluq münasibətləri saxlamağa sövq etdi. Siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əməkdaşlıq, xüsusən, «Astara-Astara» dəmir yolu Azərbaycanı quru yolla varlı Ərəb dünyasına və strateji rayon olan Fars körfəzinə və Hind okeanına çıxara bilər.

Lakin rəsmi Tehran Azərbaycanın bölgədəki siyasətinin əvvəlki tək qeyri-məğbul hesab edərək, rəsmi Bakını açıq atəşinə tutmaqdan çəkinmir. Təsadüf deyildi ki, İranın neft naziri Bakıda ilkin neftin istismarı ilə bağlı tədbirlərdə iştirak etmək əvəzinə Moskvaya göndərilir və Bakıdan yenidən qayıdan B. Nemtsov ilə qızğın danışıqlar aparırdı.

Geosiyasi planda İran İslam Respublikası Azərbaycan dövlətinin təhlükəsizliyinə təsir etmək üçün geniş strateji, iqtisadi, ideoloji imkanları olan ölkələrdən biridir. Lakin Vaşinqton İranın regional layihələrində iştirakını lazım bilməyincə, Azərbaycanın hakim dairələri Tehranı daha çox maraqlandıran enerji yataqlarının istismarı və nəqli layihələrinə yaxın buraxmaq iqtidarında olmayacaq. Öz növbəsində İranın hərbi və ruhani dairələri rəsmi Bakını ABŞ-la yaxınlaşmaqda günahlandırmaqdan əl çəkməyincə, Azərbaycanla münasibətləri inkişaf etdirmək çətin olacaqdır.

Bakıda hesab edirdilər ki, İranla yaxınlaşma dövlətimizin kontinental mövqeyinin Azərbaycandan həm Şərqdə (Orta Asiya), həm Qərbdə (Türkiyə, Gürcüstan və Ermənistan), həm də Şimalda (Rusiya) güclənməsinə kömək edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, İran rəhbərliyi İran-Azərbaycan münasibətlərinin möhkəm və səmərəli zəmini kimi iqtisadi, siyasi və mədəni amillərlə yanaşı, ideoloji-dini amilləri də diqqət mərkəzində saxlayır. Rəsmi Bakı isə, öz növbəsində cənub qonşusu ilə elə əlaqələr yaratmağa daha çox maraqlıdır ki, bunlar onun cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyinə, ixracat məhsullarının dünya bazarına maneəsiz çıxmasına, beynəlxalq səviyyədə Tehranın siyasi-diplomatik dəstəklənməsinə təminat versin [14, s.56].

1997-ci ilin dekabrın 8-11-də prezident H.Əliyevin Tehranda keçirilən İET-nin 8-ci Zirvə Görüşündə iştirakı zamanı İranın Prezidenti S.M.Xatəmi, Ali Rəhbər A.Xameneyi, Məsləhət Şurasının Sədri H.Rəfsancani və digər yüksək səviyyəli dövlət xadimləri ilə keçirdiyi görüşlər nəticəsində ikitərəfli münasibətlər keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəldilmiş, ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin gələcək inkişafı üçün geniş imkanlar açılmışdır [6, s.33].

2000-ci il martın 13-dən 16-dək Azərbaycan Respublikasının XİN-i V.Quliyevin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti İİR XİN K.Xərrazinin dəvəti ilə İrana rəsmi səfər etmişdir. Mart ayının 13-14-də Xarici İşlər Naziri V.Quliyev Tehranda İR Prezidenti S.M.Xatəmi, İslam Şurası məclisinin sədri N.Nuri və XİN K.Xərrazi (iki mərhələdə), Kooperasiya Naziri, iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələr üzrə İran-Azərbaycan Dövlətlərarası komissiyasının həmsədri M.Şacı, Sənaye Naziri Q.Safeyi, Tikinti və Şəhərsalma naziri Ə.Əbdüləlizadə, İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatının (EKO) Baş Katibi Ö.,zər ilə danışıqlar aparmışdır. Martın 15-də təbrizə gəlmiş nazir V.Quliyev Şərqi Azərbaycan valisi Y.Məmmədzadə ilə görüşmüşdü. Səfər zamanı bir sıra məsələlər, Xəzər dənizinin statusu məsələsi, Təbrizdə Azərbaycan Respublikasının Baş Konsulluğunun açılması və digər siyasi və iqtisadi məsələlər müzakirə olunmuş, ölkələrimiz arasında hərtərəfli əlaqələrin daha genişlənməsi şərtləndirilmişdir. 2000-ci il iyul ayının 9-da İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO) üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının 6-cı Zirvə görüşündə iştirak etmək üçün Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev İİR-də işgüzar səfərdə olmuşdu [7, s.84].

2001-ci il iyun ayının 29-da Bakıda İİR-nın 9-cu ixtisaslaşdırılmış sərgisi açılmışdır. İsfahan vilayəti və İİR ixracatı genişləndirmə mərkəzinin tərəfdaşlığı ilə keçirilən sərgidə 43 şirkət təmsil olunmuşdu.

2001-ci il noyabr ayının 15-də BMT Baş Assambleyasının 56-cı sessiyasında AR Xarici İşlər Naziri V.Quliyev İİR Xarici İşlər Naziri K.Xərrazi ilə görüşərək, beynəlxalq, regional, ikitərəfli əlaqələr və Xəzər məsələsini müzakirə etmişlər.

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası xalqları arasında tarixi, mədəni, dini bağlılıqlar iki ölkə arasındakı əlaqələrin əsasını təşkil edir [4, s.31].

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 2002-ci ildə İrana rəsmi səfəri iki ölkə münasibətlərində dönüş yaratmışdır. Səfər zamanı münasibətlərimizin müxtəlif sahələrini əhatə edən 10 sənəd imzalanmışdır. Səfər münasibətlərimizin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Buna cavab olaraq İran Prezidenti M.Xatəminin 2004-cü ildə Azərbaycana və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2005-ci ildə İrana və İran Prezidenti M.Əhmədinejadın 2007-ci ildə etdikləri rəsmi səfərlər də bu əlaqələrin keyfiyyətə yüksək səviyyəyə yüksəlməsinə xidmət etmişdir. İki ölkə arasında əsaslı hüquq-müqavilə bazası yaradılmış və müxtəlif sahələri əhatə edən 80-dən çox sənəd imzalanmışdır.

Azərbaycan və İran Parlamentlərarası münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1995-ci ilin noyabr ayından Azərbaycan və İran Parlamentlərarası dostluq qrupu yaradılmışdır. İki ölkə arasında Parlamentlərarası dostluq qrupunun mütəmadi olaraq qarşılıqlı səfərləri həyata keçirilir. 2008-ci il 3-5 fevral tarixlərində Azərbaycan-İran Parlamentlərarası Dostluq qrupunun üzvləri İran İslam Respublikasına səfər etmişdir.

1992-ci ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan-İran Dövlətlərarası Müştərək Komissiyasının 2005-ci il 8-9 yanvar tarixlərində növbəti 6-cı iclas keçirilmişdir. İclasın nəticəsi olaraq iqtisadi, ticarət və humanitar sahələr üzrə əməkdaşlığa dair Memorandum imzalanmışdır [9, s.11].

Terrorizmə, narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə sahələrində ölkələrimiz arasında əməkdaşlıq inkişaf etməkdədir. Bu istiqamətdə iki ölkənin xüsusi xidmət orqanları arasında əməkdaşlığa dair sənədlər imzalanmışdır.

İran İslam Respublikası Avropa-Qafqaz-Asiya (Böyük tarixi ipək yolunun bərpası) nəqliyyat dəhlizinə və Azərbaycan Respublikasının Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinə qoşulmasını dəstəkləyir.

Xəzər dənizinin hüquqi statusu üzrə Konvensiya layihəsinin hazırlanması ilə əlaqədar Xarici İşlər Nazirlərinin müavinləri səviyyəsində xüsusi işçi qrupu fəaliyyət göstərir. Mütəmadi olaraq qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilir.

İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin artırılması məqsədilə kompleks tədbirlər həyata keçirilir. 2007-ci il AR-İİR ticarət dövriyyəsi - 539 mln.966 min ABŞ dolları, o cümlədən Azərbaycandan İrana ixrac - 434 mln. 731 min ABŞ dolları, İrandan Azərbaycana idxal - 103 mln 235 min ABŞ dolları (müsbət saldo - 329 mln. 498 min) məbləğində olmuşdur [10, s.16]. İki ölkə arasında sərhədyanı ticarət inkişaf edir. İran Prezidenti M.Xatəminin 5-7 avqust 2004-cü il tarixində Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında sərhədyan ticarət sahəsində Memorandum imzalanmışdır.

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında neft və qaz sahələrində əməkdaşlıq genişlənir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının İran təbii qazı ilə təchiz olunması və Naxçıvan MR-in daxili qaz şəbəkəsinin İran şirkətləri tərəfindən yenidən qurulması həyata keçirilir. Bu sahədə 5-7 avqust 2004-cü il tarixində "Azəriqaz" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti və İran Milli Qaz İxracı şirkəti arasında təbii qaz mübadiləsi üzrə Müqavib

imzalanmışdır. 2006- il 20 dekabr tarixində isə iki ölkə başçısının iştirakı ilə bu layihənin açılış mərasimi olmuşdur [11, s.98].

Hər iki ölkədə işgüzar dairələr arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə həsr olunan sərgi və təqdimat mərasimlərində iş adamlarının iştirakı üçün münasib şəraitin yaradılması məqsədilə iqtisadi layihələr və proqramlar həyata keçirilir. Azərbaycanın İranla müxtəlif sahələrdə, o cümlədən maşınqayırma və neft maşınqayırması, kimya, yüngül sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm və digər sahələrdə əməkdaşlıq inkişaf etdirilir. 2004-cü il oktyabrın 20-də Təbriz şəhərində Azərbaycanın Baş Konsulluğunun fəaliyyətə başlaması ikitərəfli əlaqələrin inkişafına mühüm töhfədir.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanda ümumi sayı bir milyondan artıq olan qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri ilə əlaqədar humanitar sahədə əməkdaşlıq davam edir. İran tərəfindən qaçqın və məcburi köçkünlərə, blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan əhalisinə, eyni zamanda Azərbaycan tərəfindən İİR-in Məncil (1991) və Bəm (2003) şəhərlərində baş vermiş zəlzələlərdən zərər çəkmiş insanlara humanitar yardımlar göstərilmişdir [12, s.7]. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində İranın beynəlxalq hüquq normalarına, dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə sadıq qalaraq BMT və İKT təşkilatları çərçivəsində Azərbaycanı dəstəkləmişdir.

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasındakı münasibətlərin daha səmərəli inkişafı və hər iki tərəf üçün faydalı nəticələrin əldə edilməsi üçün geniş potensial imkanlar mövcuddur və Azərbaycan tərəfi həmin imkanlardan istifadə edilməsi üçün böyük səylər göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abbasbəyli A. Müasir dünyanın siyasi mənzərəsi. B., 2008
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, B., 1996
3. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı, «Xalq» qəzeti, 1991, 7 noyabr
4. «Azərbaycan diplomatiyası» jurnalı, xüsusi buraxılış, xarici iqtisadi əlaqələr – sənəd toplusu, B., 1993
5. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. B., 1994
6. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B., 2005
7. Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində. B., 1998
8. Qasımov M.C. Azərbaycanın xarici siyasəti (Konsepsiya məsələləri), B., 1997
9. Qasımov M.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər), B., 1996
10. Qətiyyətin təntənəsi. Sənədlər toplusu. B., 1995
11. Səfərli Ə., Əlibəyli H. Tarixin dörd günü. Tehran, 1994
12. Məmmədzadə G. İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan arasında mədəni əlaqələrin inkişafı. B., 2004
13. Гусейнов Р. Азербайджан-Турция-Израил – к вопросу стратегического партнерства. Б., 2007
14. Топчубашов А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1920), Баку, 1994

**THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF
AZERBAIJAN-IRAN RELATIONS***Mammadzade Gulnara Hasan**Summary*

Azerbaijan-Iran relations have historically been complex and multifaceted. In the modern era, these relations are developing based on mutual interests in political, economic, cultural, and energy fields. Despite certain regional geopolitical tensions, both sides strive to maintain and enhance cooperation. Azerbaijan's energy resources and Iran's transit capabilities offer a strong foundation for deeper economic collaboration. Additionally, cultural and religious affinities help strengthen people-to-people ties. In the future, mutual respect and shared economic interests will play a key role in further advancing Azerbaijan-Iran relations.

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНО-ИРАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ***Маммадзаде Гюльнара Гасан кызы**Резюме*

Отношения между Азербайджаном и Ираном исторически были сложными и многогранными. В современный период они развиваются на основе взаимных интересов в политической, экономической, культурной и энергетической сферах. Несмотря на определённые региональные геополитические напряжения, обе стороны стремятся сохранить и углубить сотрудничество. Энергетические ресурсы Азербайджана и транзитные возможности Ирана создают благоприятную основу для экономического партнёрства. Культурная и религиозная близость также способствует укреплению связей между народами. В будущем важную роль в развитии отношений сыграют взаимное уважение и общие экономические интересы.

*Rəyçi: dosent Atamoğlan Məmmədli Ataxan oğlu**Bakı Dövlət Universiteti 29 aprel 2025-ci il tarixli iclasın 11 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 23 may 2025-ci il*

UOT:94.

**CƏNUBİ QAFQAZDA ETNİK VƏ SİYASİ MÜNAQIŞƏLƏR: REGION
GÜCLƏRİNİN VƏ TÜRKİYƏNİN MÖVQEYİ***t.ü.f.d., dosent Hüseyn Hüseynli**Bakı Dövlət Universiteti**Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrası***ORCID ID: 0000-0001-7954-0381**huseyn.huseynli@bsu.edu.az

Xülasə: Məqalədə regional münaqişəyə fərqli baxışlar və Rusiya, İran və Türkiyənin mövqeyi araşdırılıb. Regional münaqişələr müasir dövrün mühüm problemlərindən biridir və əsasən iki və ya bir neçə ölkənin maraqlarının birbaşa və ya dolayı yolla toqquşması nəticəsində yaranır. Bu münaqişələrin ortaya çıxmasında obyektiv və ya subyektiv xarakter daşıyan ziddiyyətlər mühüm rol oynayır. Hər hansı regional münaqişənin qarşısını almaq və ya onu sülh yolu ilə nizamlamaq üçün ilk növbədə münaqişənin meydana gəlmə səbəblərini və tarixi köklərini dəqiq müəyyənləşdirmək vacibdir. Sülh quruculuğunun uğurla həyata keçirilməsi üçün isə münaqişənin doğurduğu nəticələr ətraflı şəkildə təhlil edilməli və onların aradan qaldırılması istiqamətində effektiv tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün də münaqişə anlayışının mahiyyətini düzgün başa düşmək lazımdır. Beləliklə, məqalədə münaqişə anlayışı, onun yaranması tarixi və baş vermə səbələri araşdırılmışdır. Bu suallara cavab tapmaq üçün müxtəlif nəzəriyyələr və fərqli baxışlar mövcuddur.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, regional münaqişələr, Rusiya, İran, Türkiyə.

Ключевые слова: Южный Кавказ, региональные конфликты, Россия, Иран, Турция.

Keywords: South Caucasus, regional conflicts, Russia, Iran, Turkey.

Giriş. Münaqişə fenomeni haqqında baxışlar. Qaltunqa görə, münaqişə fenomeni üçbucağın bucaqları kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan münasibət, davranış və vəziyyətdən ibarət üç elementdən meydana gəlir. Lakin bu konseptual yanaşma müxtəlif səviyyələrdə baş verə biləcək münaqişələri müəyyənləşdirəcək xüsusiyyətə malik olmasına baxmayaraq, münaqişənin baş verə biləcək fenomen olduğu reallığını nəzərə almır və beləliklə də əhatəli bir münaqişə tərifini verməkdə yetərsiz qalır [1, s.118].

Peter Vollensteenə görə isə, münaqişənin tərkibində hərəkət, fikir ayrılığı və tərəflərdən ibarət olan üç element var. Buna görə, “münaqişə, mövcud məhdud resurslar toplusuna eyni anda sahib olmaq üçün ən azı iki aktorun mübarizəyə girdiyi ictimai vəziyyət” kimi müəyyən edilir. Bu tərifdəki “mübarizə” sözü tərəflərin məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdikləri ən sülhpərvər hərəkətdən tutmuş ən radikal proses olan müharibəyə qədər bütün üsulları əhatə edir [2, s.16].

Svanstrom və Vayssman isə iddia edirlər ki, münaqişə çox vaxt davranış və münasibətlərdən daha çox qavrayışlarla və bu qavrayışların tərəfləri münasibətlərdən asılıdır. Tərəflərin razılaşdığı gəlidiyi bir çox ümumi məsələlərin mövcudluğu neqativ qavrayışda vacib deyil. Münaqişənin səbəbi olan amil münasibətlərin asanlıqla düşməncəsinə çevrilməsinə səbəb ola bilər. Qavrayışların bu dərəcədə əhəmiyyətli olması səbəbindən Svanstrom və Vayssman Vollensteen tərəfindən irəli sürülmüş münaqişə tərifini yenidən nəzərdən keçirmişlər. Bu tərifə görə, münaqişə “iki və ya daha çox tərəf arasında hər hansı bir məsələdə qavrayışa əsaslanan mövqe fərqliliklərini” xarakterizə edir [3, s.5-6].

Araşdırmalar göstərir ki, etnik, dini və mədəni kimliklərlə üst-üstə düşən bərabərsizliklər münaqişə ehtimalını artırır. Çox vaxt bərabərsizlik, kənarlaşdırma və

marjinalaşdırma bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq yadlaşmanı sürətləndirir. Münaqişələrin yaranmasına və ya böyüməsinə etnik, siyasi, sosial-iqtisadi, ekoloji və resurs amilləri təsir edə bilər. Bu münaqişə ocaqlarından biri də Cənubi Qafqaz regionudur.

Əsas hissə. Belə ki, Cənubi Qafqaz hazırda sülhə və əminamanlığa mane olan siyasi münaqişələr və hərbi qarşıdurmaların məkanıdır. Bu münaqişələr hər nə qədər “dondurulmuş” və bölgə “dondurulmuş münaqişə zonası” kimi xarakterizə olunsada, 2008-ci ilin avqustunda Gürcüstan və Rusiya arasında Cənubi Osetiya bölgəsi üzərində baş vermiş “beş günlük” müharibə, eləcə də 2020-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağda olan “44 günlük” müharibə, bölgədəki həssas vəziyyətin və münaqişələrin asanlıqla qarşıdurmaya çevrilə biləcəyinin göstəricisidir. Üstəlik, Cənubi Qafqazın iki əsas dövləti Azərbaycan və Ermənistan arasında hələ də diplomatik münasibətlər mövcud deyil. Buna görə də, bölgədə təhlükəsizliyin təmin olunması, sülh və sabitliyin bərqərar edilməsi üçün səylərin göstərilməsi son dərəcə vacibdir. Çünki Cənubi Qafqaz təkcə Rusiyanın cənub sərhədinə bitişik deyil, həm də Xəzər vasitəsilə dənizlərə çıxış üçün əvəzəlməz keçid nöqtəsidir. Gürcüstan üzərində nəzarət bütün C.Qafqaz və Orta Asiya üçün ticarət modellərinin və infrastruktur dəhlizlərinin axınıni müəyyən edir. Eyni zamanda, C.Qafqaz Rusiyanın, Türkiyənin və İranın fiziki olaraq qovuşduğu bir bölgədir. Bundan əlavə, ABŞ və Avropadan, o cümlədən Əfqanıstanı da əhatə edən Orta Şərq və Asiyadakı istiqamətlərə doğru vacib bir hava dəhlizi funksiyasını da yerinə yetirir [4, s.423].

Cənubi Qafqaz regionunun geostrateji və geosiyasi baxımdan dəyişkən vəziyyətini nəzərə alınaraq, hər zaman regional maraq mərkəzlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Sovet İttifaqının dağılmasından əvvəl bu bölgənin geosiyasi və geo-iqtisadi əhəmiyyəti əsasən Sovet İttifaqının İran və Qara dəniz vasitəsilə xarici dünya ilə əlaqələrini təmin edən əsas keçid və strateji rol oynaması idi. Bu bölgə qloballaşan kapitalizmə qarşı kommunist aləmi üçün bir müdafiə divarı kimi idi. Lakin Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Xəzərin hüquqi statusu da daxil olmaqla, regionun və ətrafının geosiyasi reallıqları nəzərə alınaraq, C.Qafqazın Xəzər sahilinə və Mərkəzi Asiya enerji ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara ixracında rolu çoxaldı. Bundan əlavə, Cənubi Qafqaz şimal-cənub və qərb-şərq arasında əlaqə yaradan bir dəhlizdə yerləşir və İslam və Xristianlığın iki böyük sivilizasiyasının sərhəd qapısı, həmçinin Böyük Güclərin Mərkəzi Asiya bölgəsinə giriş qapısı kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, o Türk dünyasına çıxış (Türkiyə və Mərkəzi Asiya Türk dövlətləri-nəzərdə tutulur) və Türkiyəni Naxçıvan üzərindən Azərbaycan və Mərkəzi Asiyaya, oradan isə Sibirə qədər uzanan türk darvazasıdır. Həmçinin, bu bölgədə mühüm yeraltı resurslar, regional və regiondan kənar güclərin diqqətini cəlb edən digər geosiyasi və geo-iqtisadi üstünlüklər də mövcuddur. Cənubi Qafqazdakı münaqişələrə Rusiya, Türkiyə və İranın mövqeyi də olduqca maraqlıdır. Cənubi Qafqazdakı regional maraqlar, etnik və dil müxtəlifliyi, bölgənin mürəkkəb siyasi coğrafiyası və ətraf ərazilərlə mədəni yaxınlığı, eləcə də bölgədəki geosiyasi münaqişələr, hökumətlərarası siyasi və iqtisadi münasibətlərdə, həmçinin regional və regiondan kənar aktorlarla sıx qarşılıqlı əlaqədə olan güclü təsir mexanizmləri və davranış modelləri bu bölgədə xüsusi bir geosiyasi modelin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bölgə mövcud siyasi-sistematik görünüşünə görə barit çəlləyini xatırladır. Regionda mövcud olan dövlətlərin bir-biri ilə yaşadıkları tarixi, etnik, dini, ərazi əsaslı-irredentist, siyasi və sosial-mədəni konfliktlər, beynəlxalq sistemin quruluşunu qorumağı və ya dəyişdirməyi hədəfləyən qlobal və regional aktorların Cənubi Qafqaz regionna sahib olmaq, orada ağılıq etmək yolunda yürütdükləri mübarizəni artırır və regionda qarışıqlığın yaranacağı ilə nəticələnir. Bu baxımdan, Cənubi Qafqazdakı münaqişələrə Rusiya, Türkiyə və İranın yanaşmasını araşdırmaq lazımdır. Bunun üçün iki əsas suala cavab verilməsi olduqca vacibdir: Regiondakı münaqişələrin səbəbi nədir? Münaqişələrdə Rusiya, Türkiyə və İranın hansı maraqları var?

Məlum olduğu kimi, sosializim, Sovet İttidağının çökməsindən sonra başlayan dövr C.Qafqaz üçün yalnızca müstəqilliklərin elan edildiyi deyil, eyni zamanda dövlətlərarası münaqişələrin baş verdiyi və separatçı terror təşkilatlarının gücləndiyi mərhələdir. Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə dair əsassız iddiaları və müstəqilliyin elanından sonra Azərbaycanın torpaqlarının iyimi faizini işğal etməsi, Gürcüstanda abxaz və osetinlərin separatçı fəaliyyəti, həmçinin Samtsxe-Cavaxeti bölgəsində ermənilərin Ermənistan dövlətinin dəstəyi ilə separatçılıq hərəkatı Cənubi Qafqazdakı situasiyanı göstərir. Təbii ki, proseslərin bu məcrada inkişafında Rusiya amilini danmaq olmaz. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı siyasətinin hədəflərini və həyata keçirdiyi strategiyayı nəzərdən keçirək. Məlum olduğu kimi, SSRİ-nin son dövrlərində sovet lideri Mixail Qorbaçov uğursuzluğa düşər oldu. O, “yenidənqurma”, “aşkarlıq” və “demokratikləşmə” siyasətindən diqqəti yayındırmaq və müttəfiq respublikalara təzyiq göstərmək üçün bəhanələr yaradaraq regionlarda milli məsələlərin tam şəkildə həll olunmadığını gündəmə gətirdi. SSRİ-nin güc mərkəzi hərbi, polis və təhlükəsizlik qüvvələrinə, ideoloji baxımdan isə ölkəyə hakim olan Kommunist Partiyasına və milli münasibətlər sahəsində xalqların dostluğu və beynəlmilətçilik siyasətinə arxalanırdı. Lakin milli münasibətlər ölkənin varlığında ən zəif halqa idi. Milli münasibətlərin pozulması SSRİ-nin əsas dayaqlarının sarsılmasına gətirib çıxardı [5, s.97].

Prosesləri kənarından izləyən xarici dövlətlər Cənubi Qafqaz regionuna maraq göstərməyə başladı. Xarici dövlətlərin region üzərində təsirini artırmaq üçün iki əsas yol var idi:

1. Maliyyə resursları və investisiyalar vasitəsilə region ölkələrinə təsir etmək;
2. Konfliktləri qızışdırmaq, “parçalamaq və hökmranlıq etmək” siyasətini realizə etmək.

Rusiya, maliyyə resurslarının məhdud olması səbəbilə münaqişələrdən istifadə edərək regiondakı təsirini artırmağa çalışırdı. Moskva hökuməti Cənubi Qafqaz dövlətlərinin inkişafının qarşısını almağa çalışmaqda yanaşı, dünyaya bu regionun Rusiyasız daim münaqişə ocağına çevriləcəyi mesajını verirdi. Rusiyanın iqtisadi və maliyyə gücü digər ölkələrlə müqayisədə zəif olduğundan, münaqişələri alovlandırmaq onun üçün daha əlverişli idi. Cənubi Qafqaz regionunu “özünün mənafe zonası” hesab edən Moskva, bu siyasətdə iki əsas məqsəd müəyyənləşdirdi: Birincisi, qeyri-sabitliyin hökm sürdüyü Cənubi Qafqaz regionunda xarici ölkələr tərəfindən investisiyaların qarşısını almaq. Məlumdur ki, münaqişələrin mövcud olduğu bölgələr investisiyalar üçün əlverişsiz hesab olduğundan, xarici şirkətlər bu regionlardan uzaq durmağa çalışırlar. İkincisi, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin inkişafının qarşısını alaraq onları Rusiyadan asılı vəziyyətdə saxlamaq, dünyaya Rusiyanın nəzarət etmədiyini yerlərdə xaos və anarxiyanın yarandığını nümayiş etdirmək və əgər bu vəziyyətin davam etməsi istənilmirsə, regionun yenidən Rusiyanın nəzarəti altında olması gərəkdiyini qəbul etdirmək idi. Bundan başqa, Rusiya Cənubi Qafqazda davam edən münaqişələrdə öz hərbi-sənaye kompleksinin maraqlarını da qoruyurdu. O, həm münaqişədə iştirak edən tərəflərə silah satır, həm də regionda öz hərbi qüvvələrini saxlayırdı.

Rusiyaya görə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın lehinə həll olunması isə Azərbaycanı daha da gücləndirirdi. Bu da öz növbəsində təkə Şimali Qafqazda deyil, hətta İdil çayı boyunca yaşayan türklərə və müsəlmanlara təsir göstərəcəyindən Rusiyadakı separatçılığı qızışdırırdı. Rusiya Gürcüstandakı münaqişələrdə də əsas aktor kimi ön plana çıxır. Xüsusilə 1990-cı illərdə Abxaziya və Cənubi Osetiyanın Gürcüstandan ayrılması proseslərində Rusiyanın bilavasitə və dolaylı dəstəyi mühüm rol oynadı. 2008-ci ildə baş vermiş Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra Rusiya, Cənubi Osetiya və Abxaziyanın müstəqilliyini tanıyaraq bu bölgələrdə hərbi bazalar qurdu. Rusiya, Gürcüstanın NATO və Qərblə yaxınlaşmasını öz təhlükəsizliyinə təhdid kimi görürdü [6, s.323]. Buna görə də,

Cənubi Qafqazda təsirini qorumaq məqsədilə Abxaziya və Cənubi Osetiyadakı separatçı hərəkatlərə dəstək verdi. Bununla da, Rusiya regiondakı münaqişələrin dondurulmasını, həllsizliyin davam etməsini və tərəflərin yenidən Moskvadan asılı vəziyyətə düşməsini planlaşdırırdı. İrana gəlincə isə, Cənubi Qafqazdakı münaqişələrə dair siyasətinə bir neçə mərhələdən baxmaq lazımdır. SSRİ-nin dağılması İranda rəsmi şəkildə bəyan edilməsə də, əslində, məmnuniyyətlə qarşılandı. Bunun aşağıdakı səbəbləri var idi:

Əvvəla, İran əsrlər boyunca qonşusu Rusiya imperiyasının və SSRİ-nin siyasətindən ciddi şəkildə zərər çəkmişdi. Bu səbəbdən, güclü SSRİ-dənsə onun yerində daha zəif və kiçik dövlətlərin qonşuluğunda olması İranın maraqlarına daha uyğun idi. Lakin əsas problem yaxınlığında müstəqil Azərbaycan Respublikasının mövcud olması idi. İrandakı bəzi dairələr güclü Azərbaycan Respublikasının rəsmi Tehranın maraqlarına zidd olduğunu düşünürdülər. İran Azərbaycanın müstəqilliyini dəstəkləməsinə baxmayaraq, onun zəif qalmasını və müsəlman dünyasında nüfuzunun aşağı səviyyədə olmasını istəyirdi. Ətrafında münaqişələrin baş verməsini istəməyən İran, Ermənistanın hərbi hücumu nəticəsində yaranan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın lehinə tam və ədalətli həllini arzulamırdı. Bunun səbəbi, güclü və ərazi bütövlüyünü təmin etmiş Azərbaycanın Cənubi Azərbaycanı təsiri altına alma potensialına malik ola bilməsi ilə bağlı narahatlıq idi. Bununla yanaşı, İran beynəlxalq platformalarda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini və münaqişənin sülh yolu ilə həllini müdafiə edirdi.

İran, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Ermənistanın tam qələbəsi ilə nəticələnməsinin yaxşı nəticə verməyəcəyini də başa düşürdü. Belə olduqda, Ermənistan ABŞ və Qərbin təsiri altına düşərdi və İrana qarşı hər an açıq şəkildə mövqe tuta bilərdi. Bu, əslində, əsassız deyildi. Ermənistandakı ABŞ səfirliyinin işçi heyətinin çoxluğu İranda ciddi narahatlıq və şübhələr yaradırdı. Bəzi mənbələrə görə Ermənistandakı ABŞ diplomatlarının sayı 2000 - 2500 nəfərə çatır. Özü də əhalisinin sayı 3 milyondan da az olan bir ölkədə. Belə şeylər təsadüfən olmur, çünki diplomatik korpus saxlamaq maliyyə cəhətdən olduqca ağırdır [7].

Bu mövqe İranın həm regional sabitliyə töhfə vermək istədiyini, həm də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə münasibətdə prinsipial yanaşma sərgilədiyini göstərdi. Bununla belə, İranın bu siyasəti bir tərəfdən öz sərhəd təhlükəsizliyini qorumağa, digər tərəfdən isə bölgədə ABŞ və İsrailin təsirini məhdudlaşdırmağa yönəlmişdi [8].

İran, Gürcüstandakı münaqişələrə birbaşa müdaxilə etməsə də, bölgədəki prosesləri yaxından izləyirdi. Cənubi Qafqazda mövcud olan qeyri-sabitliyin regiona mənfi nəticələr gətirəcəyinin də fərqi idə və Gürcüstanla balanslaşdırılmış münasibət saxlamağa çalışırdı. Bununla yanaşı Qərbin Gürcüstanı təsirinin artmasından narahat olduğu üçün Rusiyanın bölgədəki mövcudluğuna birbaşa qarşı çıxmırdı.

Türkiyə Cənubi Qafqazdakı münaqişələrdə bölgənin sülh və sabitliyə qovuşmasını açıq şəkildə dəstəkləyən mövqe sərgilədi. Cənubi Qafqazdakı hər hansı qeyri-sabitlik, Türkiyənin milli maraqlarına uyğun deyildi. Dünyanın ən güclü 20 ölkəsindən biri olan Türkiyə, bölgədə ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsini, Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoyulmasını və düşmənçilik siyasətinin dayandırılacağı təqdirdə Ermənistanla sərhədlərin açılmasının mümkün olacağını qeyd edirdi. Bununla belə, bu məsələlərin həlli birbaşa Ermənistanın gələcəkdə izləyəcəyi siyasətə bağlı idi. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan, bölgədə sabitliyin və əməkdaşlığın təşviq edilməsi üçün ortaq platforma yaradılmasını təklif etdi. Ərdoğanın təklifi, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Rusiya, İran və Türkiyə daxil olmaqla 6 ölkəni əhatə edəcək əməkdaşlıq platformasının qurulmasına yönəlmişdi. Bu platformanın əsas məqsədi bölgədəki münaqişələrin həllinə, iqtisadi inkişafın dəstəklənməsinə və sülh şəraitində tərəfdaşlıq mühitinin yaradılmasına nail olmaq idi.

R.T.Ərdoğan bu barədə deyirdi: “Ənənəvi Türkiyə–Azərbaycan–Gürcüstan əməkdaşlığı var. Eyni zamanda Azərbaycan–Rusiya–İran əməkdaşlığı mövcuddur. Türkiyə–Rusiya–İran əməkdaşlığı da fəaliyyət göstərir. Bütün bu əməkdaşlıq platformalarını bir araya gətirib vahid bir platforma kimi təqdim edə bilərik. Əgər Ermənistan hakimiyyəti müharibədən düzgün nəticələr çıxarıb əsassız iddialarından əl çəkər və gələcəyə baxarsa, onlar da bu platformada yer ala bilərlər.” [9].

Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadi cəhətdən güclənməsi və beynəlxalq arenada daha fəal rol oynamaları üçün Türkiyə müxtəlif layihələri təşviq edir. Bununla yanaşı, enerji təhlükəsizliyi baxımından Cənubi Qafqazın strateji əhəmiyyətini vurğulayan Türkiyə, bölgədən keçən enerji xətləri vasitəsilə həm öz enerji tələbatını qarşılamaq, həm də enerji tranzit mərkəzinə çevrilmək məqsədini güdür. Cənubi Qafqazdakı həll olunmamış Cənubi Osetiya və Abxaziya münaqişələri isə həm bu regionun, həm də Avrasiyanın təhlükəsizliyi baxımından ciddi təhdid yaradır. Türkiyə, Cənubi Qafqaz ölkələrindəki bütün münaqişələrin sülh yolu ilə həllinin həmin ölkələrdə siyasi sabitliyə və iqtisadi rifaha töhfə verəcəyinə, həmçinin ikitərəfli və regional əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər açacağına inanır.

Bildiyimiz kimi, Cənubi Qafqaz regionu Türkiyənin təsir və maraq dairəsindədir. Türkiyə region ölkələrinin müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və daxili işlərinə hörmətlə yanaşaraq qarşılıqlı hörmət və yaxşı qonşuluq prinsiplərinə sadıq qalmaqla region ölkələri ilə yaxşı münasibətlər qurmağa və ortaq maraqları nəzərə alaraq əməkdaşlıq mühitini inkişaf etdirməyə çalışır. Bundan əlavə, Türkiyə, Cənubi Qafqazda Rusiya ilə arasında neytral zona yaratmaq, region ölkələri ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq və bununla da regiondan keçən enerji xətlərinin marşrutunda yer almaq, enerji terminalı rolunu oynamaq, enerji tələbatının bir hissəsini bu regiondan qarşılamaq və öz sənaye məhsullarını bu ölkələrə satmaq məqsədilə müxtəlif strategiyalar həyata keçirir.

Nəticə. Belə ki, Türkiyə, Cənubi Qafqazdakı geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-strateji maraqlarını təmin etmək üçün regionda Rusiya və İranla rəqabət aparır. Türkiyənin özünəməxsus enerji ehtiyatlarının olmaması və Rusiyadan fərqli olaraq Cənubi Qafqazdakı hərbi geostrateji təsir mexanizmlərinin zəif olması səbəbilə bəzən bu rəqabətdə geri mövqedə qalırdı. 2010-cu ildən sonra hərbi əməkdaşlıq çərçivəsində regionda Azərbaycan və Gürcüstanla qurduğu yaxşı münasibətlər və “yumşaq güc” vasitəsilə Türkiyə, Avrasiya regionunda geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji mövqeyini gücləndirdi. 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra isə Türkiyə, Azərbaycanın istəyi ilə Qarabağda atəşkəs razılaşmasına nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə Rusiya Sülhməramlı Qüvvələri ilə birlikdə 2021-ci ilin yanvar ayından etibarən bölgədə fəaliyyətə başladı. Bu addım, Türkiyə üçün Cənubi Qafqaza dair strateji bir təşəbbüs hesab olunurdu.

Ədəbiyyat

1. Johan Galtung. Transcend and Transform, London, PlutoPress, 2004, 200 p.
2. Peter Wallensteen. Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System, London, Sage, 2002, 360 p.
3. Çatışma ve çatışmaya yaklaşım yöntemlerinin teorik çerçevesi. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/327161> (baxılma tarixi: 15.06.2024)
4. Raheb Mohammadi Ghanbarlou. Türkiye ve İranın Güney Kafkasyada kültürel rekabet üzerine nitel bir çalışma. SDE Akademi, cild 3, nömrə 3, 2023, s.422-445
5. Musa Qasımlı. Güney Kafkasya'daki Çatışmalara Rusya, Türkiye ve İran'ın Yaklaşımı / “Kafkasya'da Barış Arayışları” adlı uluslararası bilimsel sempozyumu materialları. Gori State Teaching University. Tbilisi, 2021, s. 94-100

6. Cornell, S.E. Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus, Routledge, 2001, 484 p.
7. ABŞ gedişi niyə dəyişdi? - Ermənistana “qəfil” artan marağın səbəbi.
https://telegraf.com/news/ermenistan/392096.html?utm_source (baxılma tarixi: 20.07.2024)
8. İlham Əliyev İranın xarici işlər nazirini qəbul edib.
<https://president.az/az/articles/view/50355> (baxılma tarixi: 22.07.2024)
9. Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış ediblər.
<https://president.az/az/articles/view/48792> (baxılma tarixi: 29.07.2024)

ETHNIC AND POLITICAL CONFLICTS IN THE SOUTH CAUCASUS; THE POSITIONS OF REGIONAL POWERS AND TÜRKIYE

Huseyn Huseynli
Summary

Regional conflicts are one of the significant issues of the modern era, primarily arising from the direct or indirect clash of interests between two or more countries. Contradictions, whether objective or subjective in nature, play a crucial role in the emergence of these conflicts. To prevent or resolve any regional conflict peacefully, it is essential first to accurately identify the causes and historical roots of the conflict. For successful peace building, the consequences of the conflict must be thoroughly analyzed, and effective measures must be taken to address them. To achieve this, it is necessary to understand the essence of conflict accurately. In general, what is a conflict, and what are the reasons for its emergence and occurrence? Various theories and perspectives exist to answer these questions. This article examines different perspectives on regional conflicts and the positions of Russia, Iran, and Türkiye.

ETHNIC AND POLITICAL CONFLICTS IN THE SOUTH CAUCASUS: THE POSITIONS OF REGIONAL POWERS AND TÜRKIYE

Гусейн Гусейнли
Резюме

Региональные конфликты являются одной из значимых проблем современной эпохи, возникая главным образом из-за прямого или косвенного столкновения интересов двух или более государств. Противоречия, будь то объективного или субъективного характера, играют важную роль в возникновении таких конфликтов. Для предотвращения или мирного урегулирования любого регионального конфликта необходимо, в первую очередь, точно определить причины и исторические корни конфликта. Для успешного построения мира последствия конфликта должны быть тщательно проанализированы, а также приняты эффективные меры для их устранения. Для достижения этой цели крайне важно правильно понимать сущность конфликта. В общем, что такое конфликт и каковы причины его возникновения? Существуют различные теории и точки зрения для ответа на эти вопросы. В данной статье рассматриваются различные подходы к региональным конфликтам и позиции России, Ирана и Турции.

Rəyçi: dosent Məmmədova Samirə İsgəndər qızı
Daxil olma tarixi 03 iyul 2025-ci il

UOT:930.85.

**DAHİ AZƏRBAYCAN ŞAİRİ NİZAMİ GƏNCƏVINİN ƏSƏRLƏRİNİN
TARİXİ BİR BAXIŞ**

Mustafayeva Cəvahir Almaz qızı
Bakı Dövlət Universiteti
cvhrmustafayeva@gmail.com
Şamilova Dilşad İsrəfil qızı
Bakı Dövlət Universiteti Qazax Filialı
dilshadshamilova7@gmail.com

Xülasə: Təqdim olunmuş məqalədə bütün dünyada tanınmış dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan tarixinə vermiş olduğu töhvə öz əksini tapmışdır. 1174-1203-cü illər arasında, 30 il ərzində beş poema yazmışdır. Sonralar bu poemalar bir toplu halında birləşdirilərək "Xəmsə" ("Beşlik") adı ilə tanınmışdır. Nizami Gəncəvi özü "Xəmsə" adını heç yerdə çəkməmiş, ancaq son poeması "İsgəndərnamə"də əvvəlki məsnəvilərinin adlarını sadalamışdır. Nizami Gəncəvi Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixinə, hər şeydən əvvəl, "Xəmsə"yə daxil olan ölməz poemalar müəllifi kimi daxil olmuşdur. O, birinci növbədə poemaları ilə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatına yeni fikir, yeni sənətkarlıq keyfiyyətləri gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si türk xalqları və ölkələrinin bədii ensiklopediyasının, qəlbinin, ruhunun surətidir. Türkün bədii zövqü, zəkası və yüksək istedadının bəhrəsidir. Nizami şeirlərindəki bu inamın, xeyrin qələbə çalacağına bəslənilən dərin ümidin nəticəsidir ki, şairin məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərə güclü bir nikbinlik hakimdir. Şair belə bir nəticəyə gəlir ki, ölkədə ədalətin pozulması dövlət başçısının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Açar sözlər: şair, ana dili, poema, hekayə, əfsanə, ədalət.

Ключевые слова: поэт, родной язык, стихотворение, рассказ, легенда, справедливость.

Key Words: poet, native language, poem, story, legend, justice

Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə yurdumuzun ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Şairin əsərlərindən öyrənirik ki, adı İlyas, atasının adı Yusif, babasının adı Zəki Müəyyəd olmuşdur. Nizami sözü şairin təxəllüsüdür, nəzm yazan, şeir yaradan deməkdir. Nizaminin mənsub olduğu ailə ziyalı bir ailə idi. O, ilk təhsilini ehtimal ki, evlərində atasından, babasından, yaxud dayısı Xacə Ömərdən almış, sonra Gəncə mədrəsələrində oxumuşdur. Əsərlərindən aydın görünür ki, Nizami o dövrün bütün əsas elmlərini dərinlən bilən bir alim olmuşdur. Ona "Həkim Nizami" deyilməsi də buradan irəli gəlir.

Hər bir sənətkarın yaradıcılığını daha yaxşı anlamaq üçün onun yaşayıb-yaratdığı dövrü öyrənmək lazımdır. Çünki şairin, yazıcının əsərlərində irəli sürülən fikirlər, ideyalar istər-istəməz onun yaşadığı dövrdən qida alır. Həmin fikir və ideyalar cəmiyyətin həyatında baş verən iqtisadi və mənəvi hadisələrlə bağlı olur. Nizami Gəncəvi kimi qüdrətli bir sənətkarın meydana çıxması da onun yaşadığı dövrlə, bu dövrün arzuları, istəkləri, inkişaf meyilləri ilə bağlıdır. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində iki iri dövlət var idi. Ölkənin şimalını, Şirvan və Dərbənd ətrafını Şirvanşahlar dövləti idarə edirdisə, cənubunu, daha doğrusu, Həmədan, Təbriz, Naxçıvan və Gəncə də daxil daxil olmaqla böyük bir qismini Eldənizlər dövləti idarə edirdi. Hər iki dövlətin ərazisində XII əsrin ortalarından başlayaraq daha sürətli inkişaf nəzərə çarpır. Xaqani, Nizami, Qivami kimi sənətkarların meydana çıxması bu dövrün iqtisadi və

mənəvi inkişafının parlaq təzahürü idi. Ölkədə siyasi həyat sabitləşdikcə, peşə və sənətlərin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaranırdı. İnsanlar özlərinə, dünyaya, müxtəlif din və əqidələrə yeni şəkildə baxmağa başlayırdılar. Onlar özlərini və dünyanı ilk dəfə yenidən kəşf edirdilər. Elmdə bu dövrə haqlı olaraq oyanma dövrü deyirlər. Nizami Gəncəvi özü də bu oyanma dövrünün ən böyük sənətkarlarından biridir. Nizami Gəncəvinin dövründə Gəncə Azərbaycan şəhərləri arasında daha sürətli inkişafı ilə seçilirdi. Gəncədə bütün peşə və sənətlər inkişaf etsə də, o, daha çox öz ipəyi ilə tanınırdı. Bu dövrdə Gəncə Azərbaycan Atabəyləri deyilən Eldənizlər dövləti tərəfindən idarə olunurdu. Gəncə onların iqamətgahlarından biri idi. Lirik əsərlərlə yaradıcılığa başlayan Nizami də gənc yaşlarından yazdığı şeirlərlə hər hansı bir hökmdarın diqqətini cəlb etmək, saraya daxil olmaq istəmişdir. Özünün yazdığı kimi, belə bir istək tezliklə onu tərək edir. Saray şeirinin mahiyyətini, saray şairi vəzifəsinin kölgəli cəhətlərini dərinlən anlayən gənc Nizami saray ədəbiyyatına, xüsusən onun xilas məddahlıq ruhunda olan nümunələrinə daban-dabana zidd olan, xalq mənafeyinə xidmət edən bir yaradıcılıq yoluna qədəm qoyur. Lakin Nizami, dövrünün hökmdarları ilə əlaqəni tamam kəsmir. Yazdığı şeirləri, poemaları dövrünün ayrı-ayrı hökmdarlarının adına yazır, onlara hədiyyə göndərir. Şair gənc yaşlarında Dərbənd hökmdarı Müzəffər ibn Məhəmmədə və onun oğlu Bəybars ibn Müzəffərə də belə şeir hədiyyələri göndərmiş. Həmin şeir hədiyyələrindən birinə cavab olaraq Dərbənd hökmdarı da ona qiymətli hədiyyələr, o cümlədən, Afaq adlı gözəl bir kəniş göndərir. Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil olan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxt şəhərlərindən biri olan Gəncənin əhalisi o dövrdə, əsasən, türklərdən ibarət olsa da, rəsmi dil kimi fars dilindən istifadə edilirdi. Bütün əsərlərini bu dildə qələmə alan Nizami öz türk əsli ilə fəxr edir və poemalarında bunu açıq-aşkar büruzə verirdi.

1174-1175-ci illərdə yazdığı “Sirlər Xəzinəsi” poemasını Nizami G. Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhram şaha həsr edir və onun sarayına göndərir. Poema hökmdara həsr edilsə də, şair Nizami bir tərəfdən zülm və haqsızlıqlara qarşı xalq etirazını qələmə alır, digər tərəfdən dövrünün hökmdarlarına incə-incə nəsilətlər edir, onları insanlığa, ədalətə çağırır. Zəmanə hökmdarlarının xalqla rəftarı məsələsi Nizamini çox düşündürmüşdür. Şair ədalətli olmağın hakimlərin özünə də faydalı olduğunu onların nəzərinə çatdırmağa çalışır. “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” hekayəsində Nizami dövrünün real mənzərəsini yaratmışdır. Hekayədə Nuşirəvan şahın vəzirliyi ilə ova getməsi və xarabalıqda iki bayquşa rast gəlməsi əhvalatı təsvir olunur. Nuşirəvan vəzirdən bayquşların nə danışdığını soruşur. Vəzir də cavab verir ki, bayquşlardan biri qızını o birinin oğluna vermişdir. İndi qızının süd bahası olaraq ona bu xaraba kəndi və bir neçə belə kəndi verməsini söyləyir. O biri bayquş ona cavab verir ki, qəm eləmə, əgər padşah budursa, az bir müddət içərisində mən sənə yüz min belə xaraba kənd verərəm. Nuşirəvan bu sözlərdən bərk təsirlənir, xəcalət çəkdiyini, peşman olduğunu bildirir. Nizami G. isə bu üsulla o dövrün şahlarına nəsihət edir, onları müdrikliyə səsləyir(1, s.94).

“Zalım padşahla Zahidin dastanı” hekayəsində Nizami şahla rəiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinə toxunaraq, şahlara ibrət verməyi əsas vəzifə kimi qarşıya qoyur. Burada təsvir edilən hökmdar zülümkar, qaniçən olmaqla bərabər, hər yanı cəsuslarla doldurmuşdur. Şahın zülmündən danışan hər bir kəsin sözləri şaha çatdırılır və ona amansız divan tutulur. Doğru danışan bir qoca da şahın zülmündən danışdığı üçün hökmdar onu cinayətkar hesab edir, saraya çağırtdırıb öldürtmək istəyir. Məsələdən xəbərdar olan qoca kəfən geyinib saraya gəlir. Qoca bu hərəkəti ilə ölümdən qorxmadığını bildirir. Hökmdar qocaya üz tutub nə üçün onu zalım, qaniçən adlandırdığını soruşanda o, dediyi sözləri danmır. Qoca zalım şaha belə cavab verir: “Yatan mən deyiləm, sən deyəndən daha artıq demişəm. Cavan və qoca sənə əlindən əzab çəkir, şəhər və kənd zülmünlə incidilir. Mən sənənin eyiblərini saymaqla yaxşı və pis işlərə güzgü tuturam. Güzgü sənənin şəklini doğru göstərsə güzgünü sındırma, özünü

sındır”. Şair göstərir ki, şah qocanın doğru və cəsarətli sözlərindən təsirlənir, zülümkarlıqdan əl çəkib ölkəni ədalətlə idarə etməyə başlayır(1, s.168).

Dahi şair “Sirlər xəzinəsi” əsərində hökmdarı əxlaqi-mənəvi təkamül və yüksəlmədə göstərir. Ölkə başçıları iki mərhələ keçirir. Birinci mərhələdə onların müəyyən qüsurları var. İkinci mərhələdə isə onlar mənən saflaşır, öz ədalətləri ilə günəş kimi işıq saçılar. Şairə görə xalqın səsini eşidən hökmdar ziyan görməz, ədalətli bir hökmdara çevrilər.

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin ən böyük nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Cahan Pəhləvanın xahişi ilə o, qələmini başqa mövzuda – məhəbbət mövzusunda sınaqda oldu. Şair əsərin fabulasını qurmaq üçün müxtəlif qaynaqlara, o cümlədən Bərdədəki əlyazmaya müraciət edir. Xosrov və Şirinlə bağlı müxtəlif əfsanə və rəvayətləri, tarixi abidələri öyrənir. Nəticədə, əsas qaynaq kimi götürdüyü Firdovsi “Şahnamə”sindəki Xosrov və Şirin əhvalatından fərqli bir süjet yaratmış olur. Poema Sasani şahı Xosrov Pərvizlə Azərbaycan-türk şahzadəsi Şirin arasında baş verən məhəbbət macərəsindən bəhs edir. Əsərin qadın qəhrəmanı bəzi qaynaqlarda yanlış olaraq “erməni şahzadəsi “ adlandırılır. Əslində poemada ərazi adı kimi göstərilmiş “Ərmən” də “Arran” və “Azərbaycan” kimi, Şirinin bibisi Məhin Banunun hakimiyyəti altında olan ölkələrdir. Ərmənlər də qədim türk tayfalarından biri olmuşdur. Bundan başqa, şair dəfələrlə əsərdə Şirini “türk”, “türk gözəli” kimi təsvir edir. Məhin Banunun Xosrovu qədim İran şahı Keyxosrov, özlərini isə qədim türk hökmdarı Əfrasiyabla müqayisə etməsi Şirinin bir türk şahzadəsi olması fikrinə şübhə yeri qoymur.

Əsəri qısa şəkildə şərh eləsək görərik ki, Sasani şahlarından Hörmüz ədalətli hökmdardır. Övladı olmadığı üçün şan-şöhrətli şah dərd çəkir. Nəhayət, Hörmüzün oğlu dünyaya gəlir, adını Xosrov qoyurlar. O, məşhur alim Büzürgümidən bir çox elmləri mənimsəyir. Mahir bir rəssam olan Şapur Xosrovla söhbət zamanı Şirinin gözəlliyindən danışır və Xosrov uzaqdan-uzağa Şirinə aşıq olur. Bu zaman Hörmüzün sarayında üsyan baş verir, bu eşidən Xosrov sarayı tərk edir. Şirini görmək üçün Bərdəyə yola düşür və yolda Şirinlə qarşılaşır, ancaq bir-birilərini tanımırlar. Xosrov atasının ölüm xəbərini alıb Mədainə yola düşür(2, s.112). Bəhram Çubin Hörmüzün yerinə taxta çıxır və bunu bilən Xosrov Bərdəyə qayıdır. Burada Şirinlə görüşən Xosrov ona sevgisini bildirir. Şirinin bibisi Xosrovu sınaqdan keçirməyi məsləhət görür(2, s.118). Şirin ona öz yurdunu düşməne veriyini nöqsan tutur. Xosrov Rum hökmdarının köməyi ilə taxt-tacı geri alır və Rum hökmdarının qızı Məryəmlə evlənir. Məhin Banu öldükdən sonra Şirin bibisinin yerində ədalətlə hökmdarlıq edir. Sonda isə Xosrov Şirinlə evlənir və ədalətli bir şəkildə dövləti idarə etməyə başlayır.

Şair bu poemasını “Xosrov və Şirin” poemasına görə qardaşı Cahan Pəhləvanın əvəzindən Nizami Gəncəviyə Həmdünyan adlı bir kənd bağışlayır. Nizami Gəncəvi Qızıl Arslanla görüş zamanı hökmdardan gördüyü hörmət və ehtiramı unutmur, “Xosrov və Şirin” poemasının sonuna artırdığı bir parçada həmin görüşün ətraflı təsvirini verir. Lakin Gəncədən 200 km aralıda baş verən görüşün yerini Nizami aydın göstərmir. Nizaminin Qızıl Arslanla görüşündən bir qədər əvvəl şair yeni bir sifariş alır. Şirvan şahı Axistan ondan xahiş edir ki, onun adına “Leyli və Məcnun” mövzusunda yeni bir poema yazsın. Nizami bu sifarişə könülsüz qarşılayır, tərəddüd edir.

Nizami Gəncəvi dünyanın ən böyük söz ustalarından biridir. Artıq “Leyli və Məcnun” poemasını yazıldığı vaxtlarda təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli sənətkarı kimi tanınırdı. Qədim ərəb əfsanəsi olan Leyli və Məcnun mövzusu Şərqi xalqları arasında geniş yayılsa da, onu yazılı ədəbiyyatda Nizami G. işləmişdir. Şair bu poemasını 1188-ci ildə başa çatdırmış və Şirvanşah Axitana göndərmişdir.

Bu əsərdə Nizami insan mənəviyyatını buxovlayan, onu əsir, kölə halına salan köhnə baxışlarla insanı azad, uca görmək istəyən yeni baxışlar arasındakı ziddiyyəti, toqquşmanı əks etdirmişdir. İnsana ləkə gətirən acizlik, lovgalıq, tənbellik kimi sifətləri pisləyir, oxucularını

mərd, cəsur, ayıq, təvazökar, əyilməz olmağa çağırır. “Leyli və Məcnun” poeması, əfsanənin özündə olduğu kimi, faciə ilə nəticələnir. Əsərin sonunda qəhrəmanların hər ikisi ölür(3, s.266).

“Yeddi gözəl” poeması 1197-ci il iyulun 31-də bitirən şair onu Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana göndərmişdir. Əsas qəhrəmanın adı ilə bu poemaya “Bəhramnamə” də deyirlər. Nizami G. burada dövləti idarə etmək işlərinə daha çox diqqət yetirmiş, hökmdar ilə xalqın qarşılıqlı əlaqələrinə, ölkə başçısının özünün öz səhv və qüsurlarını başa düşüb dərk etməsini açıb göstərmişdir. Poemanın əsas qəhrəmanı Bəhram Gurdur. O, ağıllı, ədalətli, igid və cəsur bir hökmdardır(4, s.52). Şair Bəhram Gurun ədalətini təsvir etməzdən öncə onun atası Yəzdigirdin zülmünü və zorakılığını təsvir edərək kəskin şəkildə pisləyir. Poemanın süjeti iki yerə bölünür. Birinci Bəhram Gurun həyat və fəaliyyəti, ikincidə isə onun yeddi sarayda yeddi ölkədən gətirilmiş şahzadə qızların nağıllarına qulaq asması təsvir edilir(4, s.127). Dövləti idarə etmək işlərini vəziri Rast Rövşənə tapşırıb, özü əyləncələr içərisində həyat sürür. Fürsətdən istifadə edən Rast Rövşən xalqa zülüm edir, onların var-yoxunu əlindən alır, özlərini isə müxtəlif bəhanələrlə həbs etdirir.

“Yeddi gözəl” əsərində şair qadına bəslədiyi humanist münasibəti bir daha nümayiş etdirir, məhəbbətlə təsvir edilən bir sıra qadın surətləri yaradır. Xeyri ölümdən qurtaran nəcib çoban qız surəti, bilik mücəssiməsi olan şahzadə qız belə surətlərdəndir. Bu baxımdan Fitnə surəti daha maraqlıdır. Fitnə kənizdir, gözəl rəqqasə və musiqiçidir. Öz ağılı və tədbiri ilə ən çətin vəziyyətlərdən qurtuluş yolu tapır. Həyatın ölüm-dirim döyüşündə hökmdar Bəhrama qalib gəlir. Fitnə Bəhram Gura sübut edir ki, insan istəsə çətin işlərin öhdəsindən gələr və möcüzələr yaradar. Bu poemasında da Nizami G. türklərə böyük məhəbbəti və rəğbəti əks olunur. “Xosrov və Şirin”də olduğu kimi, burada da bir türk qızı İran sasanı hökmdarına “dərs” verir, onun bir insan kimi kamilləşməsinə təsir göstərir.

Hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq, həmişə ictimai problemləri, insan talelərini diqqət mərkəzinə çəkən Nizami “Yeddi gözəl” poemasında da maraqlı bədii təzad yaradaraq, yeddi şahzadə qızın şirin nağılları ilə yeddi dustağın sərt həyat həqiqətlərini ifadə edən hekayətini qarşılaşdırır. Bununla şair, günlərini kef məclislərində keçirib rəiyyəti unudan, onun dərdlərindən xəbərdar olmayan hökmdarları kəskin tənqid etmişdir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərinin içərisində öznəməxsus yerə malik olan “İsgəndərnamə” poemasının birinci hissəsi olan “Şəfərnəmə” Nüsrəddin Əbubəkrə, ikinci hissəsi “İqbalnamə” isə Mosul hakimi Məlik İzzəddinə ithaf edilmişdir. Şair otuz illik elmi və bədii axtarışlarının məntiqi yekunu olan “İsgəndərnamə” poemasını 1203-cü ildə başa çatdırmışdır. Nizami eradan əvvəl yaşamış Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı olan əfsanə və rəvayətlərdən istifadə edərək dünya və insan haqqında qabaqcıl fikirlərini əks etdirməyə çalışmışdır. “Şəfərnəmə”də Makedoniyalı İsgəndərin anadan olması, təlim-tərbiyə alması, taxta çıxması, müxtəlif ölkələrə hərbi səfərləri təsvir edilir. Filiqusun(Filippin) ölümündən sonra İsgəndər atasının yerinə taxta çıxır(5, s.68). Həmin dövrdə yunanlar Əhəməni hökmdarı II Daraya tabe olub ona vergi ödəyirdilər. İsgəndərə xəbər çatır ki, Zəngibar şahı zəncilərdən ibarət böyük ordu toplayıb Misirə hücum etmək, oranı soyub talamaq isdəyir. Bu zaman misirlilər kömək üçün İsgəndəri çağırır. Zəngibar şahının ordusu ilə Nil çayı sahilində qarşılaşır və onun qoşunlarını məğlubiyyətə uğradır(5, s.92). Bu məğlubiyyətdən təşvişə düşən İran padşahı II Dara İsgəndərdən daha ağır vergilər isdəyir. İsgəndər bu şərti qəbul etmir və onlar arasında döyüş baş verir. İran səltənəti üzərində qələbə çalan İsgəndər Ərəbistana gedib Kəbəni ziyarət edir. Bir çox ölkələrdən keçən İsgəndər Azərbaycan gəlir. O, Bərdənin ədalətli, ağıllı hökmdarı Nüşabə haqqında eşidir, onu yaxından tanımaq istəyir. Nüşabə öz ölkəsini qorumaq üçün tədbirlər görür. O, elçi sifətində yanına gələn İsgəndəri tanıyır, özünün mərd, igid qdın olduğunu göstərir. Padşahın şərəfinə ziyafət düzəltdirir. Ziyafətdə İsgəndərin qarşısına yemək

əvəzinə daş-qaş qoyduran Nüşabə ona deyir: “Madam ki, daş-qaşı yemək mümkün deyil, bu faydasız şeylər üçün qan tökmək nəyə gərəkdir(5, s.201)? Bu ibrətamiz səhnə ilə Nüşabə İsgəndəri nahaq qan tökməkdən, başqa ölkələrə hücum etməkdən çəkəndirmək istəyir.

“İqbalnamə”də isə İsgəndər yeddi alimlə xəlvətə çəkilməsi və kainatın yaranması haqqındakı alimlərin fikirlərinə diqqətlə qulaq asması öz əksini tapmışdır(6, s.98). Nizami Gəncəvi dünyanın ən humanist sənətkarlarından biridir. O, bir sənətkar kimi kütləvi qırğınlarla səbəb olan müharibələrdən qaçmağı, ziddiyyətləri danışıqlar yolu ilə həll etməyi daha düzgün hesab edir. Nizami irsinin ən mühüm keyfiyyətlərindən biri şairin zəhmət adamlarına məhəbbətlə yanaşması və onların yadda qalan surətlərini yaratmasıdır. Şairin əsərləri ərəb, ingilis, rus, fransız, alman, özbək dillərinə tərcümə olunmuşdur. Nizami təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin iftixarı olan ölməz ədəbi simalardan biridir. O, dünya şeirinin heç zaman sönməyən parlaq günəşidir.

Ədəbiyyat

1. Gəncəvi N., tərc. ed. Rza X. “Sirlər xəzinəsi”. Bakı, Lider,2004.
2. Gəncəvi N., tərc. ed. Rza R. “Xosrov və Şirin”. Bakı, Lider, 2004.
3. Gəncəvi N., tərc. ed. Vurğun S.“Leyli və Məcnun”. Bakı, Lider, 2004.
4. Gəncəvi N., tərc. ed. Rahim M. “ Yeddi gözəl”. Bakı, Lider, 2004.
5. Gəncəvi N., tərc. ed. Şaiq A. “ İsgəndərnamə (Şərəfnamə)”. Bakı, Lider, 2004.
6. Gəncəvi N., tərc. ed. Rzaquluzadə M. “ İsgəndərnamə (İqbalnamə)”. Bakı, Lider, 2004.

A HISTORICAL LOOK AT THE WORKS OF THE GREAT AZERBAIJANI POET NIZAMI GANJAVI

Mustafayeva Javahir Almaz, Shamilova Dilshad Israfil

Summary

The presented article provides general information about the works of the world-famous great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. At the same time, his contribution to the history of Azerbaijan was reflected. Between 1174 and 1203, he wrote five poems over a period of 30 years. Later, these poems were combined into a collection and became known as “Khamsa(Five)”. Nizami Ganjavi himself did not mention the name “Khamsa” anywhere, but in his last poem “ Iskendername”he listed the names of his previous masnavi. Nizami Ganjavi entered the history of Azerbaijan and world literature, first of all , as the author of immortal poems included in “Khamsa”. First of all, with his poems, he brought new ideas and new artistic qualities to the literature of the peoples of the Middle East. Nizami Ganjavi’s “Khamsa”is a copy of the artistic encyclopedia, heart and soul of the Turkish people and countries. It is the fruit of Turkish’s artistic taste, intelligence and high talent. It is the result of this belief in Nizami Ganjavi’s poems and the deep hope that good will prevail that a strong optimism reigns in the poet’s poems on love. The poet concludes that the violation of justice in the country is connected with the activities of the head of state.

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ ВЕЛИКОВО
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ***Мустафайева Джавахир Алмаз кызы, Шамилова Дильшад Исрафил кызы***Резюме**

В представленной статье даны общие сведения о творчестве всемирно известного азербайджанского поэта Низами Гянджеви. В то же время нашел отражение его вклад в историю Азербайджана. За 30 лет, между 1174 и 1203 годами, он написал пять поэм. Позднее эти поэмы были объединены в сборник и получили название «Хамса» («Пятеро»). Сам Низами Гянджеви нигде не упоминал имя «Хамса», но в своей последней поэме «Искандернаме» он перечислил имена своих предыдущих масневи. Низами Гянджеви вошел в историю азербайджанской и мировой литературы, прежде всего, как автор бессмертных поэм, вошедших в «Хамсе». Прежде всего, своими стихами он привнес в литературу народов Ближнего и Среднего Востока новые идеи и новые художественные качества. «Хамса» Низами Гянджеви — это копия художественной энциклопедии, сердца и души тюркских народов и стран. Это плод художественного вкуса, ума и высокого таланта турка. Именно эта вера в поэзию Низами, глубокая надежда на то, что добро восторжествует, пронизывает стихи поэта о любви, наполненные сильным оптимизмом. Поэт приходит к выводу, что нарушение справедливости в стране связано с деятельностью главы государства.

*Rəyçi: dosent Arif Veyisov**Bakı Dövlət Universiteti Qazax Filialı 15 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 20 iyun 2025-ci il*

UOT:94(479.24).

**XX ƏSRİN 20-40-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DİL VƏ ƏLİFBƏ
İSLAHATLARININ İDEOLOJİ MƏZMUNU, SİYASİ
MƏQSƏDLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ**

t.ü.f.d. Qədirova Aygün Raqif qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
qedirova-83@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4506-8626

Əzizova Aygün Qnyaz qızı
Mingəçevir Turizim Kolleci
aygunazizova86@gmail.com

ORCID:0009-0000-7562-2961

Xülasə. *XX əsrdə Azərbaycan xalqının milli tarixində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu, dünyada cərəyan edən proseslərin təsiri altında Azərbaycanda milli oyanışın, azadlıq mücadiləsinin və demokratik hərəkatın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə bağlı idi. Geniş diapazonda baş verən hadisələr cəmiyyət həyatının bütün sahələrini, o cümlədən milli dilimizin dirçəlişi və inkişafını, linqvistik-mədəni problemlərini, universal ünsiyyət vasitəsi (ita. lingua franca) statusuna iddia etməsini və dil-əlifbə məsələlərini əhatə edirdi. AXC-nin süqutundan və ölkəmizin bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra dövlətin milli strategiyasının prioritetləri sayılan dil və əlifbə məsələləri böyük bir ərazidə bərqərar olmuş bolşevik hakimiyyətinin siyasi və ideoloji fəaliyyətində taktiki silah və vasitə kimi istifadə olunmağa başladı. Belə bir şəraitdə linqvistik-mədəni baxımdan Şərqi və İslam dünyasına daha yaxın olan Azərbaycan xalqını yeni yaranmış sovetlər birliyinin linqvistik araealına cəlb etmək üçün siyasi və ideoloji baxımdan uzaq hədəflərə yönəlmiş strateji tədbirlər görüldü. Beləliklə, XX yüzilliyin 20-ci, 40-cü illəri ərzində Azərbaycanda bir neçə dəfə əlifbə islahatı keçirildi. İslahatların hər biri konkret məqsədlərə xidmət edirdi*

Açar sözlər: Azərbaycan dili, latın qrafikası, Ana dili, dövlət dili, universal ünsiyyət vasitəsi, kiril qrafikası.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, латиница, родной язык, универсальное средство общения, государственный язык, кириллица.

Keywords: Azerbaijani language, universal means of communication, native language, Latin, state language, Cyrillic.

XX yüzillikdə ölkəmizin tarixdə analoqu olmayan üzünəraq ideoloji prinsiplər üzərində qurulmuş bir dövlətin – Sovet ittifaqının arealına zorla daxil edilməsi nəticəsində milli dilimiz assimilyasiya təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. Milli dilimiz olan Azərbaycan dili ən qədim türk dillərindən biri kimi cənub-qərbi türk dilləri (oğuz qrupu) qrupuna aiddir. Azərbaycan dili özündə qıpçaq arealına aid dillərə xas olan bir sıra əlamətləri və xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir. Dilimiz morfoloji quruluşuna görə aqqlütinativ (lat. *agglutinatio* - yapışdırmaq) və sintetik dillər kateqoriyasına aiddir. Onun aqqlütinativliyini isə sözlərin formasının və məzmununun dəyişdirilməsi zamanı sözlərə bir məna kəsb edən forma (şəkilçilər və sözlənlər) əlavə edilməsində ifadə olunur. Sözlərin formasının və məzmununun dəyişdirilməsi zamanı flektiv (lat. *flectivus* - çevik və yaxud əyilən - burada əsas sözdəyişən element kimi müxtəlif hallar, zamanlar, şəxslər və digər qrammatik kateqoriyalar çıxış edir və onlar artıq bir deyil, bir neçə məna kəsb edir) vasitələrdən istifadə edilməsi dilimizin sintetik komponentlərini müəyyən edən başlıca əlamətlər sayılır. Beləliklə, dilimiz sintetik dil kimi özündə həm flektiv, həm də aqqlütinativ elementləri birləşdirir.

Azərbaycan dili əsrlər ərzində geniş coğrafi ərazidə türk-azərbaycanlı etnik substratının mənsubları olan insanların doğma dili olmaqla yanaşı həm də bu ərazidə yaşayan və başqa dillərdə danışan çoxlu sayda digər xalqlar arasında universal ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayıb və dilimiz indi də bu kommunikativ missiyanı uğurla həyata keçirir. Azərbaycan dilinin xalqlar arasında universal ünsiyyət vasitəsi olduğu arealın sərhədləri ayrı-ayrı vaxtlarda dəyişsə də hazırda müxtəlif ölkələrdə kompakt şəkildə yaşayan və azərbaycanlı etnik və mədəni kimliyi olan əhali Azərbaycan dilində danışır. Azərbaycan dili dünyada yaşayan 50 milyondan artıq azərbaycanlının doğma dilidir. Azərbaycanda və RF-də (Dağıstan isə Azərbaycan dili rəsmi statusa sahibdir. İİR-də 35 milyon türk-Azərbaycan kökənli əhalinin yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan dili, nəinki hər hansı rəsmi status almamış, əksinə dilimizə qarşı təqib və təsirlər var. Qeyd edək ki, Azərbaycan dili Türk dövlətləri təşkilatında rəsmi dillərdən biridir. Qeyri-rəsmi olsa da Azərbaycan dili, faktiki olaraq, Cənubi Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda bu gün də universal ünsiyyət vasitəsi kimi özünü təsdiq etmişdir.

Azərbaycan dilinin tədqiqatçı, ABŞ linqvisti Barbara Henrietta Fleming (1930-2020) qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili orta əsrlərdə “türki” və ya “türkməni” adlanırdı [4, s. 127]. “Anadolunun və Azərbaycanın türk mühitində etnolingvistik proseslər” adlı kitabın müəllifi Ş. Mustafayevin qeyd edir ki, orta əsrlərdə əsərlərini Azərbaycan dilində yazan şairlər (məs, Məhəmməd Füzuli) öz dilini “türki” adlandırır [5, s. 342]. Fars körfəzində ağılıq edən və Səfəvilərlə sıx əlaqədə olan portuqaliyalılar Azərbaycan dilinə özlərinin dil üslublarına uyğun olaraq “turquesco” deyirdi. Digər avropalılar və İranda yaşayan xalqlar isə Azərbaycan dilini “türki” adlandırırdılar.

XIX əsrdə Azərbaycanın İranla Rusiya arasında bölüşdürülməsindən sonra həm İranda, həm də Rusiyada Azərbaycan türkcəsinə qarşı kəskin təqiblər başlandı. Buna baxmayaraq, hər iki ölkədə Azərbaycan dili əvvəlki mövqeyini qoruyub saxladı. Bunu faktı o dövrün rəsmi sənədləri və tarixi məlumatlar da sübut edir. Məsələn, 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda rus dilində dərc olunmuş “Обозрение российских владений за Кавказом” adlı məcmuədə qeyd edilirdi ki, Şirvanda bütün Azərbaycanda istifadə olunan və “türki” adlanan türkmən dili əsas dildir. 1840-cı ildə Rusiya tarixçisi İvan İvanoviç Şoppen o dövrdə azərbaycanlıların doğma dillərinə münasibətdə “türk dili” linqvonimindən istifadə etmələri haqqında məlumat verir. 1841-ci ildə Tiflisdə dərc edilmiş və kənd təsərrüfatına aid məsələləri əks etdirən Azərbaycan dilində kitabın üzündə mətnlərin dili “Türkiyə” kimi müəyyən edilmişdir. Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı dövrdə və XX əsrin I rübündə Cənubi Qafqazda yaşayan əhalini ümumi ad altında “tatarlar”, onların danışdığı dili isə tatar dili adlandırırdılar. Bu, o dövrdə dərin ideoloji məzmun kəsb edən bir hadisə idi. Beləki, İran hakimiyyəti israrla “Azərbaycan dili”, “azərbaycanlı”, “türk” və “türk dili” kimi anlayışları xalqın leksikonundan sıxışdırıb çıxarmağa və bu yolla azərbaycanlıların milli ruhunu sarsıtmağa, onları öz etnik- mədəni və linqvistik kimliyindən məhrum etməyə çalışırdı. Rus hökumətinin Azərbaycanın şimal hissəsində yaşayan xalqları ümumi ad altında “tatar” kimi qələmə verməsinin məqsədi isə indi və gələcəkdə “Azərbaycan” ideyasının intibahına yol verməmək, türk və azərbaycanlı kimliyi olan xalqları müsəlman və ya tatar kimi ümmə ideyasına tabe etdirmək, onları milli oyanış və milli özünüdərk meyllərindən uzaqlaşdırmaq idi. Cığatay xətti üzrə Azərbaycan dili ilə tatar dili arasında mənşə oxşarlığı olsa da Azərbaycan türkcəsi tatar dilindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bununla belə, çarizm və şah hökuməti Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili və linqva franka statusunu heçə endirməyə çalışırdı. Azərbaycanın şimal ərazilərinin Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmasından sonra maarifçilik ideyaları Rusiya ziyalılarının vasitəsi ilə Cənubi Qafqaza nüfuz etməyə başladı və cəmi bir neçə onillik ərzində region müsəlmanları arasından yüksək intellekt və zəka sahibləri olan xalqını, dilini və vətəni böyük məhəbbətlə sevən şəxsiyyətlər çıxdı. Onlar Azərbaycan dilini və mədəniyyətini layiq

olduğu ali kürsüyə qaldırmaq məqsədi ilə mücadiləyə başladılar. Beləliklə, Azərbaycan dilində düşünən, danışan və təhlil edən, global miqyasda nümunəvi zəka sahibi olan Azərbaycan intellektual elitasının təşəkkülü prosesinə start verildi. O dövrdə dilimizi elmi cəhətdən, ilk dəfə olaraq, “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (1839) və “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” (1846) adlı kitabların müəllifi, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Kral Cəmiyyətinin (1829) və Şimali Antikvarilər Kral Cəmiyyətinin üzvü (1843), Sankt-Peterburq Universitetinin “Şərq dilləri” fakültəsinin dekanı, Mirzə Kazım bəy (1802-1870, - Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy, Filologiya elmləri doktoru - 1863) əsaslandırılmış və dilimizə “Azərbaycan dili” kimi müraciət etmişdir. 1852-ci ildə Cənubi Azərbaycanda olmuş rus şərqşünası, Sankt-Peterburq Universitetinin Türk-tatar dilləri kafedrasının professoru İlya Nikolayeviç Berezinin (1818-1896) təqdimatlarında “Azərbaycan nitqi” anlayışından istifadə edərək qeyd etmişdir ki, “Azərbaycanda türk dilinin xüsusi ləhcəsi hakim dildir və o, yerin (Azərbaycan) adını daşıyır”.

XIX yüzilliyin II yarısından Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri tərəfindən Azərbaycan dili üzrə dərs vəsaitləri tərtib edilir və dərc olunurdu. 1852-ci ildə dərc edilmiş “Azərbaycan ləhcəsinin tatar xrestomatiyası” görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) və Tiflis gimnaziyasının Şərq dilləri müəllimi İvan Qriqoryev tərəfindən tərtib

olunmuşdur. 1861-ci ildə Peterburqda 1859-cu ildə Novoçerkask gimnaziyasının Şərq dilləri üzrə müəllimi Mirzə Əbülhəsən Vəzirov tərəfindən tərtib olunmuş “Tatar-Azərbaycan ləhcəsi üzrə dərslik” kitabı dərc olundu. 1890-1895-ci illərdə 4 hissədən ibarət “Tatar dilinin Qafqaz-Azərbaycan ləhcəsinin tam dərsliyi” adlı kitabın dərc edilməsinə başlandı. Sonuncu dəfə 1922-ci ildə dərc olunmuş bu kitabın müəllifi Azərbaycanın görkəmli maarifçi yazıçısı, dramaturqu və siyasi xadimi Sultan Məcid Qənizadə (1866-1938) olmuşdur. Azərbaycan kökənli ABŞ tarixçisi, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya tarixi üzrə mütəxəssis, Massaçütes Universitetinin professoru, “The Azerbaijani Turks” (1992) adlı kitabın müəllifi Odrı Aştadt-Mirhadi (1963) iddia edir ki, “Azərbaycan dili” termininin meydana gəlməsi Azərbaycan ziyahlarında və intellektual elitasında milli özünüdərk hissələrinin fəvqəladə yüksəlişi ilə bağlı idi [3, s. 14]. XIX əsrdə “Azərbaycan dili” linqvoniminin dövrüyyəyə daxil edilməsinin nümunəsi kimi 1888-ci ildə “Vətən dili” adlanan dərsliyin dərc edilməsinə göstərmək olar. Sözügedən dərsliyin müəllifləri Qori seminariyasının tanınmış müəllimi Aleksey Osipoviç Çernyayevski (1840-1894) və Qori seminariyasının gənc məzunu Səfərəli Vəlibəyov idi.

AXC-nin süqutundan sonra Azərbaycanın müasir tarixində keyfiyyətə yeni bir dövr başlandı. 70 il davam edən bu dövrün elə ilk illərində milli dövlətimizin qısa müddət (23 ay) ərzində iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlər zorakı üsullarla ləğv edildi. Çoxlu sayda milli layihələr kimi Azərbaycan (türk) yazısının latınlaşdırılması üzrə Abdulla İsmayıl oğlu Əfəndizadənin rəhbərliyi altında yaradılan “Son türk əlifbası” layihəsi də arxivə atıldı. Lakin milli ucqarlarda spesifik sosial və mədəni siyasət yürüdən bolşevik hökuməti yenidən Azərbaycan (türk) dilinin ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikalı əlifbaya keçirilməsi zərurətini aktual elan etdi. Bolşevik hökuməti dil və əlifba ilə bağlı tədbirlərin görülməsində gizli siyasi məqsədlər güdüdü. Beləki, ərəb əlifbasını ləğv etməklə o, “yeni azərbaycanlıları” (bolşevizim ideologiyasına tabe etdirilən vətəndaşlar) ərəb və fars qrafikası ilə tərtib edilmiş yazılı mənbələrdən uzaqlaşdırmaq və latın qrafikalı əlifbadan yaxın gələcəkdə kiril qrafikalı əlifbaya keçid üçün bir növ tramplin kimi istifadə etmək məqsədi güdüdü. Belə şəraitdə 1922-ci ildə fəaliyyətə başlayan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (YTƏK) dil islahatları ilə bağlı intensiv işlər görməyə başladı. 1922-ci il sentyabr ayının 21-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin mətbuat orqanı “Yeni yol” qəzetinin ilk nüsxəsi yeni əlifba (latın qrafikalı əlifba) ilə çap olundu. Qəzetin ilk sayının səhifələrində isə Sovet Azərbaycanında latın qrafikalı yeni əlifbaya keçilməsi haqqında məlumat dərc edildi. Bu hadisə ilə bağlı yeni əlifbanı tərtib edən

heyətin (ərəb əlifbasının latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilməsində israr edən və buna görə də “Latinçılar” kimi tanınan bu heyətin tərkibində Fərhad Məşədizadə oğlu Ağazadə (Şərqli) - sədr: 1880-1931, - mətbuat tarixçisi, publisist, Xudadat bəy Ağa oğlu Məlikaslanov - 1879-1935: Azərbaycanın dövlət xadimi, ixtiraçı-alim, AXC-nin I və II Müvəqqəti hökumətlərində Yollar, poçt və teleqraf naziri olmuş Abdulla bəy Məhəmməd oğlu Tağızadə - 1897-1938: Azərbaycan dilçisi, Məhəmmədəmin Mirzə Kərim bəy oğlu Əfəndizadə - 1878-1941, Həmid bəy Xəlil ağa oğlu Şahtaxtinski - 1880-1944, Əhməd bəy Ömər oğlu Pepinov - 1893-1944: AXC-nin, V hökumətində Əmək və Əkinçilik naziri, Hüseyn Ağabəy oğlu İsrailbəyov - 1838-1907, təmsil olunurdu) ünvanına 5 səhifədən ibarət geniş təbrik ismarığı göndərilmişdi. Hadisəyə belə münasibət isə Azərbaycanda yeni əlifbaya keçidin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edirdi. 1922-ci il mart ayının 12-dən ZSFSR-də təmsil olunan Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbaya keçidlə bağlı komitə yaradıldı və tezliklə yeni (latın) əlifbanın layihəsi təsdiq olundu. 1922-ci il dekabrın 30-da ZSFSR-in tərkibində Sovet ittifaqına daxil olan Azərbaycan SSR-də 1923-cü il oktyabrın 20-də rəsmi qaydada latın qrafikalı əlifbaya keçid elan olundu. 1925-ci ilədək ondan, ərəb qrafikalı yazı ilə paralel istifadə edilirdi. Yeni qəbul olunan latın qrafikalı əlifbada 33 hərf (Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Qq, Hh, Ii, Uu, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Dd, Oo, Əə, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, Zz, Zz) və apostrof (') işarəsi var idi.

Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin bərqərar edilməsindən sonra həyata keçirilən tədbirlər arasında dövlət müəssisələrində və inzibati-idarəçilik sistemində sənədlərin tərtibatı ilə bağlı məsələlər də var idi. 1921-ci il 8 fevral tarixində Azərbaycan İnqilab Komitəsi (AİK) ölkə müəssisələrində rus və türk dillərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutan əmr (əmr AİK-in sədri Nəriman Nəriman və Fəhlə-Kəndli müfəttişliyi üzrə Xalq Komissarı Dadaş Bünyadzadə tərəfindən imzalanmışdır) imzaladı. Bu tədbir türk (Azərbaycan) dilində danışa bilən əhalini yeni idarəçilik sisteminin istehsal və idarəçilik strukturlarına cəlb etmək məqsədi güdürdü. Bolşeviklər bu tədbirlə qeyri-rus xalqlarının sovet hakimiyyətinə loyallıq münasibətini təmin etməyə çalışırdı. AİK-in 29 mart 1921-ci il tarixində qəbul etdiyi qərara əsasən müəssisələrdə sənədləşdirmələr Azərbaycan dilində aparılmalı idi. 1923-cü il 27 iyun tarixində AMİK-in qəbul etdiyi digər bir qərar Azərbaycan dilini Azərbaycan SSR-in dövlət dili elan etdi. Lakin qəbul olunan bütün sənədlər hüquqi normadan çox, siyasi qətnaməyə oxşayırdı. Əslində isə SSRİ-nin tərkibində təmsil olunan digər milli respublikalarda olduğu kimi Azərbaycan SSR-də də, faktiki olaraq, dövlət dili rus dili idi. Bununla belə, türk (Azərbaycan) dilinin idarəçilik sistemində və sənədləşdirmədə istifadəsi mütləq zərurət olduğu üçün bolşevik hökuməti latın qrafikalı əlifbanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təcili tədbirlər görməyə başladı. O dövrdə latın yazısının daha mükəmməl vəziyyətə salınması Azərbaycan ziyalıları arasında da diskussiya predmetinə çevrilmişdi. Qeyd edildiyi kimi 1929-cu ilədək latın qrafikalı əlifba ilə paralel olaraq ərəb qrafikalı əlifbadan da istifadə olunurdu. Lakin 1929-cu il yanvar ayının 1-də bolşevik hökuməti ərəb əlifbasından istifadəyə qəti qadağa qoydu və ərəb qrafikası ilə tərtib edilmiş kitabların kütləvi şəkildə məhv edilməsi aksiyası başlandı. Bu aksiya ilə bolşeviklər azərbaycanlıları (türkləri) milli irsdən iraq salmaq məqsədi güdürdü.

Azərbaycan SSR-də əlifba islahatlarının keçirilməsi xalq kütlələrinin ciddi narazılığına səbəb olurdu. 1928 və 1929-cu illərdə, daha sonra 1931 və 1932-ci illərdə ölkənin hər yerində əhali onlara yeni əlifbanı öyrətmək üçün gələn müəllimlərə, komsomolçulara və “jenotdelin” (qadınlar arasında iş üzrə şöbə - bu qurumun vəzifəsi qadınları ölkənin təsərrüfat həyatına və idarəçilik sistemə cəlb etmək, nikah və analıq institutlarını sosialist ideologiyası üslubunda formalaşdırmaq və Azərbaycan qadınlarının rifah səviyyəsini yüksəltmək idi) fəalları qarşı güc tətbiq etmişdi. Lakin latın qrafikalı əlifbanın təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar proses davam edirdi. 1933-cü ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında bəzi hərflərin forması, digərlərinin isə fonetik əlaməti dəyişdirildi. Bu minvalla “je” səsi “ç” hərfi, “çe” səsi “c” hərfi, “qe” səsi

“k” hərfi, “ke” səsi isə “q” hərfi ilə əvəz edildi. Həmçinin “ı” hərfini “b” işarəsi, “z” hərfini “ş” hərfi, “ğ” hərfini “o”, “ü” hərfini isə “y” hərfi əvəz etdi. 1938-ci ildə latın qrafikasında daha bir dəyişiklik edildi və “N̄n̄” hərfi əlifbadan çıxarıldı.

Azərbaycanda latın qrafikalı yazıya keçilməsindən 5 il sonra 1928-ci ildə Türkiyədə də latın qrafikalı əlifbaya keçid baş verdi. Bundan sonra sovet rəhbərliyi SSRİ-də yaşayan türk və müsəlman xalqlarının Türkiyənin linqvistik və mədəni təsiri altına düşəcəyindən ehtiyat edərək təcili tədbirlər görməyi qərara aldı. Beləliklə, Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbanın tətbiq edilməsindən 6 il sonra 1939-cu ildə sovet rəhbərliyi ölkənin türk xalqları yaşayan respublikalarında milli yazının kiril qrafikalı əlifba ilə əvəz edilməsi aksiyasına start verdi. 1939-cu ilin mayında Azərbaycan əlifbasının (latın) kiril əlifbası ilə əvəz edilməsi ilə əlaqədar müzakirələr başlandı. 1939-cu il mayın 8-də AEA Yazıçılar Birliyi ilə birgə kiril əlifbasına keçidlə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün yığıncaq təşkil etdi. Yığıncaqda kiril əlifbasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırması ilə bağlı məsələ müzakirələrin əsas motivini təşkil edirdi. Vəziyyətə əlaqədar Azərbaycanda “bolşevik siyasətini reallaşdırmaq missiyasını” öz üzərinə götürmüş şəxslər kiril (rus) əlifbasının latın qrafikası üzərində “üstünlüyünü” israrla müdafiə edirdi. Onlar öz iddialarına daha inandırıcı cizgilər qatmaq üçün latın qrafikasındakı 25 hərfə qarşı kiril qrafikasında olan 32 hərfin üstünlüyünü arqument kimi irəli sürür və bu kəmiyyət göstəricisinin Azərbaycan dili və yazısı üçün müvafiq linqvistik komfort yaradacağına əmin olduqlarını təsdiq edirdilər. Müzakirələr zamanı yeni Azərbaycan (kiril) əlifbasının bir neçə layihəsi hazırlandı və dərc edildi. 1939-cu il noyabrın 15-də isə Azərbaycanda kiril əlifbasının tətbiqi ilə bağlı rəsmi sənəd təsdiq olundu. Bütün aidatı müəssisə və təşkilatlara 1940-cı il yanvar ayının 1-dən dövlət müəssisələrində sənədlərin rus (kiril qrafikası) əlifbası əsasında tərtib edilməsi haqqında sərəncamlar göndərildi. Qəbul olunmuş yekun layihədə isə aşağıda göstərilən 36 hərf - А а, Б б, В в, Г г, F f, Д д, Е е, Ə ə, Ж ж, З з, И и, Ы ы, К к, К к, Л л, М м, Н н, О о, Ө ө, П п, Р р, С с, Т т, У у, Y y, Ф ф, X x, Һ һ, Ц ц, Ч ч, Ч ч, Ш ш, Ы ы, Э э, Ю ю, Я я və ’ (apostrof) işarəsi var idi. Bundan əvvəl dərc edilən iki layihədən fərqli olaraq, yekun layihəyə F f, К к, Ц ц, Э э, Ю ю və Я я hərfləri də daxil edilmişdi.

II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra yenidən SSRİ-nin milli respublikalarda həyata keçirdiyi dil və təhsil siyasəti yenidən gündəmə gəldi. 1947-ci ildə kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasında növbəti korrekativlərin edilməsi ilə bağlı diskussiya bərpa edildi. Nəticədə, 1947-ci ildə Azərbaycan kiril əlifbasından “ц” hərfi çıxarıldı. XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında kiril əlifbasında korrekativlərin edilməsi ilə bağlı yeni tələblər irəli sürüldü. Azərbaycanın görkəmli dilçi ziyalıları - Azərbaycan milli-ədəbi dilinin öyrənilməsində və inkişaf edilməsində böyük xidmətlər göstərmiş Məmmədəğa Şirəli oğlu Şirəliyev (1909-1991 - dilçi, türkoloq, filologiya elmləri doktoru, professor, AEA-nın dilçilik üzrə həqiqi üzvü), Əbdüləzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadə (1909-1979 - Azərbaycan filoloqu, filologiya elmləri doktoru, professor, AEA-nın müxbir üzvü) [2, s. 557], Zərifə İsmayıl qızı Budaqova (1929-1989, - filologiya elmləri doktoru, professor, 1988-1989-cu illərdə Azərbaycan Dilçilik İnstitutunun ilk qadın direktoru) və b. dilçi alimlər 1939-cu ildə Azərbaycan dili üçün qəbul edilən kiril qrafikasında çoxlu sayda qüsurların olmasına etirazlarını bildirməyə başladı. Beləliklə, aparılan müzakirələrdən, təhlillərdən və əsaslı izahlardan sonra məsələnin rəsmi şəkildə həlli Azərbaycan əlifba və imla komissiyasının sərəncamına verildi. O dövrdə “Azərbaycan əlifba və imla komissiyası”nda Səməd Vurğun (Səməd Yusif oğlu Vəkilov - 1906-1956, - Azərbaycanın ilk Xalq şairi), M.Ş. Şirəliyev, Ə.M. Dəmirçizadə, M.D.Dadaşzadə və başqaları təmsil olunurdular. 1958-ci ildə sözügedən qurum əlifbadan Ээ, Юю və Яя hərflərini çıxartdı, Ыы hərfi Jj hərfi ilə əvəz olundu (bu tərkibdə kiril əlifbası Azərbaycanda 2001-ci ilə qədər işləndi, Dağıstanda yaşayan azərbaycanlılar isə indi də bu əlifbadan istifadə edir, yalnız məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı latın əlifbası

tətbiq olunur, Dərbənddə nəşr olunan “Dərbənd” qəzetində də bəzi məqalələr latın qrafikalı əlifba ilə çap olunur). Beləliklə, 1991-ci ildə Azərbaycanda siyasi müstəqilliyin bərpa olunmasına qədər (faktiki olaraq 2001-ci ilə qədər) bu əlifbadan (А а, Б б, В в, Г г, F f, Д д, Е е, Ə ə, Ж ж, З з, И и, J j, К к, К к, Л л, М м, Н н, О о, Ө ө, П п, Р р, С с, Т т, У у, Y y, Ф ф, X x, H h, Ч ч, Ы ы, Ь ь) istifadə olunurdu.

1939-1940-cı tədris ilində Azərbaycan SSR-in ibtidai və orta təhsil müəssisələrində şagirdlərin 68,6%-i Azərbaycan (türk) dilində, 18,9%-i rus dilində, 12,1% erməni dilində və 0,4%-i gürcü dilində təhsil almışdı. O dövrdə ölkəmizdə nəşr olunan 81 qəzet Azərbaycan dilində, 46 qəzet rus dilində, 9 qəzet isə digər milli dillərdə çap olunurdu. 1939-cu ildə qəzet tirajlarının 55,7%-i Azərbaycan dilli, 33,7%-i rusdilli, 10,6%-i isə digər dillərdəki nəşrlər idi. Bu dövrdə kitab çapında da ciddi irəliləyişlər var idi. XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından etibarən isə SSRİ-də zorakı üsullarla reallaşdırılan inzibati-amirlik sistemi və total nəzarət dil sahəsinə də nüfuz etməyə başladı. “Milli müxtəlifliyi aradan qaldırmaq” devizi altında sovet rəhbərliyi ruslaşdırma siyasətini həyata keçirməyə çalışırdı. Rus dilinin və kiril əlifbasının funksional inkişafına imtiyazlı imkanlar yaratmaq bu siyasətin aparıcı ideyası idi. SSRİ Xalq Komissarları Şurası və ÜK(b)P MK 1938-ci ilin martında 1938-1939-cu tədris ilindən, istisna olmadan SSRİ-nin bütün ümumtəhsil müəssisələrində rus dilinin icbari qaydada tədrisilə bağlı qərar qəbul etdilər. Lakin XX əsrin 50-ci illərindən müttəfiq respublikalarda cərəyan edən tendensiyaların fonunda milli dillərin inkişafına da diqqət artırıldı. Bunun məntiqi nəticəsi kimi 1956-cı il avqustun 21-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 4-cü çağırış III sessiyasında Azərbaycan dili haqqında xüsusi qərar qəbul olundu. Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində və müəssisələrində tətbiq edilməsi ilə əlaqədar mühüm addımlar atılsa da mərkəzi hakimiyyət Azərbaycanda baş verən proseslərə millətçilik donu geyindirərək müvafiq tədbirlər görməyə başladı. Hətta o dövrdə Azərbaycan SSR Mərkəzi Komitəsinin I Katibi İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev (1910-1997, - 1954-1959-cu illərdə Azərbaycan SSR KP MK-nın Birinci katibi) millətçilikdə ittiham edilərək vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı (1959, 8 iyul).

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycana Birinci rəhbərliyi (1969, 14 iyun - 1882, 3 dekabr) dövründə digər mühüm sahələrdə olduğu kimi milli dilimizin dirçəlişi və inkişafı sahəsində də fundamental islahatlara start verildi. Layihəsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında yaradılmış və 1978-ci il aprel ayının 21-də qəbul olunmuş Azərbaycan SSR-in sonuncu konstitusiyasının 73-cü maddəsində milli dilimiz layiq olduğu ali kürsüyə qaldırıldı. Azərbaycan SSR-in Əsas Qanununun müvafiq maddəsində qeyd edilirdi ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” [1, s. 70].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan. Dövlət rəmzləri və atributları. Azərbaycan dili. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. -Bakı, 2014, -125 s.
2. Dəmirçizadə, Əbdüləzəl // Azərbaycan Milli Ensiklopediyası (25 cildə). 6-cı cild: Çin - Dərk. Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi. 2015. - 608 s.
3. Audrey, L. Altstadt. The Politics of Culture in Soviet Azerbaijan, 1920-40. - Routledge, - 2016. - 256 p.
4. Flemming, Barbara. Essays on Turkish Literature and History, Language of Turkish poets. Leiden; Boston: Brill, 2018. - 516 p.
5. Mustafayev, S. Ethnolinguistic Processes in the Turkic Milieu of Anatolia and Azerbaijan // Contemporary Research in Turkology and Eurasian Studies. - 2013. - 354 p.

IDEOLOGICAL CONTENT, POLITICAL GOALS AND RESULTS OF LANGUAGE AND ALPHABET REFORMS IN AZERBAIJAN IN THE 20-40S OF THE 20TH CENTURY

Qadirova Aygun Ragif, Azizova Aygun Gnyaz
Summary

In the 20th century, serious changes took place in the national history of the Azerbaijani people. This was due to the national awakening, freedom struggle and democratic movement entering a new stage of development in Azerbaijan under the influence of the processes taking place in the world. The events taking place in a wide range covered all spheres of social life, including the revival and development of our national language, linguistic and cultural problems, its claim to the status of a universal means of communication (ital. lingua franca), and language and alphabet issues. After the collapse of the APR and the occupation of our country by Bolshevik Russia, language and alphabet issues, which were considered priorities of the state's national strategy, began to be used as tactical weapons and tools in the political and ideological activities of the Bolshevik government, which had established itself in a large territory. In such conditions, strategic measures were taken aimed at far-reaching goals in terms of politics and ideology in order to attract the Azerbaijani people, who were closer to the East and the Islamic world from a linguistic and cultural point of view, to the linguistic sphere of the newly formed Soviet Union. Thus, during the 1920s and 1940s, Azerbaijan underwent several alphabet reforms. Each of the reforms served specific purposes.

ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ И РЕЗУЛЬТАТЫ РЕФОРМ ЯЗЫКА И АЛФАВИТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 20-40-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Гадирова Айгюн Рагиф кызы, Азизова Айгюн Гняз кызы
Резюме

В XX веке в истории азербайджанского народа произошли довольно серьезные изменения. Это было связано с вступлением процесса национального пробуждения, освободительной борьбы и демократического движения в нашей республике в новый этап развития, под влиянием социально-экономических и общественно-политических процессов, происходящих в мире. Широкий спектр мероприятий охватывал, почти все сферы общественной жизни, включая возрождение и развитие национального языка, его претензии на принадлежность статуса универсального средства общения, а также лингвистические и культурные проблемы, и, наконец, вопросы языка и алфавита. С падением Азербайджанской Демократической Республики и оккупации нашей страны большевиками, вопросы языка и алфавита, считавшиеся приоритетами национальной стратегии государства, стали использоваться как тактическое оружие и инструмент в идеологической и политической деятельности новой власти на обширной территории. В такой ситуации были предприняты стратегические меры, направленные на далеко идущие цели, по привлечению азербайджанского народа культурно и лингвистически более близкого к Востоку и исламскому миру, в языковую среду вновь образованного СССР. 20-х - 40-х годах XX века в Азербайджане проводились реформы алфавита, и каждая из них преследовала определенные цели.

Rəyçi: dosent Elgün Aslanov
Daxil olma tarixi 10 iyun 2025-ci il

UOT:94.

“YENİ QONŞULUQ” PROQRAMINDA CƏNUBİ QAFQAZ DÖLƏTLƏRİ

t.ü.f.d., dosent Hacıyeva Xatirə Ziya qızı
ADU Qafqazşünaslıq və Azərbaycan tarixi kafedrası
Orchid id:0000 0002 3962 6612
haciyeva_1506@mail.ru

Xülasə: *Avropaya integrasiyanın genişlənməsi kontekstində 2002-ci ildən etibarən Aİ-nin qonşuları olacaq dövlətlərlə yeni əməkdaşlıq alətinin işlənməsinə başlandı. "Mehriban qonşuluq Sazişi" kimi müəyyən edilmiş proqramda əməkdaşlığın yeni alətləri, ilkin olaraq mövcud olan "Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq Sazişi", həmçinin TACIS proqramı əsasında işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu. "Yeni qonşuluq proqramının" məqsədi sərhədyanı əməkdaşlıq potensialının, sərhədyanı ərazilərin yəni, qonşuların sosial-iqtisadi inkişafının dəstəklənməsindən ibarət idi. 2004-cü ilin may ayının 12-də "Avropa qonşuluq siyasəti. Ölkələrlə strategiya və məruzələr" adlı dərc olunmuş sənəddə "əqonşuluq" çərçivəsində əməkdaşlığın əsas istiqamətləri göstərilirdi.*

Açar sözlər: avropa İttifaqı, yeni qonşuluq, Cənubi Qafqaz, Kris Patten, əməkdaşlıq

Ключевые слова: Европейский Союз, Новое Соседство, Южный Кавказ, Криc Паттен, сотрудничество

Keywords: European Union, New Neighbourhood, South Caucasus, Chris Patten, cooperation

Giriş. Sərhədlərinin qeyri-leqal miqrasiyadan təhlükəsizləşdirmək Aİ vətəndaşlarını beynəlxalq terrorizm, mütəşəkkil cinaətkarlıq və narkoticarət kimi, qeyri-ənənəvi risklərdən qorumaq, yeni üzv dövlətlərə təhlükəsizlik, iqtisadi, stabil cəmiyyət qurmaq cəhdləri Avropa İttifaqını Mərkəzi və Şərqi Avropa, Cənubi Qafqaz, Rusiya və Baltıqyanı dövlətlərlə bir sıra xüsusi proqramlar hazırlamağa təhrik edirdi. Bu proqramların əsas məqsədi və mahiyyəti qitənin müxtəlif ölkələri ilə integrasiya əlaqələrini genişləndirmək gələcəkdə onların Avropa İttifaqı ölkələri ilə əlaqələrini tənzimləmək idi. [1, s.593]

Avropaya integrasiyanın genişlənməsi kontekstində 2002-ci ildən etibarən Aİ-nin qonşuları olacaq dövlətlərlə yeni əməkdaşlıq alətinin işlənməsinə başlanmışdı. Avropa Komissiyasının bu yeni təşəbbüsünün xarakterini müəyyən edən əsas ifadə "Avropada yeni bölüşdürücü xətlərin yaranmasından qaçmaq" [5] çağırışı olmuşdur.

Avropa Komissiyasının yeni təşəbbüsü. İnkişaf etməyə başlamış yeni əməkdaşlıq proqramının ilk sənədi Kris Pattenin və Havyer Solanın Şuraya ünvanlandığı 07.08.2002 tarixində birgə məktubunda nəzərdə tutulan proqramın coğrafi çərçivələri, məqsədləri və həyata keçirilmə üsulları təsvir edilmişdir.

Məktubda qeyd edilirdi ki, Aİ-nin gələcək inkişafı üçün mövcud üç sərhəd regionlarından (Aralıq dənizi, Balkan və Şərqi) ən çox təsirə malik Şərq regionu olacaqdır.

Belə əməkdaşlığın əsas məqsədi " bizim təhlükəsizliyin əsasını təşkil edən sərhədlərimiz boyu stabilliyin, çiçəklənmənin, ümumi dəyərlərin və hüquqi normaların inkişafıdır ". [5]

"Mehriban qonşuluq Sazişi" kimi müəyyən edilmiş proqramda əməkdaşlığın yeni alətləri, ilkin olaraq mövcud olan "Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq Sazişi", həmçinin TACIS proqramı əsasında işlənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Aİ-nin Kopenhagendəki dekabr sammitində (2002-ci il) Fransanın təkidi ilə proqram çərçivəsinə Aralıq dənizi regionunun dövlətləri daxil edildi [6] və beləliklə də "qonşu"

dövlətlərin seçimində coğrafi amil ideyası dağılmış oldu. Məhz bu mərhələdə işlənən proqram indiki ikili "Genişlənmiş Avropa-yeni qonşuluq" adını almış olmuşdu.

“Yeni qonşuluq proqramının” məqsədi sərhədyanı əməkdaşlıq potensialının, sərhədyanı ərazilərin yeni, qonşuların sosial-iqtisadi inkişafının dəstəklənməsindən ibarət idi. 2004-cü ilin may ayının 12-də “Avropa qonşuluq siyasəti. Ölkələrlə strategiya və məruzələr” adlı dərc olunmuş sənəddə “qonşuluq” çərçivəsində əməkdaşlığın əsas istiqamətləri göstərilirdi. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- İqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığın stimullaşdırılması;
- Siyasi dialoq və islahatlar;
- Sərhədyanı ərazilərin inkişafı üçün sərhədyanı və fiziki infrastrukturun yaxşılaşdırılması;
- Ticarətin və tərəfdaş ölkələrin Aİ-nin daxili bazarında mövqelərinin tədricən yüksəlməsi;
- Ətraf mühitin mühafizəsi və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinin artırılması;
- Hüquq və daxili siyasətin tənzimlənməsi;
- Sərhədyanı turizmin və istirahətin inkişafı, turizmin infrastrukturunun modernləşdirilməsi, sərhəddə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi;
- Enerji, nəqliyyat, informasiya və ictimai kommunikasiyanın inkişafı;
- Yerli icmaların təşəbbüsünün müdafiəsi;
- Sosial siyasət və insanlar arasında əlaqələrin inkişafı;
- Regionların mədəni özünəməxsusluğu və mədəni irsi;
- Terrorizmlə, kütləvi məhvəddici silahlarının yayılmasına qarşı mübarizədə birgə fəaliyyət.

Bütün bu istiqamətlər öz əksini əməkdaşlıq üçün hazırlanmış xüsusi fəaliyyət planlarında tapmışdır.

AQS proqramında iştirak Cənubi Qafqaz dövlətlərinə müəyyən imkanları yaratmış olacaqdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- İqtisadi, sosial, siyasi islahatların həyata keçirilməsi, demokratiyanın genişləndirilməsi sayəsində Avropa İttifaqının daxili bazarında müəyyən mövqeyə yerə tutmaq imkanı;
- Vətəndaşların, əmtələrin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst dövriyyəsinin təmin etmək məqsədilə gələcək inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq;
- Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərlə səmərəli siyasi dialoq və əməkdaşlıq, güzətlə ticarət əlaqələri və açıq bazar, yeni maliyyə mənbələrinin əldə edilməsi, ümumdünya ticarət təşkilatına üzv olmağa dəstək, miqrasiya, narkotiklər və mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq.

Artıq 2004-cü ilin may ayında Aİ AQS-nın reallaşması üçün 225 milyon avro vəsait ayırmışdı.

Cənubi Qafqazda “Avropa qonşuluq siyasətinin” inkişaf istiqamətlərini müəyyənləyən Avropa Komissiyasının ilkin müraciətində Cənubi Qafqaz dövlətlərinin “bu gün proqramın coğrafi çərçivəsinə daxil olmayan” [9] kimi qeyd edilməsi, cənubi Aralıq dənizi ölkələri ilə bağlı hadisə yada saldıqda, açıq bəhanə olduğu müşahidə edilirdi.

Bu “ideya” Gürcüstandakı “məxməri inqilabdan” əvvəlcə irəli sürülmüşdü. Bu vaxta qədər biz Gürcüstandakı vəziyyətdən çox narahat idik: ekspertlərin öldürülməsi, insanların oğurlanması və s. Ona görə də biz hesab edirdik ki, “müvəffəqiyyətsiz dövləti” həvəsləndirməyə ehtiyac yoxdur. Bu düşünülmüş qərar deyil, daha çox müəyyən qərarın qəbul edilməsinə imkan verməyən hadisələrin toplusundan ibarət idi. [8]

Proqram tərtibatçılarının fikrincə isə Cənubi Qafqaz ölkələri Avropa İttifaqının üzvü

olan 25 dövlətdən heç biri ilə birbaşa sərhədə malik deyildilər. Digər tərəfdən hər üç ölkə Avropa Şurasının və ATƏT-in müəyyənləşdirdiyi meyarlara cavab verməli idi. (Məsələn: Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və.s.).

Hər bir halda Cənubi Qafqazın "Genişlənmiş Avropa - yeni qonşuluq" proqramına qoşulmaması həm Avropa İnstitutları, həm də ekspertlər tərəfindən tənqid dalğası ilə üzləşdi.

Parlamentin məruzəsində münaqişələrin nizama salınması kimi bir təşəbbüsün vacibliyini nəzərə alaraq Cənubi Qafqaz dövlətləri üçün "Genişlənmiş Avropa-yeni qonşuluq" proqramı çərçivəsində xüsusi siyasət hazırlanması tövsiyə edilirdi. [4]

Bununla razılaşmayan Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Avropa qonşuluq siyasətindən kənar qalmalarına etiraz etdilər.

Cənubi Qafqazın "Yeni qonşuluq" siyasətinə qoşulması. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan "yeni qonşuluq" siyasətinə qoşulmasına səbəb olan amillərdən biri təşkilatın sərhədlərinin Qara dəniz sahillərinə qədər genişlənməsi oldu. 2007-ci ilin yanvarında Rumıniya və Bolqarıstanın Aİ üzvlüyünə daxil olması ilə Cənubi Qafqaz dövlətlərindən Gürcüstanın Aİ ilə coğrafi sərhəddi yaranmış oldu. Qara Dənizə birbaşa çıxışı olmayan Azərbaycan və Ermənistan isə "Qara Dəniz region" adlanan geniş mənalı qonşu ölkələr qrupuna daxil idilər.

Ümumilikdə isə Avropa qonşuluq siyasəti Avropa İttifaqının Qafqaz regionuna nüfuz etməsi üçün ən yaxşı vasitələrdən biri sayılırdı.

2004-cü il yanvarın sonunda ÜXSTS-in Ali nümayəndəsi ilə məsləhətləşmələrin və Aİ-nin regiondakı Xüsusi nümayəndəsinin tövsiyələri əsasında Şura, Komissiyayı 2004-cü ilin iyunun sonuna kimi Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanı "Genişləndirilmiş Avropa-yeni qonşuluq" proqramı çərçivəsinə daxil edilməsi ilə bağlı tövsiyələrin işlənilməsinə çağırırdı. [3]

Nəhayət, 2004-cü il iyunun 14-də Komissiyanın Avropa "yeni qonşuluq siyasətinin strategiyası" [9] müraciəti əsasında, Şura proqramın üç Cənubi Qafqaz dövlətinə aid edilməsi barəsində qərar qəbul etdi.

Proqramda müəyyən çatışmazlıqlarına baxmayaraq Cənubi Qafqazın dövlətlərinə aid edilməsi mühüm simvolik bir jest olub Aİ-nin Cənubi Qafqaz ilə münasibətlərində yeni mərhələnin açılışı demək idi.

Aİ-nin bu xarici siyasətinin regionda xarici siyasət prioritetlərinin daha düzgün bölmək istəyinə Cənubi Qafqazla əməkdaşlığın siyasi istiqamətlərini seçməyə və nəticədə iqtisadi əlaqələrin daha zəruri olduğunu dərk edilməsinə gətirib çıxarırdı.

Yüksək səviyyəli görüşlər Avropa İttifaqının proqramınadaxil etmək haqqında qəti qərar qəbul etməyə imkan verdi. 2004-cü il iyunun 14-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan "qonşuluq" proqramının tam üzvü oldular.

Proqramın tam hüquqlu iştirakçısı olmaq prinsipinə uyğun olaraq Cənubi Qafqaz dövlətləri Avropa İnstitutların insan hüquqlarına hörmət, qanunların aililiyini təmin etmək, xarici siyasət sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına hörmət, ölkədə iqtisadi və sosial dəyişikliklərin keçirilməsi kimi dəyərlərə ciddi riayət edildiyini nümayiş etdirmək məcburiyyətində idilər.

2005-ci il martın 2-də Avropa Komissiyası Avropa Şurasına "Avropa qonşuluq siyasəti- Ermənistan, Azərbaycan, Misir və Livana tövsiyələr" [2] adlı müraciət dərc etdirdi. Müraciətdə region dövlətlərinə korrupsiya və dələduzluqla mübarizə, qanunların aililiyinin möhkəmlənməsi və demokratik nəzarət, dövlət sektorunun modernləşməsi, keyfiyyətli və şəffaf idarəçiliyin yaranması, bazar iqtisadiyyatının xeyrinə islahatların keçirilməsinin dəstəklənməsi tövsiyə edilirdi.

Nəticə. Ümumilikdə, Cənubi Qafqaz dövlətləri üçün Avropa qoşuluq siyasətinin əhəmiyyəti nə ilə izah edilir. Əvvəla Avropa qoşuluq siyasəti, onların xarici siyasətinin diversifikasiyasına yönəlməsinə səbəb olurdu. Bu da öz növbəsində Rusiya ilə müqayisədə Cənubi Qafqaz dövlətlərinə diqqətin artmasına, onlara dəstəyin daha da çoxalmasına səbəb olurdu. Digər tərəfdən Cənubi Qafqaz dövlətləri Avropaya inteqrasiyada israrlı olub, uzun müddətli perspektivdə Avropa İttifaqına daxil olmağa çalışırdılar. Bu dövlətlər Avropanın aparıcı siyasi və iqtisadi xətti ilə yaxınlaşmaq üçün yollar axtarırdılar. Xüsusilə Ermənistan ümid edirdi ki, onun Avropa İttifaqı ilə sıx təmasları Türkiyəyə yönələn təzyiqləri artıracaq, nəticədə Türkiyə Ermənistanla Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonlarını işğal ilə bağlanan sərhədləri açacaqdır. Avropa İttifaqı və onun Cənubi Qafqazdan olan tərəfdaşları Avropa qoşuluq siyasətinə digər dünya ölkələrinin regiona diqqətini cəlb etmək və siyasi iqtisadi problemlərinin həll etmək imkanı kimi yanaşırdılar.

Ədəbiyyat

1. Həsənov Ə. Müasir Beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti – Bakı; Şərq-Qərb, 2007
2. Communication de la Commission au Conseil. Politique européenne de voisinage- Recommandation pour l'Arménie/Azerbaïdjan et la Géorgie, et pour l'Égypte et le Liban.com (2005). 72 fianl.02.03.2005
3. European Commission , Communication “European Neighbourhood Policy Strategy Paper” com (2004) 373 fianl, Brussels, 12.5.2004
4. Napoletano P. Report on “Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for relations with our Eastern and southern Neighbours, European Parliament, committee on foreign Affairs. Human Rights, common security and defence policy 5.11.2003 5.0378/2003 final.
5. Patten Chris, Solana Javier. Wider Europe, letter to the VAC, 07.08.2002
6. Алан Делетроз, аналитик Международной кризисной группы, комментарий на семинаре «Caucasian Preconditions for the development of a Common European Policy towards the South Caucasus», Heinrich Bolt Foundation, Brussels, 9.11.2004
7. Гайнанов Р.Р. Перспективы реализации программы «Восточное партнёрство» в странах Южного Кавказа на период 2014-2020 гг. Мир и политика №9 сентябрь 2013 г.
8. Патрик Дюроп. Европейская комиссия, DCRELEX, отдел по предотвращению конфликтов и кризисному урегулированию, личная беседа, Брюссель, октябрь 2004.
9. Мамедли А. Демократия и надлежащее управление в контексте Восточного Партнёрства: Взгляд из Азербайджана // Восточное Партнёрство для Южного Кавказа/ Под. ред. И. Менагаришвили, Л. Асатиани – Тбилиси: Грузинский Биографический центр. 2011

SOUTH CAUCASUS COUNTRIES IN THE EU NEW NEIGHBOURHOOD PROGRAMME

Hajiyeva Khatira Ziya

Summary

In the context of expanding European integration, since 2002 the European Union has begun to develop new ways of cooperation.

At first, before the development of new mechanisms, the Good Neighbourhood Programme was based on the Partnership and Cooperation Agreement and the Tacis Programme.

The role of the New Neighbourhood Programme is to deepen cooperation with

adjacent territories. In the "European Neighbourhood Policy" Programme "Discussions and Strategy" within the framework of "Neighbourhood" published on 12 May 2004, the fundamental priorities for the implementation of the programme were outlined. The European Union allocated 225 million euros to the ENP in 2004.

In January 2004, the EU Council called for recommendations on the inclusion of Azerbaijan, Armenia and Georgia in the framework programme "Wider Europe - New Neighbourhood". Based on the EU Commission's appeal of 14 June 2004 "Strategy for the New Neighbourhood Policy", the Council adopted a resolution on the inclusion of all South Caucasus states in the Wider Europe - New Neighbourhood Programme.

СТРАНЫ ЮЖНОГО КАВКАЗА В ПРОГРАММЕ ЕС "НОВОЕ СОСЕДСТВО"

Гаджиева Хатира Зия кызы

Резюме

В контексте расширения Европейской интеграции с 2002 года Европейский Союз начал разрабатывать новые способы сотрудничества.

На первых порах, до разработки новых механизмов Программа "Добрососедское сотрудничество" базировалось на соглашении "О Партнерстве и Сотрудничестве" и Программе Tacis.

Роль Программы "Новое соседство" заключается в углублении сотрудничества с сопредельными территориями. В опубликованной 12 мая 2004 года Программе "Политика еврососедства" обсуждения и стратегия" в рамках "Соседство" были обозначены основополагающие приоритеты для реализации программы. ЕПС. Европейским Союзом в 2004 г. было выделено 225 млн. евро.

В январе 2004 г. Совет ЕС призвал подготовить рекомендации в связи с подключением Азербайджана, Армении и Грузии в рамочную Программу "Расширенная Европа - новое соседство". На основе обращения Комиссии ЕС от 14 июня 2004 года "Стратегия политики Нового соседства", Совет принял резолюцию о включении всех Южно Кавказских государств в Программу расширенная еврососедства.

*Рәуғи: Siyasi elmlər doktoru Aidə Yusifzadə
Daxil olma tarixi 03 iyul 2025-ci il*

UOT:37.

GÖZƏL ƏXLAQ VƏ TOLERANTLIQ İSLAMIN ƏSAS PRİNSİPİ KİMİ*Əliyev Araz Boran oğlu, Əliyeva Hicran Nəsir qızı**ADPU- nun Ağcabədi filialı**<https://orcid.org/0009-0003-6718-1360>**Ani.eliyev.95@bk.ru*

Xülasə: *Əxlaq ictimai şüurun ən qədim formalarından biridir. Cəmiyyətin tələbatından yaranan əxlaq onun üzvlərinin davranışlarını tənzim edən qaydalardan irəli gəlir. İslam dininin əsas məqsədi Tovhid inancını bütün insanların konüllərinə həkk etməsi və onların gözəl əxlaq sahibi fərdlər olmalarıdır.*

İslam dini yarandığı vaxtdan insanları əxlaqa, mənəviyyətə, kamilliyə çağırır. İslam uzun illər boyu müsəlman ölkələrində nəsillərin təlim və tərbiyəsində mühüm yer tutmuşdur. İslam tərbiyəsini məqsədi insanı mükəmməliyə, aliliyə çatdırmaqdır. Mükəmməl və ali insan Allaha yaxın olan insan hesab olunur.

İslamda tərbiyə məsələsi sadəcə olaraq uşağa gözəl əxlaq və faydalı biliklər vermək deyildir. Tərbiyə məsələsi daha geniş anlamda başa düşülərək insanın yaşadığı cəmiyyətin inkişafına öz töhfələrini verməsi, xalqın adət və ənənələrini, dilini, dinini qoruması, ona hörmət etməsi, cəmiyyətin iqtisadiyyatını, mədəniyyətini daim yüksəltməyə çalışmasıdır. Gözəl əxlaqa sahib olmaq müqəddəs kitabımızda deyildiyi kimi, "Allahın əxlaqı ilə əxlaqlanmaqdır".

İslam təkcə öz ardıcılıklarının dünyagörüşünü formalaşdırmaqla kifayətlənmir, onlarda özünəməxsus davranış və həyat tərzi, tərbiyə, emosional və mənəvi dayaq verməklə müəyyən birlik yaradır. İslam cəmiyyətdə xeyrin daşıyıcısıdır. Bu hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, islam öz ardıcılıqlarını xeyir və yaxşı işlər görməyə dəvət edir.

Açar sözlər: İslam, elm, əxlaq, kamil, tərbiyə, ibadət, ədalət, tolerantlıq

Keywords: Islam, science, morality, perfection, upbringing, worship, justice, tolerance

Ключевые слова: Ислам, наука, мораль, совершенство, воспитание, поклонение, справедливость, толерантность.

Əxlaq ictimai şüurun ən qədim formalarından biridir. O, insanların həm cəmiyyətə, həm dövlətə, həm də bir-birinə olan münasibətlərini nizamlayır. Cəmiyyətin tələbatından yaranan əxlaq onun üzvlərinin davranışlarını tənzim edən qaydalardan irəli gəlir. Məlumdur ki, bəşəriyyətin inkişafının ilk mərhələlərində insanlar arasında müəyyən adətlər, davranış qaydaları, ünsiyyət formaları mövcud olmuşdur. İnsanlar öz davranışlarında yaxşının və pisin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Cəmiyyət siniflərə bölündükdən sonra isə əxlaq qaydaları da sinfi mahiyyət kəsb etməyə başlayır. Hər sinfin özünəməxsus əxlaq qaydaları yaranır və onlar bu qaydaları öz mənafelərini ifadə edən davranış normalarına çevirirlər. Əxlaq haqqında təlim etika adlanır. Bu, *Ethos* yunan sözündən olub, bizim dilimizdə adət mənasını ifadə edir. Etika əxlaqı, insanların mənəvi dünyasını, onun mahiyyətini tədqiq edir. Etik davranışlar cəmiyyətin tələbatından, insanların öz davranışlarında müəyyən qaydalara əməl etməsindən irəli gəlir. Əxlaq-cəmiyyətdə davranış qaydalarını nizamlayan mövcud normalar toplusudur.(8)

Davranış normaları insanların cəmiyyətə, ictimai quruluşa, əməyə və bir-birinə olan münasibətlərində özünü göstərir. İnsanlar hərəkətləri təhlil edərək bəzilərinə müsbət, bəzilərinə isə mənfi qiymət verirlər. Yəni hər kəs etdiyi hərəkətə görə qiymətləndirilir. İslam dini əxlaqın gözəlliyinə üstünlük verən din və ya düşüncə sistemidir. (2)

Həzrət Məhəmməd (s) İslam gözəl əxlaqdır buyurmuşdur. Həzrət Peyğəmbərin (s) gözəl əxlaqa təşviq edən çox gözəl sözləri vardır. “Möminlərin iman baxımından ən kamil olanı əxlaqı ən gözəl olandır”. Qurani-Kərimdə ədalət, əhdə sadıqlıq, əfv etmək, düzgünlük, ata-anaya itaət, sevgi, qardaşlıq, mərhəmət kimi gözəl əxlaqı təşviq edən və zülm, haqsızlıq, riya, həsəd və s. bu kimi xüsusiyyətləri nəhy edən ayələrin yer alması ilahi kitabda əxlaqa nə qədər əhəmiyyət verildiyinin bir göstəricisidir. Peyğəmbərimizin (s) əxlaq barədə buyurduqlarını bir yerə toplasaq, bir kitaba sığmayacaq qədər geniş kəlamlar ortaya çıxar. O, həmçinin gözəl əxlaqı həyatında yaşayaraq, insanlara nümunə olmuş və onu öyrətmişdir. İslam dinində əxlaqın böyük bir əhəmiyyəti vardır. İslamın qayəsi insanları gözəl əxlaq sahibi edərək kamilləşdirməkdir. Həzrət Məhəmməd (s) buyurur: Mən gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərilmişəm. Bir müsəlmanın dəyəri əxlaqının gözəl olması ilə ölçülür. Bu barədə Həzrət Peyğəmbər (s) ona ən sevimli olanların gözəl əxlaq sahibləri olduğunu buyurmuş, Allah qatında ən sevimli qullar kimlərdir sualına da Əxlaqı ən gözəl olanlardır cavabını vermişdir. Allah Təala insanlığı inancsızlığın zülmətindən çıxarıb iman və gözəl əxlaqın işığına qovuşdurmaq üçün peyğəmbərlər və səmavi kitablar göndərmişdir. Allah insanları heç zaman rəhbərsiz buraxmamış və sonuncu kitab olaraq Qurani-Kərimi və sonuncu peyğəmbər Həzrət Məhəmmədi (s) göndərmişdir.(3)

İslam dininin əsas məqsədi Təvhid inancını bütün insanların konüllərinə həkk etməsi və onların gözəl əxlaq sahibi fərdlər olmalarıdır. Allah-Təala Qurani-Kərimdə buyurur: Ey kitab əhli! Sizə kitabda (Tövratda və İncildə) gizlətdiyiniz şeylərin bir çoxunu bildirən, bir çoxunu da sizə bağışlayıb üstünü vurmayan (və ya sizdən bir çoxunu bağışlayan) Peyğəmbərimiz gəldi. Artıq Allah tərəfindən sizə bir nur və açıq-aydın bir kitab (Quran) gəldi. Allah öz lütfünə sığınanları onunla (Peyğəmbərlər və Quran vasitəsilə) əmin-amanlıq (sülh) yollarına yönəldər, onları öz iznilə zülmətdən nura çıxarar və düz yola istiqamətləndirər! (Maidə surəsi, ayə 15-16). Qurani-Kərim Həzrət Peyğəmbəri (s) belə tanıdır: “Şübhəsiz ki, sən böyük bir əxlaq üzərindəsən! (Qələm surəsi, ayə 4), Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnəkdir! (Əhzab surəsi, ayə 21)”. Qurani-Kərimdə etiqad, ibadət və əxlaqa aid əsaslar bir çox ayələrdə birlikdə buyurulub. Bu da iman ilə əxlaqi davranışlar arasında qırılmayan əlaqənin olduğunu göstərmək üçündür. Əxlaq anlayışı bir insanın bütün davranışlarını əhatə edir. İbadətin də hikməti insanı gözəl əxlaq sahibi olmağa yönləndirməkdir. Bunun üçün gözəl əxlaq müsəlmanların aynasıdır. Həzrət Peyğəmbər (s) buyurur: İman baxımından möminlərin ən kamili ailəsinə şəfqət və mərhəmət göstərən, əxlaqı gözəl olandır. Gözəl əxlaqı qorumaq Allah-Təalanın əmridir. Eyni zamanda, ictimai davranışın və insanlıq qürurunun ucalmasının vacib cəhətidir. Bir insanın elədiyi pis hərəkətlərin ailədən başlayaraq bütün cəmiyyətə qədər zərəri vardır. Bunun üçün əxlaqa zidd hərəkətləri görüb, onun yanından etinasızlıqla ötmək bu çatışmazlıqların yayılmasına şərait yaratmaq deməkdir.(7)

Gözəl əxlaq zidd davranışları nəsihət və təsirli sözlərlə düzəltməyə çalışmaq, yaxşı xarakterli olmağa təşviq etmək cəmiyyət üçün önəmli bir vəzifədir. İnsan dünyaya tərtəmiz halda gəlir. Əgər ata-ana tərəfindən gözəl tərbiyə edilib, gözəl xasiyyətlər aşılanırsa, gözəl əxlaqlı olaraq yetişir. Düzgün tərbiyə olunmayan və ruhunu çirkin xasiyyətlər örtərsə, ondan gözəl əxlaq gözləməyə də dəyməz. Necə ki, bədənimiz xəstəlikərdən müalicə oluna bildiyi kimi, ruhumuz da pis vərdislərdən müalicə oluna bilər.

Sevimli Peyğəmbərimiz (s) də insanlara-Əxlaqınızı gözəlləşdirin buyurmuşdur. Qurani-Kərimdən bəzi ayələri misal göstərməklə onların işığında qeyd etmək istədiyimiz əsas məsələ odur ki, bizlər bu dünyada müvəqqəti zaman içərisində yaşayırıq. Əxlaqı gözəlləşdirməklə insan Yaradanın sevimli bəndəsinə çevrilə bilər. Gəldiyimiz qaynağa geri dönəcəyimiz bir

gün vardır. İnsanın insana göstərdiyi sayğı və sevgi müqəddəs Kitabımızın bizə öyrətdiklərindəndir. Bu sevginin qazanılması isə gözəl əxlaq sahib olmaqdan keçir.

İslam dini yarandığı vaxtdan insanları əxlaqa, mənəviyyata, kamilliyə çağırır. İslam uzun illər boyu müsəlman ölkələrində nəsillərin təlim və tərbiyəsində mühüm yer tutmuşdur. İslam tərbiyəsinin məqsədi insanı mükəmməliyyə, aliliyyə çatdırmaqdır. Mükəmməl və ali insan Allaha yaxın olan insan hesab olunur.

İslam insanı maddə və mənadan, bədən və ruhdan mütəşəkkil bir varlıq kimi bütöv görür və insanı bütün təmayül və davranışları ilə birlikdə öyrənir. O, ilk növbədə, insanın davranışlarını idarə edən mərkəzləri tərbiyə edir. Buna görə də qəlb tərbiyəsində islam birinci dərəcəli əhəmiyyət verir. Çünki davranışlar qəlbə bağlıdır. İnsanın pis və ya yaxşı, qəddar və ya mərhəmətli olması onun qəlbindən asılıdır. Bu cəhətdən qəlbün düzgün tərbiyəsi və təhsili insanın özünü tanıma yollarını göstərir. İslamda tərbiyə insanın özünü tanımasına kömək etməlidir. İslama görə, özünü tanıyan, dərk edən insan Allahını tanıyır, başqalarını tanıyır və harada necə hərəkət edəcəyini yaxşı bilir. İslam tərbiyəsi insanda islam əxlaqını, islami şərtlərə uyğun davranış normalarını formalaşdırmağı nəzərdə tutur. İslam tərbiyəsi insanın həm dini, həm də dünyəvi elmləri dərinləndirən bilməyi, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmağı, tələb edir. İslam tərbiyəsi insanın əqlinin, ruhunun, bədəninin bərabər səviyyədə inkişafını nəzərdə tutur. İslam tərbiyəsi görmüş şəxsin həm bədəni, həm də ruhu sağlamdır. Bədənin sağlamlığı ruha, ruhun da sağlamlığı bədənə bağlıdır. Bütün ilahi dinlər insanı ən yaxşıya, ən gözələ və üstün olmağa yönəldir. Demək, Allahın insanlardan istəyi yaxşıya, doğruya, gözələ, üstün əxlaqa malik olmaqdır.(13)

İslamda tərbiyə məsələsi sadəcə olaraq uşağa gözəl əxlaq və faydalı biliklər vermək deyildir. Tərbiyə məsələsi daha geniş anlamda başa düşülərək insanın yaşadığı cəmiyyətin inkişafına öz töhfələrini verməsi, xalqın adət və ənənələrini, dilini, dinini qoruması, ona hörmət etməsi, cəmiyyətin iqtisadiyyatını, mədəniyyətini daim yüksəltməyə çalışmasıdır. Bu məsələ isə bütün bəşəri mədəniyyəti, mənəviyyatı, əxlaqı əxz etməklə, daim yeni biliklər qazanmaqla və özünü təkmilləşdirməklə mümkün ola bilər. İslam dini insanın tərbiyəsi və nümunəvi cəmiyyət üçün lazım olan qaydaları və istiqamətləri, bəşər tarixinin min illər boyunca əldə etdiyi təcrübə və sınaq məktəblərinin nəticələrinə istinad edərək müəyyənləşdirir və insanlara təqdim edir.(12)

İslamda uşağın tərbiyəsi baxımından onun inkişafı iki dövrə ayrılır: Məhəmməd Peyğəmbər (s) insanın kamilləşmə prosesini üç mərhələyə ayırmış və demişdir: övlad öz həyatının birinci 7 ilində şah, ikinci 7 ilində (7-14 yaş) nökr, müti, üçüncü 7 ilində (14-21 yaş) məsləhətçi, məsul şəxs hesab olunur. Beləliklə, 21 yaşa qədər insanın həyat yolu şahlıq, nökrlik və məsləhətçi, məsul şəxs dövrlərinə bölünür. Şahlıq dövründə uşaq azad, sərbəst şəkildə, sevgi və məhəbbətlə böyüyərsə, böyüklər onun tərbiyəsində, inkişafına diqqət və qayğı göstərərsə, istək və ehtiyaclarını yerinə yetirərsə, onun fiziki və mənəvi inkişafı üçün hər cür şərait, xüsusilə oyun şəraiti, fəal hərəkətlilik yaradarsa o çox sadə halda ikinci yaş dövrünə itaət mərhələsinə gəlib çatacaq, valideynlərinin, müəllim və tərbiyəçilərinin sözlərini eşidəcək, düzgün psixoloji müvazinətə malik olacaq, özünü normal idarə edə biləcəkdir. Həzrəti Məhəmməd (s) kəlamlarının birində buyurur: “Uşağın kiçik yaşlarında coşğun, çevik, qaynayıb-daşan olması yaxşıdır, çünki belə uşaq böyüyəndə sakit və özünü idarə etməyə qadir olur”. Belə olan halda yeniyetmə ikinci yaş dövründə tərbiyəçilərin ona verdiyi ədəb, əxlaq, iradə tərbiyəsini layiqincə qəbul edəcək, öz üzərində çalışacaq, ağı ilə hərəkət edib nəfsinə qalib gələcək, övladlıq borcunu yerinə yetirəcəkdir. Bu dövrdə o ətrafındakılardan müəyyən şeyləri soruşur, öyrənir və başqalarına da öyrədə bilər. Onun fəaliyyətinə istiqamət vermək, vaxtına nəzarət etmək lazımdır ki, o daha səmərəli və faydalı olsun. İslam tərbiyəsi, hər şeydən öncə, islam əxlaqının tərbiyə edilməsini nəzərdə tutur. Bu isə yalnız insanda islam

görüşlərinin, dini şüurun tərbiyə edilməsi və ya islam əxlaqının aşılınması ilə məhdudlaşmır. Buraya: dini və dünyəvi elmlərin öyrədilməsi, etik, estetik, əxlaqi tərbiyənin aşılınması, vətənpərvərlik hissələrinin formalaşdırılması da daxildir. Düzgün əxlaq və davranışa, yaxşı mənəviyyata sahib olmaq, ilk növbədə, islam qaydalarına, Allahın kəlamlarına, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) hədislərinə dərinləndirilmədən və etiqaddan, onlara əməl etməkdən irəli gəlir.

Gözəl əxlaqa sahib olmaq müqəddəs kitabımızda deyildiyi kimi, “Allahın əxlaqi ilə əxlaqlanmaqdır”. Həqiqətən Allahın rəsulu Allaha və qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl nümunədir. İslam tərbiyəsi üsulları sırasında həvəsləndirmə, rəğbətləndirmə, tənbeh kimi stimullaşdırıcı üsullar da vardır. İslam tərbiyəsində həvəsləndirmə üsulu kimi yaxşı işlər görməyə, gələcəkdə hökmən fayda görəcəyinə inandırmaq, pis əməllərinə görə isə müəyyən cəza çəkəcəyinə inandırmaqdır. İslam hər hansı psixi, fiziki cəzaları rədd edir. İslamda məcbur etmə, zor işlətmək kimi üsullar yoxdur. İslam dinimiz tənbeh zamanı tərbiyəçinin qəzəbli vaxtda deyil, sakit vaxtda, düşüncəli şəkildə, ehtiyatla hərəkət etməsini məsləhət görür. İslam tərbiyəsində tərbiyəçilərin özləri tərbiyəli olmalı, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmalıdırlar. İslam tərbiyəsində yumşaq, mehribanlıq, xoş rəftar əsas yer tutur. İslam biliciləri ədəb haqqında belə demişlər: “Ədəb danışdığın zaman dilini, yalnız qaldığın zaman qəlbini saxlamaqdır”. Ədəb səndən böyük olana hörmət göstərmək, səndən kiçik olana şəfqət etmək, ağır olanlar ilə gözəl davranmaqdır.(11)

Bəs Əsl müsəlman necə olmalıdır! Peyğəmbərimiz miladi tarixi ilə 571-ci ildə Məkkə şəhərində anadan olmuşdur. O, Muhəmməd ibn Abdullah ibn Abdulmuttalib ibn Haşimdir. Onun atasının adı Abdullah, anasının adı isə Əminədir. O hələ dünyaya göz açmamışdan əvvəl atası vəfat edir. Bir neçə ildən sonra isə anası dünyasını dəyişir. Bundan sonra o, babası Abdulmuttalibin himayəsində qalır. Babası vəfat etdikdən sonra əmisi Əbu Talib ona qəyyumluq edir. O, Məkkə şəhərində Allahın himayəsi altında təmiz bir həyat sürərək dürüst şəxsiyyət kimi böyüyür. O, həyatı boyu bir yalan belə söyləməmiş və heç kəsə pislik etməmişdir. Hətta, öz həmyerliləri onu "Muhəmməd Əmin", "Etibarlı Muhəmməd" deyə çağırırdılar. İyirmi beş yaşına qədəm qoyduqda o, Məkkənin ən təmiz və ən zəngin qadınlarından olan Xədicə bint Xuveylid ilə evlənir və ondan altı övladı dünyaya gəlir.

Qırx yaşına çatdıqda Uca Allah ona peyğəmbərlik bəxş edərək onu bütün bəşəriyyətə elçi olaraq göndərir və onun vasitəsilə Öz nurunu bütün dünyaya yayır. Peyğəmbərimiz Məkkədə İslam dinini üç il gizli, on il də açıq şəkildə təbliğ edir. O, insanları özlərinin və atababalarının ibadət etdiyi daşlardan və bütlərdən çəkindirərək yalnız Allaha ibadət etməyə, Ona heç bir şeyi şərik qoşmamağa çağırır. O, insanlara namaz qılmağı, zəkat verməyi, oruc tutmağı, doğru söz söyləməyi, əmanətə xəyanət etməməyi, qohumluq əlaqələrini qoruyub saxlamağı, qonşularla yaxşı münasibətdə olmağı əmr edir. Habelə, haram işlərdən, haqsız yerə qan tökməkdən, yalan və pis sözlər danışmaqdan, yetimin malını yeməkdən, namuslu qadınlara böhtan atmaqdan çəkindirir. Buna baxmayaraq Məkkə müşrikləri bu dini qəbul etmək və batil inanclarından əl çəkmək istəmirdilər. Həmin dövrdə Məkkədə və bütün Ərəbistan yarımadasında büt-pərəstlik son həddə çatmışdır. Belə ki, Kəbənin içində 360-dan çox büt var idi. Hər qəbilə ibadət etdiyi bütü Kəbənin içinə yerləşdirir və vaxtaşırı onları ziyarət etməyə gəlirdilər. (6)

Məkkədə yaşayan və Kəbəyə baxan Qureyş qəbiləsi əsasən həmin ziyarətlərin hesabına gəlir əldə edirdi. Ona görə də Peyğəmbəri qəbul etməməyin səbəblərindən biri iqtisadi maraqlar idi. Allahın dininə qarşı çıxan Məkkə müşrikləri Peyğəmbərin dəvətinin qarşısını almaq üçün hər cür vasitəyə əl atırdılar. Onlar Peyğəmbəri ələ salır, onu sehrbaz, kahin, dəli adlandırır, iman gətirən müsəlmanlara hər cür işgəncə və əzab-əziyyət verməkdən çəkinmirdilər. Hətta iş o yerə gəlib çatmışdır ki, Peyğəmbərin həyatına qəsd etməyə cəhd

etdilər. Peyğəmbər və onunla bərabər müsəlmanlar on üç il Məkkədə müşriklərin əzab-əziyyətlərinə səbir edib dözdülər. Bundan sonra Allahın əmri ilə Peyğəmbər iman gətirənlərlə Mədinəyə hicrət etdi. Mədinədə olanların əksəriyyəti onu qəbul etdilər və mühacir müsəlmanlara sığınacaq verdilər. O, Mədinədə İslamı təbliğ etməyə davam etdi və nəticədə insanlar İslam dininə dəstə-dəstə daxil olmağa başladılar. Nəhayət, bütün Ərəbistan yarımadası İslamı qəbul etdi. Muhəmməd peyğəmbər on il Mədinədə yaşadıqdan sonra altmış üç yaşında vəfat etdi və Allahın rəhmətinə qovuşdu. İnsanları dünya və axirətdə səadətə, əmin-amanlığa qovuşduracaq İslam dini Qiyamətə qədər davam edəcəkdir.(8)

Həqiqi mömin o kəsdir ki, həyatından razıdır və hər bir işində Allaha təvəkkül edər. Allaha təvəkkül etmək həyatını daha xoşbəxt və şad edər. Allaha təvəkkül edərək həyatda müvəffəqiyyət qazanar və çətin həyat yolunu asanlıqla başa vurur. O kəslər ki, Allaha təvəkkül edərlər, çətin və böyük işlərdə ən az təzyiq hiss edərlər. İslam dininin fəzilətli sifətlərindən biri – sədaqətdir. Mömin insan sadıq və düzdənşandır. Bu insan sadıq olduğu üçün bütün çətinliklərdən çıxış yolu tapa bilir. Riya, nifaq, ikiüzlü olmaq mömin insanın sifətlərindən olmamalıdır. Əgər mömin insan öz düşmənlərinə qarşı belə sadıqcəsinə rəftarlar bürüzə versə, faydasına çatar. Sadıq insana hamı etimad edir və ona görə də ona hamı ehtiram göstərir. İslamda qadın haqqında yanlış fikirlərin bəziləri islama aid olmayan adətlərin islama aid edilməsi ilə bağlıdır. Əsl islam əxlaqı hökm sürən cəmiyyətdə qadınlara yüksək hörmət göstərilir.

İslamdan əvvəl yeni doğulmuş qız uşaqlarını diri-diri basdırmaq, müasir dövrdə çox yayılmış ana bətnində qızların öldürülərək yaşamaq hüququndan məhrum etmək islam tərəfindən qadağan olunur. Allah Quranda kişilərə qadınların hüquqlarını tapdalanmamağı əmr edir. Qızları məcbur ərə vermək haramdır. Qadının həyat yoldaşı onu maddi təmin etməlidir və hətta boşandıqdan sonra da onun qayğısına qalmağa borcludur. Allah qadınlara miras almaq hüququ, mülkiyyətçi olmaq hüququ vermişdir. Qadınları gücləri çatmayan işə vadar etmək islamda qadağan olunmuşdur. Bu həm dini, həm də dünyəvi işlərə aiddir. Onlarla hər hansı işə dəvət edərkən ehtiyatlı olmaq, hikmət və nəsihətlə davranmaq buyrulmuşdur.

İslamda qadınların təhsilinə mane olmağa icazə verilməmişdir. Əksinə onlara bu işdə kömək etmək bəyənilir. Müasir ailələrdə yayılmış qadınların qohumları ilə əlaqə saxlamaq istəyinə qarşı çıxılması islama görə doğru deyil. Qohumluq əlaqələrini möhkəmləndirmək islamın vacib hökmlərindəndir və islamın vacib hökmlərində qadına heç bir məhdudiyət qoymaq olmaz.(9)

Bir çoxları islamda çoxarvadlılıq məsələsinə daim irad tutur, bunu qadın hüquqlarının tapdalanması kimi qəbul edirlər. Ailədə mövcud vəziyyətdən asılı olaraq bu addım atıla bilər. Bu zaman ən vacib şərt, qadınlar arasında ədalətin qorunub saxlanılmasıdır ki, bu da çox məsuliyyət tələb edir. Yalnız bu vacib şərtə əməl olunduqda birdən artıq qadınla evlənməyə icazə verilir.

İslamda qadınlardan danışılarkən nədənsə qadınların hicab geyinməsi məsələsinə düzgün münasibət olmadığı görünür. Əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, hicab islamdan əvvəl də mövcud olmuşdur. Avropa ölkələrinin bir çoxunda tarixən qadının hicab geyinməsi onun yüksək zümrəyə, zadəgan nəslinə mənsub olması və kölə qadınlardan seçilməsi ilə xarakterizə olunmuşdur. Zaman keçdikcə tarixi hadisələrin təsirindən hicab tədricən unudulmuşdur. İslam dini isə öz gəlişi ilə bu məsələyə yeni həyat vermişdir. İslam dini qadına yüksək qiymət verərək onu yad nəzərlərdən qorumaq, cəmiyyətdə əxlaq balansının pozulmaması üçün hicabı bütün qadınlara vacib buyurdu. Hər bir qadın anlamalıdır ki, onun malik olduğu keyfiyyətlər yalnız onun həyat yoldaşı üçündür və onlar başqalarına nümayiş etdirilməməlidir.(2)

İslam təkcə öz ardıcılıklarının dünyagörüşünü formalaşdırmaqla kifayətlənmir, onlarda özünəməxsus davranış və həyat tərzini tərbiyə etməklə, onlara emosional və mənəvi dayaq

verməklə müəyyən birlik yaradır. İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə cəmiyyət həyatından əhəmiyyətli dərəcədə bəhs olunur, cəmiyyətin ahəngdar yaşaması, birlik və bütövlük içində olması üçün göstəriş və tövsiyələr verilir. Din insanların qəlblərini iman əsasında birləşdirməyə, onları bir-birilə qardaş etməyə çalışır. Dində qardaşlıq çox böyük birləşdirici qüvvədir. Odur ki, Qurani Kərim qəblərində iman olan insanları bir-birinə kin-küdurət bəsləməkdən, hörmətsizlik etməkdən çəkindirmişdir. İslam peyğəmbəri də cəmiyyətin rifahını faydalı əməllərlə əlaqələndirərək buyurmuşdur ki, “İnsanların ən xeyirlisi insanlara daha faydalı olanıdır”. Allah insanın cəmiyyət içində əmin-amanlıqla yaşaması üçün hirs, kin, nifrət, intiqam, dedi-qodu, iftira kimi pisləklərdən çəkinməsinə əmr etmişdir. O, cəmiyyətin və fərdin rifahı və əmin-amanlıqla yaşaması naminə hər kəsin bir birinə yaxşılıq, haqq və həqiqət tövsiyə etməsinə və pisləklərdən çəkinməsinə əmr etmişdir. Din cəmiyyətin əmin-amanlığı, ahəngi, sosial inkişafının gərçəkləşmə bilməsi, maddi rifahı və sədaqəti üçün möminlərə şəxsi vəzifələrlə yanaşı, sosial vəzifələr də həvalə edir. Cəmiyyəti təşkil edən adamların inamda, məişətdə, qayədə, düşüncədə və hərəkətdə eyniləşib qardaşlaşmasını istəyir. Bununla bağlı Peyğəmbər buyurmuşdur: “Bir birini sevməkdə, bir birinə acımaqda və bir birini qorumaqda möminlər bir vücut kimidir”. Vücutun hər hansı bir əzası ağrıyarsa, digər əzalarda ağrıyır. Göründüyü kimi Peyğəmbər ayrı-seçkilik etmədən bütün insanların bir birinə yardım etmələrini əmr etmişdir, hər bir şəxsin səbrli olmasını, güzəştə getməsinə, müsəlmanların işlərində bir birinə məsləhətçi olmalarını istəmişdir. İnsan cəmiyyətin nüvəsi və ən mühüm ünsürlərindən biridir. Müəyyən qanunlar çərçivəsində insanların bir araya gəlməsindən ailə, ailələrin bir araya gəlməsindən isə cəmiyyət yaranır. Sağlam bir cəmiyyətin təməli ailədir. Umumiyyətlə ailə özündə cəmiyyətin əksər xüsusiyyətlərini daşıyan bir ictimai birlik formasıdır. İnsanların artıb çoxalmaları, ailə adlandırılan müqəddəs qübbə altında olmalıdır. (8)

İslam cəmiyyətdə xeyrin daşıyıcısıdır. Bu hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, islam öz ardıcılığını xeyir və yaxşı işlər görməyə dəvət edir: Allah ədalətli olması, yaxşılıq etməyi əmr edir (Ən –Nəhl 90). Bu ayədə yaxşılıq ədalətdən də üstün tutulur, çünki əgər ədalət insanın verməli olduğunu verməsinə və almalı olduğunu almasını nəzərdə tutursa, yaxşılıq onun verməli olduğundan çox verməsinə, almalı olduğundan az almasını nəzərdə tutur. Dinin üstünlüyü də bundadır. Dünyada heç bir fəlsəfə, heç bir şüur forması yaxşılıq din qədər gözəl izah edə bilmir. İslama görə yaxşılıq bütün xeyir işləri əhatə edir, amma daha çox insanın öz malından xeyriyyəçilik məqsədilə xərclənməsini nəzərdə tutur. Odur, ki müsəlman cəmiyyətlərində əksər xeyriyyəçilik işləri dini xarakter daşıyır. (5)

Tolerantlıq bu gün mütərəqqi dünyanın ən çox müzakirə etdiyi məsələlərdən biridir. Çünki bəşəriyyətin gələcəyi tolerantlıq prinsiplərinin necə və hansı səviyyədə bərqərar olmasından asılıdır. Dünyada yüzlərlə din, məzhəb və təriqət var, eyni zamanda, minlərlə xalq və etnik qrup mövcuddur. Deməli, yüzlərlə dini etiqadın və minlərlə etnik qrupun nümayəndələri Yer kürəsini bölüşməyə məhkumdurlar. Tarixdə dini və milli zəmində çoxsaylı müharibələr olub və milyonlarla insan bu müharibələrin qurbanına çevrilib. Lakin müharibələrin heç biri yer kürəsinin məhvi ilə nəticələnməyib. Hətta, dini və milli zəmində baş verən münaqişələr çox vaxt lokal xarakterli olub. Bu gün isə vəziyyət tamam başqadır. Qloballaşma dövründə dini zəmində baş vermiş kiçik bir insident qısa müddətdə regional və global müharibəyə çevrilə bilər. Təəssüf ki, dünyanın taleyi onu bir göz qırpımında məhv edə biləcək, qüdrətli insanın ani bir qərarından asılıdır. Bütün bunlardan sonra hər kəs razılaşar ki, bu gün dünyamızın tolerantlığa ehtiyacı həmişəkindən daha çoxdur. (10)

Tolerantlıq dünyamızın gələcəyi üçün alternativsiz xilas yoludur. Ona fərqli yanaşanlar, müxtəlif izahlar verənlər ola bilər, amma tolerantlığı inkar edənlər əsla olmamalıdır. Latın sözü olan tolerancianın hərfi mənası dözümlülük deməkdir. Ancaq tolerantlığın mahiyyəti və

izahı ilə bağlı müxtəlif variantlar mövcuddur. Fərqli izahların olmasına baxmayaraq, hər kəsin qəbul etdiyi bir həqiqət var: toleranqlıq müxtəlifliyin mövcudluęuna təminat verən hüquqi borc və mənəvi tələbatdır. Toleranqlıq elmi və siyasi ədəbiyyatlarda daha çox dini, milli və irqi müxtəlifliyin etirafı və ona hörmətlə yanaşılması kimi izah olunur. Lakin dini və milli toleranqlıq terminləri ilə yanaşı, siyasi, mədəni, hətta, sosial toleranqlıq ifadələri də işlədilir. Şübhəsiz ki, daha çox istifadə olunan dini toleranqlıq, dözümlülük ifadəsidir. Çünki toleranqlıq ilk dəfə dini dözümlülük mənasında işlədilib və zaman keçdikcə ifadənin əhatə dairəsi genişləniib. Bu gün də toleranqlıq dedikdə həm hüquqi, həm də elmi müstəvidə daha çox dini dözümlülük nəzərdə tutulur.

Toleranqlıq anlayışı orta əsrlərdən etibarən Avropada formalaşmağa başlayıb. Belə ki, əvvəllər köhnə qitədə toleranqlıq məsələsinə əxlaqi fəzilət, qeyri xristian və ya ayin, inancların etirafı kimi yanaşılıb. Ümumiyyətlə, toleranqlıq anlayışının uzun dövr ərzində formalaşmasında təkcə zaman deyil, həm də tarixi hadisələr böyük rol oynayıb. Bu baxımdan toleranqlığı Avropada gedən proseslərin məntiqi nəticəsi kimi də qəbul etmək olar. (10)

Ədəbiyyat

1. A. Masse. İslam Bakı 1992
2. Z. Bünyadov İslam (Ensiklopedik lüğət) Bakı 1993
3. Doktor. M. Mütəhərri Cəfəri məzhəbi və əsasları Bakı 1990
4. Doktor. Məhəmməd. H. Təbətəbai İslamda şiiilik Bakı 1999
5. Şeyxülislam A. Paşazadə İslam məzhəbləri Bakı 1998
6. Belyayev A. Müsəlman təriqətləri Bakı 1993
7. Osman Keskiöglu İslam fıkıh tarixi İstanbul 1990
8. İslam tarixi: Kültür ve medeniyyət 4 ciltde İstanbul 1988
9. M. Keskinçi Hayatüs-sahabe Ankara kitabevi 1990
10. Doęuştan günümüze Büyük İslam Tarixi 24 ciltde İstanbul 1992
11. Mehmed Ebu Zehra İslam Mezhebler tarixi Ankara 1980
12. V. Züheyli Hak dini Kuran dili (Tefsir) 12 ciltde İstanbul 1988.
13. İsa Osman Əli Müsəlmanların intibaha töhfəsi Bakı 2020

GOOD MORALS AND TOLERANCE AS THE BASIC PRINCIPLES OF ISLAM

Aliyev Araz Boran oglu, Aliyeva Hijran Nasir gizi

Summary

Morality is one of the oldest forms of social consciousness. Morality, which arises from the needs of society, stems from the rules that regulate the behavior of its members. The main goal of the Islamic religion is to instill the belief in Monotheism in the minds of all people and to make them individuals with good morals.

Since its inception, the Islamic religion has called people to morality, spirituality, and perfection. Islam has occupied an important place in the education and upbringing of generations in Muslim countries for many years. The goal of Islamic education is to bring a person to perfection and superiority. A perfect and superior person is considered a person who is close to God.

In Islam, the issue of upbringing is not simply to give a child good morals and useful knowledge. The issue of upbringing is understood in a broader sense, and it is the person's contribution to the development of the society in which he lives, the preservation of the customs and traditions, language, religion of the people, respect for them, and the constant

effort to improve the economy and culture of the society. Having good morals, as our holy book says, is "to be moralized with the morals of God." Islam is not only satisfied with shaping the worldview of its followers, but also creates a certain unity by providing them with a unique behavior and lifestyle, upbringing, and emotional and spiritual support. Islam is the bearer of goodness in society. This is due, above all, to the fact that Islam invites its followers to do good and good deeds.

ПОРЯДОЧНОСТЬ И ТОЛЕРАНТНОСТЬ ОСНОВНОЙ ПРИНЦИП В ИСЛАМЕ

Алиев Араз Боран оглы, Алиева Хиджран Насир кызы

Резюме

Мораль – одна из древнейших форм общественного сознания. Мораль возникает из требований общества и выводится из правил, регулирующих поведение его членов. Основная цель исламской религии – привить веру Таухид в сердца всех людей и сделать их личностями с хорошими моральными качествами.

С момента своего зарождения ислам призывал людей к нравственности, духовности и совершенству. Ислам на протяжении многих лет играл важную роль в образовании и воспитании поколений в мусульманских странах. Цель исламского образования – довести человека до совершенства и совершенства. Совершенным и высшим человеком считается человек, близкий к Богу.

Задача образования в исламе заключается не просто в том, чтобы дать ребенку хорошие нравы и полезные знания. Вопрос образования, понимаемый в более широком смысле, означает, что человек вносит свой вклад в развитие общества, в котором он живет, защищает и уважает обычаи и традиции народа, язык и религию, постоянно старается улучшить экономику и культуру общества. Иметь хорошие нравы, как сказано в нашей священной книге, «значит быть нравоучителем нравственности Божией».

Ислам не только формирует мировоззрение своих последователей, он создает в них определенное единство, давая им уникальное поведение и образ жизни, образование, эмоциональную и духовную поддержку. Ислам – носитель добра в обществе. Это связано прежде всего с тем, что ислам призывает своих последователей совершать добрые и добрые дела.

Rəyçi: dosent Ələsgərov Baxış İslam oğlu

Daxil olma tarixi 07 may 2025-ci il

PEDAQOGİKA**TƏHSİL SİSTEMİNİN HUMANİSTLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İSLAHATI KONSEP-
SİYALARI HAQQINDA***Babayeva Fidan Knyaz qızı**Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi pedaqogika kafedrasının dissertantı**<https://orcid.org/0009-0003-5572-0785>**babayevafidan2013@gmail.com*

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi və islahatı ilə bağlı konsepsiyalar təhlil edilmiş, tələbələrdə şagirdə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsini təmin edən pedaqoji şərtlər müəyyən olunmuş və elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Müəyyənləşdirilir ki, təlim prosesində şagirdlərin mədəniyyət, əxlaq və insanlar aləmində humanist yönümlülük metodunu mənimsəməsi şəxsiyyətyönümlü təhsil və təlim ideyalarına əsaslanır.

Məqalədə tələbələrin tədris fəaliyyətində nümayiş etdirilən, şagirdlərə münasibətini üzə çıxaran şəxsi keyfiyyətlərinin strukturu haqqında da məlumatlar verilir. Əsaslandırılır ki, humanistyönümlü müəllim şagirdə müsbət münasibət bəsləməli, uşağı olduğu kimi qəbul etməli, onda fərdi xüsusiyyətlərin korreksiya edilməsinin vacibliyini dərk etməlidir.

Açar sözlər: təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi, şəxsiyyətyönümlü təhsil, təhsil sisteminin islahatı konsepsiyası, təlimin fərdiləşdirilməsi və differensiallaşdırılması, humanist müəllim.

Ключевые слова: гуманизация системы образования, личностно-ориентированное образование, концепция реформирования системы образования, индивидуализация и дифференциация обучения, гуманный педагог.

Key words: humanization of the education system, personality-oriented education, concept of reforming the education system, individualization and differentiation of training, humane teacher.

İstənilən inkişaf etməkdə olan cəmiyyət insan qarşısında öz inkişaf məqsədlərinə adekvat olan tələblər qoyur. Sosial inkişafda prioritetlərin dəyişməsi istər-istəməz tabeliyində olan strukturlarda, o cümlədən təhsildə prioritetlərin dəyişməsinə gətirir. Təhsil paradıqmasının ənənəvidən humanistliyə çevrildiyi, təhsilin humanistləşdirilməsi ideyalarının həyata keçirilməyə başladığı bu gün müəllim şəxsiyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan pedaqoji universitet tələbələrində təhsilin humanistləşdirilməsi amili kimi şagirdə humanist yanaşmanı həyata keçirməyə hazırlığın formalaşdırılması tədqiqatımızın əsas qayəsini təşkil edir.

Tədqiqatımız üçün bir başa maraq doğuran məsələlərdən biri tədqiqatçı-alim M.N. Berulava tərəfindən əsaslandırılmış təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi və islahatı konsepsiyasıdır. Alimin fikrincə təhsilin humanistləşdirilməsi prosesinə iki aspektdən yanaşmaq lazımdır.

Birincisi, bu təlimin fərdiləşdirilməsinə və differensiallaşdırılmasına, fərdi normativlərdən istifadəyə, təlimin müsbət motivlərinin gücləndirilməsinə, yaradıcılığın aktivləşdirilməsinə, uşağın şəxsi keyfiyyətlərinin səmərəli inkişafını təmin edən təlim-tərbiyənin məzmun, forma və metodlarının yenidən işlənilib hazırlanmasına yönəlmişdir.

İkincisi, bu müəllim şəxsiyyətinə verilən tələblərin yenidən işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş dəyər oriyentasiyasıdır.

Müəllifin fikrincə, humanizm ideyasının həyata keçirilməsinə aşağıdakı amillər kömək edəcəkdir. İlk növbədə, mənəvi – intellektual keyfiyyətləri yüksək səviyyədə inkişaf etmiş müəllim şəxsiyyətinin olması vacibdir. M.N. Berulava [4]. vurğulayır ki, şagirdi öyrədən, təhsilin məzmunu deyildir, müəllimin özü, onun fərdiyyətidir. Şagirddə maraq, müsbət emosiyalar oyatmaq qabiliyyəti, əlverişli pedaqoji mühit yaratmaq, idrak bacarıqları formalaşdırmaq bacarığı – bütün bunlar pedaqoqa və onun fəaliyyətinə verilən tələblərdir. M.N. Berulava yazır: “Humanistyönümlü müəllim şagirdə müsbət münasibət bəsləməli, uşağı olduğu kimi qəbul etməli, onda fərdi xüsusiyyətlərin korreksiya edilməsinin vacibliyini dərk etməlidir. Humanist müəllim şagirdə özünəinam və özünəhörmət hissənin yaradılmasına kömək etməli, şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün maksimum əlverişli psixoloji mühit yaratmağa çalışmalıdır” [4, s.23-27].

Müəllifin mövqeyi V.P. Sazanovun fikri ilə üst-üstə düşür: “Uşaqları olduğu kimi qəbul etmək bacarığı müəllim peşəkarlığının əsas göstəricisidir” [8, s.31].

Fikrimizcə təhsilin mədəniyyət formalaşdırıcı funksiyasının tətbiqi şagirdin sərbəst surətdə dəyər seçmək imkanının həyata keçirilməsinə və bununla da problemlə vəziyyətin həllinə şərait yaradır.

Bu funksiyanın həyata keçirilməsi həm də standart fəaliyyət formalarının tətbiq edilməsidir: “Bu həm təsviri incəsənət, həm poeziya, həm musiqi, həm də təhsildir. Təhsil, sanki, öz fəaliyyətini standart fəaliyyət növlərinin inteqrasiyası üzərində qurur, onları müəyyən məzmunla zənginləşdirir”.

Standart fəaliyyət formalarını müəyyən məzmunla zənginləşdirmək təhsilin məzmununa mədəni-dəyəri daxil etmək (humanitar funksiya), şagirdləri mədəniyyət dəyərləri ilə tanış etmək (mədəniyyət formalaşdırıcı funksiya) və mövcud mədəniyyət formalarına uyğunlaşdırmaq (sosiallaşma funksiyası) deməkdir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi ideyalarının şəxsiyyətyönümlü təlim - tərbiyə kontekstində həyata keçirilə biləcəyinin mümkünlüyünə dair V.V.Serikov və E.V. Bondarevskayanın fikirlərinə oxşar fikri Ə.Ə. Əlizadə və H.Ə. Əlizadə də söyləyir. Onların fikrincə, mövcud halda təhsilin humanistləşdirilməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün təlim-tərbiyə prosesinin mərkəzində biliklərə, təhsilə münasibətdə fərdiyyətçiliyi ilə fərqlənən konkret insan dayanmalıdır [1, s.131].

Uşağın təhsil prosesində tam iştirakının təmin edilməsi-təhsilin humanistləşdirilməsinin real həyata keçirilməsi deməkdir.

N.M. Kazımovun fikrincə, milli pedaqogikaya görə, əsas biliyin dəyəri deyildir, ilk növbədə unikalığı ilə fərqlənən insanın dəyəridir [2, s.102].

Alimin təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı təhlil edilmiş fikirləri bu aktual sosial-pedaqoji problemin həllinə konkret töhfə verir.

Qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, şagird şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş pedaqoji fəaliyyət həm də insanpərvərlik, humanizm, xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəldilməlidir.

V.P. Sazanovun fikrincə, bu cür keyfiyyətləri inkişaf etdirməyin yollarından biri şagird fəaliyyəti, onun həyat təcrübəsi, hiss və emosiyaları vasitəsilə həyata keçirilən özünüdərk etmə prosesinə təsir göstərmək ola bilər. Pedaqoqun vəzifəsi-uşaqda “mən xeyirxaham”, “mən ədalətliyəm”, “mən güclüyəm” və s. kimi fikirlərin formalaşmasına köməklik etməsidir [8, s.30]. Biz, şagird şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün bu yanaşmanı rədd etmirik və bunu mümkün bir seçim hesab edirik. Bununla belə, qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, söhbət məktəblinin özünüdərk etməsinə təsir etməkdən yox, onun humanist məzmunla zənginləşdirilməsi yolu ilə dəyərlər strukturu formalaşdırılmasından gedir.

E.V. Bondarevskyanın [5] qeyd etdiyi kimi və bizim fikrimizcə də, məktəblilərdə dəyərli-məqsəd münasibətlərinin formalaşmasında şəxsiyyətin mədəni identifikasiyası ilə birgə sosial, mənəvi identifikasiya da vacibdir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi problemini araşdırarkən şagird şəxsiyyətinə yönəlmiş təhsilin humanistlik vəzifələrinin həllinə kömək edən yeganə amil olmadığını hesab edirik.

Əgər istənilən tədris prosesinin “qütübünün” “müəllim-şagird” dən ibarət olması fikri qəbul edilirsə, bu o deməkdir ki, müəllim kimi, şagird də pedaqoji prosesin ayrılmaz hissəsidir. Bu onu göstərir ki, yalnız pedaqoji prosesin bir “hissəsi” ilə (mövcud vəziyyətdə şagirdlərlə) bağlı problemlərin tədqiqi deyil, həm də təhsilin humanistləşdirilməsi şəraitində müəllim və onun fəaliyyətinə dair problemlərin tədqiqi vacibdir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi prosesində müəllimin humanist təfəkkürünün inkişafı, onun dəyərlər sistemində yiyələnməsi aktual məsələlərdən biridir.

Pedaqoqun əsas məqsədi şagirdləri dəyərlərlə tanış etmək və bu dəyərlərdən istifadə etmək bacarığını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Bu baxımdan təhsilin humanistləşdirilməsində müəllim şəxsiyyətinin humanistyönümlü formalaşmasını əsas amil kimi qəbul edən alimlərin konsepsiyaları aktualdır.

Ə.Ə. Əlizadə və H.Ə. Əlizadə təhsilin humanistləşdirilməsi prosesini təhsil sisteminin, o cümlədən altsistem kimi pedaqoji təhsilin fəaliyyətində müasir sosial meyilləri əks etdirən sosial-pedaqoji fenomen hesab edirlər. Görkəmli alimlər təhsilin humanistləşdirilməsinin həyata keçirilməsini ali təhsil müəssisəsində təhsilin məzmununun pedaqoji prosesdə subyektiv mövqe tutmağa çalışan müəllim şəxsiyyətinin humanist istiqamətdə formalaşmasına yönəldilməsi ilə əlaqələndirir [1, s.33].

Q.S. Suxobskaya humanistyönümlü təlim-tərbiyənin müəllim fəaliyyəti və təhsilin məzmunu ilə bağlı olduğunu nəzərə alaraq hər bir fənn üzrə humanist potensialın üzə çıxarılmasının vacibliyini qeyd edir. Təhsilin humanistyönümlü olması müəllimin özünün humanistyönümlü olması ilə bağlıdır ki, bu da özünü müəllimin şəxsi keyfiyyətlərində göstərir. Bu, müasir dünyanın ümumbəşəri proseslərinin inkişaf tendensiyalarında bir istiqamət, qlobal düşünmək və bilikləri ətraf ələmlə əlaqələndirmək bacarığıdır. Q.S. Suxobskaya bu problemlərin həllini uşaqların konkret təlim-tərbiyə prosesində humanistlik strategiyasını həyata keçirməyə imkan verən pedaqoqun şəxsi keyfiyyətləri ilə əlaqələndirir [9, s.6].

Hesab edirik ki, bu nöqtəyi-nəzərlər tədqiqatımız üçün vacibdir, çünki onlar şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün tələbələrdə bacarıqların formalaşması problemlərinə toxunur.

M.N. Berulavanın nöqtəyi-nəzərinə görə təhsilin mövcud modellərində humanistlik paradigması tam təcəssüm olunmur. Belə ki, şagird pedaqoji prosesin təsirini öz fərdiyyətinə uyğun qəbul edərək nəyi istəyir və bacarırsa, o cür də qəbul edir. Buna əsaslanaraq tədqiqatçı alim müasir təhsilin humanist paradigmasına ən uyğun gələn təlimin inteqral modelini irəli sürür.

Bu modelin mənası ondan ibarətdir ki, pedaqoji texnologiyalar seçərkən təkcə cəmiyyətin tələblərini deyil, həm də şagirdin fərdi, psixoloji və yaş xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı tədris materialını yenidən işləmək üçün uşağın üstünlük verdiyi üsullara maksimum dərəcədə yer vermək lazımdır [4, s.23-25].

Özünü-təhsil, özünü-təhsil və özünü-inkişaf etdirməyi stimullaşdıran, təhsil və şəxsiyyətin inkişafı üçün yeni texnologiyaların yaradılması müəllif tərəfindən vurğulanır. Onun fikrincə, pedaqoji təsir təkcə fərdi-psixi və şəxsi xüsusiyyətlərin əlaqəsindən ibarət deyildir, o həm də subyektin fəaliyyətindən irəli gəlir.

Tədqiqatçı - alim S.A. Zayçevin əsərlərində M.N. Berulavanın baxışlarına (nöqteyi-nəzərinə) yaxın mövqeyə təsadüf edirik. Alim yazır: “Şəxsiyyətyönümlü yanaşma pedaqoqa uşaqların fərdi maraq və ehtiyaclarının həyata keçirilməsini, onların müstəqil fəaliyyətini və səmərəli şəkildə şəxsi təcrübəsinin toplanmasına imkan verən təlim mühiti təşkil etməkdən ibarət rol verir” [6, s.41].

M.N. Berulava kimi S. Zayçev də təhsil mühitinin uşaqların fərdi ehtiyaclarına uyğun olmasının və həm də şagirdlərin maraqları, ehtiyacları dəyişdikcə onun ardınca mühitin dəyişməsinin zəruriliyini vurğulayır.

Təhsilin humanistləşdirilməsi prosesinin amilləri haqqında M.N. Berulava və S. Zayçevin fikirlərini inkişaf etdirərək onu qeyd edə bilərik ki, şagirdlərə humanistyönümlü yanaşma müəllim tərəfindən dərk olunmuş, mənimsənilmiş dəyərlərin şagirdlərin də mənimsəməsi istiqamətinə çevrilməsini tələb edir.

Fikrimizcə, əsas olan odur ki, müəllimin dəyəryönümlü fəaliyyəti şagirdlərin təim-tərbiyəsinin fərdiləşdirilməsi və differensiasiyasına, şagirdlərin uğur əldə etmələrinə şəraitin yaradılmasında istiqamət verə bilsin.

Pedaqoji fəaliyyət zamanı əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilməsi meyarı dərk edilərək mənimsənilmiş dəyərlərdir (B.S.Bratus).

Humanizm prosesinin təbiətini və mahiyyətini üzə çıxaran V.P. Bezduxovun konsepsiyası da diqqətə layiqdir. Təhsilin humanistləşdirilməsi prosesinin həyata keçirilməsi təhsilin məzmununun elə şəkildə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur ki, o, uşağa ünvanlansın, onun inkişaf prosesində maraq və tələbatlarını nəzərə alaraq həyata keçirsin. Həmçinin dəyərlər sistemi ilə tanışlıq şagirdlərdə dünyaya, insanlara emosional dəyərləndirici münasibət formalaşdırsın [3, s.32-33].

Təhsilin humanistləşdirilməsinin normativləri ilə bağlı mövqe fikrimizcə ictimai-mənəvi prosesin “azad hərəkət etmək” fikrinə zidd deyildir. Məsələ ondadır ki, təhsilin humanistləşdirilməsinin həyata keçirilməsi pedaqoji işin normasına çevrilməlidir. Yəni bu, fəaliyyətin məzmununa adekvat olan mənəvi dəyərlərin təlim-tərbiyəsi prosesində həyata keçirilməsi müəllim-şagird arasında humanist münasibətlərin formalaşması ilə bağlıdır.

Pedaqoji fəaliyyətdə humanizmin mənəvi dəyərlərini və əxlaqi prinsiplərini təcəssüm etdirən müəllim şəxsiyyəti ilə bağlı problemlərin tədqiq olunmasına daha çox diqqət yetirilir. Alimlər başlanğıc kimi təhsilin humanistləşdirilməsini pedaqoqun qarşısında duran, onun fəaliyyət və inkişafının məqsədini ifadə edən sosial tələb, mənəvi öhdəlik kimi dəyərləndirir.

Təhsilin humanistləşdirilməsinin meyarı kimi müəllim və şagird arasında mənəvi, humanist münasibətlərin formalaşması o deməkdir ki, pedaqoji prosesdə “müəllim-şagird” sistemində birgə anlama, birgə qiymətləndirmə, birgə iş kimi maraqlı hallar meydana çıxır [7, s.159].

Nəzərdən keçirdiyimiz konsepsiyalar müasir təhsilin problemlərinin həllinə konkret tövhə verir.

Təhsilin humanistləşdirilməsinin çoxşaxəli sosial-mənəvi hadisə olması fikrini bir daha vurğulamağı zəruri hesab edirik. Onun həyata keçirilməsi özlüyündə yüksək əhəmiyyətli və mükəmməl ideyaların tətbiqi üçün real mexanizmlərin axtarışı ilə bağlıdır. Bu prosesin pedaqoji fəaliyyətdə həyata keçirilməsi ilə bağlı alimlərin bir-birini tamamlayan müxtəlif-nöqteyi nəzərlərini üzə çıxaran təhsilin humanistləşdirilməsinin müxtəlif konsepsiyalarının təhlili göstərir ki, şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinə pedaqoji universitetin tələbələrini hazırlığı problemi xüsusi tədqiqatın mövzusu olmayıb.

Tədqiqatın aktuallığı. Qeyri-sabit sosial vəziyyət, cəmiyyətdəki dağınıqlıq şəraitində pedaqoji fəaliyyətin mənasını müəyyən edən, uzun müddət bəşər mədəniyyətinin əsasını təşkil edən humanist idealların təcəssümü şagirdə, onun fəaliyyətinin təşkilinə, yaxşılıq,

gözəllik, həqiqət, insanlar arasında bərabər münasibətlər ideallarına adekvat yanaşmanın həyata keçirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tələbələrin şagirdə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinə yönəldilməsi metodikasının nəzəri əsasları müəyyən edilmiş və əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti müəllimin təhsil nəzəriyyəsi və praktikasında şagirdə humanist yanaşmanı həyata keçirməkdən ötrü hazırlanmış innovativ texnologiyanın təhsil praktikasına tətbiqi, müasir məktəbdə humanizm tərbiyəsinin səmərəliliyi üçün pedaqoji şərtlərin aşkar edilməsi ilə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. Dərslük. / Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2010. – 685 s.
2. Kazimov N.M. Məktəb pedaqogikası.Dərslük. // N.M.Kazimov. – Bakı: OKA Ofset, 2009. – 564 s.
3. Бездухов В.П. Гуманистическая направленность учителя как система ценностных ориентаций // Развитие творческих и коммуникативных способностей личности. – Самара: Сам ГПУ, 2016. – с.11-20.
4. Берулава, М.Н. Гуманизация образования направления и проблемы // Педагогика, 2016, № 4. – с.23-27.
5. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования // Е.В. Бондаревская. – М.:Педагогика, 2017.– с.70-74.
6. Зайцев С.А. Не вместо, а вместе. Модель сбалансированных инициатив взрослого и ребенка //Директор школы, 1996. № 4. с. 38-45
7. Мышление учителя //под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С.Сухобской. - М. 2020. – 104 с
8. Сазонов В.П. Воспитание на основе потребностей человека //Педагогика, 2013, № 2. с.28-32.
9. Сухобская Г.С. Гуманистическая направленность обучения будущего педагога // Проблемы непрерывного образования: педагогические кадры. 2016, № 8, – с.5-18.

О КОНЦЕПЦИЯХ ГУМАНИЗАЦИИ И РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Бабаева Фидан Князь кызы

Резюме

В статье показано, что проанализированы концепции, связанные с гуманизацией и реформированием системы образования, определены и научно-теоретически обоснованы педагогические условия, обеспечивающие реализацию гуманистического подхода к ученику у студентов. Определено, что овладение учащимися методом гуманистической ориентации в мире культуры, нравственности и людей в процессе обучения базируется на идеях личностно-ориентированного образования и обучения.

В статье также приведены сведения о структуре личностных качеств студентов, проявляемых в их учебной деятельности, раскрывающих их отношение к ученикам. Обосновано, что гуманно-ориентированный учитель должен иметь позитивное отношение к ученику, принимать ребенка таким, какой он есть, понимать важность коррекции в нем индивидуальных особенностей.

**ON THE CONCEPTS OF HUMANIZATION AND REFORMING THE
EDUCATION SYSTEM***Babayeva Fidan Knyaz**Summary*

The article shows that the concepts related to the humanization and reform of the education system are analyzed, pedagogical conditions that ensure the implementation of a humanistic approach to the student are defined and scientifically and theoretically substantiated. It is determined that students' mastery of the method of humanistic orientation in the world of culture, morality and people in the learning process is based on the ideas of personality-oriented education and training.

The article also provides information on the structure of students' personal qualities manifested in their educational activities, revealing their attitude towards students. It is substantiated that a humanely-oriented teacher should have a positive attitude towards the student, accept the child as he is, and understand the importance of correcting his individual characteristics.

*Rəyçilər: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Ş.T.Tağıyev,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent T.Ə. Nəbiyeva
Ümumi pedaqogika kafedrasının 05.06.2025 - ci il tarixli iclasın 15 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 iyun 2025-ci il*

UOT:37.

**KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İNTELLEKTUAL YARADICILIĞININ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ***Hacıyeva Lamiyə İlqar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Umumi pedaqogika kafedrasının doktorantı*[comhttps://orcid.org/0009-0004-1527-8600](https://orcid.org/0009-0004-1527-8600)*lhajiyeva92@gmail*

Xülasə: Tədqiqat göstərdi ki, uşağın şüurunu müəyyən şərait yaratmaqla işin nəticəsini əldə etməkdən onu həyata keçirmə üsullarına yönəlməklə təfəkkürün daha mürəkkəb struktunun yaranmasına nail olmaq mümkündür. Zehni fəaliyyətin ümumiləşdirilmiş vasitələri və üsullarını mənimsəməyə ən həssas olan dövr 6-7 yaşdır. Məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda uşaqlarda vacib psixoloji dəyişiklər baş verir ki, bu da məntiqi təfəkkürün elementlərinin formalaşmasına köməklik edir. Bu dövrdə istənilən uşaq sərbəst şəkildə hərəkət edir və öz nitqində müxtəlif ümumilik dərəcələrinə malik məhfumları ifadə edən sözlərdən istifadə edir. Lakin sözlərdən istifadə uşağın ümumi və xüsusi məhfumlar arasındakı əlaqəni başa düşməsi demək deyildir. Məntiqi təfəkkürün əsasında duran bu əlaqələr xüsusi təlim şəraiti olmadan məktəbəqədər dövrdə mənimsənilə bilməz.

Açar sözlər: ibtidai təhsil, yaradıcı düşünmə qabiliyyəti, şəxsiyyətin inkişafı, təhsil müəssisələri, intellektual yaradıcılıq.

Ключевые слова: начальное образование, способность к творческому мышлению, развитие личности, образовательные учреждения, интеллектуальное творчество.

Key words: primary education, ability to think creatively, personality development, educational institutions, intellectual creativity.

İnsanlar hər zaman qarşılarına çətinlik, mürəkkəblik və əhəmiyyətlik dərəcəsi müxtəlif olan məsələlər qoyur və onları həll etməyə çalışırlar. İnsanları heç vaxt yeniliklər, kəşflər etmək tələbatı tərk etmir. Məsələn: insan əməyini yüngülləşdirən texniki avadanlıqların, maşınların kəşfi, incəsənət əsərlərinin yaradılması və s. Əsrlər boyu kəşf etmək fəaliyyətinə yalnız istedadlı insanların hüquqları kimi baxılmış və bu isə az miqdarda insanların nəsibi olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafından aydın olur ki, cəmiyyətin daha çox yaradıcı insanlara ehtiyacı vardır. Nəşə yeni bir şey yaratmaq, kəşf etmək bacarığı özünəməxsus “incəsənətə” çevrilməlidir. Yeni məhsullar yaratmaq (intellektual, maddi, bədii-estetik), fərqli düşünmək, problem qoyub, onu həll etmək bacarıqları kimi bu “incəsənəti” - öyrənmək və öyrətmək mümkündür.

Təhsil təcrübəsində də ziddiyyətlər meydana çıxmışdır. Məlumdur ki, bir tərəfdən, elmin kəşf etdiyi və şagirdlər tərəfindən mənimsənilən biliklərin həcmi getdikcə sürətlə artır. Lakin digər tərəfdən fundamental elmi prinsiplərin, ideyaların və dərin ümumiləşdirmələrin sayı aşağı səviyyədə inkişaf edir. Bu iki haldan birincisi, müasir təhsil üçün çox böyük çətinliklər yaratsa da, ikinci hal isə əksinə, bu çətinliklərin səmərəli şəkildə aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Bəzi mütəxəssislər mövcud vəziyyətdən çıxış yolunu mənimsəniləcək materialların həcmnin azaldılmasında görür. Onların fikrincə, təlimdən kənar vaxtdan şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı məqsədilə səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər. Ona görə də, bilik və təfəkkürün ayrılmazlığına dair ümumi və vacib olan mövqe mübahisəsiz olaraq qalır. Yəni təfəkkür yalnız bilik əsasında inkişaf edə bilər, yaxud da bilik təfəkkürün

əsasında formalaşa bilər. Söhbət ondan gedir ki, bu ayrılmaz əlaqə ümumiyyətlə, şəxsiyyətin həqiqi psixi və əqli inkişafına kömək etməlidir.

Yeni təhsil standartları şagirdləri bilik ehtiyatları ilə silahlandırmaqla yanaşı, həm də onların təlim məkanının hüdudlarından kənara çıxmaq, tanış olmayan mühitdə ardıcıl mühakimə yürütmək, maneələrin aradan qaldırılması üçün alternativ həll yolları tapmaq bacarığı formalaşdırmasını da tələb edir. Yəni başqa sözlə əsas sərişələrin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Təlim zamanı roluna və yerinə görə təhlil olunan vacib sərişələrin əsas funksiyaları belə müəyyən olunmuşdur:

- ictimai həyata hazırlanacaq gənc nəsle sosial tələbatın olduğunu göstərmək;
- təlimdə şagirdin şəxsi ideyalarını reallaşdırmaq şərti və onun təhsildən tədric olunmasının aradan qaldırılması vasitəsi olmaq;
- bilik, bacarıq və vərdislərin məqsədyönlü, kompleks tətbiqi üçün ətraf aləmin real obyektlərini təqdim etmək;
- ətraf aləmin real obyektlərinə münasibətdə şagirdlərdə bacarıq və praktiki hazırlıqlar formalaşdırmaq üçün zəruri olan iş təcrübəsi təqdim etmək;
- müxtəlif tədris fənlərinin məzmununun tərkib hissəsinə çevrilmək;
- konkret məsələlərin həlli üçün nəzəri biliklərin praktikaya tətbiqinə imkan yaratmaq;
- keyfiyyətli şagird hazırlığının xüsusiyyətlərini əks etdirmək, kompleks şəxsi və sosial əhəmiyyətli təhsilləndirici nəzarətin təşkili vasitəsi kimi xidmət göstərmək.

Müstəqil surətdə bilik əldə etmək üçün şagirdlərdə yeni şeylər kəşf etmək bacarığı inkişaf etdirilməli və bu bacarıqlar bütün sahələrdə nailiyyət əldə etmək vasitəsinə, normaya çevrilməlidir. Müxtəlif fəaliyyət növləri zamanı yeni bir şey kəşf etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi şagirdlərdə təfəkkürün evrestik istiqamətinin formalaşması əsasında mümkündür.

Təlim nəinki şagirdləri real elmi biliklərlə zənginləşdirməlidir. O, həm də gələcək mütəxəssislərin təfəkkürünü sistemativ inkişaf etdirməlidir. Bu iş müasir tədrisin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Hərki dövrdə pedaqoji praktikaya geniş miqyasda şagird təfəkkürünü inkişaf etdirən yeni metodlar tətbiq edilməyə başlanılmışdır. A.V. Bruşlinskiy qeyd edir ki: “Təlim-müəllimin şagirdlərə mexaniki surətdə bilik ötürməsi prosesi deyildir. Bu, müəllimin rəhbərliyi altında şagird təfəkkürünün elə biliklər əsasında inkişaf etdirilməsidir ki, onun əsasında şagirdlər ictimai faydalı əmək prosesində iştirak edə bilsinlər”[2, s.102].

Keçən əsrin bəzi pedaqoqları (J.Piaje, L.Terstoun, N.Beyli) yaşlı insanların ətraf aləmi necə dərk etməsi, onu dəyərləndirməsi, mühakimələr yürütməsinin əsasən onun uşaqlıqda zehni strukturunun formalaşması ilə müəyyən olunması fikrindən çıxış edirdilər. Onların fikrincə, insanda intellektual inkişaf 6 yaşında üçdə birindən çox, 8 yaşında yarıdan çox, 12 yaşında isə dördü üçündən çox həyata keçmiş olur”[7, s.217]. Beləliklə də, 6-12 yaş dövrü insan həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və insanın bütün həyatı bu mübahisəli dövrdən asılıdır.

Ona görə də birinci sinifdən başlayaraq ümumi təhsil şəxsiyyətyönümlük prinsipinə, həyatda onun nəticələrinin əldə olunmasına, şagirdlərin mənimsədikləri bilik, bacarıq, vərdislərdən təcrübədə istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına əsaslanmalıdır.

Şagirdlərə idrak prosesinin priyomlarını aşıləyərəkən təlimin müxtəlif metod və üsullardan istifadə olunur.

Bir sıra metodki araşdırmaların (Q.V.Burmanskaya, X.M.Veklerova, M.V. Kralina, L.F.Obuxova, E.V.Filippova) gedişində görkəmli psixoloq P.Y.Qalperinin irəli sürdüyü əqli əməliyyatların mərhələli formalaşması nəzəriyyəsiəndən də istifadə olundu. Yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçıların fikrincə, maddi formada yeni əməliyyatlar mərhələsində təlimin

vasitələri real əşyalardan ibarət olmalıdır. Növbəti mərhələdə isə uşaqlar modelləşdirmə fəaliyyətini öyrənir və əyani modellərlə işləyirlər. Əyani modellərin əhəmiyyəti P.Y. Qalperinin, N.F. Talızının, N.Q. Salminanın tədqiqatlarında da vurğulanmışdır.

Tədqiqatın bir hissəsi idrak prosesinin ayrıca metodlarının formalaşmasına həsr edilmişdir. Tədqiqatçı A.Y. Savenkovun [10] fikrincə ümumiyyətlə, kiçik yaşlı şagirdlərə müqayisənin mürəkkəb növlərindən istifadə xarakterikdir. Kiçik məktəb yaş dövrü üçün müqayisə prosesi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: müqayisənin nəticələrini sözlə ifadə edə bilməmək, müqayisə zamanı lazımsız zahiri əlamətləri sadalamaq.

A.Y. Savenkov tədqiqatında zehni əməliyyatın inkişaf səviyyələrini də müəyyən etmişdir. Bu hazırlıq, elementar və ümumiləşdirici səviyyədir. Hazırlıq mərhələsində kiçik yaşlı məktəblilər “oxşar” və “fərqli” anlayışların mahiyyətini dəqiq anlama bilmirlər. Onlar əsasən əşyaların zahiri, lazımsız əlamətlərini ayırd edir və mexaniki olaraq bu zaman əlamətin axtarılmasının xaotik üsulundan istifadə edirlər. Kiçik yaşlı məktəblilərə müqayisənin elementar səviyyəsi daha xarakterikdir. Bu səviyyə zamanı şagirdlər əşyaları məzmun və mürəkkəbliyinə, zahiri və daxili, ümumi və fərqli xüsusiyyətlərinə görə müqayisə edirlər. Ən yüksək səviyyə isə ümumiləşdirici səviyyədir. Bu zaman şagird əşyaları əsas xüsusiyyətinə və müəyyən ardıcılıqlar üzrə müqayisə edir. Müqayisə etmək bacarığının formalaşdırılmasının ən səmərəli yolu isə sadəcə təlqin etməkdir [10, s.131-138]. Deməli, kiçik yaşlı məktəblilərdə müqayisə etmək bacarığı bu zehni əməliyyatdan istifadə etməyə onların xüsusi olaraq hazırlanması şərti kimi ən səmərəli şəkildə inkişaf etdirilir.

N.Z. Dyaçenkonun tədqiqat işi ikinci-yeddinci siniflərdə şagirdlərdə təfəkkür prosesinin inkişafının təsnifatına həsr edilmişdir. Bu araşdırmada müxtəlif fənləri öyrənərkən eyni əşya və hadisələrin mənsubiyyəti, yəni təsnifatı müəyyən edilir. N.Z. Dyaçenkoya görə təsnifat dörd məqamda aparıla bilər. Birinci, şagirdlər təhlil yolu ilə konkret obyekt və ya hadisənin əlamət və xüsusiyyətlərini öyrənirlər. İkinci, təhlil olunan obyekt və ya hadisənin aid edildiyi anlayışın ümumi, əsas xüsusiyyətləri səsləndirilir. Bundan sonra, müqayisə yolu ilə konkret obyektin və ümumi anlayışın eyni olan xüsusiyyətləri üzə çıxarılır, onların xarakteristikasındakı qeyri-əsas xüsusiyyətlər kənarlaşdırılır [4, s.112-116]. Nəhayət, deduktiv mülahizə yolu ilə obyekt və ya hadisə müvafiq cinsə və ya sinfə aid edilir (yəni, təsnif olunur). Bununla yanaşı şagirdin əqli fəaliyyətində təsnifatın dörd məqamı eyni vaxtda başa çatır.

Təsnifatın inkişafı təfəkkürün təhlil, sintez, müqayisə, deduksiya və s. kimi formalarının inkişafı ilə bağlıdır. Onun həyata keçirilməsi fərqliliyin və ümumiliyin mühüm xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və onlar arasında əlaqənin qurulması ilə bağlıdır. Hadisələr arasında əlaqələrin üzə çıxarılması, vacib əlamətlərin ayırd edilməsi, lazımsız əlamətlərin kənarlaşdırılması yalnız şagirdlərin ayrı-ayrı anlayışları mənimsəmələri üzrə işin təşkili üçün deyil, həm də bu anlayışların sistemləşdirilməsi üçün də vacibdir.

J. Verne təsnifat üçün tapşırıqların düzgün tərtib edilməsinin vacibliyini qeyd edir [3]. Uşaqlara çox zaman əşyaları əlamətinə görə qruplaşdırmaq tapşırılır. Məsələn, “əvvəlcə göy rəngdə, sonra isə qırmızı rəngdə olan əşyaları dəstləşdirin və s”. Bəzən də uşaqlara deskriptorla (deskriptor - ayrı-ayrı xassələr toplusu, xassə - deskriptor tərəfindən qəbul edilən qiymət) əlaqəli ekvivalentliyi verilmiş əşyaları qruplaşdırmaq tapşırılır. Məsələn, “eyni olan əşyaları bir yerə yığın” və yaxud da “bir-birinə uyğun gələn əşyaları qruplaşdırın”. Müxtəlif nöqtəyi nəzərdən bu təlimatlar ikimənalıdır.

Onlardan biri əşyalardan asılı olaraq bəzi təlimatların öz mənasını dəyişməsi ilə bağlıdır. İkinci baxış isə onunla izah olunur ki, bəzi təlimatlar əşyanın həm ümumi xassələrini, həm uyğun gələn xassələrinin axtarışına eyni dərəcədə sövq edir. Nəhayət

çoxmənalılığın mənbəyi tranzitivliyin olmaması ilə bağlıdır. Bu hal təsnifat zamanı mübahisələrin yaranmasına səbəb olur.

Obyektləri həqiqətən siniflərə ayırmağa imkan verən yeganə oxşarlıq ekvivalentlik əlaqəsidir.

Digər bir problem isə ondan irəli gəlir ki, qruplaşdırma tapşırıqlarında çox vaxt eyni bir sinfə (qrupa) aid olan eyni obyekt və ya şəkillərdən istifadə olunur. Dəqiq desək, əgər söhbət müxtəlif obyektlərdən gedərsə, o zaman kvaziidentik obyektindən danışmaq lazımdır. J.Verne kvaziidentikliyi ekvivalentliyin yuxarı sərhəddi (yüksək həddi) kimi müəyyən edir: obyektlər müxtəlifdir, lakin onların ümumi xassələri vardır. Hətta bu obyektlər bir-birlərini əvəz edə bilərlər.

Müxtəlif əşyaları qruplaşdırmaq üzrə tapşırıqlar kiçik yaşlı uşaqlar üçün çox vacibdir. Təsnifetmə fəaliyyəti yalnız eyni olan əşyaları qruplaşdırmağa dair tapşırıqların köməyi ilə tam inkişaf etdirilə bilər.

Fərqli əşyaları bir qrupa birləşdirməyi nəzərdə tutan tapşırıqlar uşağı əşyaların müxtəlif xüsusiyyətlərini təhlil etməyə, asılı və asılı olmayan xüsusiyyətlərin fərqi tapmağa, təsnifatı eyni vaxtda müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən nəzərdən keçirməyə sövq edir [3].

M.V. Kralina öz tədqiqatında altıyaşlı uşaqlar üçün analiz, sintez, müqayisə, təsnifat kimi üsulların əlçatan olduğunu göstərir. Onun fikrincə, altıyaşlı uşaqların təfəkkür üsullarını mənimsəməsi prosesi bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: təlim nəticəsində uşaqlar təfəkkür üsullarının müxtəlif formalarına yiyələnir, üsulların tətbiqi simvolik işarələrdən istifadənin vacib növlərinə yiyələnməyi nəzərdə tutur, inkişaf zamanı uşaqların oyun fəaliyyətindən istifadəsinin vacibliyi nəzərdə tutulur[5, s.91-95].

Bir çox tədqiqatlarda təfəkkür üsullarının öyrənilməsinin altı yaşlı uşaqların inkişafına, xüsusən də məntiqi təfəkkürünə təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqatçı L.F. Obuxova bildirir ki, P.Y. Qalperin nəzəriyyəsinə görə, uşaqlar ölçmə əməliyyatının planlı formalaşdırılması nəticəsində həcmə saxlanması prinsipinə yiyələnir və fiziki hadisələrin təhlilinin yeni elmi səviyyəsinə keçə bilərlər. Bu isə onlarda təfəkkürün inkişafının sübutudur [6, s.91-95]. S.A. Ladıvir isə təbiətşünaslıq materialları nümunəsi əsasında təsnifat üsullarının necə formalaşdığını göstərmiş və şagirdlərin təlim zamanı Piajenin bir çox məntiqi məsələlərinin həllində uğur qazandıqlarını vurğulamışdır [9].

Bir çox tədqiqatçıların (V.V. Davıdov, L.V. Zankov, N.A. Mençinski) araşdırmalarının nəticələri daha inamlı şəkildə göstərdi ki, uşaqların abstraksiya və ümumiləşdirmə bacarıqları əvvəllər nəzərdə tutululardan da zəngindir.

Pedaqoq və psixoloqlar arasında uşaqlarda öz fikrini sübut etmək bacarığının nə zaman meydana çıxması barəsində də fikir birliyi yoxdur. Bəzilərinin (P.P. Blonskiy, Ş.T. Tağıyev, T.Ə. Əliyeva, L.V. Cahangirova, T.Ə. Cəlilova) fikrincə bu bacarıqlar əsasən məktəb yaş dövründə yaranır. Prof. Ş.T. Tağıyev özünün riyaziyyatın tədrisi metodikası ixtisası üzrə olan namizədlik dissertasiyasında [1] müəyyən etmişdir ki, uşaqlarda öz fikrinin düzgünlüyünü əsaslandırmaq, aldıqları əqli nəticələrin doğruluğunu sübut etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını hətta I sinifdən başlayaraq həyata keçirmək olar. Digər müəlliflər isə (M.D. Qromov, M.N. Şardakov) bu bacarıqların yaranmasını 9-10 yaş dövrünə aid edirlər. Onların tədqiqat araşdırmaları göstərir ki, kiçikyaşlı məktəblilər xüsusi təşkil edilmiş təlim şəraitində şüurlu şəkildə fikirlərini əsaslandırmağın müxtəlif növlərini mənimsəyə bilərlər: münasibətlər əsasında və maqayisələr aparmaqla sübut etmək, deduktiv əqli nəticələr əsasında fikirlərini əsaslandırmaq və s. Lakin bu qaydada fikrini sübut etmək növləri çox bəsit olduğu kimi, onları tətbiq etmək dairəsi də məhduddur. J. Piaje isə bu bacarığın meydana gəlməsini yeniyetmələrin formal əməliyyatlar mərhələsinə keçid aldığı 12-14 yaşa aid edir. Bəzi tədqiqat işlərində isə təfəkkürün əsas məntiqi strukturunun formalaşması 5-11 yaş dövrünə

aid edilir (N.F. Talızina, N.Q. Salmına). Təfəkkürün strukturunun sonradan formalaşması böyük çətinliklərlə baş verir və əksər hallarda başa çatmamış qalır.

N.N. Poddyakovun fikrincə isə, uşağın şüurunu müəyyən şərait yaratmaqla işin nəticəsini əldə etmədən onu həyata keçirmə üsullarına yönəlməklə təfəkkürün daha mürəkkəb strukturunun yaranmasına kömək etmək olar [8, s.137]. Ehtimal olunur ki, zehni fəaliyyətin ümumiləşdirilmiş vasitələri və üsullarını mənimsəməyə ən həssas olan dövr 6-7 yaşdır. Məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda uşaqlarda vacib psixoloji dəyişikliklər baş verir ki, bu da məntiqi təfəkkürün elementlərinin formalaşmasına köməklik edir. Bu dövrdə istənilən uşaq sərbəst şəkildə hərəkət edir və öz nitqində müxtəlif ümumilik dərəcələrinə malik məhfumları ifadə edən sözlərdən istifadə edir. Lakin sözlərdən istifadə uşağın ümumi və xüsusi məhfumlar arasındakı əlaqəni başa düşməsi demək deyildir. Məntiqi təfəkkürün əsasında duran bu əlaqələr xüsusi təlim şəraiti olmadan məktəbəqədər dövrdə mənimsənilə bilməz.

Bütün aparılan tədqiqatlar müəllimlərin qarşısında müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı uşaqların təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi vəzifəsini qoyur. Lakin məsələnin belə ümumi şəkildə qoyuluşu sözsüz ki, kifayət etmir. Təfəkkürü istənilən üsulla inkişaf etdirmək olmaz. Bütün üsullar öz aralarında daxilən məntiqlə bağlı olduqlarına görə onlar yalnız müəyyən ardıcılıqla formalaşdırıla bilər.

Nəticə. Kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin əsas xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə bilavasitə müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin inteqrasiya olunmuş tədris və tədrisdənkənar fəaliyyətləri zamanı intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşdırılmasının struktur-funksional modeli hazırlanmış və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyətini bunda görmək olur ki, kiçikyaşlı məktəblilərin inteqrasiya olunmuş təlim və tədrisdənkənar fəaliyyətləri zamanı intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşdırılmasının metodik imkanlarından praktik müəllimlər və tədqiqatçılar faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Тағйев Ш.Т. I sinifdə riyaziyyatın tədrisi zamanı şagirdlərə aldıqları nəticələrin doğruluğunu əsaslandırmaq bacarıqlarının formalaşması problemi / p.e.ndissertasiyası / Ш.Т. Тағйев. – Bakı, 1982. – 156 s.
2. Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение: избранные психологически труды /А.В. Брушлинский. 2-е изд., испр.– М: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 408 с.
3. Вернье Ж. Ребенок, математика, реальность: проблемы преподавания математики в начальной школе /Ж. Вернье. – М.: Ин-т психологии РАН, 2018. – 284 с.
4. Дьяченко О.М. Развитие воображения дошкольника /О.М. Дьяченко. – М.: Психологический ин-т РАО, 2006. – 196 с.
5. Кралина М.В. Логика: для обучения детей в семье, детском саду и далее: учебное пособие для педагогов, воспитателей и родителей /М.В. Кралина. – Екатеринбург: У-Фактория, 2020. – 116 с.
6. Обухова Л.Ф. Возрастная психология: учебное пособие для студентов вузов /Л.Ф. Обухова. – 3-е изд. – М.: Педагогическое общество России, 2013. – 444 с.
7. Пиаже Ж. Психология интеллекта /Ж. Пиаже// Пиаже Ж. Избр. Произв. –М.: Международный. Пед. Академия, 2004. – 680 с.

8. Поддъяков Н.Н. Развитие мышления и умственное воспитание дошкольника /Н.Н. Поддъяков. – М.: Педагогика, 2015. – 200 с.
9. Психологические проблемы развития творческих способностей в условиях гуманизации образования: сб. науч. тр. /Международная академия гуманизации образования; отв. ред. Г.А. Берулава, И.Н. Семенов. – М.: Российское психологическое общество, 2005. – 84 с.
10. Савенков А.И. Методика исследовательского обучения младших школьников: учебно-методический комплект /А.И. Савенков. – 2-е изд., испр. и доп. – Самара: Учебная литература. 2017. – 204 с.

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ТВОРЧЕСТВА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Гаджиева Ламия Ильгар кызы

Резюме

Исследования показали, что, создавая определенные условия и направляя мышление ребенка с получения результата работы на способы его реализации, можно добиться формирования более сложной структуры мышления. Наиболее чувствительным периодом для овладения обобщенными средствами и способами умственной деятельности является возраст 6-7 лет. В конце дошкольного периода у детей происходят важные психологические изменения, которые способствуют формированию элементов логического мышления. В этот период любой ребенок действует свободно и использует в своей речи слова, выражающие понятия разной степени общности. Однако использование слов не означает, что ребенок понимает взаимосвязь общих и специальных понятий. Эти взаимосвязи, составляющие основу логического мышления, не могут быть освоены в дошкольном возрасте без специальных образовательных условий.

FEATURES OF INTELLECTUAL CREATIVITY OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Hajiyeva Lamiya Ilgar

Summary

Research has shown that by creating certain conditions and directing the child's thinking from obtaining the result of work to the methods of its implementation, it is possible to achieve the formation of a more complex structure of thinking. The most sensitive period for mastering generalized means and methods of mental activity is the age of 6-7 years. At the end of the preschool period, children undergo important psychological changes that contribute to the formation of elements of logical thinking. During this period, any child acts freely and uses words in his speech that express concepts of varying degrees of generality. However, the use of words does not mean that the child understands the relationship between general and special concepts. These relationships, which form the basis of logical thinking, cannot be mastered in preschool age without special educational conditions.

*Rəyçi: pedaqogika elmləri doktoru, prof. Ş.T. Tağıyev
Ümumi Pedaqogika kafedrasının 05.06.2025, protokol №15.
Daxil olma tarixi 20 iyun 2025-ci il*

UOT: 53.

FİZİKA MÜƏLLİMLƏRİNİN PEDAQOJİ HAZIRLIĞINDA İNNOVATİV TƏLİM METODLARI VƏ TEXNOLOGİYALAR: İMKANLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

p.ü.e.d. Orucov Vidadi Ömər oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
vidadi_orucov@mail.ru
Aytən Kərimova Elxan qızı
Naxçıvan Dövlət Universiteti, doktorant
aytenkerimova567@gmail.com

Xülasə: *Bu məqalədə fizika müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyətə hazırlanmasında innovativ təlim metodları və texnologiyaların tətbiq imkanları və perspektivləri təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi fizika fənninin tədrisində 21-ci əsr bacarıqlarının inteqrasiyası, müəllimlərin rəqəmsal və metodik hazırlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, eləcə də innovativ təlim vasitələrinin pedaqoji hazırlıqda rolu və əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsidir. Mövcud vəziyyətin təhlili əsasında rəqəmsal texnologiyalar və oyun əsaslı öyrənmə resurslarının müəllim hazırlığında istifadəsi araşdırılır. Məqalədə, həmçinin, beynəlxalq təcrübə fonunda Azərbaycan təhsil sistemindəki mövcud çətinliklər və inkişaf ehtiyacları nəzərdən keçirilir. Təqdim olunan nəticə və tövsiyələr fizika müəllimlərinin müasir pedaqoji fəaliyyətə uyğun sərişələrinin inkişafına və tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.*

Açar sözlər: Fizika müəllimləri, innovativ təlim metodları, 21-ci əsr bacarıqları, rəqəmsal pedaqogika, müasir texnologiyalar.

Keywords: Physics teachers, innovative teaching methods, 21st-century skills, digital pedagogy, modern technologies.

Ключевые слова: Учителя физики, инновационные методы обучения, навыки XXI века, цифровая педагогика, современные технологии.

21-ci əsrdə təhsil sistemi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çox köklü və sürətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklərin əsasını və sürətliliyini isə innovativ təlim metodları və texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası təşkil edir. Ənənəvi müəllim yönümlü və mətn əsaslı tədris modellərinin yerini sürətlə şagird mərkəzli, interaktiv və texnologiya dəstəklili yanaşmalar almaqdadır. Bu transformasiyanın başlıca səbəbləri sırasında qloballaşma, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı, informasiyanın əlçatanlığının artması və əmək bazarının dinamik tələbləri xüsusi yer tutur. “20-ci əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəllərində təhsilin inkişafını xarakterizə edən əsas innovativ tendensiya ondan ibarətdir ki, sənaye cəmiyyəti yerini informasiya cəmiyyətinə verir.” [1] Müasir cəmiyyətin ehtiyac duyduğu yaradıcı, tənqidi düşünən və çevik bacarıqlara malik insan kapitalının formalaşdırılması, məhz bu innovativ yanaşmaların təhsil sistemində tətbiqini daha da zəruri edir.

Respublikamızda milli təhsil sisteminin inkişafında innovativ təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma, müəllim hazırlığında da əsas istiqamətlərdən biri kimi qəbul olumuşdur. Xüsusilə fizika müəllimlərinin pedaqoji hazırlığı sahəsində, müasir təlim metodlarına yiyələnmək, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirən, tədqiqat yönümlü və interaktiv yanaşmaları tətbiq edə bilmək bacarığının formalaşdırılması mühüm rol oynayır.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda da bu məqam açıq şəkildə vurğulanır. Strategiyada qeyd edilir ki, “Təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin

məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən, yüksək nüfuza malik təhsilverənin formalaşdırılması” [2] vacib vəzifələrdəndir. Bu yanaşma, fizika fənninin tədrisində müasir pedaqoji və texnoloji vasitələrin səmərəli istifadəsini, müəllimlərin yalnız bilik verən kimi deyil, eyni zamanda düşünən, yönləndən təhsilverən kimi formalaşmasını zəruri edir.

Müasir dövrdə təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də qloballaşan və daim dəyişən dünyaya uyğun, sosial yönümlü insan kapitalının formalaşdırılmasıdır. Artıq yalnız faktoloji biliklərə sahib olmaq yetərli deyil. Cəmiyyətin inkişafı üçün yaradıcı düşünən, çevik qərarlar qəbul edən, informasiyanı effektiv şəkildə emal edə bilən, əməkdaşlığa açıq və yeni biliklərə adaptasiya qabiliyyəti yüksək olan fərdlər yetişdirilməlidir. Bu tendensiya həm ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında, həm də qabaqcıl təhsil islahatlarında öz əksini tapır.

Eyni zamanda, informasiyanın sürətli istehsalı və paylaşıldığı informasiya əsrində, süni intellekt texnologiyalarının gündən-günə inkişaf etdiyi dövrdə, şagirdlərin öyrənmə tərzində köklü şəkildə dəyişməkdədir. Artıq şagirdlər yalnız dərsliklərlə deyil, rəqəmsal platformalar, interaktiv videolar, simulyasiyalar, onlayn laboratoriyalar və sosial media vasitəsilə də bilik əldə edirlər. Bu reallıq təlim metodlarının da müasir rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırılmasını və rəqəmsal bacarıqları dəstəkləyən şəkildə yenidən qurulmasını zəruri edir.

İnformasiya əsrində şagirdlərin düzgün istiqamətləndirilməsi və onlarda məqsədyönlü motivasiya və diqqətinin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi təlim modelləri bəzən passiv öyrənmə vərdisləri formalaşdırır və maraq səviyyəsini aşağı salır. Halbuki innovativ təlim yanaşmaları öyrənməyə fəal cəlb etmə, marağın artırılması və yaradıcı öyrənmə mühitinin yaradılması baxımından mühüm üstünlüklər təqdim edir. İnnovativ təlim metodları ənənəvi təhsilin çərçivəsindən kənara çıxan müasir yanaşmalardır. Bu metodlar yeni texnologiyaları, ideyaları və konsepsiyaları əhatə edir və tənqidi düşüncə, yaradıcılıq bacarıqları, komanda ilə işləmək və özünü reallaşdırmaq kimi qabiliyyətlərin inkişafına töhfə verir.

Bütün dünyanı əhatə edən COVID-19 pandemiyası göstərdi ki, təhsilin fasiləsizliyini və çevikliyini təmin etmək üçün innovativ texnologiyaların və rəqəmsal resursların tədris prosesinə inteqrasiyası artıq alternativ deyil, zərurətdir. Kam Cheong Li, Billy T. M. Wong və Hon Tung Chan 2017–2022-ci illər ərzində, xüsusilə COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq, Scopus bazasından seçilmiş 247 elmi məqaləni təhlil edərək, distant təhsildə tətbiq olunan dörd əsas innovativ yanaşmanı müəyyən etmişlər. “Bu yanaşmalar aşağıdakılardır: **tədris texnologiyaları, tədris metodları, tədris proqramları və qiymətləndirmə fəaliyyətləri.**”[3] Bu dövr bir daha sübut etdi ki, texnologiya əsaslı təlim modelləri dəyişkən və qeyri-müəyyən şəraitlərdə belə təhsilin davamlılığını təmin edə bilər.

Azərbaycanda da digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, rəqəmsal texnologiyalar, o cümlədən süni intellekt texnologiyaları ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında, eləcə də global rəqabət mühitində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası” qəbul edilmişdir. Strategiyada gözlənilən nəticə və nəticə indikatorları sırasında “akademik və praktiki səviyyədə süni intellekt və data elminə dair biliklərin artırılması və müvafiq təhsil proqramlarının genişləndirilməsi” [4] mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Bu kontekstdə fizika müəllimlərinin pedaqoji hazırlığı da yeni çağırışlara cavab verməli, rəqəmsal savadlılıq və süni intellekt kimi aktual sahələr üzrə bilik və bacarıqlarla zənginləşdirilməlidir. Fizika fənni, təbiət qanunlarının riyazi və texnoloji əsaslarını öyrətdiyi üçün, süni intellekt və data elmi (xüsusilə öyrənmə davranışlarının analizi) kimi sahələrlə bilavasitə əlaqəlidir. Müasir fizika müəllimi artıq yalnız fənn biliklərini çatdıran deyil, eyni zamanda şagirdlərə 21-ci əsr bacarıqlarını-analitik düşüncə, informasiya təhlili və

texnologiyadan düzgün istifadə vərdişlərini aşılaman təhsilverən olmalıdır. "Təhsildə diversifikasiya tendensiyaları və innovativ proseslərlə bağlı olaraq müəllimlərin, tərbiyəçilərin və təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin funksiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşməsi pedaqoji ali təhsil müəssisələrini diaqnostik və texnoloji mexanizmlərə yiyələnmiş tədqiqatçı-müəllimlərin hazırlanmasına ciddi şəkildə təşviq edir." [5]

İndiki dövrdə fizika müəllimlərinin pedaqoji hazırlığında süni intellektə dair ilkin biliklərə yer verilməsi, təlim prosesində rəqəmsal vasitələrdən istifadə imkanlarının artırılması və integrativ tədris metodlarının tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. Belə yanaşma yalnız şagirdlərin marağını və motivasiyasını gücləndirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda innovativ təlim metodları və texnologiyalar vasitəsilə onların təlimə aktiv cəlb olunmasını, yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarıqlarının formalaşdırılmasını, eləcə də gələcəyin əmək bazarına daha dolğun şəkildə hazırlanmasını təmin edir.

Araşdırmamızın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, ənənəvi və innovativ təlim metodlarının vəhdəti fizika təliminə yeni xüsusiyyətlər qazandıra və nəticədə yeni sosial-iqtisadi sistemin tələblərinə cavab verən nəticələrin əldə olunmasını təmin edə bilər. Bu baxımdan, fizika müəllimlərinin pedaqoji hazırlığında həm klassik təlim prinsiplərinə əsaslanan elmi biliklərin dərinlən mənimsədilməsi, həm də rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, layihə əsaslı və problem yönümlü öyrənmə kimi innovativ yanaşmaların tətbiqi zəruri hesab olunur. Belə bir yanaşma, müəllimlərin dəyişən təhsil mühitinə uyğun çevik və müasir bacarıqlarla təchiz olunmasını təmin edir və şagirdlərin gələcək əmək bazarına uğurla inteqrasiyasına şərait yaradır.

Innovativ təlim metodları və texnologiyalar bu gün yalnız texniki yeniliklər kimi deyil, həm də pedaqoji yanaşmaların əsaslı şəkildə yenidən qurulması kimi qiymətləndirilir. Bu dəyişikliklər təhsilin məqsəd və məzmununa, eyni zamanda onun təşkilati və metodoloji əsaslarına əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir. Müasir dövrdə elm və təhsilin inkişafına önəm verən beynəlxalq təşkilatlar və inkişaf etmiş ölkələr, innovativ təlim yanaşmalarını 21-ci əsr üçün zəruri olan bilik və bacarıqların formalaşdırılmasının əsas vasitəsi kimi dəyərləndirirlər. Dünyada müasir təhsilin prioritet istiqamətləri arasında aşağıdakı bacarıqlar xüsusi vurğulanır:

- Tənqidi və analitik düşünmə;
- Problemlərin yaradıcı şəkildə həlli;
- Rəqəmsal savadlılıq və texnologiyadan səmərəli istifadə;
- Əməkdaşlıq və effektiv ünsiyyət;
- Müstəqil öyrənmə və özünüidarə bacarığı.

Bu bacarıqlar yalnız akademik nailiyyət üçün deyil, eyni zamanda dəyişən və mürəkkəb sosial-iqtisadi mühitdə uğurla fəaliyyət göstərə bilmək üçün də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan təhsil sistemində də bu istiqamətdə ciddi addımlar atılmaqdadır. Yeni təhsil kurikulumu, STEAM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət və Riyaziyyat) təşəbbüsləri, rəqəmsal öyrənmə platformalarının tətbiqi və müəllimlərin davamlı peşəkar inkişaf proqramları bu baxımdan xüsusi önəm kəsb edir. Xüsusilə fizika kimi təbiət elmlərində innovativ metodların tətbiqi, yalnız nəzəri biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmayaraq, şagirdlərin təcrübə aparmaq, tədqiqat aparmaq və tətbiq etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə də şərait yaradır.

Laborator mühitdə müşahidə, ölçmə və nəticə çıxarma kimi fəaliyyətlər şagirdlərin həm yaradıcı potensialını gücləndirir, həm də elmi biliklərin real həyatla əlaqələndirilməsini təmin edir. Bu isə təhsilin daha funksional və həyatla əlaqəli olmasına töhfə verir.

İnnovativ təlim metodları və texnologiyaların tətbiqi imkanları. Fizika müəllimlərinin 21-ci əsr bacarıqlarına uyğun pedaqoji fəaliyyətə hazırlanmasında innovativ

təlim metodları və texnologiyaları mühüm rol oynayırlar. **Innovativ təlim metodları** şagirdlərin təlim prosesində fəallığını, yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarıqlarını təşviq edən, müasir texnologiya və yanaşmalara əsaslanan dinamik təlim üsulu, yanaşmasıdır. Bu metodlar təhsil sahəsində davamlı olaraq baş verən yeniliklər, yeni metodoloji yanaşmalar və texnoloji inkişaf, təlim prosesinin daha səmərəli, interaktiv və şagirdmərkəzli şəkildə təşkilinə geniş imkanlar yaradırlar. Bu cür yanaşmalar, eyni zamanda təlimin məzmun və formasının müasir təhsil tələblərinə uyğunlaşdırılmasına xidmət edir.

Müasir texnologiyaların və innovativ təlim metodlarının tətbiqi yalnız fizika biliklərinin daha dərinlən mənimsənilməsinə təmin etmir, həm də şagirdlərin tənqidi və analitik düşünmə, yaradıcı yanaşma, əməkdaşlıq və problem həll etmə kimi 21-ci əsrin əsas bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Bu metodlar sayəsində fizika dərsləri sadəcə nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bu biliklərin real həyatla əlaqələndirilməsi və praktik tətbiqi bacarığı formalaşdırılır.

Beləliklə, fizika fənninin tədrisində innovativ yanaşmaların tətbiqi həm müəllimlərin peşəkar fəaliyyətini zənginləşdirir, həm də şagirdlərin dərse marağını və iştirakını artırır. Aşağıda fizika təlimində tətbiq edilə biləcək əsas innovativ metodlar və onların texnoloji dəstək imkanları təqdim olunur:

Layihə əsaslı öyrənmə müasir təhsildə şagird mərkəzli yanaşmaların ön sıralarında yer alan, təhsilalanların real həyatda qarşılaşa biləcəyi problemlərin öyrənmə prosesinə inteqrasiyasını təmin edən effektiv bir təlim modelidir. Bu yanaşma şagirdlərin yalnız nəzəri biliklərini deyil, eyni zamanda praktik bacarıqlarını, tədqiqat və təqbiqetmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəlmişdir.

Layihə əsaslı öyrənmənin fəlsəfi və pedaqoji əsasları XX əsrin əvvəllərinə, amerikalı filosof və pedaqoq Con Dyuinin (John Dewey) təcrübəyə əsaslanan təlim yanaşmasına söykənir. Dyuinin fikrincə, təlim prosesi şagirdin aktiv iştirakı ilə baş verməli, real və mənalı təcrübələr üzərində qurulmalıdır. 1960-cı illərdən başlayaraq bu yanaşma müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərində fərqli formalarda tətbiq olunmağa başlamış, 21-ci əsrdə isə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə onun tətbiq olunma sahələri daha da genişlənməmiş və pedaqoji tədqiqatların əsas mərkəzinə çevrilmişdir.

Fizika təbiət hadisələrinin və qanunlarının öyrənilməsi ilə məşğul olan bir elm sahəsi olaraq layihə əsaslı öyrənmə üçün xüsusilə əlverişli zəmin yaradır. Bu metod fiziki anlayışların daha dərinlən mənimsənilməsinə, abstrakt biliklərin konkret situasiyalarda tətbiqinə və praktiki təcrübə ilə öyrənilməsinə imkan verir. Şagirdlər bu model vasitəsilə motivasiya qazanır, nəzəri biliklərini praktikada sınaqdan keçirir və təbiət hadisələri üzərində daha dərinlən düşünməyə təşviq olunurlar. Fizika dərslərində layihə əsaslı öyrənmənin tətbiq oluna biləcəyi əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

Real dünya problemlərinin həlli: Məsələn, şagirdlərə məktəbdə və ya evdə elektrik enerjisi sərfiyyatını təhlil etmək, enerji səmərəliliyi ilə bağlı alternativ həllər irəli sürmək və ya ətraf mühitin qorunmasına dair elmi əsaslandırılmış layihələr hazırlamaq tapşırıla bilər.

Texnologiyadan istifadə: Arduino və Raspberry Pi kimi mikrokontrollerlərdən istifadə etməklə müxtəlif sensor sistemləri (temperatur, işıq, rütubət və s.) qurmaq şagirdlərə həm fiziki prinsipləri öyrənmək, həm də texnoloji bacarıqlar qazanmaq imkanı verir.

Eksperiment və müşahidə: Yağışın sürətinin hesablanması, sürtünmə qüvvəsinin müxtəlif səthlərdə müqayisəsi, rüzgar enerjisinin ölçülməsi kimi sadə eksperimentlər vasitəsilə fiziki qanunların real həyatda tətbiqi mümkün olur.

Simulyasiya və modelləşdirmə: PhET kimi simulyasiya platformaları vasitəsilə planetlərin hərəkətinin modelləşdirilməsi, elektrik və maqnit sahələrinin vizual təsviri kimi mürəkkəb anlayışların interaktiv şəkildə öyrədilməsi təmin edilir.

Multidissiplinar yanaşma: Fizika layihələrinə riyaziyyat, informatika, kimya, biologiya və hətta incəsənət elementlərinin inteqrasiyası ilə STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Math) əsaslı öyrənmə mühiti yaradılır.

Layihə əsaslı öyrənmə, fizika fənninin daha maraqlı və mənalı şəkildə tədrisinə şərait yaratmaqla yanaşı, şagirdlərdə tənqidi düşünmə, əməkdaşlıq, yaradıcı problem həll etmə və müstəqil öyrənmə kimi bacarıqların inkişafına da mühüm töhfə verir. Bu modeldə müəllim yalnız bilik verən deyil, eyni zamanda öyrənmə prosesinə rəhbərlik edən, istiqamət göstərən və şagirdin təcrübəsini zənginləşdirən bir bələdçi funksiyasını daşıyır.

Nəticə və tövsiyələr

1. Fizika müəllimlərinin innovativ metodlara və texnoloji alətlərə bələdliyi onların dərslər keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən dövlət və özəl qurumlar tərəfindən müntəzəm və praktik yönümlü təlimlər təşkil olunmalı, müəllimlərin rəqəmsal pedaqogika, süni intellekt alətləri, layihə əsaslı öyrənmə və STEAM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət, Riyaziyyat) inteqrasiyası üzrə bacarıqları gücləndirilməlidir. Bu təlimlər həm üzbəüz, həm də distant formatda keçirilməli, nəticələr qiymətləndirilməklə müəllimlərin real inkişafı izlənilməlidir.

2. Müasir dövrün tələblərinə cavab verən kurikulumlar hazırlanmalı, xüsusilə fizika dərsləkləri və proqramları süni intellekt, alternativ enerji, nanotexnologiya, kosmik tədqiqatlar kimi aktual mövzuları əhatə etməlidir. Kurikulumlarda yalnız bilik deyil, bacarıqların formalaşdırılması, tədqiqat və yaradıcı düşüncə meyarları da nəzərə alınmalıdır. Bu istiqamətdə STEM yanaşması geniş tətbiq edilməli, fənlərarası inteqrasiyaya üstünlük verilməlidir.

3. AI texnologiyalarının təhsildə tətbiqi zamanı müəllim və şagirdlər üçün etik prinsiplər müəyyən olunmalıdır. Bunlara şəxsi məlumatların qorunması, AI alətlərindən düzgün istifadə bacarığının formalaşdırılması, müəllim-şagird münasibətində insan amilinin qorunması və texnologiyanın köməkçi vasitə kimi dəyərləndirilməsi daxildir. Etik maarifləndirmə sessiyaları və normativ sənədlər hazırlanmalı, bu texnologiyalardan sui-istifadə hallarının qarşısı alınmalıdır.

4. Rəqəmsal transformasiya üçün hər bir məktəbdə kompüter, planşet, interaktiv lövhə və stabil internet bağlantısı təmin olunmalıdır. Kənd və rayon məktəblərində texnoloji bərabərsizliyin aradan qaldırılması məqsədilə xüsusi proqramlar həyata keçirilməli, bərabər texnoloji imkanlar yaradılmalıdır. Eyni zamanda müəllimlər və şagirdlər bu resurslardan səmərəli istifadə etməyi öyrənməlidirlər.

21-ci əsrdə təhsilin transformasiyası yalnız informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə deyil, həm də cəmiyyətin dəyişən tələbləri, əmək bazarının çağırışları və şagirdlərin fərdi ehtiyacları ilə müəyyən olunur. Bu dövrdə təhsilin əsas məqsədi yalnız bilik ötürmək deyil, həm də yaradıcı, tənqidi düşünən, texnologiyadan effektiv istifadə edə bilən və çevik adaptasiya qabiliyyətinə malik fərdlər yetişdirməkdir.

İnnovativ təlim metodlarının tətbiqi – layihə əsaslı öyrənmə, tədqiqat yönümlü yanaşmalar və rəqəmsal vasitələrin istifadəsi – şagirdlərin dərslər prosesində aktiv iştirakını təmin edir və onların öyrənməyə marağını artırır. Bu, xüsusilə təbiət elmlərində, o cümlədən fizika fənnində praktiki bacarıqların formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

Fizika müəllimlərinin pedaqoji hazırlığının gücləndirilməsi və müasir texnologiyalarla işləmə bacarıqlarının inkişafı, tədrisin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərən əsas faktorlardandır. Süni intellektin təhsilə inteqrasiyası isə müəllim-şagird münasibətlərində yeni bir mərhələnin əsasını qoyaraq, fərdi yanaşma imkanlarını genişləndirir və tədris prosesinin fərdiləşdirilməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, təhsilin müasir çağırışlara cavab verə bilməsi üçün yalnız texnologiyaların tətbiqi deyil, həm də müəllim hazırlığı, metodoloji yeniliklər və pedaqoji yanaşmaların transformasiyası zəruridir. Bu dəyişikliklər gələcək nəsillərin daha çevik, düşünən və müstəqil qərar verə bilən vətəndaşlar kimi formalaşmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. <https://www.dissercat.com/content/teoriya-i-praktika-innovatsionnoi-podgotovki-uchitelya-v-sisteme-vysshego-pedagogicheskogo-o>
2. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli sərəncamı
3. Li, K. C., Wong, B. T. M., & Chan, H. T. (2023). *Teaching and learning innovations for distance learning in the digital era: A literature review*. *Frontiers in Education*, 8, 1198034. <https://doi.org/10.3389/educ.2023.1198034>
4. “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 19 mart tarixli 530 nömrəli Sərəncamı
5. <https://www.dissercat.com/content/pedagogicheskaya-gotovnost-uchitelya-issledovatelya-k-diaagnostiko-tehnologicheskoi-deyateln>

INNOVATIVE TEACHING METHODS AND TECHNOLOGIES IN THE PEDAGOGICAL TRAINING OF PHYSICS TEACHERS: OPPORTUNITIES AND PERSPECTIVE

Orucov Vidadi Omar, Karimova Aytan Elxan

Summary

This article analyzes the possibilities and prospects of applying innovative teaching methods and modern technologies in the pedagogical training of physics teachers. The main objective of the study is to explore the integration of 21st-century skills into physics education, assess teachers' digital and methodological competencies, and determine the role and significance of innovative instructional tools in teacher preparation. Based on the analysis of the current situation, the use of digital technologies and game-based learning resources in teacher training is examined. The article also reviews the challenges and development needs within the Azerbaijani education system in the context of international experience. The findings and recommendations presented aim to support the development of competencies aligned with modern pedagogical activities and enhance the overall quality of teaching among physics teachers.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ И ТЕХНОЛОГИИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Оруджев Видади Омар оглы, Керимова Айтан Ельхан кызы

Резюме

В данной статье анализируются возможности и перспективы применения инновационных методов обучения и современных технологий в процессе педагогической подготовки учителей физики. Основная цель исследования — интеграция навыков XXI века в преподавание физики, оценка цифровых и методических компетенций учителей, а также определение роли и значения инновационных учебных средств в процессе профессиональной подготовки. На основе

анализа текущей ситуации рассматривается использование цифровых технологий и игровых обучающих ресурсов в подготовке педагогов. В статье также рассматриваются проблемы и потребности в развитии системы образования Азербайджана на фоне международного опыта. Представленные выводы и рекомендации направлены на развитие компетенций, соответствующих современным педагогическим требованиям, и повышение качества преподавания физики.

*Rəyçi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru Orucov Vidadi Ömər oğlu
Ümumi və nəzəri fizika kafedrasının 04 iyun 2025-ci il tarixli iclasın 12 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 12 iyun 2025-ci il*

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:80.

**ЭКСПРЕССИЯ, ОБРАЗНОСТЬ И ОЦЕНОЧНОСТЬ КАК БАЗОВЫЕ
КАТЕГОРИИ ЭМОТИВНОГО ПРОСТРАНСТВА
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА**

f.ü.f.d.Abbasova Ulviyyə Vaqif qızı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Аннотация: *Статья посвящена анализу категорий образности, экспрессии, оценочности и интенсивности как определяющих характеристик эмотивного пространства художественных текстов. Исследование базируется на антропоцентрическом подходе, в рамках которого особое внимание уделяется роли эмоций и субъективных оценок в организации текста. В статье обосновано, что эмотивная составляющая художественного текста формируется через взаимодействие указанных категорий, каждая из которых обладает собственной семантической спецификой, но одновременно тесно связана с другими. Особое внимание уделяется иерархии данных категорий, роли оценочности как базовой и связи экспрессии с коннотативным содержанием. Анализ подтверждает, что экспрессивные элементы художественного текста обеспечивают его эмоциональную насыщенность, усиливают прагматическое воздействие на реципиента и отражают как индивидуальное, так и коллективное восприятие действительности.*

Ключевые слова: экспрессия, образность, оценочность, интенсивность, эмотивное пространство, художественный текст, антропоцентризм.

Açar sözlər: ekspressiya, obrazlılıq, qiymətləndirmə, intensivlik, emosionallıq sahəsi, bədii mətn, antroposentrizm.

Keywords: expression, imagery, evaluation, intensity, emotive space, literary text, anthropocentrism.

Введение. В современной лингвистике различают такие категории художественных текстов, которые являются носителями субъективного и объективного начал. Это персонаж и автор, практически во всех случаях занимающие одно из главенствующих положений в художественных произведениях. Тем самым обеспечивается абсолютная антропоцентричность художественного текста. Это имеет определённое значение как для автора сочинений, так и исследователей, подвергающих тот или иной текст лингвистическому анализу. Такого рода анализ прежде всего пролонгирован антропоцентрическим подходом к языку, который позволяет рельефнее рассматривать социальные и личностные стороны в деятельности говорящих. Представляется важным также отметить, что данный подход объединяет два главных направления в языкознании – прагматическое и коммуникативное.

Антропоцентрическому подходу, или парадигме, уделяли внимание многие учёные разных времён. Первые исследования в этой области были проведены ещё В. фон Гумбольдтом и Э. Бенвенистом, затем подход освещён в некоторых трудах акад. В. Виноградова. К примеру, веское слово сказали современные лингвисты А.В. Кравченко и Ю.С. Степанов. Первый утверждал, что «язык, как человеческое установление, не может быть объяснен и понят вне связей с их создателями и пользователями» [3,79-80]. Второй уточнял: «Язык любой группы словно соткан по человеческим меркам. Потому и современная лингвистика, безусловно, будет опираться на науку о языках в человеке и, напротив, о людях – в языке» [6,101-102].

Итак, ясно, что суть антропоцентризма в современной лингвистике – в изучении научных объектов по их заглавной роли и назначению для людей, их жизнедеятельности, функциям и т.д. Иными словами, человек – это точка отсчёта анализа определённых явлений, в которые он непосредственно вовлечен. Но если это так, то во главу угла в первую очередь должны быть поставлены не столько сами социальные мотивы, сколько чувства и эмоции людей. Без них в буквальном смысле слова не обойтись автору произведений. Это хотя и фоновая, но необходимая дополнительная информация. Особенно если исследователь ставит перед собой задачу отыскать в предлагаемых для разбора сочинениях соответствующую эмотивную лексику. Таким образом, одним из организующих центров художественных текстов должна явиться эмотивная, конкретнее, эмоционально-функциональная составляющая или скажем другими словами – доминанта. Такая смысловая «доминанта» организует синтаксис, морфологию, семантику и даже стиль художественных текстов.

Под такой эмоционально-функциональной составляющей понимают прежде всего когнитивные и эмотивные эталоны, характерные для определённого типа личностей. Они служат базой метонимизации, метафоризации или вербализации фрагментов мироздания в художественных текстах. Очевидно, что такие эталоны должны иметь некоторый набор (или конгломерат) признаков, которые обеспечивают эмотивное пространство текстов. Считаем, что их нагляднее всего интерпретировать с помощью установления таких категорий, как образность, экспрессия, оценочность и интенсивность. К их функциям в текстах и приступим в настоящей статье.

Методология исследования. Прежде всего подчеркнём факт обобщающего значения: анализ любого текста (научного, документального или художественного) схематично являет собой переходы от материальных пространств линейной структуры к абстрактным и нелинейным пространствам. Это две полярные точки зрения на лингвистический анализ, соответственно отображающие разные пространственно-временные модели. Вместе с тем, как указывает видный современный лингвист В. Лукин, их объединяет несколько признаков. Во-первых, «принцип «денотата пространства», во-вторых, его тесная связь с архетипами национальной культуры, в-третьих, его сугубо эмоциональная сфера» [4,192]. К сожалению, В.А. Лукин в своей работе не конкретизирует искомое понятие, однако, ключевое выражение «эмоциональная сфера», безусловно, наталкивает нас на мысль об эмотивном пространстве текста. Денотат же – это один из важных признаков, маркеров, или индикаторов текста. В.А. Лукин верно считает, что эти индикаторы могут свидетельствовать как о положительной, так и отрицательной оценке эмотивности художественных текстов.

Лингвистический подход к проблеме полярных по своим значениям оценок, по мнению некоторых современных русских, азербайджанских и европейских учёных, нередко базируется на логико-философских концепциях. Но подмечено, что собственно лингвистический разбор имеет специфические особенности. Это тем более ярче выражается, если речь идёт о логико- философской категории разных оценок в двух или нескольких языках, так как в них отражаются избирательные способы включения (или подключения) оценочных элементов в семантические системы родственных либо неродственных языков.

Результаты исследования. Необходимо указать, что текстовая эмотивная семантика – в современной лингвистике понятие широкое. Оно и включает в себя вышеуказанные категории образности, как экспрессия, оценочность, интенсивность, интенциональность и некоторые другие. И все они при этом тесно связаны с

эмотивностью. Поэтому, прежде чем приступить непосредственно к выяснению вопроса, заявленного в настоящей статье, считаем целесообразным первоначально установить соотношение между данными категориями. Хотя названное обладает многими общими признаками и точками соприкосновения, тем не менее их следует, некоторым образом, дифференцировать.

А именно, укажем на тот факт, что лексико-семантические категории оценочности, интенсивности и эмотивности рассматриваются современными лингвистами, как правило, в рамках экспрессии (или экспрессивности), которая выступает как своего рода «супер-категория». Учёные нередко именуют её так прежде всего по той причине, что экспрессия, как считает, к примеру, Н. Лукьянова, способна в максимальной степени обобщать различные аспекты познавательной, аксиологической и психической деятельности человека, главным образом проявленные в акте номинации. Это и есть её первоочередная функция» [5, с.17-18].

Это обусловлено тем, что в семантике практически любого экспрессивного слова все указанные свойства взаимодействуют между собой. Они тем самым формируют коннотативное содержание слова и, обуславливая его «не нейтральность», служат основанием для положительной или отрицательной оценки. В то же время данные семантические категории могут рассматриваться и относительно самостоятельно, к примеру, вне контекста и независимо от единства их языковой реализации в значении экспрессивного слова и общности семантической функции. При таком подходе основной акцент переносится на «индивидуальную» семантическую природу каждого свойства, а лексический материал, в свою очередь, отбирается по принципу наличия определенной категориальной семантики.

И всё же первый вариант нам кажется предпочтительнее. То есть речь идёт о связи-сцеплении слов эмотивного наполнения непосредственно в контексте. Хотелось бы к месту здесь напомнить слова Л. Толстого. Он писал: «Во всём, почти во всём, что я писал, мною руководила потребность собрания отдельных, но не разрозненных мыслей, сцепленных между собою, для выражения себя, но каждая мысль, выраженная словами особо, теряет свой смысл, страшно понижается, когда берётся одна из того сцепления, в котором она находится. Это особенно, на наш взгляд, становится заметных в тех случаях, когда мы ищем слова или выражения, точно изображающие чувства, эмоции. Само же сцепление составлено не мыслью (я так думаю), а чем-то другим, и выразить основу этого сцепления непосредственно одними чувственными словами трудно или даже никак нельзя; а можно только посредственно - словами описывая образы, эмоции, действия, положения» [8, с.268-269].

Слова Л. Толстого, как нам представляется, заставляют задуматься о двух моментах. Первый. Чувства, эмоции целесообразнее изображать не одним (даже точно подобранным), словом, но серией их сочетаний. Второй. Сцепление слов в контексте более аргументированно, доказательно и информативно. При исследовании эмотивной семантики художественных текстов с помощью выделения вышеуказанных категорий основанием для такого подхода служит относительная независимость присутствия каждого свойства. Так, отдельные оценочные слова в определённом контексте могут не являться эмотивными. Например: плохой, вредный, ленивый, трудолюбивый (в случае, если автором намеренно выражается рациональная оценка). Интенсивы могут приобретать различную эмоциональную оценку. К примеру «шквал фраз» - эмотивность. Но шквалистый ветер, в определённом контексте тождественный ливню («сильный дождь») – экспрессии не выражает.

Л.Г.Бабенко и Ю. В. Казарин во фразе «Полковник размашисто бил сам себя по

голове» усматривает реализацию одного из вариантов «эмоционально-жестовых» эмотивных смыслов. Вместе с тем Ю.Н. Караулов и В.В. Петров в ином контекстуальном окружении под «колотить» в значениях «сильно бить» или расколотить дрова уже справедливо не усматривают эмотивности. Те же лингвисты полагают, что «в зависимости от контекстуального окружения и задачи автора художественных произведений слова, выражающие эмоции, могут относиться не только к эмотивной, но иногда также и к нейтральной лексике - восторг, удивляться, смеяться» [2, с.87-88].

В связи с указанным резонно поставить вопрос: почему же возникает такое расхождение перечисленных семантических признаков? По нашему мнению, это объясняется двумя следующими существенными моментами. *Во-первых*, категории образности, оценочности, интенсивности и эмотивности обусловлены как денотативной, так и коннотативной семантикой слова. При этом отметим, что понятийные семы, связанные с качеством и количеством признаков этого явления, могут сопровождаться коннотациями, которые, с одной стороны, определяют их не нейтральность. С другой стороны, теми коннотациями, которые, напротив, указывают на экспрессивность данного слова. Например: симпатичная девушка, как оценка её красоты – нейтральная единица. Но сравним: симпатичная девушка – «лапонька», как очень хорошая, что говорится с одобрением – это экспрессивная лексическая единица. Или: плакать, то есть «проливать слезы от горя, боли, жалости», обозначает сему «страдание», что однозначно следует отнести к эмотивной лексике. В то же время в зависимости от реализации авторской идеи, «притворно плакать» репрезентируется уже иной, нейтральной лексикой с семой «симуляция». Более того, в последнем случае мы имеем дело с предметно-понятийным содержанием слова, что определяет нейтральность, не экспрессивность и, значит, не эмотивность лексической единицы.

Здесь важно помнить, что пути интерпретации художественных текстов на предмет выявления эмотивности отдельных слов, выражений или даже ССЦ весьма различны. Ведь реализация в текстах идей (в нашем случае – чувств, эмоций), приписываемые автором своим героям, есть диктальные, то есть не эмотивные, так как являются объективно существующими в действительности. А чувства, непосредственно реализующиеся самим автором, модальные, имеют окраску субъективную. В целостных текстах два этих уровня переплетаются, и не учитывать их при выявлении эмотивной лексики её отделения от не экспрессивной – неправомерно.

Во-вторых, наличие коннотативного содержания обусловлено выходом качеств рассматриваемого явления за пределы принятой в социуме нормы. А это, как подчёркивает видный европейский лингвист Е.М. Вольф, обусловлено в основном «необычностью параметров того или иного реального объекта, что обращает на себя внимание субъекта речи, заставляет его выразить своё положительное или отрицательное эмоциональное отношение» [1, с.34]. В случае отсутствия коннотаций в текстах разных типов качественные и количественные параметры остаются в пределах нормы. Следовательно, пересечение лексики данных категорий осуществляется в зоне семантики, связанной с отклонениями от нормы, что, в свою очередь, определяет её экспрессивность и эмотивность, а расхождение находится в зоне обозначения предметов с нормативными качественными и количественными параметрами (рациональная оценка) и наименований нормативных эмоций (объективная эмоция).

На линии пересечения категорий эмотивности, образности, интенсивности и оценочности, как нам представляется, происходят небезынтересные явления. Так, между перечисленными семантическими категориями имеется не только определённое

соотношение. Оказывается, существует ещё и доминация одних над другими. Она выражается, в частности, в том, что они, на наш взгляд, имеют некую иерархическую организацию. Так, базовой представляется категория оценочности. Она доминирует над эмотивностью (хотя, как мы подчеркнули, с ней тесно связана) в силу большей сферы своего употребления, особенно в художественных текстах. Кроме того, оценочность, наряду с эмотивностью, отражает закреплённые в языковой картине мира результаты познавательной (познание свойств объекта и сравнение их с нормой) и аксиологической (определение положительной или отрицательной значимости объекта для субъекта оценки) деятельности.

Следует в нашей статье также особо выделить категорию интенсивности, хотя, повторяем, они в контексте художественного произведения, как правило, тесно взаимосвязаны. Интенсивность, энергетическая по своей сути, прежде всего связана со способностью слова выражать чрезмерно большую или малую степень проявления признака. Эта категория связана с оцениванием параметров называемого предмета, то есть с его квантитативной оценкой. В отличие от квалификативной оценки, положительная или отрицательная значимость параметрической оценки не столь актуальна. В этом плане интенсивность более свободна от эмоций, чем категория оценочности. Например: *улепётывать*, то есть «очень быстро от кого-либо убежать»; *накостылять* – «сильно побить» (кого-нибудь). Интенсивность проявляет себя нередко и в метафоричности, что, кстати, ещё теснее сближает её с категорией эмотивности. Сравним: *удариться* (например, в науку), что означает «чересчур увлечься»), и т.д.

В итоге выясняется, что из нескольких перечисленных именно категория оценочности является, можно сказать, ведущей. Тем интересней, как нам видится, заметить, что именно эмотивность связана с нею более крепче. Факт их непосредственной связи подчёркивал видный русский лингвист В.И. Шаховский. Он писал: «Скрупулёзный анализ показывает, что эмотивный компонент фактически всегда имеет оценочный знак; это связано с тем, что эмоция бывает или приятной, или неприятной, третьего ей в общем-то и не дано» [9, с.239-240]. Отклонение от нормы параметрической оценки также может вызывать некоторые эмоции, а на языковом уровне при этом слова-интенсивы оказываются чаще эмоционально-оценочно окрашенными. Это, собственно, и сближает оценочность с эмотивностью. Например: *хапуга* – это «очень жадный человек». Говорится об этом, естественно, с презрением. Но: *трудога*, напротив, – «очень трудолюбивый и самостоятельный человек», - и об этом говорится с одобрением. Отрицательная и положительная оценки совпадают в данном случае с эмотивностью, точнее, являются частью эмотивной семантики одновременно.

В свою очередь, свойство образности (тем более в художественных текстах) одновременно может совмещаться в слове с его эмоциональной оценочностью и интенсивностью, что характерно для экспрессивных образных слов и выражений. Например: *бессердечный* – «крайне бесчувственный, словно не имеющий сердца» (говорится с осуждением), но присутствие эмоциональной оценки и интенсивности – это вовсе не обязательное условие для образного слова.

Экспрессивность как одна из функционально-семантических категорий определяется многими современными исследователями через обобщение семантической функции экспрессивных лексических средств. Она связана со способностью слова «выражать всевозможные эмоциональные и оценочные отношения субъектов речи (пишущего или говорящего), совмещая оценки с потенциальными внутренним миром человека» [7, с.72-73]. К примеру, видный современный лингвист В. Телия указывает, что экспрессивность в то же самое время ясно отчётливо

противопоставлена такой категории, как нейтральность (номинативность). В семантическом отношении категория экспрессивности наиболее ёмкая: она базируется на наличии в значении слова эмоциональной оценочности и интенсивности, составляющих коннотации экспрессива. Зачастую экспрессивной единице свойственна и двуплановость семантики, если это образный экспрессив. Набор формальных языковых средств выражения экспрессивности также весьма широк: это «внутренняя форма слова, звуковая оболочка слова, различные экспрессивные суффиксы, производность, или мотивированность (у словообразовательных дериватов), семантический «сдвиг» (у метафорических дериватов)» [5, с.12], то есть структурно-семантические свойства экспрессива обусловлены его мотивированностью, образностью, метафоричностью.

Таким образом, экспрессивное слово, как правило, обладает всеми выше рассмотренными структурно-семантическими свойствами или же определенной комбинацией этих свойств, а категория экспрессивности, в свою очередь, является, действительно, согласно вышеприведённому утверждению Н.А. Лукьяновой, – «супер-категорией». Она обобщает семантическую функцию мотивированных, образных, оценочных, эмотивных слов и в то же время слов-интенсивов, связанную с выражением субъективного отношения говорящего (коллективного языкового субъекта) к называемой словом реалии.

Образная, эмотивная и экспрессивная лексика находятся в отношении пересечения. В число экспрессивов входят как образные, так и необразные слова. Например: «лентяй», «бездельник» (это необразные). А «лежебока», «трутень» (образные). Образное слово в языке не всегда экспрессивно (мать-и-мачеха, белоголовник (названия цветка), укорениться (о привычках), змеиться (извиваться), исчерпаться (утратиться) – неэкспрессивные лексические единицы.

Сделаем небольшое обобщение: вышеперечисленные и вкратце нами проанализированные функции различных лексико-семантических категорий языка обобщают психологически релевантные свойства слов, абстрагированные от их предметно-понятийного значения. Они имеют семантическое основание, языковые средства выражения, реализуют определенные семантические функции. Соотношение лексических категорий, в которых, как можно было убедиться, эмотивность играет важную роль, представляет собой иерархически организованную систему, в которой выделяются категории разного типа по ведущему основанию, подлежащему обобщению:

- 1) Ассоциативно-мотивационные лексико-семантические категории (мотивированность, образность, метафоричность);
- 2) Субъективно-прагматические ЛСК (оценочность, интенсивность, эмотивность);
- 3) Коммуникативно-прагматическая ЛСК экспрессивности.

Среди категорий первых двух названных типов просматривается определенная иерархия. Выделяются базовые категории, обобщающие такие свойства, которые предопределяют наличие вторичных свойств (такой базовой ассоциативно-мотивационной категорией является мотивированность, а базовой субъективно-прагматической – категория оценочности). На уровне соотношения категорий разных типов также можно проследить определенную причинно-следственную зависимость, отражающую интенцию «языковой знак – языковая личность – текст».

Заключение. Так, ассоциативно-мотивационные лексико-семантические категории базируются на выраженных в слове связях единиц лексикона, проецирующих ассоциативные связи между явлениями внеязыковой действительности,

устанавливаемые говорящим. Субъективно-прагматические ЛСК (оценочность, интенсивность, эмотивность) базируются на выраженном в слове субъективном отношении говорящего к называемой реалии. Это то, что выше мы называли диктальным и модальным уровнями, и считаем, что нам такая информация пригодится исследователям при анализе тех художественных произведений, которые позволяют в максимальной степени выделить эмотивное пространство. Добавим, что категория экспрессивности к тому же связана с прагматическим воздействием слова на адресата речи. В этом отношении категория экспрессивности является в наибольшей степени коммуникативно и функционально ориентированной.

С целью более точной передачи в художественных текстах экспрессивной характеристики задействуется весь арсенал лексических свойств, подлежащих обобщению в рамках других лексико-семантических категорий: экспрессивное слово, как правило, является мотивированным, образным, оценочным и эмотивным одновременно. Но в дальнейшем, в зависимости от конкретно поставленных задач, учёные, на наш взгляд, имеют возможность эти категории (или понятия) как дифференцировать, так и группировать, унифицировать. Их центральные функции останутся неизменными.

Литература

1. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М.: МГУ, 1995, 238 с.
2. Караулов Ю.Н. Петров В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // Язык. Познание. Коммуникация. М.: Мысль, 2007, издание второе, дополненное и переработанное, с. 82-97.
3. Кравченко А.В. [Язык и познание: методологические проблемы и перспективы](#). М.: Прогресс, издание третье, исправленное и дополненное, 2019, 232 с.
4. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. 2-е издание, переработанное и дополненное М.: Издательство «Ось-89», 2005, 560 с.
5. Лукьянова Н.А. Экспрессивность как семантическая категория // Языковые категории в лексикологии и синтаксисе. Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 1991, с. 3-22.
6. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М.: Наука, 2010, 326 с.
7. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986, 141 с.
8. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. в 90-та томах. Юбилейное издание. М.;Л.: Госиздат художественной литературы. Т. 28, 1948, 332 с.
9. Шаховский В.И. Отражение эмоций в семантике слова // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. М., 1987, Т. 46, № 3, с. 237-243.

EKSPRESSIYA, OBRAZLILIQ VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ BƏDİİ MƏTNİN EMOSİONALLIĞININ ƏSAS KATEQORİYALARI KİMİ

f.ü.f.d. Abbasova Ülviyyə Vaqif qızı
Xülasə

Məqalə bədii mətnlərin emosionallıq məkanını müəyyən edən əsas xüsusiyyətlər kimi obrazlılıq, ekspressiya, qiymətləndirmə və intensivlik kateqoriyalarının təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat antropomərkəzli yanaşma əsasında qurulmuşdur və burada mətnin təşkili prosesində emosiyaların və subyektiv qiymətləndirmələrin roluna xüsusi diqqət

yetirilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, bədii mətnin emosionallıq komponenti qeyd olunan kateqoriyaların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır, hər bir kateqoriya özünəməxsus semantik xüsusiyyətlərə malik olsa da, digərləri ilə sıx bağlıdır. Bu kateqoriyaların iyerarxiyasına, qiymətləndirmə kateqoriyasının əsas roluna və ekspressiyanın konnotativ məzmunla əlaqəsinə xüsusilə diqqət yetirilir. Aparılan təhlillər sübut edir ki, bədii mətndəki ekspressiv elementlər onun emosional zənginliyini təmin edir, resipientə pragmatik təsiri artırır və gerçəkliyin həm fərdi, həm də kollektiv qavrayışını əks etdirir.

EXPRESSION, IMAGERY, AND EVALUATION AS BASIC CATEGORIES OF THE EMOTIVE SPACE OF A LITERARY TEXT

Abbasova Ulviya Vagif

Summary

The article is dedicated to the analysis of imagery, expression, evaluation, and intensity as defining characteristics of the emotive space of literary texts. The study is based on an anthropocentric approach, with special attention given to the role of emotions and subjective evaluations in text organization. The article argues that the emotive component of a literary text is formed through the interaction of these categories, each possessing its own semantic specificity while being closely interconnected with others. Special emphasis is placed on the hierarchy of these categories, the fundamental role of evaluation, and the connection between expression and connotative meaning. The analysis confirms that expressive elements enrich the emotional intensity of the literary text, enhance its pragmatic impact on the recipient, and reflect both individual and collective perceptions of reality.

Rəyçi: fil.e.d. Əliyeva Zəmfira Musa qızı

ADNSU, Xarici dillər kafedrasının 08.04.2025 tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 07 may 2025-ci il

UOT:81.

İNGİLİSDİLLİ REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ ALINMALARA BİR NƏZƏR

Abbasova Xanım Elmar qızı
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xanm.abbasova.00@mail.ru

Xülasə: *İnsan cəmiyyətinin inkişafı ilə uyğun olaraq mədəniyyət və dil də inkişaf edir. Belə dəyişikliklərin səbəbi həm tarixi hadisələr, həm də mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələr ola bilər. Siyasət, iqtisadiyyat, sənət kimi müxtəlif sahələrdə baş verən mədəniyyətlərarası əlaqələr həyat tərzində və dünyagörüşündə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Bütün bu dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. Alınma prosesi qədim dövrlərdən başlayır və mədəniyyətlərarası və dillərarası əlaqələrin global səviyyədə genişlənməsi ilə güclənir. Bir dildən digər dilə dil hadisələrinin alınması, dillərarası qarşılıqlı əlaqənin ən qədim proseslərindən biri hesab olunur.*

Bir dilin lüğət tərkibi canlı bir sistemdir ki, bu da davamlı şəkildə dəyişir və zənginləşir. Hər hansı bir dilin lüğət tərkibi, adətən, xarici dillərdən alınan sözlərlə zənginləşir. Alınma prosesi dilə zənginlik qatır və əksər hallarda onun orijinallığını pozmur. Çünki əsas lüğət qorunur və dilin qrammatik quruluşu dəyişməz qalır. Yeni alınan sözlərin dilə daxil olması müxtəlif dövrlərdə fərqli intensivliklə baş verir, bu da konkret tarixi şəraitdən asılıdır. Alınan elementlərin dildəki payı böyükdür, lakin onların dəqiq sayını hesablamaq çətinidir. Bu, həm xarici elementlərin dilə davamlı daxil olmasından, həm də assimilyasiya prosesinin təsirindən asılıdır ki, bu da sözün etimologiyasının anlaşılmasını çətinləşdirir.

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, tərkibində alınma söz olmasın. O cümlədən ingilis dili. İngilis dilindəki alınmalar bütün növ mətnlərdə olduğu kimi, reklam mətnlərində də yer alır. Məqalədə ingilisdilli reklam mətnlərində rast gəlinən yad mənşəli leksik vahidlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: alınma, söz, ingilis, dil, reklam, mətn .

Key words: borrowing, word, English, language, advertising, text.

Ключевые слова: заимствование, слово, английский, язык, реклама, текст.

Giriş:

Texnologiyanın inkişafı və kütləvi informasiya vasitələrinin geniş çeşidi ilə reklam hər bir insanın gündəlik həyatına təsir edir. Reklamın hansı formada olması fərq etməz, dil mesajın əsas daşıyıcısıdır. Reklam dili adı dildən fərqlənir. Bu, dərhal təsir edən və sürətli inandırma tərzidir. Reklam ingiliscəsi bir neçə linqvistik, pragmatik və funksional xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Reklam müasir kapitalist istehlak cəmiyyətimizin qaçılmaz bir hissəsidir və onun seçilən xüsusiyyəti rəqabətli mübarizədir. Reklam bizim ayrı və üstün olduğumuz, yalnız nəzərdən keçirdiyimiz xarici bir maraq deyil, əksinə, bizim bir parçamızdır. Reklam hər yerdədir: qəzetlərdə, jurnallarda, küçələr boyunca reklam lövhələrində, televiziya, radioda, ictimai nəqliyyat vasitələrində və sponsorun öz mesajlarını yaymaq üçün pul ödədiyi hər yerdə. Reklamın özünəməxsus mətni olur. Hər bir yazılı və şifahi mətnlər kimi reklam mətnləri də dilin qayda-qanunlarına tabe olur və dilin leksik qatında olan bütün dəyişikliklər reklam mətnlərində də reallaşır. Digər mətn növləri kimi ingilisdilli reklam mətnlərində də müxtəlif mənşəli alınma sözlərə rast gəlinir.

Müasir dilçiliyə aid çoxsaylı alınma söz tərifləri mövcuddur, onlardan bəziləri aşağıda təqdim olunacaq. Belə ki, N.K. Garbovski alınmanı “bir dildə xarici bir elementin yaranması və möhkəmlənməsi prosesi; həmçinin bu cür xarici dil elementinin özü” olaraq müəyyən edir.

Alim alınmaları “dilin işləməsi və tarixi dəyişməsinin ayrılmaz tərkib hissəsi, lüğət ehtiyatının əsas mənbələrindən biri” olaraq qiymətləndirir və həmçinin “dilin leksik zənginliyinin tam hüquqlu elementi, yeni köklər, söz yaratma elementləri və dəqiq terminlər üçün mənbə” kimi təsvir edir [5, s.22]. Bu müəllifə görə, alınma sözlər dillərin inkişafında ən mühüm amillərdən biridir. Alınma sözlər bir dilin digər dilin sözünü, ifadəsini və ya mənasını mənimsəməsi prosesi olaraq təqdim olunur.

XIX əsrin sonlarından etibarən alimlər yalnız alınmış sözün haradan və niyə gəldiyi ilə maraqlanmır, həm də onun dildə necə assimilyasiya olunduğunu, yəni qrammatik quruluş və fonetik normalara necə tabe olduğunu və mənasını necə dəyişdirdiyini araşdırır, eləcə də onun qəbul edən dilin lüğət tərkibində hansı dəyişikliklərə səbəb olduğunu öyrənirlər. Alınma leksika ingilisdilli reklam mətnlərində intensiv şəkildə rast gəlinir.

Beləliklə, müxtəlif müəlliflərin alınma sözlərin təriflərini analiz etmək, alınmış sözlərin mürəkkəb strukturlu, qeyri-birxətli bir qrup olduğunu və bu qrupun dilin ən çox dəyişən hissəsi olan lüğətini təşkil etdiyini, eyni zamanda cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələri, zamanla yaranan fenomenləri və onlara verilən adları birləşdirdiyini göstərir. Alınma sözlər, insanların həyatında baş verən dəyişiklikləri əks etdirir və dil daşıyıcılarının tarixini əks etdirir.

Reklam birbaşa insanın şüuraltısına təsir edir. Reklam mətninin yaradılması mürəkkəb və yaradıcı bir prosesdir. Reklam mətni, oxucunun reklam olunan predmetə münasibətini dəyişdirmək və ya möhkəmləndirmək məqsədilə ideyaların, xidmətlərin və malların qeyri-şəxsi təqdimatının bir formasıdır. Reklam yalnız məlumat vermək, tanımaq və ya xatırlatmaqla kifayətlənmir, həm də diqqət çəkməli, imic yaratmalı və məşhurluq qazanmalıdır. “Reklam, alıcının şüurunda həyat tərzini, düşüncə, əxlaq və mədəniyyət haqqında sabit stereotiplər yaratmalı və möhkəmləndirməlidir, bu isə cəmiyyətin şüurunun formalaşmasının ayrılmaz hissəsidir” [1, s. 133].

Reklamın əsas funksiyalarına iqtisadi (bazar münasibətlərini stimullaşdırmağa imkan verir), sosial (alıcıda müəyyən bir istehlakçı modelinin formalaşmasına kömək edir), marketinq (malların və xidmətlərin tələbatını və istehlakını formalaşdırır) və kommunikasiya (alıcıda lazımi bilikləri formalaşdırır) funksiyaları daxildir. Reklamın struktur hissəsinin əsas elementlərinə bədii təsvir və ifadə vasitələri daxil edilir: parsellyasiya, antiteza, ellipsis, metafora, metanomiya, inversiya, bədii sual və s. Reklamın verbal hissəsində 4 komponent ayrılır: şüar, başlıq, reklam mətni və eko-fraza. Reklamın struktur hissəsi bu elementlərin hamısını özündə cəmləyir. Reklamın verbal hissəsində aydın bir struktur vardır: başlıq, əsas reklam mətni və şüar. Başlığın məqsədi – alıcının diqqətini çəkmək, əsas reklam mətninin məqsədi – reklam olunan məhsulu xarakterizə etmək və onu əsaslandırmaq, şüarın məqsədi isə – alıcıyı təklif olunan məhsul və ya xidməti yadda saxlamağa məcbur etməkdir. Reklam olunan məhsulun ucuz və yaxud bahalı olmasının reklamın mətninə qətiyyətli aidiyyəti yoxdur. Reklam olunan bahalı televiziya və aşağı büdcəli qəzet olsa belə reklam mətninin əsas məqsədi birdir – reklam olunan məhsulun satışını həyata keçirmək üçün alıcıları cəlb etmək. Reklamın yazılmasında və yaradılmasında yaradıcı yanaşma – tək düzgün yanaşmadır. Parlaq, yadda qalan reklam mətni yaratmaq üçün reklam tərtibatçıları bir çox texnikalardan istifadə edirlər. Bu texnikalara aiddir: alliterasiya, səs təkrarı, qafiyə, asonans, konsonans, söz oyunları və s.

Əsas hissə:

Reklam mətnində çox sayda ingilis dilindən alınmış sözlər mövcuddur, çünki XX əsrin sonlarında ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət, informasiya saxlanması və ötürülməsi vasitəsi olaraq əsas dilə çevrilib. Ümumiyyətlə, dildə alınma problemi son illərdə çox aktualdır, Hər

gün qəzetlərdə, jurnallarda, radio və televiziya proqramlarında ingilis dilindən gələn sözlər və ifadələrə rast gəlirik.

Eyni hal ingilisdilli reklam mətnlərində də müşahidə olunmaqdadır. İngilisdilli reklam mətnlərində ingilis dili üçün alınma sayılan leksik vahidlər də yetəri qədər yer almışdır.

İngilisdilli reklam mətnlərində alınma sözlərdən bəhs etməzdən öncə, ümumiyyətlə, ingilis dilində alınma sözlər haqqında söz açmaq lazımdır.

Alınma sözlər (loanwords) dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu sözlər başqa dillərdən, mədəniyyətlərdən və ölkələrdən ingilis dilinə daxil olan sözlərdir. Alınma sözlərin istifadəsi dilin zənginləşməsinə və müxtəlif mədəniyyətlər arasında əlaqənin qurulmasına kömək edir. Dilərin intensiv qarşılıqlı əlaqəsi tarixi səbəblərlə izah olunur. L.P. Krisinin qeyd etdiyi kimi, “İngilis dilində alınma sözlərin faizi bir çox digər dillərə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir, çünki tarixi səbəblərlə bu dil bir çox digər dillərlə əlaqədə olmuşdur” [7, s.120]. Britaniya adaları dəfələrlə hücumlara məruz qalmışdır. Xarici torpaqlardan daxil olan hər bir xalq ölkəyə öz dilini, dialektlərini və adətlərini gətirirdi. 1066-cı ildə İngiltərənin normanlar tərəfindən işğalı baş verdi. Onlar özləri ilə birlikdə İngiltərəyə fransız dilini (norman dialektini) gətirdilər. Yerli əhali ingilis dilində danışdı, norman dialektindən isə inqilo-norman dili formalaşdı və bu dil dövlət dili olaraq XIV əsrin sonlarına qədər mövcud oldu. Bu müddət ərzində ingilis dili böyük miqdarda fransız sözləri ilə zənginləşdi. Beləliklə, ingilis dilinin leksik tərkibi fransız dilinin leksik vahidləri ilə zənginləşdi. İ.V. Arnold tərəfindən təqdim olunan hesablamalara görə, “.. ingilis lüğətindəki kök sözlərin sayı təxminən 30%-dir” [3, s.175]. İnkişafı prosesində ingilis dili bir çox dillərin təsiri ilə qarışılmış və müxtəlif dillərdən sözlər almışdır. Demək olar ki, “alınma sözlər Britaniya ilə digər ölkələr arasındakı əlaqələrin tarixini əks etdirir” [4, s.53]. Müasir ingilis dilində alınma sözlərin mənbələri N.N. Amosovanın “Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin etimoloji əsasları” adlı əsərində ətraflı araşdırılır [2, s.56]. N.N. Amosova, ingilis dilinə ən böyük təsir göstərən və müxtəlif dövrlərdə alınma sözlərin mənbəyi olmuş dilləri sıralayarkən roman qrupu dillərini (o cümlədən latın, fransız, ispan), skandinav dillərini və həmçinin rus dilini qeyd edir.

Alınma sözlər, başqa dillərdən qəbul edilən və istifadə edilən sözlərdir. Bu sözlər, qəbul edən dilin fonetik və qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırıla bilər.

Alınma sözlər bəzən orijinal dildən fərqli olaraq yeni fonetikaya, qrammatikaya uyğunlaşdırılır. Bəzən alınma sözlər, orijinal dilindəki mənalərini qoruyur, amma yeni mədəniyyətdə fərqli mənalar qazana bilər. Müasir ingilis dilində alınma sözlərin istifadəsi əsasən aşağıdakı sahələrdə reallaşır:[6]

Ticarət və texnologiya sahələrində alınma sözlər: ingilis dilindəki alınma sözlərin çoxu iqtisadiyyat, biznes, texnologiya, elm və digər sahələrdən gəlir. *ticarət sahəsindən alınma sözlər:* *billion* (fransızca: “billion”) – milyard; *café* (fransızca: “café”) – kafe; *coupon* (fransızca: “coupon”) – kupon; *debet* (latınca: “debitum”) – borc; *entrepreneur* (fransızca: “entrepreneur”) – sahibkar; *restaurant* (fransızca: “restaurant”) – restoran; *balance* (latınca: “bilanx”) – balans və s.

Texnologiya sahəsindən alınma sözlər: *software* (latın mənşəli) - proqram təminatı; *robot* (çex dilindən: “robota” - işləmək) – robot; *internet* (fransızca: “internet”) – internet; *database* (latın mənşəlidir) - məlumat bazası; *blog* (ingilis dili, lakin “web log” ifadəsindən qısaltılmışdır) – bloq. və s. Bəzən ingilis dilindəki alınma sözün bir hissəsi ingilis mənşəli olduğu halda digər hissəsi yad mənşəli olur. Məsələn, *smartphone* (ingilis dilində yaranmış, lakin “smart” fransızcadan alınmışdır) - ağıllı telefon sözünü nümunə göstərmək olar. Bu sözlər, ticarət və texnologiya sahələrində gündəlik istifadə üçün geniş yayılmışdır və ingilis

dilinin qlobal təsirinin nəticəsidir. Bu terminlərin çoxu, müxtəlif dillərdən alınmışdır və ingilis dilinin qloballaşması ilə geniş bir istifadə sahəsi qazanmışdır.

Mədəniyyət və sənət sahələrində alınma sözlər: Ədəbiyyat, musiqi və sənət sahələrindən də bir çox alınma sözlər mövcuddur. Məsələn, “ballet” (fransızca), “piano” (italyanca) və s.

Gündəlik həyatda alınma sözlər: müxtəlif sosial və mədəniyyətlərdən gələn sözlər gündəlik dilə daxil olub. Məsələn, “café” (fransızca), “sushi” (yaponiya), “kangaroo” (avstraliya aborigenlərinin dili) və s.

İngilis dilində alınmaların mənbəyini qeyd etdikdə təbii ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ilk yerlərdən birincisində fransız mənşəli sözlər dayanır. Fransız dili ingilis dilinə çoxlu alınma sözlər təqdim etmişdir. Orta əsrlərdə Fransızların İngiltərədəki hakimiyyəti dövründə çoxsaylı sözlər alınmışdır. Məsələn, “court” (məhkəmə), “government” (hökumət), “ballet” (ballet) və s. Latın və yunan dillərindən keçən sözlər ingilis dilinə çox sayda elmi və texnoloji terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, “audio”, “video”, “theory” və s.

Alman və Skandinav dillərindən ingilis dilinə həm də alman və skandinav dillərindən alınma sözlər daxil olub. Məsələn, “kindergarten” (alman), “anger” (skandinav) və s.

Alınma sözlər, ingilis dilini daha zənginləşdirərək dilin ifadə gücünü artırır. Bu tip alınma sözlər, həm də yeni anlayışları və mədəniyyətləri ingilis dilinə daxil edir.

Alınma sözlərin qrammatik qaydalara uyğunlaşdırılması dilin quruluşuna təsir göstərərək onun inkişafını sürətləndirir. Alınma sözlərin fonetikasi bəzən ingilis dilinin səslərini və vurğularını dəyişə bilər. Bu, dilin təkamül prosesinə təsir edir. Alınma sözlər, müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı əlaqələrin əlamətidir. Dil vasitəsilə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və anlaşması mümkündür. Bəzi insanlar alınma sözlərin dilin “təmizliyini” pozduğunu düşünə bilər, digərləri isə onların mədəni müxtəlifliyini təşviq etdiyini iddia edirlər.

İngilis dilindəki alınma leksik vahidlər bütün tipli mətnlərdə olduğu kimi reklam mətnlərində də rast gəlinir.

Reklam mətninə yad sözlərin daxil olmasının bir neçə səbəbi var:

1. Reklamın ekspansiyası, tanınmış dünya markalarının reklama bir anda müxtəlif ölkələrdə yayıldığı və jurnallarda, internetdə dərc edildiyi zaman.

2. Sosial-psixoloji səbəblər, reklam mətnlərinin yaradıcısı tərəfindən xarici sözlərin öz ana dilindəki sözlərlə müqayisədə daha prestijli sayılması.

3. Nitq iqtisadiyyatı qanunu, uzun terminlərin daha qısa olanlarla əvəzlənməsi nəticəsində reklam mətninin qısa və konkret olmasına səbəb olur.

İçərisində alınma sözlər işlənən ingilisdilli reklam mətnlərindən nümunələri təqdim edirik:

1. İngilisdilli reklam mətnlərində ən çox fransız mənşəli leksik vahidlərə rast gəlinir. Məsələn, “*Indulge in our luxurious collection of **chic** apparel, inspired by **luxe** French fashion.*” Bu reklamda fransız mənşəli *chic* (elegant) və *luxe* (luks) sözləri istifadə olunub; “*Experience the **nouveau** way to shop with our Italian-inspired designs and **eleganza**.*” Burada fransız mənşəli *nouveau* (yeni) və italyan mənşəli *eleganza* (zəriflik) istifadə edilib; “*Your home deserves the sophistication and charisma of our avant-garde furniture pieces*”. Fransız mənşəli *sophistication* (zəriflik), *charisma* (xarizma) və *avant-garde* (yenilikçi) sözləri daxil edilmişdir; “*Our products bring together the best of **savoir-faire** and **artesanato** for your home*”. Fransız mənşəli *savoir-faire* və İspan mənşəli *artesanato* (əsər, əl işləri) sözləri reklam mətnində yer alıb; “*Transform your kitchen with **culinaria** gadgets – where **savoir-faire** meets innovation*”. Fransız mənşəli *savoir-faire* (bacarıq) və latın mənşəli *culinaria* (mətbəxə aid) sözləri işlədilib;

2. “Elevate your lifestyle with our **viva** energy drinks – a **vitalis** choice for a healthier tomorrow.” İspan və latın mənşəli *viva* (yaşasın) və *vitalis* (canlı, həyat) sözləri reklam mətnində yer almışdır.

3. “Achieve the **excellence** you deserve with our premium Turkish textiles – crafted with **beyaz** tradition”. Burada latın mənşəli *excellence* (mükəmməllik), İngiliscə *premium* və türk mənşəli *beyaz* (ağ) sözü istifadə olunub.

4. “Let the **zen** vibes of our wellness products bring calm to your busy life”. Yunan mənşəli *zen* (huzur, sakitlik) sözü istifadə olunub.

5. “Take a step into the **future** with our **turbo** technology solutions, designed to enhance your life”. Latın mənşəli *future* (gələcək) və fransız mənşəli *turbo* (sürət artıran) sözləri daxil olub.

6. “Unlock the **mystique** of ancient wisdom with our **alchemy** skincare line”. Yunan mənşəli *mystique* (sirrlik) və *alchemy* (kimya, alkimya) sözü burada işlədilib.

Bu cür reklam mətnlərində müxtəlif dillərin təsirini hiss etmək mümkündür. Mənşələrini qeyd etdiyim sözlər isə müştəriyə xüsusi bir hiss və fərqlilik yaratmağa kömək edir.

Nəticə:

Artan qloballaşan dünyada reklamla bağlı məsələlər daha vacib hala gəlir. Reklamların şirkətlərin məhsullarını təşviq etməsindəki effektivliyi, reklamın bütün dünyaya yayılmasına səbəb olub və bu reklamın əhəmiyyətli bir hissəsi ingilis dilində reallaşır. Bu, reklam ingiliscəsinin yaranmasına şərait yaradır ki, bu da iqtisadi məzmunu və məqsədi səbəbindən İngilis Dili üzrə Xüsusi Məqsəd (ESP), daha spesifik desək, Biznes və İqtisadiyyat üçün İngilis Dili (EBE) növü kimi qəbul edilir. Reklam üçün ingilis dili çox spesifik linqvistik və diskursiv xüsusiyyətlərə malikdir və bu da reklam ingiliscəsinin xüsusi bir ixtisaslaşdırılmış diskurs növü olduğunu göstərir.

Reklam ingiliscəsi getdikcə bəzi linqvistlər və psixoloqlar tərəfindən tədqiq edilən bir obyektə çevrilir. Reklam ingiliscəsi, xüsusi bir dil növü olaraq, ESP (İxtisaslaşdırılmış İngilis Dili) mətnlərində tez-tez rast gəlinən müəyyən xüsusiyyətləri nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər əsasən morfoloji, leksik və sintaktikdir.

Reklam istehlakçıları inandırmaq və cəlb etmək funksiyasını daşmalıdır ki, insanlar təbliğ olunan məhsula maraq göstərsinlər. Bu məqsədə nail olmaq üçün reklam hazırlayanlar məzmun üzərində çox çalışır və reklam dilində istifadə olunan linqvistik texnikalarla istehlakçıların diqqətini çəkmək üçün əllərindən gələni edirlər.

Reklam mətnlərində istifadə olunan alınma sözlər ingilis dilinin inkişafında və mədəniyyətlərarası əlaqələrdə mühüm rol oynayır. Onlar dilin zənginliyini artırır və dilin sosial, iqtisadi və mədəni kontekstlərini əks etdirir. İstər ingilis dilinin bədii diskursunda, istərsə də elmi, və yaxud rəsmi-işgüzar, reklam diskursunda alınmalara intensiv şəkildə rast gəlinir.

Ədəbiyyat

1. Алексеева И.С. “Введение в переводоведение” – Москва, 2004 – 399 с.
2. Амосова Н.Н. “Этимологические основы словарного состава современного английского языка”. Изд. стереотип.–2015. –220 с.
3. Арнольд. И.В. Лексикология современного английского языка : учеб. пособие / И.В. Арнольд. -2-е изд., перераб. -М. : ФЛИНТА : Наука, 2012. -376 с.
4. Брунер К., История английского языка. В двух томах. Т.1. –М.: ЛКИ, 2010 г. 720 с.
5. Гарбовский, Н.К. Теория перевода. –М.: Издательство Московского университета, 2004. –544 с.

6. Константиновны С. Т. Специфика испанских заимствований в современном английском языке (на материале художественных и публицистических произведений XX-XXI вв.)» <https://nauchkor.ru/pubs/spetsifika-ispanskih-zaimstvovaniy-v-sovremennom-angliyskom-yazyke-na-materiale-hudozhestvennyh-i-publitsisticheskikh-proizvedeniy-xx-xxi-v-v-5b8885577966e1073081b855>

7. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. Изд-во «Наука», М., 1968, 207 стр.

A LOOK AT BORROWINGS IN ENGLISH-LANGUAGE ADVERTISING TEXTS

Abbasova Khanim Elmar

Summary

As human society develops, culture and language also evolve. Such changes can be attributed to both historical events and intercultural interactions. Intercultural contacts in various fields, such as politics, economics, and art, lead to significant changes in lifestyle and worldview. All these changes are reflected in language. The process of borrowing has been ongoing since ancient times and has intensified with the expansion of intercultural and interlinguistic interactions in the context of globalization. The borrowing of linguistic phenomena from one language to another is considered one of the oldest processes of interlingual interaction. The lexical composition of a language is a dynamic system that continuously changes and enriches. The vocabulary of any language is typically enriched by foreign borrowings. The process of borrowing adds richness to a language and, in most cases, does not harm its originality, as its core vocabulary is preserved and its grammatical structure remains unchanged. The influx of new borrowed words into the language occurs with varying intensity at different times, depending on specific historical conditions. The share of borrowed elements in languages is significant, but accurately counting them is difficult due to the constant influx of foreign elements into the language and the impact of the assimilation process, which complicates the understanding of word etymology. There is no language in the world that does not have borrowed words, including English. In English, borrowings can be found in all types of texts, including advertising texts. This article examines the use of borrowings in English-language advertising texts.

ВЗГЛЯД НА ЗАИМСТВОВАНИЯ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Аббасова Ханым Эльмар кызы

Резюме

С развитием человеческого общества развиваются также культура и язык. Причинами таких изменений могут быть как исторические события, так и межкультурные взаимодействия. Межкультурные связи, происходящие в различных сферах, таких как политика, экономика, искусство, приводят к значительным изменениям в образе жизни и мировоззрении. Все эти изменения находят отражение в языке. Процесс заимствования начинается с древнейших времён и усиливается с глобализацией межкультурных и межъязыковых связей. Заимствование языковых явлений из одного языка в другой считается одним из древнейших процессов языкового взаимодействия.

Лексическая система языка является живым организмом, который постоянно меняется и обогащается. Лексика любого языка, как правило, пополняется за счёт слов, заимствованных из других языков. Процесс заимствования придаёт языку богатство и в большинстве случаев не нарушает его оригинальность, так как основная лексика сохраняется, а грамматическая структура остаётся неизменной. Заимствование новых слов происходит с разной интенсивностью в разные периоды, что зависит от конкретных исторических условий. Доля заимствованных элементов в языке значительна, однако подсчитать их точное количество затруднительно. Это связано как с постоянным поступлением иностранных элементов в язык, так и с процессом ассимиляции, затрудняющим определение их этимологии.

Не существует ни одного языка в мире, в котором не было бы заимствованных слов — в том числе и английского. Заимствования в английском языке встречаются не только в различных текстах, но и в рекламных сообщениях. В данной статье рассматриваются лексические единицы иностранного происхождения, встречающиеся в англоязычных рекламных текстах.

Daxil olma tarixi 02 iyul 2025-ci il

UOT:811.512.162.

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ DİLİNİN ŞAXƏLƏRİ

p.ü.f.d., Abdullayeva Səminə Sabir qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Samina.abdullayeva.80@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə göstərilir şifahi dil anlayışı tarixi kateqoriyadır. Şifahi dil ixtiyari və icbari nitq aktlarının fəaliyyəti ilə baş verir. Şifahi dil norma dilində informasiya mübadiləsinin, yayılmasının, ötürülməsinin və saxlanılmasının daxili mexanizmini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan şifahi dili tarixi kateqoriya olduğu üçün dəyişə bilir, təkmilləşir, sabitləşir. Şifahi danışq elementlərində tarazlığı qoruyur, nitq aktı intensivliyinin tələbinə uyğun olaraq onların qaydalar sistemini tənzim edir. Norma sosial xarakter daşıyır və ayrı-ayrı sosial dil mühitində özünün fəallığını nümayiş etdirir. Lakin yeniləşən, müvafiq sosial mühitdə işlənən, dil strukturuna dair bütün elementləri tənzimləyən qaydalar sistemidir. Danışq dilinin müxtəlif ifadə vasitələri vardır. Bunlar ümumi danışq dilindən, ərazi, yerli dialektlərdən, peşəkarlar və sənətkarların danışğını özündə cəmləşdirən sosial qrupların dilindən ibarətdir. Danışq dili adlandırılan şifahi dil forması işlənmə üzrə məhdud xarakter daşımır. İctimai informasiya-kommunikasiya funksiyasına malikdir, onun yazılı forması nağıl və dastanlarda, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatının digər növlərində əks olunur.*

Açar sözlər: çoxvariantlılıq, danışq dili, şifahi ədəbi dil, şifahi kommunikasiya

Ключевые слова: многовариантность, устная речь, устный литературный язык, устная коммуникация

Key words: multivariance, spoken language, oral literary language, oral communication

Şifahi dil anlayışı dilçilikdə konkretləşdirmədiyi üçün ayrı-ayrı tədqiqatlarda, monoqrafiya və məqalələrdə, habelə informasiya səciyyəli məlumatlarda onun müxtəlif şaxələri barədə fikir və mülahizələr söylənilir. Bu pərakəndəliyin və çox şaxəliliyin aradan qaldırılması şifahi dil və onun normaları barədə bitkin, yetərli fikir söyləmək imkanlarına malik olmaq baxımından həm nəzəri və həm də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Əlbəttə ki, şifahi dilə aid şaxələnmələri, çoxvariantlılığı ümumiləşdirmədən şifahi danışq dili anlayışı və onun xüsusi bir nitq üslubu kimi sabit və sərbəst normaları barədə konkret təsəvvür yaratmaq çətindir. Həmçinin, şifahi danışq dili üslubuna məxsus sabit və sərbəst normaların təsbit olunması həmin normaların tətbiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi danışq dili yazılı dildən və yazılı dilin verbal ünsiyyət vasitəsi kimi tətbiq olunan şifahi ədəbi dildən daha əvvələ aiddir və onun zaman-zaman baş verən normaları həm yazılı və həm də şifahi ədəbi dildə öz əksini tapır. Beləliklə, şifahi dilin informasiya sərbəstliyi əsasında onun ayrı-ayrı ixtiyari şaxələnməsi baş vermişdir ki, norma konkretləşdirilməsi baxımından onların ən ümumi əlamətlərinə görə təhlil edilməsi üzrə yığcamlaşdırılmasına zəruri bir tələbat yaranmışdır. Müasir Azərbaycan şifahi kommunikasiyasında şifahi dilin şaxələrini aşağıdakı təsnifdə ümumiləşdirilə bilər:

Danışq dili. Danışq dili ümumiyyətlə çox geniş bir anlayışdır. Danışq dili barədə ayrı-ayrı tədqiqatlar, araşdırmalar aparılmış və əldə edilən nitq faktları üzrə müvafiq nəticələr əldə edilmişdir. Danışq dili haqqında F.Ağayeva xüsusi tədqiqat aparmış və onun nəticələri ayrıca ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi çap olunmuşdur. F.Ağayeva rus danışq dilinə aid mövcud mənbələrə əsaslanaraq danışq dili sferasına aid olan anlayışları aşağıdakı kimi səciyyələndirir: “1) *şifahi formada təzahür edən hər cür nitq (elmi məruzə, mühazirə, radioda, televiziya da çıxış, məişət nitqi, sadə danışq dili, məhəlli dialektlər; 2) şəhər əhalisinin hər cür şifahi nitqi; 3) şəhər və kənd əhalisinin məişət nitqi; 4) ədəbi dil*

nümayəndələrinin qeyri-rəsmi nitqi” [1, s.3; 12, s.5]. Rus dilçiliyində vaxtı ilə irəli sürülmüş bu istinad onu göstərir ki, danışıq dili, ümumiyyətlə çoxşaxəli bir nitq forması kimi təsəvvür olunmuşdur. Bu şaxələri tək-cə Azərbaycan dilində yox, həm də başqa dillərin informasiya-kommunikasiya sistemində müşahidə etmək mümkündür. Belə bir təəssürat əlbəttə ki, ümumi səciyyə dəşimə baxımından danışıq dili normalarının konkretləşdirilməsində praktik çətinlik yaradır. Çünki elmi məruzə, mühazirə, radio-televiziya dili ilə məişət dili, məhəlli dil, o cümlədən, hər cür şəhər və kənd dili normalarını bir araya sığışdırmaq və sistemləşdirmək xaoslu vəziyyət içərisindən çıxış yolu axtarmağa bərabərdir. F.Ağayeva danışıq dili problemini öz tədqiqatının əsas obyektini kimi qəbul etdiyindən onun şifahi nitqdən fərqli bir kommunikasiya vasitəsi olduğunu göstərir: “*Danışıq dili bir qayda olaraq şifahi şəkildə təzahür etsə də şifahi nitq ilə eyniləşdirilə bilməz. Çünki rəsmi ədəbi dilin də şifahi forması (məruzə, mühazirə, kütlə qarşısında çıxış, səhnə dili və s.) vardır*” [1, s.4]. Burada danışıq dili ilə şifahi nitq məsələsi qarşılaşdırılsa da nəticə etibarlı ilə onları bir-birindən praktik ayırmaq və fərqləndirmək prinsipinə mümkün sayılmır. Çünki əslində şifahi nitq də danışıq dili də verbal nitq kommunikasiyasının özünəməxsus variantlarıdır. Onların fərqli xüsusiyyətləri isə norma göstəriciləri vasitəsi ilə ayırd edilə bilər ki, belə göstəricilər haqqında burada təsdiqedicilərə rast gəlmək olmur. Nəhayət, danışıq dilinin özünəməxsus səciyyəvi əlaməti kimi onun “...*ədəbi dil nümayəndələri tərəfindən qeyri-rəsmi ünsiyyət şəraitində istifadə edilən hazırlıqsız nitq anlayışı əks etdirməsi*” göstərilir [1, s.4]. Bu yanaşma rus dilçiliyinə istinadən çıxarılan nəticədir, ümumi bir təəssüratdır, meyar isə ancaq norma ölçüsü ilə müəyyən edilə bilər. Ə.Dəmirçizadə danışıq dili haqqında ayrıca bir üslub kimi bəhs etmir, onu ümumxalq dilinin bir qolu kimi səciyyələndirir [4, s.5]. Bu onu deməyə əsas verir ki, danışıq dili deyilən dil hamının istifadə etdiyi informasiya-kommunikasiya vasitəsidir, hərçənd bu cür yanaşma heç də danışıq dilinə məxsus normaları ayırd etməyə elə bir real şərait yaratmır. Odur ki, bu tipli yanaşma üsulu ilə ümumxalq dili deyilən dil ilə danışıq dili adlandırılan dil arasındakı linqvokulturoloji fərqləri ayırd etmək mümkün olmur. Çünki ümumxalq dili anlayışı ilə danışıq dili anlayışı arasında funksional baxımdan elə bir ciddi bir praktik fərq müşahidə edilmir. Danışıq dili bəzən sadə dil, bəlkə də ara danışıq dili kimi anlaşılır və onun xüsusi norma daşıyıcısı olduğu da diqqətdən kənar saxlanılır. Halbuki, informasiya dili varsa, bu dil hansısa zəruri kommunikasiyaları yerinə yetirə bilirsə, dialoji ünsiyyətdə anlaşılırsa o normasız sayıla bilməz. Ona görə də danışıq dili adlandırılan dil əlbəttə ki, xaos dili deyil, cəmiyyət üzvləri tərəfindən ictimai-məişət həyatına dair hansısa anlayışları çatdırmağa qabil olan nitq üslubudur. Məsələn, N.Xudiyevin efir və ekran dili ilə əlaqədar olan mülahizələrinin birində şifahi ədəbi dil ilə danışıq dili sanki qarşı-qarşıya qoyulur. Burada ədəbi və danışıq dil üslubları belə bir polelika üzrə qarşılaşdırılır ki, görəsən “*dil eyni zamanda həm ədəbi, həm də danışıq dili ola bilərmi? Suala belə bir cavab verilir: “Axı danışıq dili ədəbi dilə nisbətən xeyli sadədir, necə deyərlər, ölçülü-biçili deyil. Ancaq “danışıq dili” deyəndə “sərbəst şəraitdə işləyən dil” kimi anlamaq lazımdır*” [6, s.20-21]. Burada həmçinin göstərilir ki, insanlar rəsmi şəraitdə bir dildə, yəni rəsmi şifahi ədəbi dil vasitələrindən istifadə olunan dildə, yaxın adamlarla, dostlarla ünsiyyətdə, qeyri-rəsmi şəraitdə özgə bir dildə, yəni danışıq dili üslubunda danışırlar. Danışıq dili üslubu sadə, bəlkə də normadan kənar sayıldığı üçün ondan radio verilişlərində istifadə olunması cəyiz sayılmır. Həmçinin burada qətiyyətlə göstərilir ki, “*Əgər söhbət danışıq üslubundan, şifahi formanın, dialoq növünün məişət və ya neytral tipinin aid edildiyi danışıq nitqindən gedirsə aydın olur ki, radio dili qətiyyətlə onun çərçivəsinə sığmır. Nitqin danışıq üslubu bilavasitə heç nədən asılı olmayan qeyri-rəsmi danışıq üslubudur*” [6, s.21]. Buradan görüldüyü kimi, danışıq dili üslubu barədə sadə, ara dili, qeyri-rəsmi dil təsəvvürü formalaşdırıldığı üçün onun xüsusi normaya malik olması da diqqətdən yayınır. Əslində isə şifahi ədəbi dil, radio-televiziya dili

və şifahi dilin hər hansı növü olur-olsun bu normadan kənar deyildir. Əgər hər hansı ünsiyyət vasitəsi qarşılıqlı kommunikasiya-informasiya vəzifəsini yerinə yetirirsə onun normasızlığından söhbət gedə bilməz. Çünki İnformasiya-kommunikasiya mühiti normasız başa gəlmir və normanın özü birdəfəyə yox, nitqin zamandan-zamana yetişən, möhkəmlənən qanunlarının tənzimləyicisidir. O fikirdə yanlışlıq var ki, danışq dili norma naqisliyi olan bir dil kimi təsəvvür edilir. Halbuki normasız heç bir ünsiyyət-informasiya dilinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Yanlışlıq onda olur ki, danışq dili deyiləndə bəlkə də adda-budda sözlər yığılı olan bir nitq forması nəzərdə tutulur. Əslində isə norma elə bir ekstralingvistik dil fonemenidir ki, o nəinki şifahi dildə, həmçinin, dialekt və kiçik şivələr daxilində də nizamlayıcı vəzifəsini yerinə yetirir. Danışq dilini norma naqisliyi ilə bağlı bir məqalədə deyilir ki, “...*ədəbi dil mürəkkəb bir prosesin məhsuludur, normativlik ədəbi dil üçün başlıca şərtidir. Ümumi normalar, fonetik, leksik, qrammatik normalar olmadan ədəbi dil yaranmaz... Azərbaycan dilinin iki qolu fəaliyyətdə olmuşdur: danışq dili və ədəbi dil. Danışq dili cıllanmamış, ədəbi dil normalarını özündə yaşatmayan, loru sözlər üstünlük təşkil edən dildir*” [15, s.37]. Bu tezislə əlaqədar onu demək lazımdır ki, danışq dili yazılı və şifahi ədəbi dildən əvvəl mövcud olmuş, zaman-zaman nitq aktlarının fəaliyyəti, intensivləşməsi, aktivləşməsi sayəsində normalaşmışdır. Həmin normalar isə yazılı dövrdə yazıya tətbiq olunaraq bir növ, standartlaşmış, sabitləşmiş, mükəmməl bir şəkə düşmüşdür. Danışq dili normalarının sabitləşmiş novləri yazılı ədəbi dildə tətbiq olunduğu kimi şifahi ədəbi dildə də qərarlaşmış və nitq prosesində informasiyaların maneəsiz çatdırılma vasitəsinə çevrilmişdir. Ədəbi dil ilə fərq yaradan normalar isə şifahi danışq dilinin daxili strukturunda möhkəmlənərək ümumişlək bir keyfiyyət kəsb etmişdir. Danışq dili anlayışı bəzi mənbələrdə qeyri-müəyyən şəkildə təsəvvür yaradır. Məsələn, “*Müasir Azərbaycan danışq dili*” başlıqlı yazıda göstərilir ki, “*Ədəbi dilə aid olmayan ünsiyyət formalarının cəmi danışq dili adlanır. Danışq dilinə eyni zamanda qeyri-ədəbi dil də deyilir*” [9, s.35]. Bununla yanaşı danışq dilinin ictimai həyatda xüsusi rola malik olduğu da qeyd edilir. Danışq dilinin özünəməxsus cəhətləri isə aşağıdakı kimi təqdim olunur: “1) *danışq dili xalqın mədəni tələblərini ödəmir; 2) danışq dilinin yazılı forması yoxdur; 3) danışq dilinə aid bəzi dialekt sözləri və formaları cəmiyyətin məhdud bir hissəsinə məxsusdur; 4) danışq dili mühafizəkar olur; 5) danışq dili qeyri-normativdir*” [3, s.35]. Deyilənlərlə əlaqədar onu əlavə etmək lazımdır ki, birincisi, danışq dili adlandırılan şifahi dil forması işlənmə üzrə məhdud xarakter daşımır, ictimai informasiya-kommunikasiya funksiyasına malikdir; onun yazılı forması nağıl və dastanlarda, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatının digər növlərində əks olunur; eyni zamanda ictimai informasiya-kommunikasiya funksiyası daşımaması etibarlı ilə müvafiq normalarla tənzim olunur. Danışq dili bəzi mənbələrdə adi danışq dili kimi də təqdim edilir. Adi danışq dili anlayışı altında məişətdə hamının işlətdiyi, hamının başa düşdüyü, anladığı dil nəzərdə tutulur: “*Hər bir təbii dil birinci növbədə adi danışq dilindən ibarətdir. Eyni zamanda adi danışq dili əməli dil, məişət dili kimi də səciyyələndirilir*” [5, s.16-19]. “Azərbaycan dili-qızıl qaydalar” adlı bir yazıda da danışq dili anlayışı məişət üslubu daxilində adi danışq dili kimi təqdim olunur: “*Məişət üslubu-gündəlik həyatda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir. Məişət üslubu adi danışq dilidir insanların bir-biri ilə hal-əhval tutduğu dildir*” [2]. Beləliklə bu yazılarda danışq dili haqqında ümumi bir təəssürat yaradılır, lakin onun funksionallığını təmin edən, nizamlayan normalar barədə konkret şərh verilməsinə təsadüf edilmir. Afət Qurbanov isə danışq dilini aşağıdakı kimi səciyyələndirir və onu funksional təbiəti üzrə iki qismə bölür: “*Ədəbi dilə aid olmayan ünsiyyət formalarının cəmi danışq dili adlanır. Danışq dilinə eyni zamanda qeyri-ədəbi dil də deyilir. Azərbaycan danışq dili öz xarakterinə görə vahid deyildir. Bu cəhətdən danışq dilini tərkibinə görə iki qola ayırmaq olar: a) adi danışq; b) dialekt və şivələr. Adi danışığı hamı başa düşür. Lakin dialekt və*

şivəyə aid ünsiyyət hamı tərəfindən eyni şəkildə anlaşılır” [7, s.45, 47]. Göründüyü kimi danışıq dili anlayışı məhdud çərçivəyə sığışmadığı üçün buraya ayrı-ayrı nitq üslublarına aid olan variantlar da daxil edilir. Danışıq dili anlayışının sadə danışıq dili kimi adlandırılması mülahizəsi ilə də rastlaşmaq olur. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı kitabda danışıq dilinə məxsus səciyyəvi əlamətlər haqqında bəhs edilməklə yanaşı onun özü də oxuculara iki variantda təqdim edilir. Burada qeyd edildiyinə görə danışıq dili xarakterinə görə vahid olmayıb özü də iki qola ayrılır. Bunlardan biri *sadə, ikincisi isə dialekt-şivə danışıq dili* kimi xarakterizə olunur [3, s.36]. Əlbəttə ki, danışıq dilinin ümumi xarakter daşdığını, hamı üçün anlaşılıqlı olduğunu nəzərə aldıqda onu dialekt və şivələrlə eyniləşdirmək olmur, hərçənd, danışıq dilinin özündə dialekt-şivə ünsürlərinin olması heç də istisna sayılmır. Sadə danışıq dili anlayışı əslində ayrı-ayrı tədqiqat işlərində danışıq dilinin hamı üçün başa düşülən olduğunu nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilir. Danışıq dilinin anlaşılma üzrə təsəvvür edilən sadəliyi hər zaman mövcud olmuşdur. Bu mənada, “Azərbaycan dilinin inkişafında mühüm mərhələ” başlıqlı bir yazıda XV əsrə məxsus, Şeyx Şirazinin “Gülşəni-raz” (Gülşənin-Cənnətin sirri) əsərinin tərcümə dilindən danışılarkən qeyd edilir ki, “*Sadə və xalq danışıq dilinə yaxın bir dildə qələmə alınan bu əsərin dili... zənginliyi və bolluğu ilə seçilir*” [10, s.9-10]. Danışıq dili anlayışı rus dilçiliyində danışıq dili (разговорный язык) və danışıq nitqi (разговорный речь) adlandırılır. Danışıq dili anlayışı rus dili mənbələrində aşağıdakı kimi təqdimatda verilir: “*Danışıq dili – ədəbi dilin kodifikasiya edilmiş kitab diinin əksinə olaraq sərbəst, birbaşa ifadə olunan iki növündən biridir. Danışıq dilinin əsas reallaşma forması onun deyiliş tərzini və ifadə formasından ibarətdir. Danışıq dilini şərtləndirən başlıca xüsusiyyət onun şifahi formada ifadəsindən ibarətdir*” [14].

Burada danışıq dilinin üç əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bunlar aşağıdakı kimi xarakterizə edilir: 1) danışıq dilinin hazırlıqsız və spontan olması; 2) ünsiyyət subyektləri arasında rəsmi səciyyə daşımaması; 3) danışıq dilinin ünsiyyət subyektləri arasında vasitəsiz baş verməsi və daha çox nitq kommunikasiyasının dialoq şəklində baş tutması [14]. Digər bir mənbədə danışıq dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təqdim olunur: “Danışıq dili”nin əsasını hazırlıqsız nitq kimi dialoq nitqi təşkil edir. Danışıq dilinin müxtəlif ifadə vasitələri vardır. Bunlar ümumi danışıq dilindən, ərazi, yerli dialektlərdən, peşəkarlar və sənətkarların danışığını özündə cəmləşdirən sosial qrupların dilindən ibarətdir [8]. Azərbaycan dilçiliyində danışıq dili ilə əlaqədar işlənən sadə dil, adi dil ifadələrinin işlədilməsinə rus dilçiliyinə dair mənbələrdə də rast gəlmək olur. Həmçinin, rus dilçiliyində danışıq dili ifadəsi ilə yanaşı ona adekvat kimi danışıq nitqi (разговорный речь) ifadəsi də işlədilir. Sadə (adi) danışıq dili adi məişətə məxsus nitq kommunikasiyası kimi mənalandırılır, ümumi danışıq dilinin aşağı səviyyəli bir variantı kimi izah edilir [11]. Rus dilindəki “разговорный речь” ifadəsinə verilən şərtlər də eyi ilə “разговорный язык” ifadəsinə verilən şərtlərlə tamamilə uzlaşır. Bu ifadə ilə dilin şifahi forması üzrə reallaşdığı xüsusiyyətləri haqqında bəhs edilir [13]. Bu kiçik xülasədən göründüyü kimi, danışıq dili anlayışı üzrə rus və Azərbaycan dillərindəki termin və ona aid anlayış xüsusiyyətləri bir-birinin üzərinə düşür. Görünür, Azərbaycan dilçiliyində danışıq dilinə, onun əsas parametrlərinə dair ənənəvi izah və şərhərdə rus dili təcrübəsindən yaradıcılıqla istifadə edilmişdir. Hərçənd bəzi xırda detallarda fərqlənmələrin müşahidə edildiyi də istisna deyildir. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, danışıq dili, sadə, adi, loru dil kimi təcəssüm etdirilən dilin norma xüsusiyyətləri öz həllini tapmamışdır. Ona görə də danışıq dilinə aid bütün parametrlərin meydana olması barədə qəti, əsaslandırılmış arqumentlər mövcud deyildir. Nitq forma və variantlarının fərqləndirilməsində isə norma prinsiplərinin müəyyən edilməsi başlıca şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva F.M. Azərbaycan danışq dili. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, Maarif, 1987, 192 s.
2. Azərbaycan dili-qızıl qaydalar: bənd 156: yusif.az/main/?p=5944. 22dekabr, 2020.
3. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, ULU, 2015, 236 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s.5.
5. Xəlilov S. Dövlət, dil, dilçilik.//525-ci qəzet, 2012, iyun, s.16-19; anl.az/down/meqale/525/2012/iyun/06.htm.
6. Xudiyev N. Ədəbi dilimiz efirdə və ekranda. Bakı, Təhsil, EİM, 2000, 162 s.
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cildə, I c., Bakı-İstanbul "İmak" mətbəəsi, 2019, 464 s.
8. Литературный язык. Языковая норма. Языковой вариант: moodle.kstu.ru/mod/book/tool/print/index.php?id=17570.
9. Müasir Azərbaycan dili: Kayzen.az/blog/Azərbaycan-dili/24167/müasir-azərbaycan-danışq-dili.html. Mənbə: Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, ULU, 2015, 236 s.
10. Paşayeva A.F. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm mərhələ.art.edu.az/wp-content/uploads/2025/02/Azərbaycan-ədəbi-dilinin-inkişafında-mühüm-mərhələ.pdf. 11 s; s.9-10.
11. Просторечие.=rus-literary-criticism.slovaronline.com/289-просторечие. Просторечие. Энциклопедия Кругосвет. Krugosvet.ru/enc/gumanitarnye-nauk-/lingvistika/PROSTORECHIE.html.
12. Русская разговорная речь. Москва, Наука, 1973, 485 с.
13. Разговорная речь. Энциклопедия Кругосвет. Krugosvet.ru/enc/gumanitarnye-nauk-/lingvistika/RAZGOVORNAYA-RECH.html. Разговорная речь. Большая Российская Энциклопедия: old.bigenc/text/3490541.
14. Разговорный язык и его назначение. Свойства разговорного языка: studfile.net/preview/5911069/page:3/.
15. Vəkilova H.İ. Şifahi ədəbi dildən milli ədəbi dilə gedən yol.//dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Elektron versiyası. № 2 (110) Bakı, 2019, 514 s.

ОТРАСЛИ УСТНОГО ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНА*Абдуллаева Самина Сабир гызы***Резюме**

В статье показано, что понятие устного языка является исторической категорией. Устный язык происходит посредством деятельности произвольных и непроизвольных речевых актов. Устный язык составляет внутренний механизм обмена, распространения, передачи и хранения информации в норме языка. Таким образом, поскольку устный азербайджанский язык является исторической категорией, он может изменяться, совершенствоваться и стабилизироваться. Он поддерживает равновесие в элементах устной речи, регулирует их систему правил в соответствии с требованиями интенсивности речевого акта. Норма имеет социальный характер и демонстрирует свою активность в отдельной социальной языковой среде. Однако это система правил, которая обновляется, используется в соответствующей социальной среде и регулирует все элементы языковой структуры. Разговорный язык имеет различные средства

выражения. К ним относятся общий разговорный язык, территориальные, местные диалекты и язык социальных групп, включающий речь профессионалов и ремесленников. Устная форма языка, называемая также разговорной речью, не ограничена в своем развитии. Она выполняет общественно-информационно-коммуникативную функцию, а ее письменная форма отражена в сказках и былинах, а также в других видах устного народного творчества.

BRANCHES OF THE AZERBAIJAN ORAL LANGUAGE

Abdullayeva Samina Sabir

Summary

The article shows that the concept of oral language is a historical category. Oral language occurs through the activity of voluntary and involuntary speech acts. Oral language constitutes the internal mechanism of information exchange, dissemination, transmission and storage in the norm language. Thus, since the Azerbaijani oral language is a historical category, it can change, improve, and stabilize. It maintains a balance in the elements of oral speech, regulates their system of rules in accordance with the requirements of the intensity of the speech act. The norm has a social character and demonstrates its activity in a separate social language environment. However, it is a system of rules that is updated, used in the appropriate social environment, and regulates all elements of the language structure. Colloquial language has various means of expression. These include the general colloquial language, territorial, local dialects, and the language of social groups that includes the speech of professionals and artisans. The oral form of language, also called colloquial language, is not limited in its development. It has a public information-communication function, and its written form is reflected in fairy tales and epics, as well as other types of oral folk literature.

Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 21 may 2025-ci il tarixli iclasın 19 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 iyun 2025-ci il

UOT: 821.133.1

R.QARININ “ÇƏRPƏLƏNGLƏR” ROMANINDA MƏDƏNİ YADDAŞ VƏ ƏDƏBİ REFERENSIYALAR

Bağirova Gülsən Malik qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-9818-1067>
gulsenbagirova0202@gmail.com

Xülasə: *Roman Qarinin “Çərpələnglər” romanı insanın mənəvi dəyərləri ilə reallığın sərt prinsipləri arasında yaşadığı daxili mübarizəni əks etdirir. Romanda təqdim olunan obrazlar fərqli dünyagörüşlərin toqquşmasını və idealist-realist yanaşmaların qarşılıqlı əlaqəsini göstərməklə yanaşı simvolik obrazlar və intertekstual elementlər müəllifin ədəbi ənənəyə və tarixi yaddaşa bağlılığını nümayiş etdirir. Əsərdə Volter, Servantes, Hayne və Apolliner kimi yazıçılara edilən ədəbi göndərişlər mədəni yaddaşın bədii strukturunda necə fəaliyyət göstərdiyini göstərir. Həmçinin məqalədə müxtəlif tarixi, mədəni və ədəbi kontekstlərə istinadlar edilərək romanın ideya-məzmun strukturu çoxşaxəli şəkildə araşdırılır.*

Açar sözlər: çərpələng, tarixi yaddaş, idealizm, humanizm, müqavimət hərəkatı

Ключевые слова: воздушный змей, историческая память, идеализм, гуманизм, движение сопротивления

Key words: kite, historical memory, idealism, humanism, resistance movement

Roman Qarinin “Çərpələnglər” romanını yazdığı dövr dünya ədəbiyyatda yeni bir tendensiyanın meydana çıxması ilə səciyyələnir. “Yeni roman” ədəbi axınından, 1968-ci il inqilabından və əks-mədəniyyət hərəkatından sonra bəzi yazıçılar eyni zamanda həm mənəvi dəyərləri müdafiə etməyə, həm də klassik roman ənənəsini yeni şəraitdə dirçəltməyə çalışırdılar. Bu iki məqsədin həyata keçirilməsi isə mədəni-tarixi reminissensiyaların ədəbi mətnin struktura daxil edilməsi ilə mümkün olmuşdur. C.Qardnerin “Payız işığı” romanı, J.M.Leklezionun “Mondo” povesti və “Boşluq” romanı, eləcə də C.Faulsun “Daniel Martin” əsəri buna nümunə kimi göstərilə bilər. Postmodernizmin bu tendensiyanı zəiflətməsinə baxmayaraq, onun izləri çağdaş ədəbiyyatda intertekstuallığın tətbiqində hələ də aydın şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

“Çərpələnglər” romanı insanın arzu və reallıq arasında yaşadığı ziddiyyətli vəziyyəti əks etdirir. Süjeti kənd poçtalyonu Ambruaz Flerinin qohumu Lüdo Flerin yaddaşına əsaslanan romanda Lüdonun polyak əsilli aristokrat Lila (Elizabet) Bronitskaya olan məhəbbəti, İkinci Dünya müharibəsi dövründəki həyatı, Müqavimət hərəkatında iştirakı və müharibədən sonrakı dövrdə Fransada qarşılaşdığı reallıqlar təsvir olunur.

Əsərin həm qəhrəmanı, həm də təhkiyəçisi kimi təqdim olunan Lüdo gerçəklik və xəyal dünyasında paralel şəkildə yaşayır. Lüdo, Lila və onların dostları çərpələnglər kimi yüksək ideallara və mənəvi yüksəlişə doğru can atırlar. Bununla belə, Ambruaz Flerin simasında R.Qari çərpələng obrazına simvolik mənə yükləyir: çərpələnglər torpaqla yəni real həyatla əlaqəni itirməməlidir. Romanda bu fikir obrazlı şəkildə təqdim olunur: çərpələngləri havada saxlamaq üçün onları tutan bir əl olmalıdır, əgər bu əlaqə qırılsa, çərpələnglər yerə düşər. Bu simvolika əsərin gənc qəhrəmanlarının həyat yolunu və taleyini təcəssüm etdirir. Bu nöqtəyi nəzərdən çıxış edən tədqiqatçı D.Viart “Qarinin qəhrəmanları ideal uğrunda savaşırlar da bu ideal hər zaman ya əlçatmaz qalır, ya da reallıqla toqquşaraq parçalanır” [8, s. 96] fikrini irəli sürərək R.Qarinin romanlarında idealizmin tənəzzülə uğradığını iddia edir.

Əsərdəki bir sıra epizodlar tarix, mədəniyyət və ədəbiyyatdan gətirilən paralellər əsasında qurulmuşdur. Lüdo Flerin Lila Bronitskaya ilə məhəbbəti Napoleon Bonapart ilə

Mariya Valevskanın sevgisi barədə xatırlatmaları yada salır. Əfsanəyə görə, Mariya Valevska özünü Polşanın azadlığı naminə imperatora həsr edir. Napoleonla Valevska arasındakı münasibətlərin bədii şəkildə təsvir olunduğu “Çərpələnglər” romanında isə bu motiv real tarixi şəraitə uyğunlaşdırılaraq ironik tonda təqdim olunur. Belə ki, 1939-cu ilin yayında Lüdo Polşaya, Lilanın yanına gəldikdə, onu Fransanın Polşaya yardım əlini uzatmasının rəmzi kimi dəmiryol vağzalında təntənəli şəkildə qarşılayırlar. Fransanın milli himni “Marselyoza”, Polşa dövlət himni səslənir, balaca bir qız Lüdoya Fransa bayrağının rənglərini əks etdirən çiçəklərdən buket təqdim edir. Bu səhnə müəllif tərəfindən ironik şəkildə təqdim olunmuşdur. Lüdo Lila haqqında xəyallara dalaraq düşünür: “*Demək olar ki, fransız tacının ağırlığını başımda hiss edirdim*” [3, s. 42]. Hətta o, polyak dilində “Yaşasın Polşa!” deyə qışqırıqda, Lilanın qardaşı Tad gülməmək üçün özünü güclə ələ alır.

Bu məqamda Fransanın müasir tarixindəki əsas epizodlardan biri Napoleonun Polşaya etdiyi səfər mühüm tarixi fakt kimi diqqət çəkir. 1807-ci ildə Napoleon ordusu ilə Polşaya daxil olduqda polşalılar tərəfindən böyük hörmətlə qarşılanmışdı. Polşalılar Fransanın əsgərlərini, xüsusilə Mariya Valevskayanın rəhbərliyində olan qrupu, azadlıq və müstəqillik rəmzi kimi qəbul edirdilər. Bu, polşalıların milli iradəsi və Fransaya olan ümidlərinin ifadəsi idi. “Çərpələnglər” romanında da müəllif Napoleon – Lüdo, Mariya Valevska – Lila obrazlarını polşalıların Fransaya olan yüksək hörmət və münasibətlərinin simvolik təzahürləri kimi təqdim etmişdir. Ümumilikdə, bu iki obraz Polşa və Fransa milli iradəsinin, müstəqillik uğrunda mübarizənin simvolik qarşılığıdır. Romandakı bu fraqment həm tarixi reminissensiyaların, həm də ironiyanın vəhdətini göstərməklə yanaşı müəllifin romantik idealların reallıqla toqquşmasına münasibətini də ortaya qoyur. J.Tade də qeyd edir ki, “*Qari tarixə romantik baxışla deyil, ironiya və məyusluqla yanaşır. Onun qəhrəmanları bəzən idealizə olunmuş keçmişin simvollarını təkrarlayır, lakin bu təkrar özündə həm nostalgiya, həm də tənqid elementi daşıyır*” [6, s. 116].

Lilanın və Lüdonun sevgisi ədəbi və mədəni-tarixi reminissensiyalarla sıx bağlı olmaqla bərabər həmçinin kompozisiya baxımından incə qurulmuş ədəbi motivdir. Bu münasibət Volterin “Kandid” əsərində təqdim etdiyi oxşar süjet xətti ilə paralellik təşkil edir. “Kandid”də baş qəhrəmanın Kuninqundaya aşiq olması və onunla evlənmək üçün göstərdiyi səylər təsvir olunur. Kuninqunda obrazı müxtəlif sevgililər vasitəsilə təqdim edilir, lakin nəticədə bütün səylər “Kandid”də öz həllini tapır.

Fransa, Polşa və Almaniya arasındakı mədəni-tarixi əlaqələr isə “Çərpələnglər” romanında Hans fon Şvede obrazı vasitəsilə əks olunur. Hans Lilaya aşiq musiqçidir, onun obrazı alman romantizminin bir neçə əsas motivini özündə birləşdirir. Hans ideal alman zabiti obrazı ilə assosiasiya olunur: təkəbbürdən və qəddarlıqdan uzaq, prus ruhunun təcəssümü kimi təqdim edilir. Zəif bədən quruluşuna malik, sarışın və incə təbiətli gənc Hans oxucuya Şillerin və Haynrix fon Kleystin əsərlərindəki zabit obrazlarını xatırladır.

Onun həyat hekayəsində iki əsas xətt ön plana çıxır: bədbəxt sevgi və intihar. Lakin Hansın intiharı ədəbi prototiplərindən fərqli olaraq yalnız şəxsi hisslərə deyil, siyasi şəraitə də bağlıdır. O, Hitlerə qarşı sui-qəsd planının iştirakçısıdır və təqiblərdən yayınmaq üçün Fransaya qaçır, lakin burada da təhlükə ilə üzləşir: fransız partizanlar onu ələ verə biləcəkləri təqdirdə alman repressiyalarına məruz qalmaqdan qorxurlar. Hansın intiharı zəruri çıxış yolu kimi təqdim olunur. Buna baxmayaraq, sevgi motivi də onun taleyində mühüm rol oynayır. Onu Hitlerə qarşı fəaliyyətə sövq edən də aşiq olduğu Lila olur. Lila isə tarixin gedişatını dəyişəcək qəhrəmanlıq etmək arzusu ilə yaşayır.

Bədbəxt sevgi motivi Hans obrazını Henrix Haynenin həyatı və lirikası ilə də əlaqələndirir. Hans, Hayne kimi, qarşılıqsız məhəbbət bəslədiyi qohumunu sevir. Bu, Haynenin “Nəğmələr Kitabı”nda əsas mövzulardan biridir. Hans Haynenin şeirlərini oxuyur

və hətta onun meyiti tapıldıqda əlində Haynenin kitabı olur. Bu səhnə obrazın daxili aləmini və mədəni-mənəvi kontekstini daha da dərinləşdirir.

Bədbəxt aşiq motivi romanda daha bir ədəbi reminissensiyayı xatırladır. Özünü “sevilməyən” adlandıran ana tərəfdən polyak olan, lakin Fransada yazıb-yaratmış məşhur şair Giyom Apolliner Lilanın sevdiyi və şeirlərini oxuduğu ədəbi şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Bu maraq və ədəbi bağlılıq Hans obrazı ilə Apollinerin poetik aləmi arasında əlavə bir mənəvi əlaqə yaradır.

Hans obrazı həm rüsvay edilmiş cəngavər, həm də alman romantizminin qəhrəman tipi ilə assosiasiya olunur. O, gənc yaşlarından cəsarət və alicənablıq nümayiş etdirir, Lilaya olan sevgisinə görə Lüdo ilə mübarizə aparır, rəqibi güclü və qəddar olsa da bu mübarizədən çəkinmir. Malikanədə baş verən hadisədə Lüdo qılınc götürüb Hansı duellə çağırırsa da, Hans rəqibinin qılıncı döyüşə bilmədiyini bildiyi üçün imtina edir.

1939-cu ilin yayında Hans həyatı bahasına Polşa–Almaniya sərhədini qanunsuz keçərək Lilaya baş çəkməyə gedir. Artıq alman ordusunda zabıt kimi xidmət edən Hans, malikanənin yandırılmasında ittiham edilən rəqibi Lüdonu alman hərbi hakimiyyətinin təqiblərindən xilas edir.

Romanın ideya-bədii strukturu daxilində mühüm rol oynayan iki ziddiyyətli obraz Ambruaz Fleri və Marselen Dyupra dərin mənəvi-əxlaqi təzadın daşıyıcıları kimi təqdim olunur. Onların qarşılaşdırılması həm poetik, həm də fəlsəfi səviyyədə əsərin əsas konfliktini dərinləşdirir. Ambruaz Fleri çərpələng ustası, idealist, xəyallara qapılan bir romantik kimi təqdim olunduğu halda, onun dostu, “Möhtəşəm guşə” adlı restoranın sahibi Marselen Dyupra peşəkar aşpaz və həyatı məsələlərdə realist düşünən bir şəxs kimi xarakterizə olunur.

Bu iki obrazın qarşılıqlı münasibətləri Servantesin Don Kixot və Sanço Pansa arxetiplərini xatırladır: Ambruaz Fleri Don Kixotu, Marselen Dyupra isə Sanço Pansanı təmsil edir. Əsərdə Ambruaz eynilə Don Kixot kimi, ətrafdakılar tərəfindən dəliliklə ittiham olunur. O, kənd poçtalyonu kimi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, eyni zamanda çərpələng düzəltməkdə ustadır. Don Kixotun yel dəyirmanları ilə savaştığı məşhur səhnə burada simvolik səviyyədə çərpələnglər obrazı ilə əvəzlənmişdir. Don Kixot nəhəng hesab etdiyi dəyirmanlara qarşı vuruşur, lakin dəyirmanın qanadları onu yerə çırpır. Ambruaz Fleri də xəyalların daşıyıcısıdır, lakin o, Lüdo ilə söhbətində çərpələnglərin konstruksiyasını izah edərkən xəbərdarlıq edir ki, çərpələnglər ucalmağa çalışsalar da, tamamilə yerdən ayrılmamalıdırlar, əks halda qırılıb yerə düşürlər.

Alman əsgərləri ondan öz uşaqları üçün çərpələnglər hazırlamasını istəyəndə də o, bütün uşaqlara, hətta alman uşaqlara belə sevinc bəxş etməyə hazır olduğunu bildirir. Buxenvaldın keçmiş məhbuslarından biri onun haqqında belə danışır: *“Yəqin ki, gözlərimin önündən heç vaxt getməyəcək həmin adam... krematoriyumların¹ bacaları üzərində, cəlladlarımızın başı üzərində dalğalanan iyirmi ağ yelkənli “gəmini” səmaya buraxarkən gördüyüm o adam...”* [3, s. 125].

Beləliklə, xəyallar aləmində yaşayan bir insan gerçək fəaliyyətə keçmiş olur və onun uşaqlara göstərdiyi kömək Don Kixotu xatırladır: Don Kixot istəyirdi ki, onu Alonso Kixano – Xeyirxah adlandırsınlar. Məhz xeyirxahlıq və humanizm Don Kixot və Ambruaz Fleri obrazlarını birləşdirən əsas xüsusiyyətlərdir.

Ambruaz Fleri havaya qalxan çərpələnglər düzəltməsi mənəvi yüksəlişin simvoludur. Marselen Dyupra isə sırf maddi şeylər - dadlı yeməklər hazırlayır. Dyupranı Rable qəhrəmanları Qranquzye və Qarqantüa ilə də əlaqələndirmək mümkündür. Rabledə

¹ Krematoriyum — insan cəsədlərinin yandırıldığı xüsusi müəssisə və ya bina kompleksidir. Söz Latın mənşəli "cremare" (yandırmaq) felindən gəlir.

“Qarqantüa və Pantaqruel” əsərində yemək təsvirinə böyük yer verir. Beləliklə, Dyupra bir obraz kimi həm dünya, həm də fransız milli ədəbiyyatı ənənəsinə daxil olur.

Dyupra əmindir ki, Fransanın şöhrəti onun kulinariya sənəti ilə müəyyən olunur. Lüdo ironik şəkildə danışır ki, Dyupra Polşaya yollanmaq üçün ona “Üç ulduzlu” nişan, “Möhtəşəm guşə” restoranının rəmzini təqdim edib. Dyupra restoranında alman zabitlərə və generallara yemək versə də özünü nə kollaborasionist, nə də xain hesab edir.

Kulinariya sənətinə prinsipliliklə yanaşan Dyupra “Möhtəşəm guşə” adlandırdığı restoranın sülh və dinclik məkanına çevrilməsinə çalışırdı. *“İndi hər kəs heç vaxt olmadığı qədər, özünün ən yaxşı bacardığı iş bütün varlığının ən gözəl hissəsini sərf etməlidir”* [3, s. 125] fikri onun həyat prinsipini ifadə edirdi. Bu düşüncə Volterin “Kandid” povestinin sonunda qəhrəmanın gəldiyi “hər kəs öz bağçasını becərməlidir” nəticəsi ilə səsleşir. Oxucu bu məqamı Sent-Ekzüperidə də müşahidə edə bilər. axı Balaca Şahzadə də öz planetində nizam-intizam yaratmağa çalışırdı.

Dyupra işinin peşəkarı idi: məhsullar onun əllərində canlanır, yeməklər sanki danışmaq qabiliyyəti qazanırdı, hər bir yeməyin adı dəyişməz və azad Fransanın səsi kimi səslənirdi. Dyupra siyasəti mətbəxlə müqayisə edir və kulinariyanı daha yüksəkdə görürdü: *“Siyasətçilərimiz bizi aldatdılar, generallarımız zəif çıxdılar, lakin böyük Fransız kulinariya ənənəsinə cavabdeh olanlar onu sona qədər müdafiə edəcəklər”* [3, s. 60]. Qəhrəmanına istehzayla yanaşan Qari yenilməz əzminə görə eyni zamanda ona dərin hörmət bəsləyir.

Dyupra qələbəyə inanırdı və qərara gəlmişdi ki, onun restoranı Fransanın dəyərlərindən biri olacaq: *“Bu müharibəni nə Çörçill, nə Ruzvelt, nə də Londondan bizimlə danışan o adam qazanacaq! Müharibəni Dyupra və onun “Möhtəşəm guşəsi” qazanacaq”* [3, s. 79].

Ambruaz Fleri və Marselen Dyupra uşaqlara münasibətdə ortaq mövqedə birləşirlər. Onların idealizmi və realizmi humanizm baxımından vəhdət təşkil edir. Bu humanist yanaşmanın ilk növbədə uşaqlara münasibətdə ifadə olunması, fransız ədəbiyyatında Hüqodan başlayaraq Sent-Ekzüperiyə qədər davam edən ənənənin davamı kimi çıxış edir. “Səfillər”dəki məşhur “uşaq hekayələri”ndən başqa, Hüqonun “93-cü il” romanında da məhz uşaqların taleyi monarxistlərin və respublikaçıların davranışlarını müəyyənləşdirir.

Ralf Skulkraftın fikrincə, *“Fleri və Dyupra münasibəti Qari üçün yalnız bədii texnika deyil, fəlsəfi yanaşmadır: xəyalla realizm arasında gərginlik insanın mövcudluğunu müəyyənləşdirir”* [5].

Roman boyunca yaddaş və dəlilik motivləri paralel şəkildə özünü göstərir. Fleri və bacısı oğlu tarixi yaddaşa görə dəliliklə ittiham olunurlar. Onların əcdadlarından biri 1789-cu il Fransa İnqilabında iştirak etmiş, digəri isə Paris Kommunasının məğlubiyətindən sonra güllələnmişdi. Ambruaz Flerin sözlərinə görə, məhz yaddaş insanı insanlıq naminə fəaliyyətə sövq edir. “Dəlilik” isə xəyala və humanizm ideallarına sədaqət formasında özünü büruzə verir və insanı bəsitlikdən ayıraraq kamilliyə aparır. Bu “altruist² dəlilik” motivi ədəbi yaddaşda Hamlet və Don Kixot kimi obrazları yada salır.

R.Qarinin əsərlərində ədəbi referensiyalara münasibət bildiren L.Bazinin fikrincə, *“Qari ədəbi tarixlə dialoqa girir. Don Kixot, Hayne, Apolliner kimi müəlliflər onun romanlarında yalnız təsadüfi referensiya deyil, qəhrəmanların psixoloji və mənəvi çərçivəsini müəyyənləşdirən struktur elementlərdir”* [2, s. 84].

Xəyal ilə reallıq arasında qarşıdurma, romanın ikili strukturu müqavimət hərəkətinin özünəməxsus interpretasiyasını yaradır. Qari mübarizə zamanı humanizm prinsiplərindən ayrılmayanları əsl vətənpərvər hesab edir. “Çərpələnglər” romanını *“yaddaş və humanizm*

² Altruist — başqalarının rifahını öz maraqlarından üstün tutan, başqalarına fədakarlıqla kömək etməyə hazır olan insan deməkdir.

ideyalarının bədii təəcəssümü” [4, s. 72] adlandıran Jan Mari Ruar Qarini inadkar humanizmin yazarı kimi səciyyələndirərək son romanını buna əsas sübut kimi göstərir.

Ədəbiyyat

1. Barkate J. (2016). Les cerfs-volants ou la mémoire historique de Romain Gary. Revue d'histoire littéraire de la France, pp.409-424.
2. Bazin L. Romain Gary, la mémoire et l'ironie. Revue des Sciences Humaines, 2012, 308 p.
3. Gary R. Les Cerfs-volants. Paris, Gallimard, Folio. 1983. 384 p.
4. Rouart J. Ils ont choisi la nuit. Grasset. 2003, 168 p.
5. Schoolcraft, R. Romain Gary: The Holocaust and the Literary Imagination. Routledge. 1998.
6. Tadié, J. Histoire de la littérature française du XXe siècle. Paris: Rennes University Press. 2000, 352 p.
7. Todorov T. (2002). « Romain Gary : géographie de la mémoire », in Mireille Sacotte (dir.), Romain Gary et la pluralité des mondes, Paris, Puf, p. 99.
8. Viart D., Vercier B. La littérature française au présent. Paris: Bordas. 2008. 544 p.

КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ ОТСЫЛКИ В РОМАНЕ Р. ГАРИ «ВОЗДУШНЫЕ ЗМЕИ»

Багирова Гульшан Малик кызы
Резюме

Роман Романа Гари «Воздушные змеи» отражает внутреннюю борьбу между моральными ценностями человека и суровыми принципами реальности. Образы, представленные в романе, показывают столкновение различных мировоззрений и взаимодействие идеалистически-реалистических подходов, в то время как символические образы и интертекстуальные элементы демонстрируют приверженность автора литературной традиции и исторической памяти. Литературные отсылки к таким писателям, как Вольтер, Сервантес, Гейне и Аполлинер, в произведении показывают, как культурная память функционирует в художественной структуре. В статье также многогранно рассматривается идейно-содержательная структура романа, ссылаясь на различные исторические, культурные и литературные контексты.

CULTURAL MEMORY AND LITERARY REFERENCES IN R. GARY'S NOVEL "THE KITES"

Baghirova Gulshan Malik
Summary

Romain Gary's novel "The Kites" reflects the internal struggle between the moral values of man and the harsh principles of reality. The images presented in the novel show the clash of different worldviews and the interaction of idealistic-realistic approaches, while symbolic images and intertextual elements demonstrate the author's commitment to literary tradition and historical memory. Literary references to writers such as Voltaire, Cervantes, Heine and Apollinaire in the work show how cultural memory functions in the artistic structure. The article also examines the ideological and substantive structure of the novel in a multifaceted manner, referring to various historical, cultural and literary contexts.

Rəyçi: f.e.d., prof. Ə.M.Zeynalov
Daxil olma tarixi 12 iyul 2025-ci il

UOT: 811.111.

LINGUISTIC BEHAVIOUR OF COMPOUND AND PHRASAL VERBS

Bashirova Aynur Hilal, Karimli Aytan Tahir
Ganja State University
bashirova.aynur@bk.ru
aytenkerimli14@gmail.com

Annotasiya: *A two-word verb (compound or phrasal) is extremely common in both spoken and written English. It plays an important role in the syntactic and semantic structure of the sentence. Syntactically, a verb phrase (including compound and phrasal) is the core of a sentence by which the subject or any other complement is determined. Semantically, the meaning of a sentence is mainly brought about by the verb which controls the meanings of other components. Hence, linguistic analysis of these two-word constructions seem to be necessary to discern their dominant features.*

Key words: aspect, syntactic – semantic function, phrasal verbs, intransitive, transitive

Ключевые слова: аспект, синтаксическо-семантическая функция, спряжение глагола, переходные глаголы, непереходные глаголы.

Açar sözlər: aspekt, sintaktik – semantik funksiya, feli birləşmə, təsirli feil, təsirsiz feil.

Compound and phrasal verbs constitute troublesome and thorny groups of verbs in English that a foreign learner needs to exert considerable efforts to overcome difficulties related to such construct. Probably, the most difficulties, in this respect, lie in their semantic rather syntactic or morphological behavior. In other words, the learner finds it difficult to interpret the meaning of compound or phrasal verbs (particularly when exploited to predict figurative rather than literal meaning). However, the term 'compound verbs' indicates a combination of a particle or any other parts of speech (as its first element) plus a verb; whereas the term 'phrasal verbs' is used to refer to a verbal combination of a verb plus a particle (as its second element)

A particle is a word which precedes or follows the lexical verb and is closely associated with it. It is either a 'preposition' or an 'adverb'. Compare: 1. Tom called on his brother. (prep) 2. Tom called up his brother. (adv) The term 'adverbial particle' is used to the particle in (2) above, which is defined as a word placed especially after a verb to show position, direction or movement, etc. In come back, break down and fall off; back, down and off are all considered adverbial particles.

Thus, this paper tends to give a brief account of these two groups of verbal combination, presenting their morphological, syntactic status, focusing on their semantic behaviour. The aim of introducing their grammatical and phonological peculiarities is to arrive at a satisfactory way with which these two types of construction can be identified, recognized and distinguished from each other in particular and from other types of verbs in general.

Compound Verbs. Compounding is the process of word formation whereby a new word is formed from joining two or more units into a single word (often two bases are combined to each other to constitute a new form). For example, 'suit' is joined to 'case' to yield the new item 'suitcase'. A word is often referred to as a compound when it can "form a formal or a semantic point of view or both". Compound verbs, as a type of compounding, consists of X + Verb, where X refers to a particle or any part of speech such as noun, verb, adverb ...etc, as in overcome, globe-trot, makedo, undervalue ...etc.

In some cases of two-word verbs, expound that the adverbial particle has been completely fused with the verb to form an inseparable particle. In such cases it precedes the verb as in; outnumber, overlook, upset, withstand, etc.

Graphically, compounds can be written in three different ways, and there is no fixed rule to select any one of them. Some compounds are hyphenated as in hen-peck and globe-trot, some are not hyphenated, and combined in one unit as in undo and overfeed. Yet others are separated from each other, seen as two separate words as in high school and hang glider. Perhaps the same compound word can be written in the three mentioned ways, for example, flower – pot, flower pot, and flowerpot.

It is strikingly important to mention here that in American English, hyphenation is less common than in British English. Consider the following:

Language retarded (Am E)	Language – retarded (Br E)
Psychosomatic (Am E)	Psycho – somatic (Br E)

In spite of this, we can find in Am E a hyphen in examples like Sino – Russia, Anglo – American. In Both Am E and Br E, hyphens are useful for premodifyfing compounds, as in much – needed rest, his higher – than – average wages, nineteenth – century novels (where the sequence concerned are not of course compounds outside this premodifyfing position; 'his wages are higher than average', 'novels of the nineteenth century').

Classification of Compound Verbs

Compounding generally associates bases taken from the dictionary which are in a wider range of semantic relations. Although both bases are in principle equally open, they are normally in a relation whereby the first is modifying the second. The relations between the combined items brought together in compounding must be such that it is reasonable and useful to classify the second in terms of the first. That is, in terms of theme and focus, we expect the second constituent in a compound is thematic.

However, Quirk et al, Adams and Zandvoort offer the following sources of compound verbs:

1- Particle + Verb

overtake, outbalance, upset, backbite, overtop

The particles in the above compound verbs are mainly spatial adverbs. The most important point here is that these particles are not necessarily of spatial meanings. Those particles which precede the verbs are closely associated with the verbs that the whole construction indicates a type of meaning different from its constituents.

2- Noun + Verb

caretake, globe – trot, hen – peck

The nouns (care, globe and hen) which precede the lexical verbs (take, trot and peck) function as modifiers for these verbs and can be paraphrased as V + N as in 'take care', 'trot a globe' and 'peck a hen'.

3- Adjective + Verb

white – wash, safe – guard, rough – hew

In these examples, the adjectives used here have the function of modifying the verb. For example, in white - wash, the verb 'wash' is modified by the attribute of whiteness but not something else.

4- Verb + Verb

daresay, makedo, makebelieve

The lexical verbs (dare and make) which precede the verbs (say, do and believe) are intended to modify the second verbs; normally they ascertain the action associated with the verbs 'say', 'do' and 'believe'.

5- Adverb + Verb

undersell, underestimate, oversleep, overeat, daydream, sightsee

The first four compound verbs contain spatial adverbs (under and over) which are here used in relation to the verbs after them, and thus they are no longer seen of a spatial meaning. They can be, in this respect, paraphrased into:

undersell = sell at lower price

underestimate = estimate at lower cost

oversleep = sleep too much

overeat = eat too much

But the last two compounds can be sententially paraphrased:

daydream = someone dreams during the day

sightsee = someone sees sight

Characteristics of Compound Verbs

Compound verbs, in order to be recognized as a distinct group of multi – word verbs, must satisfy certain defining characteristics show below:

1- It is often the second element, in compound verb, can take inflection. Thus, *henpeck* is inflected as *hen-pecks* and *hen-pecked*; similarly *backbite* as *backbites* and *backbit*. In other words, if such constructions are seen as one single unit, the whole construction then can be said to be inflected by(-s) and (-ed). Here, the relation between the two constituents can be recognized as *Modifier + Head*. In the above examples, *hen* and *back* function as modifiers to the head *peck* and *bite*.

2- Morphologically compound verbs mostly consist of two bases; the first (may be of different parts of speech: adverb, noun, verb or adjective) plus a lexical verb, as in *overset*, *caretake*, *makebelieve*, and *safe-guard*.

3- As compound verbs are often considered as a single unite word lexically and syntactically (semantically and syntactically function as inseparable verb). In other words, the meaning of the whole construction of a compound verb seems to be idiomatic that it cannot be predicted from its constituents. For this reason, compound verbs can be paraphrased by single verbs of the same meaning. Consider the following:

United nations observers *oversaw* the elections. (*supervised*)

I *undid* the package and took out the book. (*opened*)

4- Nearly, all compound verbs allow 'passive' transformation as they all seem to be transitive verbs though they include more than one unit:

Your opponent must not be *underestimated*.

These conclusions are *overgeneralized* by the researchers.

5. Phonologically, a compound verb is usually recognized as having the main (primary) stress on the second element. In the word *overLOOK*, the stress placement is on the second part *LOOK*.

Phrasal Verbs

There are certain verbs in English followed by either a preposition or an adverb to obtain a variety of meanings known as "phrasal verbs". Semantically such combinations constitute a single unit that is often considered an idiomatic unit that its meaning cannot be easily derived from the meanings of the verb and its particle when separated.

Conversely, Eckersley & Eckersley affirm that some of the meanings of phrasal verbs are literal and may be gathered from the individual words that compose them.

Put the book *up* there.

The ice was *broken up* by the ice – plough.

But very frequently the meanings are figurative and cannot be easily known from the constituents composing the phrasal verbs unless they are considered as a single unit:

Can you *put me up* for the night? (*accommodate*)

We have *broken up* for two weeks. (classes have finished for a two week's holiday)

Morphologically, the inflection of phrasal verbs, unlike compound verbs, goes with the lexical verbs (as heads) as in: *put down, puts down, put down, putting down*

Most grammarians agree that the verb and its particle can form a semantic unit. Verb-particle combinations can add an idiomatic power to the language. Idiomaticity indicates a semantic unit that has more to do with grammar, although some syntactic characteristics are closely associated to the idiomatic combinations. Yet, some combinations may represent non-idiomatic meanings.

Consider:

The ruler *put* the rebellion *down*. (idiomatic)

The student *put* the pencil *down*. (non-idiomatic)

Characteristics of Phrasal Verbs

Phrasal verbs as a distinct group of verbs exhibit specific characteristics that distinguish them from other classes of verbs:

1. The number of particles used to form phrasal verbs are limited; they are mostly: *on, in, down, over, up, off*

2. Phrasal verbs are not easily or freely composed. In fact, there are certain restrictions on their composition. In the phrasal verb *look for*, for example, we cannot replace *for* by *after*, simply because this will break the meaning with *for*. The meaning of *look for* is *search* whereas the meaning of *look after* is *tend*.

3. Because phrasal verbs often constitute one unit, they can, thus, be replaced by single verbs of the same sense:

They tried hard to *put out* the fire but they couldn't. (*extinguish*)

I was about to *get on* the fence when my father called me. (*climb*)

4. Most phrasal verbs allow passive construction except those which are considered 'intransitive' which cannot be followed by a noun phrase as their objects, i.e., particularly those that have idiomatic meanings rather than those that carry literal meanings:

The conclusion has been *arrived at*.

The students are *looked down* by their teacher.

Nevertheless, Trask mistakenly considers such constructions that undergo passive transformation as compound rather phrasal verbs as clarified in:

a. We *spoke of* her in admiring terms.

b. She *was spoken of* in admiring terms.

5. Phonologically, in contrast with compound verbs, the primary stress is often placed on the particle rather on the lexical verb. For instance, in the verb *give in* the particle *in* is rather accented than the lexical verb *give*, unless the first element is a noun as in *CARE take*.

Function of Particle

Though the topic of phrasal verbs has been discussed by many grammarians, very few are concerned with the distinction of the function of the particle whether an adverb or a preposition. Certain points of view will be considered in this section to arrive at a satisfactory solution. Smith defines phrasal verbs as 'idiomatic collocations of verbs followed by prepositions or prepositions used as adverbs'. He cites the following illustrative examples: *set up, put through, keep down*, etc. It is apparently obvious from the definition given by Smith that he neglects the distinction between particles used as adverbs and those used as

prepositions. Moreover, he adds that there are some phrasal verbs that have two prepositions like *put up with*, *do up with*, *take up with*, etc.

On the other hand, Sroka treats any particle occurring in final position as an adverb. He further distinguishes the particle whether it is a preposition or an adverb on the basis that only the first can take an object, such as:

He looks *at* the picture. while the second cannot:

These are the girls they looked *at*.

Sroka proceeds that the particle used as an adverb is different from a preposition in that it is complete in itself. That is, it retains its meaning even when it comes without an object, yet if the particle comes as a preposition, it should be followed by a complement:

Turn the gas *on*. (adverb)

Turn *on* the gas. (preposition)

In this connection, he mentions three criteria for assigning the particle as an adverb:

1. When it follows the object: He put it *on*.
2. When it precedes the object provided that there is an alternative structure with particle following the object: I will put *on* the light. I will put it *out*.
3. When the particle is separated from the object by other words:

He runs *over*, with a laughing eye, the child's leg.

Another opinion comes from Dietrich in Sroka who remarks that the preposition is connected with the verb. He lays more emphasis on 'word order' in which the particle could be a preposition or an adverb. It is when it accepts the following conditions:

1. If it comes before a relative or interrogative pronoun: The chair *over* which he tripped.
2. If it comes before a personal pronoun object: Don't trip *over*.
3. If it comes after adverbs of manner which lie between the verb and the particle: We should move gently and quietly *over* a smooth surface.

Conversely, a particle is an adverb if it accepts the following conditions:

1. When the verb is intransitive: Tyra passed by *on* the beach.
2. When the particle follows a nominal or a pronominal object: He flung it *down*.

Types of Particled Verbs

To avoid overlapping among the different types of particles following the verb, three main kinds of verb –particle combinations are distinguished:

Phrasal verbs, Prepositional verbs, and Phrasal – prepositional verbs

Consider the following examples respectively:

The conjuror *took* the audience *in*. (Phrasal)

They should *go into* the problem. (Prepositional)

Don thinks that he can *get away with* everything. (Phrasal – prepositional)

Prepositional verbs are those verbs that are followed by a preposition and a noun phrase representing the complement of the preposition but not the direct object of the verb: He *approves of* their action. Jim *looked at* the picture.

Whereas phrasal - prepositional verbs are those verbs that consist of lexical verbs followed by an adverb and a preposition functioning as a particle: I am *looking forward to* your success. She had to *put up with* a lot of tolerance at school.

Types of Phrasal Verbs

Two types of phrasal verbs are often recognized: '*intransitive*' and '*transitive*'. They are both idiomatic constructions.

Intransitive Phrasal verbs - This type of phrasal verbs can be represented by the formula: Verb + Adverb (particle):

Luna *broke down* when she heard the sad news.

The meeting *broke up* in disorder.

It is worth-mentioning that these verbs can be also used in transitive contexts: *Get your hat on.* (transitive) *Get up!* (intransitive) John *started up* the motor. (transitive) The motor *started up.* (intransitive)

Moreover, many of these constructions are especially common in informal speech rather than writing contexts. Compare: What time are you planning to *turn up*? (informal) Please let us know when you plan to *arrive.* (more formal) Just *keep on* till you get to the crossroads. (informal) *Continue* as far as the crossroads. (formal)

Transitive Phrasal verbs

Transitive phrasal verbs, in contrast with intransitive ones, take a direct object after them, and can occur in two constructional patterns either Verb + Adverb + Object as in: He *put away* a whole chicken. Or in pattern Verb + Object + Adverb as in They *set* a new project *up.* It is clear that the two employed formulas above have shown that the particle in these verbs can either precedes or follow the direct object. Further, the only formula which is allowed when the object is a personal pronoun is Verb + Object + Adverb. Consider: She *turned on* TV. = She *turned* TV *on.* She *turned on* it. = She *turned* it *on.* Dorothy *called* him *up.* = Dorothy *called up* him.

Compound Verbs Derived From Phrasal Verbs

Some compound verbs may be derived from phrasal verbs. If we change the word order of the phrasal verbs, the result will be compound verbs:

set up (phrasal) upset (compound)

take over (phrasal) overtake (compound)

The main distinction between a compound verb and a phrasal verb is that if the verb is compound, the primary stress will lay on the second element; and if it is a phrasal, it will lay on the particle:

upSET (compound) setUP (phrasal)

But if the compound is a noun plus a lexical verb, the stress will lay on the first element, as in CAREtake.

Thus, we bring about the fact that compound and phrasal verbs can be distinguished from each other in terms of the word order and stress placement.

Conclusion

English language is very rich in the use of idiomatic expressions (including compound and phrasal verbs), and a speaker of English language cannot avoid them while speaking or writing. Thus, one of the major goals of his mastery of language is learning these expressions, particularly as they exhibit peculiar linguistic traits, and using them carefully and properly in everyday contexts. It is essentially important to note here that speakers of English as a foreign language face great difficulty to master the use of such expressions, and this difficulty may be due to the fact that the meaning of an idiomatic expression (compound or phrasal verb) as a whole cannot be often produced from the meanings of the individual words forming it. This would require that a learner should be so keen and careful since the use of these constructions, to greater extent, based on their semantic and sometimes syntactic behaviour, a point which most students of English may ignore or be unaware of.

Although both compound and phrasal verbs are of the category of a two – word verb, they exhibit different features between them. Morphologically, a compound verb consists of a particle plus a lexical verb, but it may also be the result of a combination of a noun, adjective, verb or adverb plus a lexical verb. Conversely, a phrasal verb is often composed of a verb plus a particle, being its second element. The most striking point here is that both compound

and phrasal verbs can be syntactically and lexically in most cases, considered as single unit. Another striking point related to their phonological characteristics is that while the primary stress is placed on the lexical verb in compound verbs, it is placed on the particle in a phrasal verb. Moreover, they both can be used in spoken and written varieties, formal and informal situations, in spite of the fact that they occur more in colloquial than in formal contexts. In relation to the discussion has so far made, it has been noticed that the term 'phrasal verbs' is a wider term than 'compound verbs' as it has been exploited differently by grammarians. Some use the term to refer to all groups of verbs of particle constructions which cover phrasal verbs, prepositional verbs, and phrasal - prepositional verbs. Others employ this term to include verbs having an adverb particle. Yet others exploit the term prepositional verbs to imply the combination of a verb plus particle, i.e., compound verbs and phrasal verbs would be included within this same group.

References

1. Adams, V. (1973) An Introduction to Modern English Word – Formation. London: Longman.
2. Eckersley, C. E. & J. M. Eckersley (1960) A Comprehensive English Grammar. London: Longman.
3. Kruisinga, E. (1932) A Handbook of Present – Day English, II. Gorningen: Noorhoof.
4. Long, R. & D. Long (1971) The System of English Grammar. London: Foreman Co.
5. Oxford Advanced Learner's Dictionary (2000). Oxford: Oxford University Press.
6. Palmer, F. (1974) The English Verb. London: Longman.
7. Quirk, R.; S. Greenbaum; G. Leech and J. Svartvik (1972) A Grammar of Contemporary English. London: Longman.
8. Sroka, K. (1972) The Syntax of English Phrasal Verb. New York: Longman.
9. Swan, M. (2000) Practical English Usage. Oxford: Oxford University Press.
10. Trask, R. L. (1993) A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. London: Routledge.
11. Zandvoort, R. (1975) A Handbook of English Grammar. London: Longman.

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB FEİLLƏR VƏ FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏRİN LİŊVİSTİK İMKANLARI

*Bəşirova Aynur Hilal qızı, Kərimli Aytən Tahir qızı,
Xülasə*

İngilis dili idiomatik ifadələrin (mürəkkəb və feili birləşmələr daxil olmaqla) istifadəsi baxımından çox zəngindir və ingilis dilini bilən şəxs danışarkən və ya yazarkən onlardan qaça bilməz. Beləliklə, onun dilə yiyələnməsinin əsas məqsədlərindən biri bu ifadələri, xüsusən də özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətlər nümayiş etdirdiyi üçün öyrənmək və gündəlik kontekstdə onlardan diqqətlə və düzgün istifadə etməkdir. Burada qeyd etmək vacibdir ki, ingilis dilini xarici dil kimi bilənlər bu cür ifadələrin istifadəsini mənimsəməkdə böyük çətinliklə üzləşirlər və bu çətinlik bütövlükdə idiomatik ifadənin (mürəkkəb və ya feili birləşmələr) mənasının onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənalardan çox vaxt yarana bilməməsi ilə əlaqədar ola bilər. Bu, öyrənəndən çox diqqətli və diqqətli olmağı tələb edir, çünki bu konstruksiyaların istifadəsi, daha çox, onların semantik və bəzən sintaktik davranışlarına əsaslanaraq, ingilis dili tələbələrinin əksəriyyətinin diqqətdən kənar qala biləcəyi və ya xəbərsiz ola biləcəyi bir məqamdır.

ЯЗЫКОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ СЛОЖНЫХ И ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ*Баширова Айнур Гилал кызы, Каримли Айтэн Тахировна**Резюме*

Английский язык очень богат использованием идиоматических выражений (включая сложные и фразовые глаголы), и говорящий на английском языке не может избежать их во время разговора или письма. Таким образом, одной из главных целей его овладения языком является изучение этих выражений, особенно потому, что они демонстрируют особые лингвистические черты, и использование их осторожно и правильно в повседневных контекстах. Здесь принципиально важно отметить, что носители английского языка как иностранного сталкиваются с большими трудностями в освоении использования таких выражений, и эта трудность может быть связана с тем фактом, что значение идиоматического выражения (сложного или фразового глагола) в целом часто не может быть получено из значений отдельных слов, образующих его. Это потребует от изучающего быть очень внимательным и осторожным, поскольку использование этих конструкций в большей степени основано на их семантическом и иногда синтаксическом поведении, момент, который большинство студентов английского языка могут игнорировать или не осознавать.

*Rəyçi: f.ü.f.d. dos. Z.Əliyeva**GDU-nun Praktik Xarici dillər kafedrasının 03.06.2025-ci il tarixli iclasın 17 saylı protokolu.**Daxil olma tarixi 20 iyun 2025-ci il*

UOT:80.

GASTRONOMİYA TURİZMİNDƏ MİLLİ KULİNARIYA TERMİNLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

f.ü.f.d., dosent Əhmədova Aytən Arzulla qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ORCID:0009-0002-7244-6231
83-aytan@mail.ru

Xülasə: Müasir dövrdə sosial iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərən turizm sənayesinin vacib sahələrindən biri də gastronomiya turizmidir. Son illər Azərbaycana turist axınının xeyli artması əhalinin maddi rifah halının yüksəlişi və ölkə iqtisadiyyatının inkişaf göstəricilərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycanın iqtisadi coğrafi mövqeyi, çoxsaylı mədəniyyət abidələri, qoruqlar, Avropa standartlarına uyğun yeni yaradılmış infrastruktur turizmin inkişafına şərait yaradır. Ölkəmizin zəngin təbiəti, su ehtiyatları, palçıq vulkanları (Abşeron), qədim insan məskənləri (Xocavənd rayonu), yüzilliklərə gedib çıxan abidələr, ziyarətgahlar, kurqanlar və s. turizm zonası kimi tanıdan zəngin potensialın göstəricisidir.

Turizm sahəsinin ildən- ilə güclənməsi sahibkarlığın inkişafına da təsir göstərir. Belə ki, ölkəmizdə investisiya mühitinin yaranması regionlarımızın sosial- iqtisadi inkişafı üçün əlverişli imkan yaradır. Ölkədə aparılan məqsədyönlü islahatlar turist axınını ildən- ilə gücləndirir. Turizm sahəsinin beynəlxalq tələblərə uyğun şəkildə təşkili və inkişafı, maddi- texniki bazanın gücləndirilməsi, kadr potensialının formalaşmasını tələb edir. Turizmin inkişafı nəticəsində yeni iş yerləri açılır ki, bu da əhalinin həyat tərzinə müsbət təsir edir.

Qastronomiya turizmi ölkəmizdə yeni olduğu qədər maraqlı və maddi gəlir gətirən sahələrdəndir. O milli mətbəxin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, müxtəlif bölgələrin kulinariya mədəniyyətini özündə əks etdirir. Xarici ölkələrdən gələn turistlər üçün yemək adları, ləziz təamlar və onların hazırlanması qaydaları maraqlıdır.

Açar sözlər: termin, turizm, kulinariya, leksik vahid

Key words: term, tourism, cooking, lexical unit

Ключевые слова: термин, туризм, кулинария, лексическая единица

Hər bir xalqda olduğu kimi azərbaycanlıların da mətbəx mədəniyyəti, yeməkləri və onlara verilən adlar nəsildən- nəslə ötürülən milli mədəni irs sayılır. “Turizm operatorlarının qeydlərinə görə insanlar istirahət yerlərini mədəni- tarixi abidələrin, yaxud çimərliklərin sayı baxımından yox, ölkənin qastronomik cazibədarlığını nəzərə alaraq seçirlər” [10, s.1]. Müşahidələr göstərir ki, istiqaməti seçən turistlər cənub- qərbi Asiya ölkələrinə səyahət etməyə üstünlük verir. Belə turlar adətən müxtəlif mədəni proqramlar, əyləncəli tədbirlərlə yanaşı iaşə obyektləri, yemək hazırlama texnologiyaları ilə tanışlıq və dequstasiya elementlərini özündə birləşdirir. Elmi ədəbiyyatda kənd qastronomik turizmi, şəhər qastronomik turizmi və festival qastronomik turizm növləri fərqləndirilir [10, s. 2]. Müxtəlif qastronomik turlarla yanaşı Azərbaycanın müxtəlif regionlarında keçirilən məhsul festivalları- Göyçayda *nar*, Samuxda *ərik*, Sabirabadda *qarpız*, Şamaxıda *üzüm*, Qubada *alma*, Zaqatalada *fındıq*, *qoz*, *şabalıd* festivalları xalqımızın zəngin mətbəx mədəniyyəti haqqında xarici ölkə vətəndaşlarında dolğun təsəvvür əldə etmək, unudulmaz təsürat yaratmaq, təşviq etmək üçün geniş imkanlar açır. İlki Gədəbəyin Düzyurd- Miskinlisində, sonrakı festivallar isə Göygölün Cavad xan yaylağında təşkil olunmuş yaylaq festivalında nümayiş olunan kulinariya nümunələri, milli mətbəx məhsulları həm yerli, həm də xarici turistlərin marağına səbəb olmuşdur.

Mənim də iştirak etdiyim Milli Yaylaq Festivalından və Zaqatala Beynəlxalq Fındıq,

Qoz, Şabalıd festivalından çəkilmiş şəkillər.

Kulinar (yaxud gastronomik) turizm termini ötən əsrin 90-cı illərində ABŞ alimi L.Lonq tərəfindən ilk dəfə istifadə edilmişdir. Müəllifə görə bu anlayış insanların yerli mətbəx vasitəsilə digər mədəniyyətlərlə tanışlığını nəzərdə tutur [9]. Gastronomik turlar təkcə yeməklər və onların hazırlanma qaydaları ilə deyil, həm də kulinar ənənələrini, bu yolla milli dəyərləri öyrənməyə, bütünlüklə xalqın mədəni həyatı ilə tanış olmağa imkan yaradır. Dünya ölkələrində gastronomik turlar təşkil olunarkən adətən fərqli- fərqli bölgələrə turist marşrutları nəzərdə tutulur və öz növbəsində iqtisadi, sosial- mədəni baxımdan ərazinin inkişaf göstəricilərinin yaxşılaşmağına doğru dəyişməsi hədəf kimi götürülür.

Azərbaycan regionları rəngarəng milli iaşə məhsulları ilə zəngin olduğu kimi, kulinariya terminlərinin sayca çoxluğu ilə də fərqlənir: ayranaşı, cız-bız, fətir, fəsəli, ərıştə, xəşil, kələpır, rəxtərbehiş, şilə, firni, zilviyyə, kəlləpaça, səməni halvası, qoğal, paxlava, şəkərbura, düşbərə, piti, çiyə, küftə, göy kətəsi, dovğa və s. kimi yemək və şirniyyat növləri, xamralı, qalın, nazik, balatılı və s. çörək çeşidləri.

Aşağıdakı şəkillər müəllifə məxsusdur.

Rəxtərbehiş

Un halvası

Səməni halvası

Paxlava

Göy kətəsi

Dovğa

Kabab

Şilə

Türk xalqlarının ortaq dəyərlərindən olan kulinariya mədəniyyəti dünyanın əksər ölkələrində maraqla qarşılanır və sevilir. O Baldane yazır ki, türk topluluqları ayrı- ayrılıqda fərqli yemək kultürünə malik xalqlar kimi görünsələr də əslində bir çox ortaq nöqtələrə sahibdir. Ev və çöl mətbəxlərinin fərqləndirilməsindən tutmuş ət, süd məhsullarının emal edilib saxlanılmasına, süfrə ədəbinə, mərasim yeməklərinə qədər bir çox ünsürlər türk xalqlarında ortaq durumdadır. Müşahidə edilən fərqliliklər isə coğrafi mövqe və iqlim müxtəlifliklərindən qaynaqlanır [8, s.266]. Kulinariya məhsulları ilə yanaşı onları adlandıran söz və terminlər də türk xalqlarında ortaq təşkil edir. Bəzi xalqlar bu mətbəx nümunələrini adları ilə birlikdə mənimsəyərək öz mətbəx brendi kimi dünyaya təqdim və təbliğ etməkdən çəkinmir. Ermənilərdə hər iki tərəfi türk mənşəli leksem (və morfem) olan *tatarbureki*, *tatariyaxni*, *kufta*, *tolma*, *bozbaş*, *basturma*, *borani*, *sudjux*, *kaurma/ghavurma*, pendir növlərindən olan *motal*, *çeçil*, *panır*, *lavaş* [11] *gürçülərdə dolma*, *xaşlama*, *adjapsandali*, *açma(piroq)*, *xaşi*, *çixirtma* [12] sözləri buna ən yaxşı nümunədir.

Azərbaycan dilinə məxsus türk mənşəli yemək adları leksik mənə, morfoloji quruluş baxımından özünəməxsus terminoloji vahidlərdir. Bununla yanaşı “Azərbaycan dilində kulinariya terminlərinin əmələ gəlməsinin müəyyən qanunauyğunluqları da vardır... Xörəyin adı onun hazırlanma mərhələlərinə uyğun gəlir. “Qatlama”, “dolma”, “doğramac” texniki təsir metodlarını göstərir; “qızartma”, “qovurma”, “pörtləmə” kulinariya terminlərində istilik təsirinin üsulları əks olunur. Bəzi terminlərdə xörəyin həndəsi formalarının əks olunduğunu (yarpaq xəngəli, lülə kabab) görürük. Bəzilərdə isə əsas xammalın adı terminin adı əks olunur (Şəki halvası, Gəncə paxlavası, Tovuz xəngəli [2, s.124]), xörəyin hazırlanmasında istifadə olunan texnologiyaya görə (çərtmə, basdırma, dondurma, bozartma [3, s. 38]) adlandırılır.

Şəki halvası (ərəb mənşəli isimdir), əsasən, Şəki şəhərində hazırlanır. Tərkibinə düyü unu (riştə), fındıq (qoz), şəkər tozu və keşniş toxumu qatılır. *Gəncə paxlavası* (sözün etimologiyasına görə *paxla* sözündən götürüldüyü etimal olunur) Azərbaycanın digər şəhərlərində bişən paxlavadan fərqi onun sobada yox, məhz ocağın üstündə bişirilməsidir. Onun xəmirinə un, yağ, yumurta, güləb, xama qatılır. İçliyi isə soyulmuş qoz ləpəsi, şəkər tozu və hildən təşkil olunur. Üzərinə isə güləb və şəkər tozundan hazırlanmış şətbət əlavə edilir. *Tovuz xəngəlinin* (B. Əhmədova görə farsca *xanə* sözü ilə qohumdur, düzbucaqlı (xana) şəklində doğranır) özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, onun içərisinə iri doğranmış kartof əlavə edilir. Onu da qeyd etməliyik ki, Tovuz ərazisində kartofu, əsasən, dəmyə üsulu ilə əkilir. Belə kartof daha yaxşı olduğu üçün xəngələ xüsusi dad verir.

Müasir dövüdə yeməklər təkcə insanların bioloji- fiziki ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə edilmir. Milli yeməklər hər bir xalqın mətbəx zövqünü əks etdirən özünəməxsus yaradıcılıq məhsulu, incəsənət əsəridir. Yeməklərin müxtəlif inqredientlərlə bəzədilmə, süfrəyə təqdim edilmə üsulları müxtəlif bölgələrdə fərqli şəkildə təzahür etməklə süfrə mədəniyyətini tamamlayan mühüm göstəricilərdəndir. Təmiz ekoloji məhsullardan istifadə etməklə sağlam qidalanma gastronomik populyarlığına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Gastronomik turların iştirakçıları yerli təamlardan zövq almaqla həm milli mətbəxlə tanış olur, həm də gastronomik sahə ilə bağlı professional bilgi əldə edirlər. Bu baxımdan gastronomik terminlərə aid maarifləndirici izahların verilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın ayrı- ayrı bölgələrinə, o cümlədən işğaldan azad olunmuş torpaqlarımıza təşkil edilən belə turlar zamanı yeməklərin hazırlanma qaydaları və adları yazılmış xüsusi bukletlər hazırlanmalı, turizm bələdçiləri Azərbaycan kulinariya terminlərinin düzgün deyilişi və yazılışını öyrənməli, milli bayramlarda hazırlanan yeməklər, mərasim yeməkləri haqqında əhatəli informasiyaya sahib olmalıdırlar.

Azərbaycan kulinariyasında çox işlənə terminlərdən biri də **aş** sözüdür. Leksik vahid eyni adlı düyü yeməyini və onun müxtəlif çeşidlərini ifadə edir: *çəkmə aş, südlü aş, toyuqlu aş, boranlı aş, lobyalı aş, noxudlu aş, çığırtmalı aş* və s. Hazırlanma texnologiyasına görə və tərkibi baxımından düyü yeməklərindən fərqlənən *qatıqaşı, xəmirəsi*, Abşeron çivələrində işlənən *oruc aşı, allası, imamaşı, həcaşı* [6, s. 12], yemək adlarında da eyni leksik vahidə təsadüf edir. M.N.Hüseynov yazır ki, Qarabağ bölgəsində *aşın* yüz otuz, Qubada otuzdan çox növü qeydə alınmışdır [4, s.5]. Qədim türkcədə “yemək” mənasını bildirən arxaik söz M. Kaşğarının “Divani- lüğət- it türk” əsərində müxtəlif leksemlərin tərkib hissəsində (*aşa- “yemək yemək” aşaç/ aşıç “qazan”, “tava”, aşbar “heyvan yemi”, aşlık “buğda”, “mətbəx”* [5, s.48-50]), orta əsr yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində semantik daralmaya məruz qalmış lüğəvi vahidlərdəndir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan kulinariya terminləri içərisində aş sözü qədər çoxsaylı leksik- terminoloji vahidlərin və birləşmələrin tərkib hissəsi olan ikinci bir sözə təsadüf edilmir. Bu leksemin tarixən dilimizdə mövcud olmuş semantik təyinatından (“yemək” mənasını bildirir) irəli gəlir.

Sucuq sözü də Azərbaycan mətbəxində dərin kök salmış yemək adını bildirən qədim türk sözlərindəndir. Azərbaycanın Şərqi bölgəsində “*nişastadan hazırlanmış yemək adı*”, “*halva*”, Ordubad, Borçalı şivələrində *qoz, xəmir* və s. ərzaqlardan hazırlanan xörək adı [1, s.446] mənasındadır. Qədim türk yazılı abidələrində işlənməmiş “*şirin*” mənasında *süçik* sözünün sonrakı fonetik və leksik- semantik inkişafı nəticəsində təşəkkül tapmışdır (Kültiqin şərəfinə abidədə: Tabğaç bodun sabı süçiq ağısı yımşak ermiş “Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi şirin, xoşagələn imiş”- Cənub tərəfi, I xətt [7, s.30]). *Sucuq* sözünün qədim mənası su ilə bağlıdır: *sucuq, suyuq, cuyuq* və s. Sözü *sirop* mənası da mövcud olmuşdur. *Sucuq* kəlməsinin kökü feil *olub(sucmaq)*, -uq şəkilçisi onu ismə çevirib.

Azərbaycan kulinariyasının qədim yemək adlarından olan *piti* sözünün Culfa çivəsində unikal bir variantı- *asmalı* sözü [1, s. 26] işlənir. *Asmaq* feilindən yaranmış *asmalı* sözüne yemək mənasının transformasiyası qədim türk məişətinin- mətbəxinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri- yemək hazırlanma qaydası ilə bağlıdır. Qədim türk, Azərbaycan mətbəxində yemək bişirmə texnologiyasını əks etdirən bu söz və onun kökündə dayanan feil *qazanın ocaq üzərində yuxarıdan asılmış vəziyyəti* ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyil ki, Gəncə şivəsində “yemək bişirmək” mənasında *qazan asmaq* ifadəsi bu gün də işlədilməkdədir.

Piti- zəngin Azərbaycan mətbəxinin ən məşhur yeməklərindəndir. Onu hazırlamaq üçün 6-8 saat vaxt lazımdır. *Pitinin* əsas xüsusiyyətlərindən biri onun *qazanda* deyil, *balaca gil dopularda* hazırlamaq daha məqsədəuyğundur. *Piti* hazırlamaq üçün bu inqridentlərdən istifadə edilir: *ət, quyuq, noxud, soğan, duz, zəfəran, istiot, zövqə* görə *gavalı, albuxara* və *ya alça*. Süfrəyə verilərkən *baş soğan, sumax* və müxtəlif turşular qoyulur.

Piti

“Yağa doğranmış isti çörək, yağ doğramacı”, “əzilmiş meyvə qarışığından ibarət yemək” mənalarını bildirən döyməc sözü (və onun şivələrində müxtəlif fonetik variantları: döymənc, dögmənc [1, s. 142, 144]) bölgələrimizin kulinariyasını əks etdirən nümunələrindəndir.

Müasir dövürdə gastronomik turizm iştirakçıları açıq havada tez bişirilə bilən yeməklərin daha çox cəlb edildiyini nəzərə alsaq, hazırlanma üsulu əyani nümayiş etdirilə bilən bu cür mətbəx nümunələri, avdıq, ayran içkiləri və doğramac, habelə təndir, sac və bu kimi mətbəx predmetləri və onların adları xalqımızın kulinariya mədəniyyəti haqqında yaranmış təsəvvürləri daha dolğun edər və tamamlayardı.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007.
2. Əzizova K. Azərbaycan və ingilis dillərində bəzi kulinariya terminləri / <http://anl.az>
3. İsmayılova M.A. Azərbaycan mətbəx kultu leksikasının tarixi-etimoloji təhlili və türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyası. Linqvistika problemləri. Cild 1, №4, 2020.
4. Hüseynova M. Ümumtürk dillərində yemək adlarının tarixi-etimoloji təhlili / Elmi iş. Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal. 2019, № 9 (48).
5. Kaşğari M. “Divani-lüğət-it türk”. 4 cildə. IV c. Bakı: Ozan, 2006.
6. Vəliyeva G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı, Elm, 2001.

Türk dilində

7. Alyılmaz C. Orhun yazıtlarının bugünkü durumu. Ankara: Kurmay yayınları, 2005.
8. Baldane O. Türklər nasıl yemek tarifi verir? / Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 17/2 Kış, 2017.

Rus dilində

9. Драчева Е.Л., Христов Т.Т. Гастрономический туризм: современные тенденции и перспективы / Российские регионы: взгляд в будущее. 2015, № 3
10. Терехова Ю.С., Нехаева Н.Е. Понятие гастрономического туризма и его роль в брендинге территорий /
11. <https://cyberleninka.ru>
12. <http://ru.wikipedia.org/wiki>

THE MEANING OF NATIONAL CULINARY TERMS IN GASTRONOMIC TOURISM

Ahmadoa Aytan Arzulla

Summary

Gastronomic tourism, being a new area of the tourism industry, is organized with the aim of becoming familiar with the culinary culture of different countries and acquiring professional knowledge and skills in the preparation of national culinary products. In addition to the production and tasting of culinary products, participants in gastronomic tours get acquainted with the traditions of the people and national culinary terms. Elements of national cuisine actually serve as a means of getting to know the culture, language, way of life, mentality, and even the history of a people.

Specialists involved in organizing gastronomic tours must have professional knowledge in the field of culture of national cuisine and the names of food products. Gastronomic tours teach to respect local culture, traditions, spiritual values, and language of the people, and form

the image of the local people.

Culinary terms, like culinary products, are indicators of the material culture of a people. Some peoples adopted the culinary products of Azerbaijanis and their names and presented them to the whole world as examples of their cuisine. In this regard, gastronomic tourism is of great importance to provide reliable information about Azerbaijani cuisine and Azerbaijani culinary terms.

ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛИНАРНЫХ ТЕРМИНОВ В ГАСТРОНОМИЧЕСКОМ ТУРИЗМЕ

Ахмадова Айтан Арзулла

Резюме

Гастрономический туризм, являясь новой сферой туристической индустрии, организуется с целью ознакомления с кулинарной культурой разных стран и приобретения профессиональных знаний и навыков в области приготовления национальных кулинарных продуктов. Помимо производства и дегустации кулинарных изделий, участники гастрономических туров знакомятся с традициями народа и национальными кулинарными терминами. Здесь элементы национальной кухни фактически служат средством знакомства с культурой, языком, образом жизни, менталитетом и даже историей народа.

Специалисты, занимающиеся организацией гастрономических туров, должны обладать профессиональными знаниями в области культуры национальной кухни и названий продуктов питания. Гастрономические туры учат уважать местную культуру, традиции, духовные ценности и язык народа, а также формируют образ местных жителей.

Как и кулинарные изделия, кулинарные термины являются показателями материальной культуры народа. Жители некоторых стран заимствовали кулинарные изделия азербайджанцев, а также их названия и, представив их мировому сообществу, выдавали за образцы своей кухни. Из-за этого гастрономический туризм актуальна для информирования об азербайджанской кухне и азербайджанских кулинарных терминах.

Rəyçi: dosent Yadigar Vəli oğlu Əliyev

Azərbaycan dili kafedrasının 23 may 2025-ci il tarixli iclasın 20 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 26 may 2025-ci il

УДК:82.

**АНАЛИЗ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ И СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ
В РАССКАЗЕ О. ГЕНРИ «ВОЖДЬ КРАСНОКОЖИХ»: ИРОНИЧЕСКИЙ
ПОДХОД И СОЦИАЛЬНАЯ КРИТИКА**

Аласкарова Егана Ильяс кызы
Бакинский Государственный Университет
yeganaalasgarova@bsu.edu.az

Аннотация: *О. Генри, известный своими короткими рассказами с неожиданными концовками и глубоким анализом человеческой природы, является мастером иронии и социальной сатиры. Цель данной работы — рассмотреть, как в рассказе О. Генри через иронический подход и критику социальных стереотипов раскрываются особенности человеческой природы и социального взаимодействия. Мы также проанализируем роль символизма и метафор, которые служат усилению центральных тем произведения.*

Açar sözlər: О.Генри, "Qırmızı dərilələrin başçısı", ironiya, social tənqid, insan təbiəti, social münasibətlər, sinif mübarizəsi, gözlənilməz süjet dəyişikləri, social hərəkətlik, stereotiplər, personaj psixologiyası, simvolizm.

Ключевые слова: О. Генри, «Вождь краснокожих», ирония, социальная критика, человеческая природа, социальные отношения, классовая борьба, непредсказуемые повороты сюжета, социальная мобильность, стереотипы, психология персонажей, символизм.

Keywords: O. Henry, "The Ransom of Red Chief", social criticism, human nature, social relationships, class struggle, unexpected plot twists, social mobility, stereotypes, character psychology, symbolism.

О. Генри-один из самых известных американских писателей, чьи рассказы стали классикой мировой литературы. Его произведения часто наполнены неожиданными поворотами сюжета, глубокой социальной критикой и ироничным взглядом на человеческую природу. Рассказ «**Вождь краснокожих**» (1907) является ярким примером мастерства О. Генри в создании сатирических историй с глубокими моральными подтекстами. В этом произведении писатель использует ироничный подход, чтобы поставить под сомнение традиционные представления о социальной иерархии и человеческой природе.

Цель настоящей статьи — провести глубокий анализ рассказа О. Генри через призму **человеческой природы, социальных отношений и ироничного подхода**, который автор применяет для того, чтобы разоблачить социальные стереотипы и исследовать влияние этих стереотипов на поведение людей. Рассмотрение поведения героев, символики и социальных контекстов поможет нам понять, как О. Генри критикует общественные структуры и нормы, заставляя нас пересмотреть привычные представления о добре и зле, слабости и силе.

Рассказ «**Вождь краснокожих**» рассказывает историю двух неудачников-преступников — Сэма и Билла, которые решают похитить мальчика из богатой семьи, чтобы получить выкуп. Мальчик, которого они похищают, по имени **Red Chief** (Красный вождь), оказывается не таким уж слабым и незащищенным, как они ожидали. Вместо того чтобы бояться похитителей, он становится их жестоким мучителем, что превращает всю ситуацию в фарс.

Самое интересное в этом рассказе — это **непредсказуемость поведения жертвы**. Мальчик, являясь объектом похищения, ведет себя как настоящий вождь, командуя своими похитителями и даже наслаждаясь тем, что он контролирует их поведение. В результате преступники оказываются не только не в силах контролировать ситуацию, но и вынуждены заплатить, чтобы избавиться от мальчика. Через это О. Генри не только создает комичный сюжет, но и вводит элементы **социальной критики**. Преступники, являющиеся частью низших социальных слоев, оказываются бессильными перед невинной, но жестокой детской сущностью. Это подчеркивает важную тему: роль в обществе не всегда определяется ожидаемыми признаками, и вполне возможно, что **слабый** и **сильный** могут поменяться местами.

Социальный контекст рассказа связан с тем, что в конце XIX — начале XX века в Америке были популярны идеи о социальном разделении и классовых различиях. Преступники, будучи низшими слоями общества, решают использовать богатство как средство для улучшения своего положения, но их неудача показывает, как слабые и социально уязвимые могут оказаться на более сильных позициях, чем кажется.

Ирония в произведении О. Генри — это не просто элемент стиля, а важный инструмент для **разоблачения социальных норм и психологии человека**. Иронический поворот в произведении заключается в том, что **похищение, которое должно было стать выгодным делом для преступников**, становится их личным кошмаром. Преступники, ожидая получить выкуп за мальчика, оказываются вынуждены **платить**, чтобы освободиться от него.

Ирония в этом рассказе подчеркивает несколько ключевых аспектов человеческой природы:

- **Неопределенность социальных ролей**. Преступники, представляющие низшие социальные слои, ожидают, что они будут контролировать ситуацию. Однако, мальчик из привилегированного класса, несмотря на свою незащищенность в традиционном смысле, становится более сильным и властью имеющим, чем сами похитители.

- **Подрыв общественных ожиданий**. Мы ожидаем, что преступники будут устрашать свою жертву, однако **жертва** становится источником страха и беспокойства для них.

Через такие ироничные повороты О. Генри демонстрирует, как **ожидания общества** могут быть ошибочными, и как **реальность** может обернуться совершенно неожиданным образом. Одной из главных тем рассказа является **классовая борьба** и **экономическая зависимость**. Преступники, несмотря на то, что они принадлежат к более низким слоям общества, планируют обогатиться за счет богатого человека, похитив его сына. Однако сама ситуация оказывается гораздо сложнее. Таким образом, через ироничный подход О. Генри показывает, как **слабые и сильные, жертвы и агрессоры** могут легко менять свои социальные позиции в зависимости от обстоятельств. Это также подчеркивает **неустойчивость социальных ролей** и неопределенность человеческой природы.

Сам и **Билл** — не просто преступники, это **персонажи с низким социальным статусом**, которые решают использовать богатство как средство для изменения своего положения в обществе. В то время как их поведение отражает стереотипы о бедных, готовых идти на любые крайности ради денег, их неудача в конце концов подрывает саму концепцию их **экономической выгоды**.

Мальчик из богатой семьи, с другой стороны, вносит в историю элемент социальной иронии: несмотря на свой социальный статус, он **становится «вождем»**, который ставит преступников в положение зависимых от него. Этот момент

показывает, что **положение в обществе не всегда означает власть**, а сам процесс социальной борьбы может быть гораздо более сложным и многогранным. В произведении О. Генри, как и во многих других его рассказах, **человеческая природа** раскрывается через поведение персонажей в нестандартных ситуациях. В этом случае, через фигуры **Сам и Билла**, писатель исследует **жадность, страх, отчаяние** и «несоответствие ожиданиям».

Сначала они выглядят как типичные преступники — жадные и готовые на всё ради денег. Однако в процессе их взаимодействия с мальчиком появляется новый элемент: они начинают **погружаться в страх и раздражение**, что совершенно не соответствует их первоначальному замыслу. Они оказываются в ситуации, когда **их план полностью рушится**, и они становятся объектами манипуляций со стороны мальчика, что ставит под сомнение их самооценку и уверенность в своих силах. Со своей стороны, мальчик является ярким примером того, как человеческая природа может проявляться в **непредсказуемых формах**. Он **независим, жесток**, и, несмотря на свою роль жертвы, находит способы манипулировать взрослыми. Его **упорство и сила воли** демонстрируют, что даже в **слабой внешности** может скрываться **внутренняя сила**. Произведение О. Генри исследует **человеческую природу**, особенно через поведение его главных героев. Преступники, с одной стороны, являются **негативными персонажами**, символизируя низшие слои общества, но, с другой стороны, их поведение также глубоко человечно. Их страх, тревога и отчаяние перед мальчиком показывают **неуверенность и слабости**, которые скрываются за их попыткой казаться жестокими и расчетливыми. Через эти контрасты О. Генри подчеркивает, что **человеческая природа многогранна** и не всегда поддается общественным ожиданиям.

В рассказе О. Генри широко используются символизм и метафоры, которые помогают глубже понять внутреннюю структуру произведения и его скрытые смыслы. **Имя мальчика** — «**Красный вождь**» (**Red Chief**). Это имя символизирует не только его **яркое и независимое поведение**, но и **ассоциации с силой и властью**, которые обычно связываются с лидерами и вождями. На самом деле, это имя подчеркивает, что **маленький мальчик** обладает качествами, которые связываются с **вождями**, несмотря на его физическую слабость.

Процесс похищения и выкупа - это символический элемент, который подчеркивает, как **положения власти** могут меняться в самых неожиданных ситуациях. Преступники, которые должны были быть на «вершине» ситуации, оказываются в положении тех, кто платит, чтобы вернуть свою свободу.

Произведение О. Генри «**Вождь краснокожих**» является не только примером его мастерства в создании ироничных историй, но и важным произведением для изучения социальных отношений и человеческой природы. Через **иронию и социальную критику** автор обращает внимание на абсурдность социальных ролей, показав, как **богатые и бедные, сильные и слабые** могут менять свои позиции в зависимости от обстоятельств.

Человеческая природа, представленная через персонажей рассказа, оказывается многогранной и непредсказуемой, а поведение героев показывает, как внутренние качества и обстоятельства могут разрушить привычные общественные стереотипы.

Литература

1. О. Генри. «Вождь краснокожих» (1907).
2. Смит, Дж. *Социальная сатира в произведениях О. Генри*. Нью-Йорк, 2012.
3. Мартин, Л. *Человеческая природа и социальные отношения в произведениях О. Генри*. Лондон, 2015.
4. Джонсон, М. *Ирония и символизм в литературе О. Генри*. Чикаго, 2008.

O. HENRİNİN “QIRMIZIDƏRİLİLƏRİN BAŞÇISI” HEKAYƏSİNDƏ İNSAN TƏBİƏTİ VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRİN TƏHLİLİ: İRONİK YANAŞMA VƏ SOSIAL TƏNQİD

Ələskərova Yeganə İlyas qızı
Xülasə

O. Henrinin “Qırmızıdərililərin başçısı” hekayəsi onun ironiyadan və gözlənilməz süjet dönüşlərindən sosial tənqid vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığını parlaq şəkildə nümayiş etdirir. Müəllif obrazlarının taleləri vasitəsilə insan təbiətinə dair suallar qaldırır, sosial rollarla bağlı stereotipləri və illüziyalı ifşa edir. Əsərdəki ironiya yalnız komik effekt yaratmaq üçün deyil, həm də sinfi mübarizə və sosial mobiliklik kimi aspektlərin dərin təhlili üçün istifadə olunur. O. Henri ənənəvi var-dövlət və hakimiyyət anlayışlarını şübhə altına alaraq göstərir ki, sosial iyerarxiyalar dəyişkən və qeyri-sabit ola bilər. Nəticədə, yazıçı xatırladır ki, insanın daxili keyfiyyətləri — xarakteri və əməlləri — onun sosial statusundan daha vacibdir. O, həmçinin güc və hakimiyyətin ən gözlənilməz formalarda təzahür edə biləcəyinə diqqət çəkir.

AN ANALYSIS OF HUMAN NATURE AND SOCIAL RELATIONS IN O. HENRY’S STORY “THE RANSOM OF RED CHIEF”: AN IRONIC APPROACH AND SOCIAL CRITIQUE

Alaskarova Yegana Ilyas
Summary

O. Henry’s story “The Ransom of Red Chief” exemplifies his masterful use of irony and surprise to deliver social commentary. Through the unexpected reversals of fortune experienced by his characters, he critiques societal norms and exposes the fragility of imposed roles and expectations. The humor in the story, rooted in sharp irony, not only entertains but also reveals deeper truths about class tension, authority, and mobility.

By turning the traditional power dynamic on its head, O. Henry undermines established ideas of wealth and control, suggesting that social structures are neither fixed nor reliable. Ultimately, the story emphasizes that personal character, resourcefulness, and inner strength often outweigh social status or outward appearance. In doing so, O. Henry highlights how genuine power may emerge from the least anticipated sources.

Rəyçi: Gülşən Kərimova Bahadır qızı
Daxil olma tarixi 14 may 2025-ci il

UOT: 821.111(73)

C.K.OUTSUN “İTİRİLMİŞ MƏNZƏRƏ” VƏ “DUL QADININ MEMUARI” ƏSƏRLƏRİNDƏ AVTOBİOQRAFİZMİN TƏCƏSSÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ*Əliyeva Günay Telman qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı**<https://orcid.org/0009-0000-1757-3524>**gny.aliyeva@adu.edu.az*

Xülasə: *Çağdaş Amerika ədəbiyyatında avtobioqrafik yazı ənənələrini yenidən formalaşdıran C.K.Outs “İtirilmiş mənzərə: Yazıçının formalaşması” və “Dul qadının memuarı” əsərlərində şəxsi təcrübələri ilə ədəbi yaradıcılığı arasındakı mürəkkəb əlaqəni təqdim edir. Məqalədə C.K.Outsun avtobioqrafik əsərlərində xatirə, yaddaş, keçmiş və qadın kimliyinin bədii rekonstruksiyasını necə ifadə etdiyi araşdırılır. Feminist nəzəriyyə, avtobioqrafik diskurs və psixanalitik tənqid çərçivəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müəllif tədqiq olunan hər iki əsərində avtobioqrafik yazının sərhədlərini genişləndirərək reallıq və bədii təxəyyülün sintezini yaradır.*

Açar sözlər: avtobioqrafiya, feminist diskurs, identiklik, yaddaş, qadın kimliyi

Ключевые слова: автобиография, феминистский дискурс, идентичность, память, женская идентичность

Keywords: autobiography, feminist discourse, identity, memory, female identity

Giriş

Avtobioqrafizm müasir ədəbiyyatşünaslıqda müəllifin şəxsi təcrübələrinin bədii mətnlərə inteqrasiyasını öyrənən mühüm istiqamətlərdən biri kimi tanınır. Avtobioqrafiya janrı vasitəsilə yazıçılar yalnız öz şəxsi həyatlarını sənədləşdirmir, eyni zamanda şəxsi və kollektiv yaddaşı yenidən quraraq, gender, identiklik və sosial strukturlar kimi məsələləri araşdırırlar. Feminist tənqid çərçivəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, qadın avtobioqrafiyaları təkcə şəxsi yaddaşın rekonstruksiyası deyil, həm də patriarxal sistemə qarşı müqavimət forması kimi çıxış edir. Şəxsi və ictimai kimliyin yenidən qurulması üçün mühüm ədəbi janrlardan hesab olunan avtobioqrafiya S. Smit və C. Uatson tərəfindən “özünü ifadə və tarixi rekonstruksiya vasitəsi” [10, s. 25] kimi təqdim olunur. Feminist ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxımından avtobioqrafiya qadın yazarların patriarxal cəmiyyətin onlara biçdiyi rolları sorğuladıqları və yenidən müəyyən etdikləri “məkan” kimi qəbul olunur.

Dərin psixoloji təhlillərin və avtobioqrafik komponentlərin üstünlüyü ilə seçilən Coys Kerol Outsun bədii irsi məhz bu janrın sərhədlərini genişləndirən feminist avtobioqrafik mətnlərin zənginliyi ilə seçilir. Müəllif xüsusilə “Dul qadının memuarı” və “İtirilmiş mənzərə: Yazıçının formalaşması” əsərlərində şəxsi travma, ailə münaqişələri və cəmiyyətin qadın kimliyinə təsiri kimi məsələləri ön plana çıxarır. Onun “Dul qadının memuarı” əsərində şəxsi kədər və matəm təcrübəsini feminist perspektivdə təsvir etməsi, “İtirilmiş mənzərə: Yazıçının formalaşması” romanında uşaqlıq və ailə yaddaşını mədəni kontekstdə yenidən qurması xüsusilə diqqəti cəlb edir.

1. Avtobioqrafiya janrı - fərdi təcrübənin sosial kontekstdə təqdimatı

Real, uydurma hadisələri və ya tarixi rekonstruksiyaları əks etdirən əsərlər mədəniyyət tarixinin bir hissəsi olduğundan dünyanın bədii modelini yaratmağa çalışan müəllif öz həyatından və dünyagörüşündən, avtobioqrafik faktlardan istifadə edir. Avtobioqrafizm müəllifin həyatı ilə bağlı şəxsi xarici və daxili təcrübəsinin reallıqlarının ədəbi əsərin bədii və obrazlı sistemə çevrilməsidir. İstənilən ciddi əsər “müəllifdən öz həyat təcrübəsindən

istifadə etməyi tələb edir” [4, s. 10]. Bədii əsər mətndə kodlaşdırılan və müəllif şüurunu özündə ehtiva edən müəllif ideyasının “təhkiyəçi və obrazlar əsasında” formalaşan təcəssümü kimi yaranır. Müəllif obrazı “hadisə və obrazların seçimində, süjetin inkişafında, romanın kompozisiyasında, sənədli materialdan, dialoq, təkrar, təzad və s. vasitələrdən müxtəlif dərəcədə istifadədə özünü göstərir...” [5, s. 28].

Avtobioqrafik əsərlərə artan maraq “tarix anlayışının tarixçilik adlanan xüsusi formasının meydana çıxması ilə əlamətdar olan böyük intellektual inqilab”ın [12, s. 821] tərkib hissəsidir. Keçid dövrlərində avtobioqrafiya janrının inkişafı dünya ədəbi prosesinin qanunauyğunluqlarından biri olsa da təhkiyədə birinci şəxsə üstünlük verən XX əsr ədəbiyyatı avtobioqrafik janra həsr olunmuş çoxsaylı tənqidi araşdırmaların yaranmasına kömək etdi. Müasir tədqiqatlarda “avtobioqrafiyanın janr identifikasiyası üçün heç bir sərt konseptual dəstək nəzərdə tutulmur” [1, s. 51-52] deyən N.Bliş avtobioqrafiya janrını müəyyən etmək üçün formal, tematik, kommunikativ və struktur kateqoriyalardan istifadə etməyi təklif edir. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən F.Lejen isə müxtəlif ədəbi kateqoriyalara əsaslanaraq avtobioqrafik janrın xatirələr, bioqrafiya, şəxsi roman, şəxsi gündəlik və s. növlərini müəyyən edirlər.

Avtobioqrafiya, memuar və gündəlik kimi “qeyri-bədii” janrlar arasında fərqi müəyyən etməkdə ciddi çətinliklər mövcuddur. Müasir müəlliflərin şəxsi xatirələrinə və təcrübələrinə əsaslanan dərin eksperimental əsərləri “avtobioqrafiya ilə bədii povest arasındakı sərhədlərin tamamilə bulanıq göründüyü” [11, s. 102] əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müasir Amerika ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri zamanın ziddiyyətlərini insanın şəxsi həyat problemlərinə reflektiv yanaşma vasitəsilə əks etdirməsidir. Məhz bu səbəbdən çağdaş avtobioqrafik ədəbiyyatın mühüm vəzifələrindən biri şəxsiyyətin identiklik və subyektivlik kateqoriyalarının, yəni insanın daxili psixoloji qatının bədii tədqiqidir. Bura həmçinin irqlərarası münasibətlər, etnik və sinfi mənsubiyyət məsələləri də daxildir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxmənalılıq və çoxşaxəlilik müasir mədəniyyətin əsas göstəricilərindən olduğundan müasir bədii mətnlərdə obraz mürəkkəb mədəni identikliyə malik bir fiqur kimi təqdim olunur. Onun şəxsiyyəti sosial, sinfi, dini və milli göstəricilərin vəhdətindən formalaşır. Belə çoxvektorlu identiklik isə öz növbəsində, mərkəzdənkənar və fraqmentar subyektivlik problemi ilə sıx bağlıdır. Bu xüsusda, müəyyən bir mədəniyyətdə, etnik və ya dil mühitində başqa subyektə çevrilə bilən fərdin reallığa münasibəti də spesifik xarakter daşıyır.

Avtobioqrafik yazı müəllif üçün öz daxili aləmini qurmaqla yanaşı, bədii obrazların psixoloji məzmununu formalaşdırmaqda da mühüm funksiyaya malikdir. Bu, bir növ “bədii inşa materialı”dır: yazıçı bu vasitə ilə yalnız obrazlarının daxili dünyasını yaratmır, eyni zamanda öz “mən”ini dərk edir. Avtobioqrafizm müəllifə öz düşüncələrini, emosiyalarını, qorxularını, dərk edilməmiş və ifadə olunmamış istəklərini bədii formaya salmaq, onları aydın obraz və anlayışlar sisteminə çevirmək imkanı verir. Bu baxımdan avtobioqrafiya janrı sadəcə şəxsi xatirələrin təqdimatı deyil, eyni zamanda özünüanlama və şəxsiyyətin təhlili üçün mühüm yaradıcılıq strategiyasıdır.

Avtobioqrafik üslubda yazılmış əsərlərdə müəllifin yaddaşı yalnız retrospektiv alət kimi deyil, həm də mənalandırıcı və strukturlaşdırıcı vasitə kimi çıxış edir. Tarixi və sosial kontekstdə baş verən “xarici” hadisələr müəllifin bədii təxəyyülündə “daxili” hadisəyə çevrilir. Yazıçı keçmişə qayıtdıqca onu dəyişən, yenidən quran, bəzən isə simvolik səviyyəyə yüksəldən perspektivlə təqdim edir. Bu proses nəticəsində keçmiş zamanın hadisələri öz aydınlığını və emosional kəskinliyini itirmir, əksinə, müəllifin həyat təcrübəsi ilə zənginləşərək daha dolğun bədii dəyər qazanır.

Müasir Amerika ədəbiyyatında V.Nabokov, C.Apdayk, T.Uilyams, C.Çiver, T.Morrison, S.Bellou, C.K.Outs və s. yazıçıların yaradıcılığında avtobioqrafiya janrı fərqləndirici motiv kimi çıxış edir. Bu yazıçıların avtobioqrafiya janrından yalnız şəxsi həyat faktlarının deyil, həm də bədii gerçəkliyin dərk və təqdim olunmasında vasitə kimi istifadə etmələri onların estetik konsepsiyasının əsas cəhətlərindən biri kimi nəzərə çarpır. Onların ədəbi bədii nümunələri fakt və təxəyyülün, reallıq və uydurmanın sintezinə əsaslandığından keçmişin mənalandırılması və empirik təcrübənin estetik bütövlüyə çevrilməsi cəhdləri bu nümunələrdə aydın şəkildə izlənilir. Müəlliflər real həyati hadisələrdən və şəxsi təcrübələrdən çıxış edərək onları bədii ümumiləşdirmə səviyyəsinə qaldırır və beləliklə, fərdi təcrübəni ümumbəşəri anlamda təqdim edirlər.

2. C.K.Outsun avtobioqrafik diskursu

Avtobioqrafik elementlərin bədii əsərlərdə yer alması təkcə şəxsi təcrübələrin təqdimatı deyil, həm də müəllifin daxili dünyasının, düşüncə tərzinin və psixoloji yaşantılarının estetik ifadəsidir. Bu kontekstdə C.K.Outsun yaradıcılığı müəllif həyatının incə təfərrüatlarının ədəbi formaya çevrilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. O, bədii təxəyyülü ilə şəxsi təcrübələrini birləşdirərək, həm fərdi, həm də ümumbəşəri duyğulara toxunan dərin psixoloji mətnlər yaradır. C.K.Outsun bir çox əsərlərində həyatının müxtəlif mərhələlərinə – gəncliyinə, ailə həyatına, intellektual və akademik mühtdəki müşahidələrinə bir növ xatirəvi, eyni zamanda reflektiv münasibət hiss olunur. Bu xüsusiyyətlər onun “Dul qadının memuarı” və “İtirilmiş mənzərə: Yazıçının formalaşması” kimi əsərlərində daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Avtobioqrafik diskurs burada təkcə məzmun səviyyəsində deyil, həm də kompozisiya, dil və psixoloji dərinlik baxımından əsərlərin strukturuna nüfuz edir.

Müasir avtobioqrafik ədəbiyyat müəllifin şəxsi təcrübəsinin estetik strukturda ifadəsi ilə yanaşı, onun kimliyinin və psixoloji dünyasının bədii inikasını da özündə ehtiva edir. Bu xüsusiyyət xüsusilə travma, itki və matəm mövzularının ön planda olduğu mətnlərdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. C.K.Outsun “Dul qadının memuarı” əsəri bu baxımdan fərdi təcrübənin, xüsusən də həyat yoldaşının qəfil ölümü ilə əlaqədar yaşanan emosional sarsıntının bədii formaya salındığı nümunə kimi nəzərə çarpır. Matəm burada sadəcə yaxın bir şəxsin fiziki yoxluğu deyil, eyni zamanda psixoloji boşluq, kimlik itkisi və daxili parçalanma kimi təqdim olunur. 2011-ci ildə həyat yoldaşının ölümü ilə bağlı yazdığı bu əsərində müəllif patriarxal strukturun çökməsi ilə ailənin sanki qoruyucu səddinin dağıldığını göstərir. İtki, matəm və dul qadının sosial gözləntilərlə mübarizəsi kimi mövzuları avtobioqrafik kontekstdə təqdim edən Outs avtobioqrafik yazı üslubunun ən dərin emosional səviyyələrə toxunduğunu göstərir. Müəllif yaşadığı emosional təlatümləri bədii dillə ön plana çıxardığı əsər yalnız bir şəxsin ağrı hekayəsi deyil, həm də itki ilə mübarizə aparmaq üçün universal həyat dərsideir. Outs bu çərçivədə öz matəm təcrübəsini subyektiv şəkildə yenidən qurur və feminist müqavimət forması kimi təqdim edir: “Dul qadınlar üçün yazı azadlığın bir formasıdır. Biz cəmiyyətin bizə biçdiyi rolu qəbul etmədən də özümüzü ifadə edə bilirik” [7, s. 278].

Yazıçı matəm dövrünü təsvir edərkən qadının ailə strukturu daxilindəki yerinin ölüm və itki ilə dəyişdiyini göstərir: “Evliliyin ən böyük yalanı budur: onun daimi olduğunu düşünmək. Əslində, evlilik ölümün kölgəsində yaşayan bir quruluşdur” [7, s. 230]. C.Batler də “Təhlükəli həyat: yas və şiddətin gücü” kitabında qeyd edir ki, insanlar sosial strukturlar daxilində yaşamağa məcbur olsalar da, bu strukturlar sabit deyil və hər hansı bir itki ilə darmadağın ola bilər [2, s. 22]. C.K.Outsun dul qadın obrazı da məhz cəmiyyətin qadınlara biçdiyi “matəm saxlayarkən passiv olmaq” gözləntisi ilə mübarizə aparır: “Dul qadınlar üçün cəmiyyətin tək bir gözləntisi var: susmaq və tənhalıq” [7, s. 278].

Əsərdə bu travmatik vəziyyət qadın kimliyinin ictimai qavrayışı ilə də sıx şəkildə bağlıdır. Patriarxal mədəniyyətin qadına münasibəti, xüsusilə dul qadın statusunda olanlara

qarşı sərgilədiyi normativ gözləntilər, müəllifin matəm prosesindəki təcrübələrini formalaşdırır: “Həyat yoldaşının ölümündən sonra məni tanıyan hər kəs məndən kədərlənməyi, susmağı və cəmiyyətin təkid etdiyi kimi davranmağı gözləyirdi” [7, s. 89].

“Mənim matəmə mənə aid deyil, cəmiyyətin diktə etdiyi bir haldır” [7, s. 190] deyən C.K.Outs əsərdə dul qadın kimliyini yalnız şəxsi vəziyyət kimi deyil, həm də sosial münasibətlərin tənqidi baxımından təqdim edir. Dul qadının kədərini yaşama formasına belə cəmiyyət müdaxilə edir və onu idarə olunması sosial davranış çərçivəsində saxlamağa çalışır. Bu yanaşma feminist nəzəriyyədə qadının emosional təcrübələrinin özəlliyini inkar edən və onları kollektiv normalarla tənzimləyən strukturların tənqidinə əsaslanır. L.V.Martinin qeyd etdiyi kimi, Outsun yazısı fərdi sarsıntıyı ictimai və ideoloji kontekstdə yenidən oxumağa imkan verir [6].

Əsər boyunca yazıçının psixoloji vəziyyəti, keçmişlə əlaqəsi və gələcəklə bağlı qeyri-müəyyənliyi daim təkrarlanan motivlər kimi təqdim olunur. “O, mənim həyat yoldaşım idi və artıq yoxdur. Onun yoxluğu ilə yaşamaq mənə yalnız travmatik deyil, həm də sonsuz bir boşluğun içində itmiş hiss etdirir... matəm təkcə bir insanın yoxluğu deyil; bu, mənim kimliyimin də bir hissəsinin məhv olmasıdır” [7, s. 59] deyən müəllifin şəxsiyyət böhranı ilə necə mübarizə apardığını açıq aydın duymaq mümkündür. Onun bu sözləri psixoloji travmanın nəinki emosional çətinliklər yaratdığını, həm də kimlik üzərində destruktiv təsir göstərdiyini ifadə edir.

Bu fikir Z.Freydin “Matəm və melankoliya” əsərində irəli sürdüyü yanaşma ilə üst-üstə düşür. Freyde görə, matəm şəxsin itirilmiş obyektə psixoloji bağlarını qorumağa davam etməsi nəticəsində yaranan kimlik böhranıdır. Outs da bu boşluğu yazı vasitəsilə dərk etməyə və eyni zamanda bərpa etməyə çalışır; yazı onun üçün yalnız yaradıcılıq potensialı deyil, həm də psixoloji sağalma formasıdır.

Yazıçının matəm təcrübəsi eyni zamanda P.İkin avtobioqrafik identiklik haqqında irəli sürdüyü nəzəriyyə ilə də səsleşir. Tədqiqatçıya görə, avtobioqrafik mətnlər fərdin travma və keçmiş təcrübələri ilə qarşılıqlı münasibətdə öz kimliyini necə qurduğunu göstərir. Outs itki ilə bağlı yaşadığı boşluğu statik bir hal kimi deyil, dinamik və dəyişkən mənəvi vəziyyət kimi qavrayır. Fransız sosiloqu F.Lejenə görə, avtobioqrafik yazı faktların deyil, xatirələrin subyektiv rekonstruksiyasıdır. Outsun matəmlə bağlı düşüncələri də obyektiv təqdimatdan çox, fərdi şüurun poetik ifadəsinə əsaslanır.

C.K.Outsun digər əsəri “İtirilmiş mənzərə: Yazıçının formalaşması” müəllifin uşaqlıq və yeniyetməlik dövrünə dair xatirələrini əks etdirən avtobioqrafik mətn kimi fərdi kimliyin formalaşması, ailə münasibətləri və uşaqlıq travmalarını dərin təhlil edir. Uşaqlıq xatirələrinə istinad edən yazıçı həm şəxsi təcrübələrini, həm də kollektiv mədəni kodları önə çıxarır. O, atasını soyuq və sakit, anasını isə daha emosional və qayğıkeş biri kimi xatırlayır. Bununla belə, Outsun fikrincə onların yazıçıya ən güclü təsiri kitablara və yazıya verdikləri dəyərlə bağlı olub. Qadın yazıçıların formalaşmasında ailənin roluna dair E.Şouolter qeyd edir ki, “patriarxal ailə strukturları daxilində böyüyən qadın yazıçıları məhz ədəbiyyat vasitəsilə öz fərdi və yaradıcı kimliklərini kəşf etməyə çalışırlar” [9].

Müəllifin avtobioqrafiyasında patriarxal ailə modeli və onun qadın üzərindəki təsiri mühüm mövqedə dayanır. Onun təsvirində ata fiquru səssiz, lakin dominant bir nəzarətçi kimi təqdim olunur: “Mənim atam həmişə sakit idi, amma onun sakitliyi evdə görünməz bir qayda yaradardı. O, heç vaxt açıq-aşkar itaət tələb etməzdi, amma onun varlığı artıq bir göstəriş idi” [8, s. 134]. Ata fiqurunun patriarxal ailə modelində qadın psixologiyasına təsirini vurğulayan müəllif əsərdə qadın olmağın məhdudiyyətlərini “Bir qız uşağı olaraq nə qədər sakit olsam, nə qədər az soruşsam, o qədər yaxşı idim. Qadın olmaq susmaq demək idi” [8, s. 89] fikirləri ilə bildirir. Outs anasının da atası qarşısında həmişə razılaşan mövqe tutduğunu, onun ailə

daxilindəki rolunun daha çox uyğunlaşmaq və itaət etmək üzərində qurulduğunu vurğulayır. Eynilə S.Bovuar “İkinci cins” əsərində patriarxal cəmiyyətin qadınları itaətkar və görünməz olmağa məcbur etməklə onları ikinci dərəcəli mövqeyə saldığını vurğulayır. C.Batler isə cəmiyyətin gender rollarını təkrar-təkrar yeniləməklə qadınların aktiv subyekt kimi mövcudluğunu məhdudlaşdırdığını bildirir [2, s. 25].

Əsərdə yaddaşın subyektivliyi və keçmişin rekonstruksiyası da mühüm mövzulardandır. Outs xatirələrini təqdim edərkən onların həqiqiliyini şübhə altına alır və qeyd edir ki, yaddaş bəzən hər detallı xatırlasa da, onların həqiqətən baş verib-vermədiyini dəqiq bilmək mümkün olmur. Oates uşaqlıq xatirələrinin qeyri-müəyyənliyinə də xüsusi diqqət yetirir. Onun fikrincə, bəzi xatirələr heç vaxt tam aydın olmur; onlar ya bulanıq formada yadda qalır, ya da şüurda fərqli şəkildə yenidən canlanır. Bu məqam K.Karutun travmatik yaddaş mülahizələri ilə üst-üstə düşür. Amerikalı tarixçi travmatik hadisələrin yaddaşda təhrif olunmuş formada mövcud olduğunu və fərdin kimlik formalaşmasına təsir göstərdiyini vurğulayır [3].

Çağdaş ədəbi mülahizələrə görə avtobioqrafiya keçmişin obyektiv təsviri deyil, daha çox yaddaşın subyektiv prizmasından keçmişin yenidən qurulmasıdır. C.K.Outs da bu yanaşmanı qəbul edərək öz keçmişini həm fərdi, həm də bədii təcrübə vasitəsilə yenidən inşa edir. O qeyd edir ki, insan keçmişini xatırlamaqla yalnız kim olduğunu müəyyən etmir, həm də kim olmaq istədiyini formalaşdırır.

Nəticə

C.K. Outsun avtobioqrafik diskursu şəxsi təcrübələrin dərin psixoloji və emosional qatlarını üzə çıxarmaqla fərdi kimlik axtarışını və mənəvi yenidənqurma prosesini bədii mətnə transformasiya edir. Müəllif real hadisələri və daxili yaşantıları estetik ifadə vasitələri ilə təqdim edərək fərdi yaddaşla kollektiv yaddaş arasında incə bir körpü yaradır. Onun “Dul qadının memuarı” və “İtirilmiş mənzərə: Yazıçının formalaşması” avtobioqrafik əsərlərində təkcə şəxsi həyatın təfərrüatlarını təqdim etməklə kifayətlənmir, həm də insan mövcudluğunun universal aspektlərini – travma, şəxsiyyətin formalaşması, yaddaşın gücü və sosial münasibətlərin mürəkkəbliyini bədii şəkildə ifadə etməyə çalışır. O, şəxsi travmalarını və daxili dünyasını açıq şəkildə paylaşmaqla yanaşı, oxucuları insan təcrübəsinin universallığı barədə düşünməyə təşviq edir. Yazıçının bədii üslubu onun daxili dünyasına açılan bir pəncərə rolunu oynayır və bu, müasir Amerika ədəbiyyatında qadın müəlliflərin mövqeyini gücləndirən əhəmiyyətli amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Блиц Н. Л. Автобиографическая проза А. М. Ремизова: проблема мифотворчества. Минск, 2002. 116 с.
2. Butler J. Precarious life: the powers of mourning and violence. Verso. 2004. 95 p. URL: <https://www.wkv-stuttgart.de/uploads/media/butler-judith-precarious-life.pdf>
3. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma and the Possibility of History. Yale University Press: Literature and the Ethical Question No. 79, 1991, pp.181-192. URL: https://www.jstor.org/stable/2930251?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents
4. Станкевич Р. Автобиографизм особого рода // Болг. русистика. 1987. № 6. С. 10–17.
5. Комаровская, Т. Е. Проблемы поэтики исторического романа США XX века. Минск, 2004.
6. Martin L.W. Critical essays on Joyce Carol Oates. Boston : G.K. Hall. 1979. 180 p.
7. Oates J.C. A Widow's Story: A Memoir. Ecco, 2011, 432 p.
8. Oates J.C. The Lost Landscape: A Writer's Coming of Age. Ecco. 2015. 368 p.
9. Showalter E. The Feminine Mystique and Women's Fiction: Revisiting Gender and Genre. Feminist Studies, 2009. pp. 301-322

10. Smith S., Watson J. Reading Autobiography Now: An Updated Guide for Interpreting Life Narratives, Univ Of Minnesota Press, 2024, 400 p.
11. Stone A. Modern American autobiography: texts and transactions // American autobiography: retrospect and prospect / ed. P. J. Eakin. London, 1991. P. 95–123
12. Weintraub, K. Autobiography and historical consciousness // Critical inquiry. 1975. Vol. 1, №. 4. P. 821–848.

EMBODIMENTARY FEATURES OF AUTOBIOGRAPHY IN J.C. OATES' "LOST LANDSCAPE" AND "A WIDOW'S STORY"

Aliyeva Gunay Telman

Summary

In contemporary American literature, Joyce Carol Oates, in her works "The Lost Landscape: A Writer's Coming of Age" and "A Widow's Story: A Memoir" reshapes the traditions of autobiographical writing by presenting the complex relationship between personal experience and literary creation. This article examines how Oates articulates the artistic reconstruction of memory, the past, and female identity in her autobiographical works. Studies conducted within the frameworks of feminist theory, autobiographical discourse, and psychoanalytic criticism demonstrate that in both texts, the author expands the boundaries of autobiographical writing, creating a synthesis of reality and literary imagination.

ВОПЛОЩЕНИЕ АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖ. К. ОУТС «ПОТЕРЯННЫЙ ПЕЙЗАЖ» И «ВДОВА: МЕМУАРЫ»

Алиева Гюнай Тельман

Резюме

В современной американской литературе Джойс Кэрол Оутс в своих произведениях «Потерянный пейзаж: Становление писателя» и «Вдова: Мемуары» переосмысливает традиции автобиографического письма, представляя сложные взаимосвязи между личным опытом и литературным творчеством. В статье рассматривается, как Оутс художественно реконструирует память, прошлое и женскую идентичность в своих автобиографических произведениях. Исследования, проведённые в рамках феминистской теории, автобиографического дискурса и психоаналитической критики, показывают, что в обеих книгах автор расширяет границы автобиографического жанра, создавая синтез реальности и литературного воображения.

Rəyçi: f.e.d., prof. A.Z.Sabitova

Daxil olma tarixi 10 iyul 2025-ci il

UOT:821.111

ENGLISH LITERATURE IN THE RENAISSANCE PERIOD

*Məmmədova Nigar Elçin qızı, Əliyeva Nəsibə İslam qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**nigar.mammadova@gdu.edu.az**Aliyevanasiba2663@gmail.com*

Annatosion: *The Renaissance period in literature refers to a cultural and artistic movement that began in Italy in the 14th century and spread across Europe, reaching its height in the 16th and early 17th centuries. It marked the transition from the medieval to the modern world and was characterized by a renewed interest in the classical ideals of Ancient Greece and Rome. The English Renaissance, a vibrant period of cultural and literary flourishing, saw a surge in English literature, particularly in poetry and drama. Key figures like William Shakespeare, Edmund Spenser, Christopher Marlowe, and John Milton, along with prose writers such as Sir Thomas More and Francis Bacon, shaped this era.*

Key words: renaissance, literature, poetry, native language, introspective, religious revolution, humanism, puritanism.

Açar sözlər: renessans, ədəbiyyat, poeziya, ana dili, introspektiv, dini inqilab, humanizm, puritanizm.

Ключевые слова: ренессанс, литература, поэзия, родной язык, интроспекция, религиозная революция, гуманизм, пуританство.

Key Features of Renaissance Literature:

Humanism:

Focus on human potential and achievements.

Literature centered more on worldly subjects rather than strictly religious themes.

Revival of classical texts and languages (Latin and Greek).

Individualism:

Emphasis on personal expression and the development of individual character.

Writers often explored personal identity, emotion, and inner conflict.

Secularism:

While religion remained influential, many Renaissance works explored secular themes like love, power, and nature.

Use of Vernacular Language:

Authors began writing in their native languages instead of only Latin, making literature more accessible.

English Renaissance literature refers to the body of literary work produced in England roughly between **1485 (beginning of the Tudor dynasty)** and **1625 (death of James I)**. It is part of the broader European Renaissance but has distinct phases and characteristics.

Shakespeare – Late plays like King Lear, Othello, The Tempest

John Donne – Metaphysical poetry (e.g., The Flea, Death Be Not Proud) Jonson (continued from Elizabethan period)

Francis Bacon – Essays promoting scientific reasoning (Of Studies, Of Truth)

In a tradition of literature remarkable for its exacting and brilliant achievements, the Elizabethan and early Stuart periods have been said to represent the most brilliant century of all. (The reign of Elizabeth I began in 1558 and ended with her death in 1603; she was succeeded by the Stuart king James VI of Scotland, who took the title James I of England as well. English literature of his reign as James I, from 1603 to 1625, is properly called

Jacobean.) These years produced a gallery of authors of genius, some of whom have never been surpassed, and conferred on scores of lesser talents the enviable ability to write with fluency, imagination, and verve. From one point of view, this sudden renaissance looks radiant, confident, heroic—and belated, but all the more dazzling for its belatedness. Yet, from another point of view, this was a time of unusually traumatic strain, in which English society underwent massive disruptions that transformed it on every front and decisively affected the life of every individual. In the brief, intense moment in which England assimilated the European Renaissance, the circumstances that made the assimilation possible were already disintegrating and calling into question the newly won certainties, as well as the older truths that they were dislodging. This doubleness, of new possibilities and new doubts simultaneously apprehended, gives the literature its unrivaled intensity.

Social conditions

In this period England's population doubled; prices rocketed, rents followed, old social loyalties dissolved, and new industrial, agricultural, and commercial veins were first tapped. Real wages hit an all-time low in the 1620s, and social relations were plunged into a state of fluidity from which the merchant and the ambitious lesser gentleman profited at the expense of the aristocrat and the laborer, as satires and comedies current from the 1590s complain. Behind the Elizabethan vogue for pastoral poetry lies the fact of the prosperity of the enclosing sheep farmer, who sought to increase pasture at the expense of the peasantry. Tudor platitudes about order and degree could neither combat nor survive the challenge posed to rank by these arrivistes. The position of the crown, politically dominant yet financially insecure, had always been potentially unstable, and, when Charles I lost the confidence of his greater subjects in the 1640s, his authority crumbled. Meanwhile, the huge body of poor fell ever further behind the rich; the pamphlets of Thomas Harman (1566) and Robert Greene (1591–92), as well as Shakespeare's King Lear (1605–06), provide glimpses of a horrific world of vagabondage and crime, the Elizabethans' biggest, unsolvable social problem.^[2]

The third complicating factor was the race to catch up with Continental developments in arts and philosophy. The Tudors needed to create a class of educated diplomats, statesmen, and officials and to dignify their court by making it a fount of cultural as well as political patronage. The new learning, widely disseminated through the Erasmian (after the humanist Desiderius Erasmus) educational programs of such men as John Colet and Sir Thomas Elyot, proposed to use a systematic schooling in Latin authors and some Greek to encourage in the social elites a flexibility of mind and civilized serviceableness that would allow enlightened princely government to walk hand in hand with responsible scholarship. Humanism fostered an intimate familiarity with the classics that was a powerful incentive for the creation of an English literature of answerable dignity. It fostered as well a practical, secular piety that left its impress everywhere on Elizabethan writing. Humanism's effect, however, was modified by the simultaneous impact of the flourishing Continental cultures, particularly the Italian. Repeatedly, crucial innovations in English letters developed resources originating from Italy—such as the sonnet of Petrarch, the epic of Ludovico Ariosto, the pastoral of Jacopo Sannazzaro, the canzone, and blank verse—and values imported with these forms were in competition with the humanists' ethical preoccupations. Social ideals of wit, many-sidedness, and sprezzatura (accomplishment mixed with unaffectedness) were imbibed from Baldassare Castiglione's Il cortegiano, translated as The Courtyer by Sir Thomas Hoby in 1561, and Elizabethan court poetry is steeped in Castiglione's aristocratic Neoplatonism, his notions of universal proportion, and the love of beauty as the path to virtue. Equally significant was the

welcome afforded to Niccolò Machiavelli, whose lessons were vilified publicly and absorbed in private. The Prince, written in 1513, was unavailable in English until 1640, but as early as the 1580s Gabriel Harvey, a friend of the poet Edmund Spenser, can be found enthusiastically hailing its author as the apostle of modern pragmatism. “We are much beholden to Machiavel and others,” said Francis Bacon, “that write what men do, and not what they ought to do.”[3]

Elizabethan poetry and prose

English poetry and prose burst into sudden glory in the late 1570s. A decisive shift of taste toward a fluent artistry self-consciously displaying its own grace and sophistication was announced in the works of Spenser and Sidney. It was accompanied by an upsurge in literary production that came to fruition in the 1590s and 1600s, two decades of astonishing productivity by writers of every persuasion and caliber.

The groundwork was laid in the 30 years from 1550, a period of slowly increasing confidence in the literary competence of the language and tremendous advances in education, which for the first time produced a substantial English readership, keen for literature and possessing cultivated tastes. This development was underpinned by the technological maturity and accelerating output (mainly in pious or technical subjects) of Elizabethan printing. The Stationers’ Company, which controlled the publication of books, was incorporated in 1557, and Richard Tottel’s Miscellany (1557) revolutionized the relationship of poet and audience by making publicly available lyric poetry, which hitherto had circulated only among a courtly coterie. Spenser was the first significant English poet deliberately to use print to advertise his talents.[5]

Broadly speaking, the Renaissance period is used to describe the era when Europeans moved away from the restrictive ideas of the Middle Ages. The

ideology that dominated the Middle Ages was heavily focused on the absolute power of God and was enforced by the formidable Roman Catholic Church.

From the 14th century onward, people started to break away from this idea. The artists and thinkers of the Renaissance did not necessarily reject the idea of God. In fact, Shakespeare himself may have been Catholic. The Renaissance cultural creators did, however, question humankind’s relationship to God.

This questioning produced enormous upheaval in the accepted social hierarchy. And the new focus on humanity created new-found freedom for artists, writers, and philosophers to be inquisitive about the world around them. They often drew on the more human-centered classical writing and art of ancient Greece and Rome for inspiration.

Ədəbiyyat

1. <https://chatgpt.com/>
2. <https://www.britannica.com/>
3. <https://www.thoughtco.com/>
4. <https://courses.lumenlearning.com/>
5. <https://readgreatliterature.com/>

АНГЛИЙСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ*Мамедова Нигар Ельчин кызы, Алиева Насиба Ислам кызы**Резюме*

Эпоха Возрождения в литературе относится к культурному и художественному движению, которое началось в Италии в XIV веке и распространилось по всей Европе, достигнув своего пика в XVI и начале XVII веков. Она ознаменовала переход от средневековья к современному миру и характеризовалась возобновлением интереса к классическим идеалам Древней Греции и Рима. Английский Ренессанс, яркий период культурного и литературного расцвета, ознаменовался всплеском английской литературы, особенно поэзии и драмы. Ключевые фигуры, такие как Уильям Шекспир, Эдмунд Спенсер, Кристофер Марло и Джон Мильтон, а также такие прозаики, как сэр Томас Мор и Фрэнсис Бэкон, сформировали эту эпоху.

İNTİBAH DÖVRÜNDƏ İNGİLİS ƏDƏBİYYATI*Məmmədova Nigar Elçin qızı, Əliyeva Nəсібə İslam qızı**Xülasə*

Ədəbiyyatda İntibah dövrü 14-cü əsrdə İtaliyada başlayan və bütün Avropaya yayılan, 16-cı və 17-ci əsrin əvvəllərində yüksək səviyyəyə çatan mədəni və bədii hərəkətə aiddir. Bu, orta əsrlərdən müasir dünyaya keçidi qeyd etdi və Qədim Yunanıstan və Romanın klassik ideallarına yenidən maraqla səciyyələndi. Mədəni və ədəbi çiçəklənmənin canlı bir dövrü olan İngilis İntibahı ingilis ədəbiyyatında, xüsusən də poeziya və dramaturgiyada bir artım gördü. William Shakespeare, Edmund Spenser, Christopher Marlowe və John Milton kimi əsas fiqurlar, Ser Thomas More və Francis Bacon kimi nəsr yazıçıları bu dövrü formalaşdırdılar.

*Rəyçi: Əliyeva Kəmalə Rafiq qızı**Praktik Xarici Dillər kafedrası 03.06.2025 –ci tarixli iclasın 16 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 04 iyun 2025-ci il*

UOT:811.111.

SLƏNQLƏRİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ MÜASİR İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ: SOSIAL VƏ MƏDƏNİ KONTEKSTLƏRDƏ DİL DİNAMİKASI

Əzizova Könül Yavər qızı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
konulaziz87@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə slənqlərin tarixi inkişafı və müasir ingilis dilinə təsiri, yəni sosial və mədəni kontekstlərdə dil dinamikası araşdırılır.*

Məqalədə müəyyən edilir ki, slənqlər cəmiyyət və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır və inkişaf edir. Slənqlərin yalnız qeyri-rəsmi ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də sosial qrupların kimliyini formalaşdıran, mədəniyyətə təsir göstərən və texnologiya ilə birlikdə daim dəyişən bir dil hadisəsi olması xüsusi olaraq vurğulanır.

Məqalədə yazılır ki, slənqlərin araşdırılması dilin sosial və mədəni yönünün dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözləri: slənq, dil, semantik ekvivalent, tərcümə, ədəbi dil, qeyri-ədəbi dil

Ключевые слова: сленг, язык, семантический эквивалент, перевод, литературный язык, нелитературный язык

Key words: slang, language, semantic equivalent, translation, literary language, non-literary language

İnsanların ünsiyyət qurmaq, məlumat ötürmək və sosial əlaqələr yaaratmaq üçün istifadə etdiyi əsas vasitələrdən biri olan dillər, zaman keçdikcə dəyişir, yeni sözlər və ifadələr yaranır, bəzi leksik vahidlər isə zamanla unudulur. Müəyyən sosial qruplar tərəfindən yaradılan, əsasən qeyri-rəsmi danışmada istifadə olunan slənqlərin inkişafı bu prosesin vacib hissələrindən biridir.

Dünya miqyasında ən geniş yayılmış dillərdən bir olan ingilis dilində slənqlər özünəməxsus qeyri-adiliyi ilə seçilir. Yığcam və ifadəliliyi ilə fərqlənən ingilis slənqlərinin leksikası da daim dəyişir. Slənqlər əvvəlcə kiçik qruplar - əsasən gənclər, müəyyən peşə sahibləri və qeyri-formal mühitlərdə ünsiyyət quran insanlar tərəfindən istifadə edilsə də, zaman keçdikcə daha geniş auditoriyaya yayılır. Kütləvi informasiya vasitələri, sosial media və pop mədəniyyəti (xüsusilə musiqi, filmlər və seriallar) slənqlərin yayılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, ABŞ-da yaranan bir slənq ifadəsi qısa müddət ərzində bütün ingilisdilli ölkələrdə istifadə oluna bilər və hətta digər dillərə nüfuz edə bilər.

Slənqlərin tarixi inkişafını araşdırarkən, onların əsasən cəmiyyətin sosial, mədəni və siyasi dəyişiklikləri ilə əlaqəli olduğunu görmək mümkündür. İlk yazılı ingilis slənqləri XVI əsrə aid mənbələrdə rast gəlinir və əsasən cinayətkar qrupların, əsgərlərin və tacirlərin öz aralarında istifadə etdiyi xüsusi sözlərdən ibarət olmuşdur (Eble, 1996). Bu dövrdə “cant” və “thieves’ cant” kimi xüsusi jarqonlar formalaşmışdı ki, bu da cinayətkarların və küçə satıcılarının ünsiyyətini asanlaşdırırdı (Green, 2016).

Slənqlər, əsasən aşağı sosial təbəqələrin dili kimi qəbul edilsə də, XVII-XVIII əsrlərdə onların istifadəsi genişlənməyə başladı. Məsələn, Francis Grose (1785) “A Classical Dictionary of the Vulgar Tongue” adlı əsərində yüzlərlə slənq ifadəsini toplayaraq onları ilk dəfə sistemli şəkildə təsnifləndirdi. Bu, slənqin yalnız qeyri-rəsmi ünsiyyət vasitəsi olmadığını, eyni zamanda cəmiyyətin leksik inkişafında mühüm rol oynadığını göstərirdi.

XIX əsrdə ingilis dilinin qloballaşması ilə əlaqədar olaraq slənqlər daha geniş yayıldı. Sənaye inqilabı dövründə işçi sinifləri arasında yeni ifadələr yarandı. Məsələn, Londonda istifadə edilən “Cockney Rhyming Slang” bu dövrdə inkişaf etdi və müəyyən sosial qruplar arasında özünü ifadə etmənin bir vasitəsinə çevrildi (Partridge, 2004).

XX əsr slənqlərin kütləvi informasiya vasitələri və pop mədəniyyət vasitəsilə sürətlə yayılması ilə xarakterizə olunur. Xüsusilə İkinci dünya Müharibəsi dövründə hərbi slənqlər gündəlik danışmada yer almağa başladı. “AWOL” (Absent Without Leave – icazəsiz yoxa çıxmaq) və “snafu” (Situation

Normal: All Fouled UP - qarışıqlıq) kimi ifadələr ordudan çıxaraq ümumi danışiq dilinə daxil oldu (Adams, 2009).

1950-1960-cı illərdə hipi hərəkəti və rok musiqisi slənqlərin inkişafında mühüm rol oynadı. Bu dövrdə “cool” (dəbli, maraqlı), “groovy” (cazibədar, müsbət) kimi ifadələr populyarlaşdı. Xüsusilə caz musiqisi icmaları, afro-amerikan gəncləri və subkultural qruplar slənqlərin yaradıcı istifadəsində önəmli rol oynadı (Dalzell & Victor, 2017).

Televiziya və kino sənayesi də slənqlərin yayılmasını sürətləndirdi. Hollywood filmləri və Amerika pop mədəniyyəti sayəsində müəyyən ifadələr qısa müddət ərzində beynəlxalq arenaya çıxaraq global dil mühitinə təsir etdi (Eble, 1996).

İnternetin inkişafı və sosial şəbəkələrin geniş yayılması nəticəsində slənqlər daha da sürətlə yayıldı və yeni bir ünsiyyət formasına çevrildi. Xüsusilə, mesajlaşma tətbiqlərində və forumlarda qısaldılmış ifadələr məşhurluq qazandı. “LOL” (laugh out loud – ucadan gülmək), “BRB” (be right back – tezliklə qayıdram), “OMG” (oh my God – vay, inanılmaz!) kimi ifadələr sürətlə gündəlik istifadəyə daxil oldu (Crystal, 2008).

Bu dövrdə slənqlərin yaranma və yayılma prosesi daha global xarakter aldı. TikTok, Twitter və Instagram kimi platformalar sayəsində bir dildə yaranan slənqlər qısa müddət ərzində müxtəlif dillərə nüfuz edir. Məsələn, “yeet” (bir şeyi uzağa atmaq), “vibe check” (ab-havanı yoxlamaq) və “simp” (həddindən artıq heyranlıq göstərən şəxs) kimi ifadələr internetdə geniş yayılmışdır (McCulloch, 2019).

Bu gün slənqlər təkcə gündəlik danışiqda deyil, eyni zamanda reklam, marketing və hətta siyasi ritorikada istifadə olunur. Korporativ brendlər gənc auditoriyanı cəlb etmək üçün slənq ifadələrindən istifadə edir, siyasətçilər isə daha səmimi və yaxın görünmək üçün populist ifadələrə müraciət edirlər (Tagliamonte, 2016).

Slənqlər təkcə qeyri-rəsmi ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də sosial qrupların özünüifadə və indentifikasiya forması kimi müxtəlif aspektlərdən təhlil oluna bilər: sosial qrupların dili kimi slənqlərin istifadəsi, kimlik yaratma və məhdudlaşdırıcı funksiya, eləcə də onların mədəni təsirlər vasitəsilə yayılması.

Müxtəlif sosial qrupların, xüsusən də gənclərin subkultural icmaların və peşə sahələrinin öz aralarında daha sıx əlaqə qurması və qrup daxilində birliyini möhkəmləndirməsi üçün mühüm vasitədir (Eble, 1996). Bu proses dilin sosial təbəqələşməsi ilə bağlıdır və müxtəlif yaş qrupları, sosial statuslar və həyat tərzlərinə malik fərdlər arasında dil fərqliliyinin yaranmasına səbəb olur (Tagliamonte, 2016).

Məsələn, tələbələr və yeniyetmələr arasında slənqlər qeyri-rəsmi ünsiyyətdə daha çox istifadə olunur. Bəzi ifadələr xüsusi bir icmaya məxsus ola bilər və həmin icmanın üzvləri üçün daxili kod rolunu oynaya bilər. Bu, gənclər arasında ünsiyyətin daha rahat və eksklüziv olmasını təmin edir (Androutopoulos, 2003)

Peşə sahələrinin nümayəndələri peşə fəaliyyətində istifadə etdikləri xüsusi terminlər və slənqlərlə ünsiyyət qururlar. Məsələn, hərbi personal arasında “FUBAR” (Fouled Up Beyond All Recognition – tamamilə məhv olunmuş vəziyyət), həkimlər arasında isə “Code Blue” (təcili tibbi müdaxilə tələb edən vəziyyət) kimi ifadələr geniş yayılmışdır (Adams, 2009).

Slənqlər təkcə sosial inteqrasiyanı deyil, həm də fərqləndirmə funksiyasını yerinə yetirir. Müəyyən sosial qruplar, slənqlər vasitəsilə özlərini digərlərindən ayırmaq və fərqləndirmək imkanı əldə edirlər. Bu, xüsusilə gənclər və küçə mədəniyyəti ilə bağlı subkultural qruplarda nəzərə çarpır (Bucholtz, 2009).

Sosial statusun və qrup üzvlüyünün bir göstəricisi kimi çıxış edə bilən slənqlər yalnız müəyyən bir bölgədə və ya xüsusi bir icmada işlədilir. Məsələn, hip-hop mədəniyyətində yaranan slənqlər afro-amerikan icmalarının dilinə xas olan xüsusiyyətləri əks etdirir. “Dope” (əla, möhtəşəm), “lit” (çox yaxşı, enerjili) və “flex” (öyünmək, göstəriş eütmək) kimi ifadələr hip-hop və rep musiqisinin təsiri altında geniş yayılmışdır (Morgan, 2002).

Bundan əlavə, sosial media və internet vasitəsilə yaranan slənqlər də müəyyən qrupların indentifikasiyası üçün istifadə olunur. “Stan” (fanatik pərəstişkar), “ghosting” (birinin qəfil ünsiyyəti

kəsməsi) və “woke” (sosial problemlərə qarşı həssas insan) kimi ifadələr, müəyyən sosial və ideoloji mövqeyi əks etdirən terminlərə çevrilmişdir (McCulloch, 2019),

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə slənqlərin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma ilə birlikdə slənqlər müxtəlif dillər və mədəniyyətlər arasında yayıla və uyğunlaşa bilər. Məsələn, Amerika ingilis dilindəki “cool” ifadəsi bir çox başqa dillərdə də eyni mənə ilə istifadə olunmağa başlamışdır. İngilis dilində yaranan “selfie” ifadəsi isə qısa müddət ərzində qlobal səviyyədə qəbul edilərək, müxtəlif dillərdə işlədilən universal terminə çevrilmişdir (Burridge & Mulder, 1998).

Digər tərəfdən, bəzi slənqlər lokal mədəniyyətlərdə fərqli mənalar daşıya bilər. Məsələn, İngiltərədə “cheers” sözü təşəkkür etmək və ya sağlıq demək üçün istifadə edildiyi halda, bəzi ölkələrdə daha rəsmi kontekstdə işlədilir. Bu tip dəyişikliklər slənqin mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə rolunu və müxtəlif icmalar tərəfindən fərqli qəbul oluna biləcəyini göstərir (Crystal, 2008).

KİV və sosial media slənqlərin yayılmasını və populyarlaşmasını sürətləndirən əsas amillərdən biridir. Əvvəllər müəyyən bir regionda və ya sosial qrupda məhdud olan ifadələr indi internet vasitəsilə sürətlə genişlənir.

Televiziya və filmlər vasitəsilə müəyyən slənqlər kütləvi mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilmişdir. Məsələn, Friends serialında istifadə oluna “How you doin’?” ifadəsi və ya The Simpsons çizgi filmindeki “D’oh!” nidası qısa müddətdə populyarlaşmış və gündəlik danışmada yer almışdır (Eble, 1996).

İnternetdə isə memlər, sosial media trendləri və onlayn platformalarda yaranan slənqlər daha qısa müddətdə qlobal arenaya çıxır. TikTok və Twitter kimi platformalarda “cap” (yalan), “based” (fikirlərinə sabit olan) və “simp” (həddindən artıq heyranlıq göstərən şəxs) kimi ifadələr sürətlə yayılmışdır (McCulloch, 2019).

Ənənəvi olaraq slənqlər qeyri-rəsmi ünsiyyətin bir hissəsi hesab olunsa da, bəzi slənqlər zamanla rəsmi dilə daxil ola bilər. Lüğətçilər və dil alimləri müəyyən dövrlərdə slənqlərin dilin əsas leksik fonduna keçməsinə müşahidə etmişlər. Məsələn, əvvəllər yalnız gənclər arasında istifadə edilən “Google it” ifadəsi artıq rəsmi dildə də qəbul edilir və hətta lüğətlərə daxil edilib (Tagliamonte, 2016). Eyni şəkildə, “hang out” (vaxt keçirmək) və “nerd” (dərindən biliklərə malik, lakin sosial cəhətdən aktiv olmayan insan) kimi ifadələr də gündəlik danışmadan rəsmi dilə keçmişdir. (Dalzell & Victor, 2017).

Slənqlər dilin dinamikasını və inkişafını formalaşdıran əsas elementlərdən biri kimi dilçiliyə və ünsiyyətə təsiri böyükdür. Onlar leksik sistemə yeni ifadələr əlavə edir, nitqin qeyri-rəsmi və emosional çalarlarını zənginləşdirir və müxtəlif kontekstlərdə ünsiyyətin daha çevik olmasına şərait yaradır. Dilin dəyişkənliyini əks etdirən slənqlər ünsiyyətin qeyri-formal tərəfini təşkil edərək, nitqin ekspressivliyini artırır və bəzi hallarda rəsmi dilə təsir göstərərək leksik fonda daxil olur.

Slənqlər yeni söz və ifadələrin yaranmasına, mövcud sözlərin mənalarının genişlənməsinə və ya dəyişməsinə səbəb olaraq leksik sistemə təsir edir.

Slənqlər vasitəsilə yaranan yeni sözlər (neologizmlər) bir müddət qeyri-rəsmi nitqdə istifadə olunsa da, sonradan ümumi dilə daxil ola bilər. Məsələn, “Binge-watch” – bir neçə seriyalı filmləri ardıcıl izləmək.

Slənqlər sözlərin semantikasına təsir edərək onlara yeni mənalar qazandıra bilər. Məsələn: “Sick” - ənənəvi mənada “xəstə” olsa da, slənqdə “mükəmməl, möhtəşəm” mənasında işlənir.

“Crash” - əsasən “toqquşmaq” mənasında işlədilsə də, slənqdə “qəfil yatmaq” mənasını ifadə edir.

Slənqlər akronimlər vasitəsilə sosial media və yazılı ünsiyyətdə sürətli nitqi və ünsiyyəti təmin edir:

“LOL” – Laugh Out Loud (ucadan gülmək)

“BRB” – Be Right Back (tezliklə geri qayıdacam)

“OMG” – Oh My God (Ay Allah!)

Bu cür qısaltmalar gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunmaqla yanaşı, bəzi hallarda nitqə də daxil olur və danışmaq dilində işlədilir (Crystal, 2008).

Slənqlər tək sözlərə deyil, cümlə quruluşuna və sintaktik normalara da təsir göstərə bilər. Bu təsirlər əsasən aşağıdakı formalarda müşahidə olunur.

Elliptik strukturlar – Qeyri-formal ünsiyyətdə qramatik qaydalara tam uyğun gəlməyən ifadələr slənq kimi işlədilər. Məsələn:

“Ain’t got no money” (rəsmi formada “I don’t have any money” olmalıdır).

“Wanna go?” – Do you want to go?” ifadəsinin qısaldılmış formasıdır.

Morfoloji dəyişikliklər – Bəzi slənqlər sözlərin qısaldılması və ya yeni şəkildə vasitəsilə formalaşır.

“Chillin” – “Chilling” sözünün qısaldılmış forması.

“Gonna”, “Vanna”, “Gotta” kimi ifadələr gündəlik danışmada rəsmi olmayan strukturların ifadəsini gücləndirir (Tagliamonte, 2016).

Slənqlər ünsiyyət prosesində emosional və kontekstual məqamları ifadə etmək üçün mühüm rol oynayır. Ünsiyyət nəzəriyyəsinə əsasən slənqlər aşağıdakı məqsədlərlə istifadə edilir:

a) Nitqin ekspressivliyini artırılması

Slənqlər danışq zamanı ifadələrin daha təsirli və emosional olmasını təmin edir. Məsələn,

“That movie was lit!” – “O film çox yaxşı idi”.

“I’m dead” – “Çox gülməlidir.”

Bu tip ifadələr nitqin hissi ifadə gücünü artırır və ünsiyyəti daha canlı edir (Eble, 1996).

b) Nitqin qısaldılması və sürətlənməsi

Slənqlər vasitəsilə ifadələrin uzunluğu azalır və ünsiyyət sürətlənir. Xüsusilə sosial media və mesajlaşma tətbiqlərində bu, daha qabarıq şəkildə görünür.

“Tbh” – “To be honest”

“ICYMI” – “In case you missed it”

Bu cür qısaltmalar və slənq formaları informasiya mübadiləsinin sürətlənməsinə töhfə verir (McCulloch, 2019).

c) Sosial və mədəni kontekstin vurğulanması

Slənqlər sosial qrupların və mədəniyyətlərin özünəməxsus ifadə tərzini formalaşdırır. Məsələn, afro-amerikan ingilisdə istifadə edilən “Yo” (saamlaşma) və “Homie” (dost) kimi ifadələr müəyyən mədəni kimliyi əks etdirir.

Bundan əlavə, regional slənqlər də mövcuddur. ABŞ-da “dude” ifadəsi geniş yayılmış olduğu halda, Böyük Britaniyada “mate” eyni funksiyanı yerinə yetirir (Bucholtz, 2009).

Nitq aktı nəzəriyyəsi və slənqlərin istifadəsi

Dilçilikdə nitq aktı nəzəriyyəsinə əsasən (Austin, 1962; Searle, 1975), slənqlər müxtəlif kommunikativ funksiyalar yerinə yetirir. Slənqlər aşağıdakı nitq aktlarına uyğun gəlir:

Representativ aktlar – Məlumat vermə və ifadə etmə funksiyası daşıyır.

“This party is dope!” – Bu məkan çox əladır.

Direktiv aktlar – Slənqlər vasitəsilə göstəriş və ya tövsiyə verilir.

“Hit me up later” – Sonra mənə yaz.

Ekspressive aktlar – Emosional və fərdi münasibət ifadə edən slənqlər.

“I’m so hyped for this concert!” – Konsertə görə çox həyəcanlıyam.

Deklarativ aktlar – Bəzi slənqlər situasiyanı dəyişdirən ifadələr ola bilər.

“You’re cancelled” – Sənin sosial statusun artıq bitdi.

Slənqlər dilin leksik, qramatik və üslubi inkişafına təsiri dilin yenilənməsi və zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Slənqlərin leksik sistemə təsiri

a) Yeni sözlərin yaranması və dilə daxil olması

Slənqlər vasitəsilə yaranan yeni sözlər adətən müəyyən bir sosial qrup daxilində populyarlaşır, daha sonra isə geniş yayılaraq rəsmi dilə daxil ola bilər. Məsələn:

“Selfie” – özünü çəkilməmiş foto (2000-ci illərdə slənq olaraq başlamış, 2013-cü ildə Oxford English Dictionary-yə daxil edilmişdir).

“Ghosting” – bir şəxsin qəfil və izah vermədən ünsiyyəti dayandırması.

“Binge-watch” – fasiləsiz serial və ya film izləmək (2015-ci ildən Oxford Dictionary-də yer alıb).

Bu nümunələr göstərir ki, slənqlər təkcə məhdud bir dairədə qalmaqla yox, həm də dilin rəsmi strukturuna daxil olmaqla inkişaf etdirici rol oynayır (Crystal, 2010).

b) Əvvəlki sözlərin yeni mənalar qazanması

Slənqlərin təsiri ilə bəzi mövcud sözlər yeni mənalar qazanır. Məsələn:

“Tea” – çay mənasını verməklə yanaşı, son dövrlərdə “qeybət” və ya “maraqlı informasiya” mənasında işlədilir.

“Shade” – kölgə mənasında olsa da, slənqdə “sərt tənqid” və ya “kinayə” mənasında işlədilir.

“Sick” – “xəstə” mənasını daşısa da, müasir slənqdə “möhtəşəm” və ya “çox yaxşı” mənasında istifadə olunur.

Bu fenomen dilin semantic sahəsində dəyişikliklərə səbəb olur və müxtəlif social qruplar arasında yeni ünsiyyət vasitəsi yaradır (Eble, 1996).

2. Slənqlərin qramatikaya təsiri

Slənqlər yalnız leksik səviyyədə yox, həm də qramatik quruluşlara təsir edir. Müasir ingilis dilində xüsusilə aşağıdakı dəyişikliklər müşahidə olunur:

a) Sintaktik dəyişikliklər

Slənqlər bəzən cümlə strukturunun qeyri-standart formalaşmasına gətirib çıxarır. Məsələn:

“I ain’t got no time” – standart qramatik qaydalara əsasən ikiqat inkar səhvdir (“I don’t have time” olmalıdır), lakin danışıq dilində geniş yayılmışdır.

“She be acting crazy” – African American Vernacular English (AAVE) qramatikasında davamlı hal bildirən bir forma olub, standart dildə “She is acting crazy” şəklində olmalıdır.

Bu nümunələr göstərir ki, slənqlər alternativ qramatik konstruksiyalar formalaşdıraraq ünsiyyətdə yeni nüanslar yaradır (Tagliamonte, 2016).

b) Morfoloji dəyişikliklər

Slənqlərin təsiri ilə bəzi sözlərdə morfoloji dəyişikliklər baş verir:

“Adulthood” – adult (böyük, yetkin) sözündən düzəlib və “böyük insan kimi davranmaq” mənasını daşıyır.

“Hangry” – hungry (ac) və angry (əsəbi) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və “acliq səbəbilə əsəbi olmaq” mənasında işlədilir.

“Glamping” – glamorous (elegant) və camping (düşərgə) sözlərinin birləşməsi olub, lüks kamp qurmaq mənasını verir.

Bu nümunələr slənqlərin dilin morfoloji quruluşuna təsir edərək yeni söz formalaşdırma üsullarını yaratdığını göstərir (Bucholtz, 2009).

3. Slənqlərin üslubi inkişafda rolu

Slənqlər üslubi səviyyədə dilə dinamiklik və ifadəlilik qazandırır. Onlar həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi nitqdə fərqli məqsədlərlə istifadə olunur.

a) Emoqonal və ekspressiv ünsiyyət vasitəsi kimi

Slənqlər insanlar arasında yaxınlıq yaratmaq və müəyyən emosional vəziyyəti ifadə etmək üçün istifadə olunur.

“OMG, this party is lit!” – həyəcan və sevinc ifadə edir.

“Bruh, you serious?” – təəccüb bildirir.

“Lowkey, I kinda like it.” – gizli bir hissi ifadə edir.

Bu nümunələr göstərir ki, slənqlər ünsiyyətə daha emosional çalarlar əlavə edir və nitqi daha canlı edir (Eckert, 2000).

Müasir reklam və media dillərində slənqlər aktiv şəkildə istifadə olunur. Brendlər gənc auditoriyaya yaxın olmaq üçün slənqlərdən istifadə edirlər.

Nike: “Just Do It” – qeyri-rəsmi, motivasiyaedici üslub.

McDonald’s: “I’m Lovin’ It” – qramatik baxımdan standart “I love it” ifadəsindən fərqli olub, daha danışıq üslubuna uyğunlaşdırılmışdır.

Social media: “Swipe up for more!” – Instagram və TikTok platformalarında populyardır.

Bu nümunələr göstərir ki, slənqlər marketing və media sahəsində də təsirli vasitədir.

Slənglər cəmiyyət və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır və inkişaf edir. Onlar yalnız qeyri-rəsmi ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də sosial qrupların kimliyini formalaşdıran, mədəniyyətə təsir göstərən və texnologiya ilə birlikdə daim dəyişən bir dil hadisəsidir.

Slənglərin araşdırılması dilin sosial və mədəni yönünün dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onların gənclər dili, peşə jargonu, internet ünsiyyəti və populyar mədəniyyətə təsiri dilin inkişafının yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Adams, M. (2009). *Slang: The People's Poetry*. Oxford University Press.
2. Crystal, D. (2008). *Txtng: The Gr8 Db8*. Oxford University Press.
3. Dalziel, T., & Victor, T. (2017). *The New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English*. Routledge.
4. Eble, C. (1996). *Slang and Sociability: In-group Language Among College Students*. University of North Carolina Press.
5. Green, J. (2016). *Green's Dictionary of Slang*. Chambers.
6. McCulloch, G. (2019). *Because Internet: Understanding the New Rules of Language*. Riverhead Books.
7. Tagliamonte, S. (2016). *Teen Talk: The Language of Adolescents*. Cambridge University Press.
8. Androutsopoulos, J. (2003). Hip-Hop Discourse and the Construction of Identity. *Journal of Sociolinguistics*, 7 (1), 49-63
9. Bucholtz, M. (2009). *From Stance to Style: Gender, Interaction, and Indexicality in Teenage Girl Talk*. Cambridge University Press.
10. Burridge, K., & Mulder, J. (1998). *English in Australia and New Zealand: An Introduction to Its History, Structure and Use*. Oxford University Press.
11. Margon, M. (2002). *Language, Discourse and Power in African American Culture*. Cambridge University Press.
12. Searle, J. (1975). *Indirect Speech Acts Syntax and Semantics*, 3, 59-82.
13. Crystal, D. (2010). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
14. Austin, J. L. (1962). *How to Do things with Words*. Oxford University Press.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СЛЕНГА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННЫЙ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК: ДИНАМИКА ЯЗЫКА В СОЦИАЛЬНОМ И КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТАХ

Азизова Конуль Явер кызы
Резюме

В статье рассматривается историческое развитие сленга и его влияние на современный английский язык, то есть динамика языка в социальных и культурных контекстах.

В статье подчеркивается, что сленги формируются и развиваются во взаимодействии с обществом и культурой. Особо подчеркивается, что сленги являются не только средством неформального общения, но и языковым явлением, которое формирует идентичность социальных групп, влияет на культуру и постоянно меняется вместе с технологиями.

В статье говорится, что изучение сленгов имеет большое значение для понимания социальных и культурных аспектов языка.

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF SLANG AND ITS IMPACT ON MODERN ENGLISH: LANGUAGE DYNAMICS IN SOCIAL AND CULTURAL CONTEXTS

Azizova Konul Yavar

Summary

The article deals with the historical development of slang and its impact on modern English, that is, the dynamics of language in social and cultural contexts.

The article highlights that slangs are formed and develop in interaction with society and culture. It is especially emphasized that slangs are not only a means of informal communication, but also a linguistic phenomenon that shapes the identity of social groups, influences culture, and is constantly changing with technology.

The article writes that the study of slangs is of great importance in understanding the social and cultural aspects of language.

Rəyçi: professor Aysel İlqar qızı Məmmədbəyli

Daxil olma tarixi 04 iyun 2025 ci il

UOT:80.

ÜNSİYYƏT VƏ KEÇMİŞİ YAŞAMANIN FƏSADLARI

*Professor Hacıyeva Natəvan Havar qızı**natavanhajiyeva5@gmail.com**ORCHID ID:0000-0002-3336-2564**dosent Novruzəliyeva Sevda Caid qızı**sevda.novruzaliyeva@mail.ru**ORCHID ID: 0009-0007-9535-7791**Azərbaycan Tibb Universiteti*

Xülasə: Ünsiyyət əsnasında keçmişdə yaşamanın ziyanları çoxdur. Ünsiyyət o zaman pozitiv və faydalı olur ki, insan keçmişə bağlanmasın, indisini yaşasın, amma keçmişindən (yanlış dolu keçmişindən, neqativ insanlarla təmas qurmasından, xətələrindən) ibrət alsın.

Məqalənin 6 başlığı var: Kin keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi; Peşmanlıq keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi; Stres keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi; İntiqam keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi; Həsəd keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi; Nostalji hislər keçmişin xoş anları kimi.

İnsanı bədbəxt edən bir çox faktorlar var, onların arasında kin, intiqam, stres və həsəd də yer alır. Məqalədə bu 4 neqativin insanın davranış və sağlamlığına ziyanlardan danışılır, onlardan qorunma yolları göstərilir.

Açar sözlər: ünsiyyət, yenilənmə, keçmişdə yaşama, peşmanlıq, kin, intiqam, stres, həsəd

Keywords: communication, renewal, living in the past, regret, grudge, revenge, stress, envy

Ключевые слова: общение, обновление, жизнь в прошлом, сожаление, обида, месть, стресс, зависть

Tanrı insanın üzünü onu baş nahıyyəsinin önünə yerləşdirir, bu nahıyyənin arxasına yox. Burdan bu mesaj alınır ki, insan indini yaşasın, önünə baxaraq irəliləsin, keçmişini arxada qoysun, ona bağlanmasın, ondan dərs alsın. Bir fərd keçmişini arxada qoyaraq, ondan dərs alaraq, üzünü önə tutaraq irəliləyə bilər, həyatın onun üçün ayırdığı problemləri çözə bilər, vaxtaşırı dərisini dəyişib həyatına davam edən bir ilan kimi. Bir zaman ilan bədənində dəri onun bir parası isə, dəyişildəndən sonra dəri ilana yad olur, ilan bir daha onunla maraqlanmır. Demək, keçmişini indisinə gətirməyən bir şəxs sözün geniş mənasında azad olur, indisini dolğun yaşayır, indisindən yararlanır, həyat ona gözəl və unudulmaz anlar yaşadır.

Keçmiş odur ki, yaşanıb – amma yaddaşda yaşayır, indi odur ki, yaşanır və yaddaşa yazılır, gələcək odur ki, hələ yaşanmayıb, amma yaşanacaq. İnsanın ucalmasında bu üçünün də payı var. Belə ki, keçmişin payı var, onu müəllim tutaraq verdiyi dərslərdən ibrət ala bilsək. Keçmişin həm də payı yoxdur, onun dərslərindən ibrət almasaq ya da almaq istəməsək.

İnsanı insan edən, qurub yaradan onun indisidir. Bizi tərk edəcək indini yaşamaq yerinə keçmişə qayıtsaq, pozitiv bir gələcəyimiz olmaz. Demək, o kəslə kontakt qurmalıyıq ki, bizimlə ortaq bir gələcəyi var, o kəslə yox ki, bizimlə ortaq bir keçmiş var. O insan çevrəsi gözəldir ki, üstün bir gələcəyə yönəlir, o insan çevrəsi eybəcərdir ki, olub bitən neqativ keçmiş çeynəyir. Etdiyimiz bir yanlış işi etiraf etsək, bu o deməkdir ki, birinci, etdiyimizdən artıq peşmanlıq və ona bir daha dönmərik, ikincisi, uğura doğru ilk addım atmış oluruq. Unutmayaq ki, öyrənərək uduzmaq yamsılayaraq udmaqdan min dəfə şərəflidir. Bunu da

unutmayaq ki, bir insanın arzu edib layiq olduğu ona dönəcək, arzu edib layiq olmadığı ona dönməyəcək. Hər bir ləyaqət bir tək rəqabətdə üzə çıxır, demək, rəqabət özlüyündə ləyaqəti rəndələyən və parıldadan bir prosesdir.

Kin keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi

Kin bir insanın başqa bir insana duyduğu neqativ duyğu və istəklərin ardıcıl olaraq düşüncədə yaşatmasından ortaya çıxır. Başqa sözlə, mənəvi bir xəstəlik olan kin bir başqasının sahib olduğu imkanını, şansını, bacarıq və istedadını, sosial mövqeyini qısqaqmaq deməkdir. Kin bəsləyən insan birbaşa özünə ziyan vurur – xəstəliklərə tutulur, erkən yaşlanır, xəyal gücü daralır, sosial mövqeyi zədələnir. Kin bəsləyən insanın özünə etdiyi pisliyi bir el yığıssa edə bilməz. Kin bəsləmək dəyişməsi mümkün olmayan bir keçmişdə yaşamaqdan başqa bir şey deyil.

Qautama Budda kin duymanı bir başqasına atmaq üçün ələ götürülən qaynar bir kömür parçasına bənzədərək 26 əsr bundan öncə deyirdi [1, s.240]

The grudge you hold on to is like a hot coal with the intent of throwing it at someone else, you are the one who gets burned.

Bəslədiyin kin birinə atmağa düşündüyün qaynar bir kömür parçası kimidir, yanan bir təkə sən olacaqsan.

İslam Peyğənbəri kəlamlarının birində kin bəsləməni, həsəd etməni və yaxınları tərək etməni qınayaraq vurğulayır ki, bir müsəlmanın öz qardaşını 3 gündən çox tərək etməsi yolverilməzdir. Bu sıralamanın başında kin, sonra həsəd, ünsiyyəti kəsmə durur. Demək, kin həsədə və ünsiyyəti kəsməyə aparən yoldur [2]:

Do not hate one another, do not be jealous of one another, and do not desert each other. O, Allah's worshipers, be brothers. It is not permissible for any Muslim to desert his brother for more than three days.

Bir-birinizə kin bəsləməyin, bir-birinizə həsəd etməyin və bir-birinizi tərək etməyin. Ey Allahın qulları, qardaş olun. Bir müsəlmanın öz qardaşını 3 gündən çox tərək etməsi yolverilməzdir.

Luiza Hey adlı amerikan motivasiya yazarı var. Bu xanım yazır ki, əgər birisi indiki anı yaşamırsa, ya yaşmaq istəmirsə, bu o deməkdir ki, o, keçmişinə - neqativlərlə dolu keçmişinə elə bağlıdır ki, oradan qopub indiki yaşadığı ana gələ bilmir. Xanım yazarın doğru qənaətinə, bu cür insanı 9 faktor bədbəxt edir – peşmanlıq, üzüntü, qəlb qırılığı, qorxu, özünü suçlama, başqasını suçlama, öfkə, kin, intiqam. Xanım sonda vurğulayır ki, bu 9 neqativ faktor 2 neqativ faktordan qaynaqlanır – keçmişdə yaşanan pisliyi bağışlaya bilməmək boşluğu keçmişdə yaşanan pisliyi unudub indiki ana gəlməkdən imtina. Demək, neçə ki belə insanın qəlbində o cür boşluq və bu cür imtina var, o bədən olaraq indiki anda yaşasa da, düşüncə-qəlb-ruh olaraq keçmiş anlarda yaşayır, göründüyü kimi üzücü anlara köklənən keçmişdən ayrılmayan insan diri olsa da, mənən ölüdür və mənən ölü olduğu üçün gələcəyini yarada bilmir [3, s.48]:

When you don't flow freely with life in the present moment, it usually means that you're holding on to a past moment. It can be regret, sadness, hurt, fear, guilt, blame, anger, resentment, or sometimes even a desire for revenge. Each one of these states comes from a space of unforgiveness, a refusal to let go and come in to the present moment. Only in the present moment can you create your future.

Həyatın indiki axarına qovuşmursansa, bu adətən o deməkdir ki, keçmiş bir ana bağlısan. Bu – peşmanlıq, üzüntü qəlb qırılığı, qorxu, özünü suçlama, başqasını suçlama, öfkə, kin ya da bəzən intiqam istəyi belə ola bilər. Bu durumların hər biri bağışlamazlıq boşluğundan, tərək edib indiki ana gəlməyə imtinadan qaynaqlanır. Sən təkə indiki anda gələcəyini yarada bilərsən.

Peşmanlıq keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi

Ötən günləri ara-sıra düşünmək, yenilənmək üçün onlardan dərs almaq normal bir proses ikən, onlara taxılıb qalmaq, davamlı olaraq onları düşünərək peşmanlıq hisləri keçirmək həyat axarını pozan, keçmişin acı çuxurundan çıxmağa qoymayan, uğur qapılarını bağlayan bir neqativ prosesdir. Göründüyü kimi, keçmişini hərdənbir düşünmək ağıl bir göstəricisi olub pozitiv yöndə yenilənməyə yol açır, keçmişə bağlanıb qalmaq isə ağıl azlığının bir örnəyi kimi gerilənmələrə və büdrələnmələrə gətirib çıxarır. Unutumayaq ki, təbiət bir an belə yenilənməni dayandırmır və dayandırmadığı üçün sayı-hesabı bilinmiyən möcüzələri hər yerdə və hər an sərgiləyir.

İnsanın sevinc və dincliyini onun əlindən özündən başqası almır. Bir insan ötən günlərinin yaşantıları üçün peşman olursa, reallaşmağa hələlik macal tapmayan gələcəyi üçün rahatsız olursa, Tanrının verdiyi milyonlarla nemətlər qarşısında nankorluq edirsə, hindistanlı mistik Oşo doğru buyurmuşkən, belə bir insanın sevinc və dincliyi olmaz, qara günləri çox olar, ağ günləri az olar [4, s. 108]:

There are three traps that steal the joy and peace: regrets about the past, anxiety about the future, and ingratitude for the present.

Sevinc və dincliyi oğurlayan üç tələ vardır: keçmiş üçün peşmanlıq, gələcək üçün rahatsızlıq və bu gün üçün nankorluq.

İnsanı pis günə qoyan bir çox faktor var. Bir insan keçmiş xətalarına qərq olaraq peşman olursa – xoşbəxt deyil, başqalarının sözlərinə önəm verirsə - xoşbəxt deyil, başqaları üçün yaşayırsa – xoşbəxt deyil, pozitiv düşünmək yerinə neqativ düşünürsə – xoşbəxt deyil, yaxşılıq etməli ikən pislik edirsə - xoşbəxt deyil, hamını razı salmağa çalışırsa – xoşbəxt deyil, özünün indisini keçmişlə müqayisə etmək yerinə özünü başqaları ilə müqayisə edirsə - xoşbəxt deyil, başqalarının uğurlarına qibtə etmək yerinə həsəd aparırsa – xoşbəxt deyil, səbr etmək yerinə yaşanan hər prosesə reaksiya verirsə - xoşbəxt deyil, sahib olduqlarına minnətdar olmaq yerinə nankorluq edirsə - xoşbəxt deyil, optimist olmaq yerinə pessimist olursa – xoşbəxt deyil, hədəfli olmaq yerinə hədəfsiz olursa- xoşbəxt deyil, özünə güvənməli ikən başqalarına güvənirsə - xoşbəxt deyil. Demək, insanı xoşbəxt edən də, bədbəxt edən də yalnız onun özüdür. İnsanın taleyini Tanrı yazır, amma bu taleyi Ona yazdıran insanın özüdür.

İnsan keçmişinə baxıb ahuzar etməli deyil, peşman olmalı deyil, keçmişindən ibrət almalıdır. İbrət götürülən bir keçmiş uğur sandığıdır. Həyat yolunun bir mənəvi maşını var – iradə adında, bu maşının bir sürücüsü var – ağıl adında, bir motoru var – cəsarət adında, təkərləri var – zəhmət adında, keçmişə baxan iki kiçik aynası var – ibrət adında, arxada saxlanan bir sandığı var – təcrübə adında, motoru çalışdıran bir açarı var – stimül adında, bir ötürücü qutusu var – xəyal gücü adında, bakında bir yanacaq var – ümid adında, bir köməkçi fənəri var – xoş əxlaq adında. Deməli, insanı gerilədən onun keçmişlə deyil, keçmişindən ibrət almamasıdır. İbrət alarsa, “iradə, ağıl, cəsarət, zəhmət, təcrübə, stimül, xəyal gücü, ümid, xoş əxlaq” kimi özəlliklər onu yüksəldəcək.

Stres keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi

Stres insanın yaşadığı gərginlik, çətinlik və problemlərə qarşı sərgilədiyi zehni və hissi bir yanaşmadır. Stresə səbəb olan təhlükə gerçək ya da gerçək olmayan bir rahatsızlıqdan yarana bilər. Təhlükə və qorxu keçirirəkən insan orqanizmində kortizol və adrenalin kimi stres hormonları hərəkətə keçir. Bu hormonları hərəkətə keçirən faktorlar çoxdur – ailə üzvünün ölümü ya ağır xəstələnməsi, ailə problemləri, boşanmalar, iş yerində mübahisələr, iş yerini itirmək qorxusu, qonşularla yola getməmək, övladların qeyri-etik davranışı, bank kreditlərini vaxtında ödəyə bilməmək, çətin maddi durum və yüzlərlə bu kimi başqa səbəblər.

Elə bir normal insan ola bilməz ki, stres keçirməsin ya keçirməli olmasın. Normal bir stres hər bir insana xas bir haldır. Amma yaşanan bir stres insan zehmində davamlı olaraq

yaşayırsa, stres zehində xronikləşir, keçmişdə yaşamanın neqativ bir örnəyinə dönür, rahatsız edici durumlara yol açır, o sıradan ürək-damar, həzm-bağırsağ, diabet, astma, metabolik pozuntular, unutkanlıq, depressiya, xroniki yorğunluq kimi xəstəlikləri ortaya çıxarır.

Yaşanan stres insan qəlbinə çökərək, insanın gün-güzəranını çökdürür. İnsanı içdən yeyən bu amansız düşməni yox etmək üçün bunları etmək gərəkdir:

1. *Hər günə yeni bir ovqat, fərqli bir plan ilə başlamaq;*
2. *İnsanların sözlərinə yox, davranışlarına diqqət yetirmək;*
3. *Pis düşünməmək, pis danışmamaq və pis öyrətməmək;*
4. *Neqativ düşünən, neqativ davranan insanlardan yayınmaq;*
5. *Pozitiv düşünən, pozitiv davranan insanlara qatılmaq;*
6. *Sosial medianın bəriş və fayda verici proqramlarını izləmək;*
7. *Həyat sevgisini motivasiya edən kitablar oxumaq;*
8. *Başqasının pisliyini bağışlayıb unutmmaq və onu bir daha yaxına buraxmamaq;*
9. *Ara-sıra təkbaşına qalıb qəlbin mesajlarını eşitmək;*
10. *Maddi və mənəvi yardıma ehtiyac duyanlara yardım etmək;*
11. *Özünü sevmənin önəmini ön planda saxlamaq;*
12. *Sağlam qidalanma rejiminə ömür boyu riayət etmək;*
13. *Təbiət qoynunda dincəlmək, vaxt keçirmək;*
14. *Düzənli olaraq səhər idmanına vaxt ayırmaq;*
15. *Turistik səyahətlərə, sanatoriya və kurortlara getmək;*
16. *Ailəyə sevgi və davamlı sayğı göstərmək;*
17. *Xoş notlara, anlamlı sözlərə yüklənən musiqi dinləmək;*
18. *Sevgi və sayğı duyduğu bir iş sahəsində işləmək;*
19. *Milli, dini və dövlət bayramlarına rəğbət bəsləmək;*
20. *Hər işdə səbirli, təmkinli və təvazökar olmaq;*
21. *Yaranan bir xəstəliyin mualicəsini təxirə salmamaq;*
22. *Qəlbə, ruha, bədənə sığal çəkib sağlamlıq proseslərə, özəlliklə namaz və oruca vərdis edərək mənəvi zövqə dalmaq;*

Hər kəs sağlam yaşamaq istəyir, bir kimsə yoxdur ki, xəstə yaşamaq istəsin. Hər kəs bilir ki, stres düşməndir, amma az sayda insan bu düşməne dirəniş göstərir. Psixiatriya üzrə amerikalı professor İrvin Devid Yalom doğru buyur ki [5]:

What a person chooses or prefees is not the disease but the stress, and it is the stress that chooses the disease.

Bir insanın seçdiyi ya da üstünlük verdiyi xəstəlik deyil, stresdir ki, o da xəstəliyi seçir.

İntiqam keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi

Bir insanı acı keçmişinə bağlayan tellərdən biri intiqam duyğusudur. “İntiqam bir anlayış olaraq ilkin anlamda ərəbcədən “cəzalandırma, qınama” demək olsa da, geniş anlamda pisliyə qarşı pisliklə qarşılıq verməkdir” [6, s.98].

İntiqam almanın ziyanı onun faydasından qat-qat çoxdur. Ağillı insan faydaya yönəlir, ziyandan yayınar. Bir insan ki, unutmur və bağışlayır – ağillıdır. Bir insan ki, bağışlayır və unudur – böyükdür. Bir insan ki, unutmur və bağışlamır – kiçik insandır.

İntiqam mənəvi yaranı daim açıq tutur, qoymur qaysaq bağlasın. İntiqam öfkəni (qəzəbi, stres) azaltmır, onu artırır-artırır çoxaldır. İntiqam alan özünü düşməne tay edir, dəyərsiz olana dəyər verir. İntiqam ağıl yeyib tükədir, qəlb və ruhu normal axardan çıxarır. İntiqamı düşünen kəs intiqamdan qaynaqlanan problemi çözmür, ona xroniki görkəm verir, qarşdakının sonrakı intiqamına yol açır.

Rus xalqı intiqam almır, kin bəsləmir, buna qarşılıq olaraq ulu Tanrı bu xalqa dünyaca tanınan dahilər silsiləsi bəxş edib, yer altı və yer üstü sərvətlərinin toplam dəyəri 74 trilyon

dollardır, 17 milyon kv.km torpağa sahibdir, bir çox xalqların, o sıradan 380 min azərbaycanlının şəhid olduğu 2-ci Dünya müharibəsində faşist Almaniyasını darmadağın edib, kosmosda söz sahibidir, iki okean və içində Xəzər olmaqla 12 dəniz ilə su sərhədi var.

17-ci əsr ingilis filosofu Fransız Bekon intiqam almağı qınayaraq, bağışlayıb intiqam almayanı bir prins sayaraq vurğulayır [7]:

Certainly, in taking revenge, a man is but even with his enemy, but in passing it over, he is superior; for it is a prince's part to pardon.

Doğrudan da, intiqam alırkən insan düşməninə tay olur, amma düşməni bağışlarkən onu üstələyir, çünki bağışlamaq bir prins işidir.

Həsəd keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi

Mənəvi bir xəstəlik, neqativ bir duyğu olan həsəd bir başqasında olan üstünlüyün, bilik və bacarığın yox olmasını, onların ancaq özündə olmasını arzu etməkdir. Həsədli insanın rahatlığı olmur, ona sayğı və sevgi duyulmur.

Həsəd birbaşa eqoya (başqalarını kiçik görüb, özünü böyük görməyə) yol açır. Həsəd çəkən insan şəfqət-mərhəmət-düzlük-ədələt-sevgi-sayğı kimi pozitiv özəlliklərə sahib olmadığı üçün parlaq gələcəyi olmur, ürək-damar, diabet, mədə-bağırsaq kimi xəstəliklərin burulğanına düşür, yan-yörəsində yaşanan pozitiv dəyişiklik və gözəllikləri xoş qarşılayan ürəyi olmadığı üçün gün-güzəranı cəhənnəmə dönür. Paxıl insan gələcəyə yönəlməyə vaxt və macal tapmır, çünki ancaq keçmişdə (pis niyyətli keçmişdə) yaşayır.

Paxıl insanın yaşadığı acı həyatın sonu olmur, çünki çevrəsində yaşanan gözəl proseslər yaşandıqca, paxıl insanın qara günlərinin üzərinə qara günlər qatılır. Demək, mənəvi çöküşün dibində çabalayan həsədli insanı kimsə qurtara bilməz, ən muasir tibb alimləri ona yardım edə bilməz, çünki bu bədbəxtlik onun içindən (iç dünyasının qaranlıqlarından) qaynaqlanır. Beləsinə ancaq onun özü xilas edə bilər. Bu məqalədə yer alan “Stres keçmişdə yaşamanın neqativ örnəyi kimi” adlı başlığın 22 qeydində keçmişdən qaynaqlanan bu kimi neqativ davranışlardan qurtulmanın yolları açıb göstərilir.

Sülh üzrə Nobel mükafatçısı, çinli buddist lider, 14-cü Dalay Lama qəzəb, nifrət və həsədin pozitiv bir işə yaramadığını, şəfqət, qayğı və sayğının çiçəkli bir həyata yol açdığını belə açıqlayır [8, s.106]:

Anger, hatred and jealousy never solve problems, only affection, concern and respect can do that.

Qəzəb, nifrət və həsəd problemləri əsla çözməz, ancaq şəfqət, qayğı və sayğı bunu edə bilər.

Nostalji hislər keçmişin xoş anları kimi

Keçmişdən qaynaqlanan hislər iki qola ayrılır: pozitiv hislər doğuran anlar, neqativ hislər doğuran anlar. İnsanı keçmişinin xoş və sevincli anlarına bağlayan duyğular pozitiv bir hiss olmaqla nostalji bir duyğudur. İnsan qayğısız keçən uşaqlıq çağlarını, enerjiyə yüklənib hədəflərə yönələn gənclik illərini, uzun illər öncə həyatdan köçən nağıllı baba və nənələri, dünyasını dəyişərək yuxu və xatirələrdə qonaq gələn ata və anaları, müdrik ağsaqqal və xeyirsevər ağbirçəklərin öyüd və tövsiyələrini xatırlarkən nostalji hislər oyanır. Bu gözəl və unudulmaz hisləri keçirən insan qanadlanıb keçmişinə uçar, qəhərlənir, ağlamsınır, gözləri yaşarır. İnsan ötüb keçən keçmişini qaytara bilmir, nə yaxşı ki, Yaradan xoş keçmişinin xatirələrini oyatmaq gücünü insana bəxş edib. Tanrının insana bəxş etdiyi nemətlər saya sığmır, onları sayıb bitirmək olmur və bu nemətlərdən biri, göründüyü kimi, əziz və işıqlı insanları xatirələrdə diriltmək bacarığıdır. Demək, nostalji anlar yaşantının ötüb keçən elə bir formasıdır ki, insan keçmişinə qayıtmaq istəyir, amma qayıtmağa yer və məkan yoxdur. Həyatda olmayan bu yer və məkanın xoş sızıltısı həmişə qəlblərdə yaşayır, neçə ki insan yaşayır və çarpışır.

Şair düşüncəsi nostalji hislərə ən çox yüklənən bir düşüncədir. Şairlərin şeirlərində baba-nənələrin, məktəbli illərin, uşaq oyunlarının xiffəti çox duyulur. Xalq şairi Hüseyn Arifin bu dörd misrası dediyimizi təsdiq edən minlərlə poetik örnəklərdən sadəcə birisidir [9]:

*Qayıt uşaqlığım, qayıt bir anlıq,
Yeriyib, yıxılıb, qaçmaq istərəm.
Səhərlər çiyində məktəb çantası
Sinif otağını açmaq istərəm.*

Mövzunun aktuallığı

Ünsiyyət həmişə keçmiş, indi və gələcəklə sıx bağlıdır. Onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Ünsiyyət o zaman faydalı və pozitiv olar ki, keçmişdən dərs alıb faydalansın, indini yaşasın və gələcəyə yönəlsin.

Mövzunun aktuallığı odur ki, keçmişdə yaşamının indiki ünsiyyətə vurduğu ziyanları açıb göstərir və onlardan qurtulmanın yollarını sadalayır.

Ünsiyyət və keçmişə yaşamının fəsadları dünya durduqca aktual olub, indi də aktualdır və gələcəkdə də həmişə aktual olaraq qalacaqdır.

Praktiki əhəmiyyət və tətbiqi

Bu məqalədə qaldırılan məsələlər, verilən rəy və mülahizələr, alınan nəticə və qənaətlər bir çox elmi sahələrdə faydalı ola bilər. Belə ki, psixologiya, psixiatriya, pedaqogika, akademik və işgüzar kommunikasiya, fəlsəfə, müqayisəli filoloji tərcümə kimi elmi sahələrə aid dissertasiya və elmi məqalələrdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Smith P., Sayings of the Buddha, "Grete Space Independent", 2013, 434 p.
2. <https://www.sunnah.com / Sahih al-Bukhari / Do not hate>
3. Hay L., The Power is Within You, "Hay House LLC", 1991, 256 p.
4. Quotes of Osho, "Hay House", 2021, 293 p.
5. <https://www.goodreads.com / Quotes by Irvin D. Yalom>
6. Ragib el-Isfahani, El-müfredat, "nkm", İzmir, "Aydınlar" 2020, 468 s.
7. <https://www.kwize.com / Francis Bacon / Certainly>
8. Dalai Lama, The Art of Happiness at Work, "Riverhead Books", 2003, 224 p.
9. <https://www.youtube.com/watch?v=hVUHHClwsEM>

COMMUNICATION AND THE CONSEQUENCES OF LIVING IN THE PAST

Hajieva Natavan Havar, Novruzaliyeva Sevda Jaid

Summary

There are many disadvantages of living in the past during communication. Communication becomes positive and useful when a person does not cling to the past, lives in the present, but learns from the past (from the past filled with falsehoods, from contacting negative people, from their mistakes).

The article has 6 headings: Resentment as a negative example of living in the past; Regret as a negative example of living in the past; Stress as a negative example of living in the past; Revenge as a negative example of living in the past; Envy as a negative example of living in the past; Nostalgia as happy moments of the past.

There are many factors that make a person unhappy, including resentment, revenge, stress and envy. The article discusses the harm these 4 negatives can cause to human behavior and health, and shows ways to protect against them.

КОММУНИКАЦИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ ЖИЗНИ В ПРОШЛОМ*Гаджиева Натаван Хавар, Новрузалиева Севда Джаид**Резюме*

Общение в прошлом имеет много недостатков. Общение становится позитивным и полезным, когда человек не привязан к прошлому, живет настоящим, но учится на своем прошлом (на своем прошлом, полном ошибок, на общении с негативными людьми, на своих ошибках).

Статья содержит 6 заголовков: Обида как негативный пример жизни в прошлом; Сожаление как негативный пример жизни в прошлом; Стресс как негативный пример жизни в прошлом; Мечь как негативный пример жизни в прошлом; Зависть как негативный пример жизни в прошлом; Ностальгические чувства, как приятные моменты из прошлого.

Существует множество факторов, которые делают человека несчастным, включая обиду, мечь, стресс и зависть. В статье обсуждается вред, который эти 4 негатива могут нанести поведению и здоровью человека, а также показаны способы защиты от них.

Рәүҗи: prof. Hacıyeva N.X.

Daxil olma tarixi 05 may 2025-ci il

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİ VƏ ONLARIN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*f.ü.f.d., dosent Hacızadə Aftab Yaşar qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti*

Xülasə: *Məqalədə müasir ingilis dilində sözönləri və onların funksional-semantik səciyyəsi araşdırılır. Məqalədə müasir ingilis dilində sözönləri və onların funksional-semantik səciyyəsi müəyyən edilir. Məqalədə sözönlərinin ingilis dilində sözlər arasında qrammatik əlaqə yaradan vasitə kimi çox böyük rol oynadığı qeyd olunur. Cümlədə qrammatik cəhətdən bir-birindən asılı olan sözlər arasında əlaqənin, əsasən, sözönləri vasitəsilə ifadə olunduğu da vurğulanur.*

Sözünü özündən sonra gələn isim və ya digər nitq hissələri ilə birlikdə müəyyən bir mənə ifadə edir və bu məsələ məqalədə ətraflı tədqiq olunur. Sözünün yalnız qoşulduğu söz və ya birləşmələrlə birlikdə cümlənin tərkibinə daxil olduğu və cümlə üzvünün ayrılmaz bir hissəsini təşkil etdiyi də xüsusi olaraq diqqətə çatdırılır.

Məqalədə sözönlərinin semantikasi və qrammatik xüsusiyyətləri də araşdırılır və ingilis dilində sözönlərinin məkan, istiqamət, zaman və s. mənalarda işləndiyi qrammatik funksiyaların qruplar üzrə bölgüsü verilir.

Sözönləri həm gündəlik danışmada, həm ingilis dilində mətnlərin formalaşmasında funksional və semantik cəhətdən xüsusi rol oynayır. Odur ki, onların öyrənilməsi, tədqiq edilməsi bu gün də aktualdır.

Açar sözlər: sözünü, əlaqə, obyekt, zaman, məkan, funksional, semantik

Key words: preposition, relation, object, time, space, functional, semantic

Ключевые слова: предлог, отношение, объект, время, пространство, функциональный, семантический

Sözünü obyektlər və ya obyektlə hərəkət arasında məkan, zaman, səbəb-məqsəd, ziddiyyət və başqa münasibətləri əks etdirməyə xidmət edən köməkçi nitq hissəsidir. Sözönləri, bir tərəfdən, isimlərin, əvəzlilərin və ya isimləşmiş sifət və sayların vasitəli hal şəkilçiləri, digər tərəfdən, feil, isim, əvəzlilik, sifət, hətta bəzən də zərflər arasındakı əlaqələri ifadə edən bir qrammatik kateqoriyadır. Sözönləri olmadan nə yazıda, nə də şifahi nitqdə keçinmək olmaz, o, sözlər arasında əlaqə yaradır.

Leksik və qrammatik kateqoriya olan sözünü feil ilə isim arasındakı münasibətlərin mühüm vasitəsidir. Sözünü, bir tərəfdən, əşya və anlayışlar arasındakı münasibətləri, digər tərəfdən isə bu münasibətlərin müxtəlifliyini ifadə edir, birinci sözönlərinin qrammatik, ikinci isə leksik mənalarıdır [1, s.118-120].

Sözönlər hər hansı bir ismə və ya ismin yerində işlənən sözə aid olub onunla başqa sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradır. Sözönlərinin mənası onların aid olduğu əsas sözün leksik və qrammatik mənası ilə bağlı olur. Bu səbəbdən sözönlər rəngarəng əlaqələri: məkan, zaman, səbəb, məqsəd, birləşmə və s. kimi əlaqələri ifadə edir.

Sözönlərini başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamət onun cümlədə sərbəst işlənmə bilməməsidir. Bundan başqa, bu nitq hissəsi formal morfoloji əlamətlərə malik deyildir və sintaktik funksiyalarına görə əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Analitik dil qrupuna daxil olan müasir ingilis dili ilə sintetik dillər qrupuna daxil olan müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu arasında fərq vardır. Fərq ingilis dilində sözünün geniş şəkildə işlənməsində, Azərbaycan dilində isə bu nitq hissəsinin mövcud olmamasıdır.

Müasir ingilis dilində sözünün mübahisəli məsələlərindən biri onun leksik mənaya malik olub-olmamağıdır. Tədqiqatçılar bu barədə yekdil fikirdə deyillər. Məsələn, "Müasir ingilis dilinin qrammatikası" adlı nəzəri kursun müəllifləri sözünü leksik mənalarına görə iki qrupa bölürlər: leksik mənaya malik olan sözlər, leksik mənasını qismən itirmiş sözlər [2, s. 196-197].

Amerika linqvisti Hadson *at* sözünü üçün linqvistik şərh vermiş və bu sözünün 7 funksiyaya və 7 mənaya malik olması fikrinə gəlmişdir [3, s.250-254].

1) Əşyanı hər hansı məkanda yerləşdirmək üçün: The pen is lying at your feet. "Qələm sənin ayağının yanındadır".

2) Əşyanı hər hansı zamanda yerləşdirmək üçün: They left the city at 8 o'clock "Saat 8-də onlar şəhəri tərk etdilər".

3) Müəyyən bir hərəkətdə baş vermiş vəziyyəti göstərmək üçün: She is never at ease when taking a test "O, imtahan verərkən heç vaxt rahat olmur".

4) Hər hansı hərəkətin və ya vəziyyətin səbəbini göstərmək üçün: She wept at the news "O, eşitdiyi xəbərə (görə) ağladı."

5) Hər hansı məqsədə istiqamət bildirmək üçün: The hunter shot at the wolf "Ovçu canavara atəş açdı."

6) Hər hansı bir hərəkətdə bacarığı və ya onun olmamasını ifadə etmək üçün: She is good at math - "O, riyaziyyatı yaxşı bilir".

7) Dərəcə və ya vəziyyət, məbləğ bildirmək üçün: My grandfather retired at 70 - "Babam 70 yaşda təqaüdə çıxdı" [4, s. 254].

O.Musayev yazır: "Bir qrup dilçilər, M.İ.Steblin, Kamenski, H.Suit və başqaları belə hesab edirlər ki, ingilis dilində sözlər leksik mənaya malik deyillər. Digər qisim dilçilər, A.İ.Smirnitski, B.A.İlyiş, B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya və başqaları isə ingilis dili sözlərinin leksik mənaya malik olduqlarını söyləyirlər. İngilis dilindəki sözlərin qrammatik kateqoriyaya malik olmaması və habelə onların təkbaşına cümlə üzvü ola bilməməsi də onların leksik mənaya malik olmadığını göstərən bir faktdır [5, s.219].

Doğrudan da elə hallar olur ki, sözünü sırf qrammatik mənada işləyir və onun leksik mənası nəzərə çarpmır, daha doğrusu o, sözlər arasında əlaqələndirilən funksiyada çıxış edir. "It depends on you" "O, səndən asılıdır" cümləsində *on* sözünün leksik mənaya malik olmasını deməyə heç bir əsas yoxdur. Bu da aydındır ki, *to depend* feilindən sonra *on* sözündən başqa sözünü işləmə bilməz. Burada *on* sözünün işlənməsi *to depend* ilə müəyyənləşir. Bu nümunədə sözünü leksik mənadan məhrumdur. *The pen is on the table* cümləsində isə "on" sözünün başqa sözlərlə əvəz edilməsi mümkündür. Yəni bu cümlədə *on* əvəzinə digər sözlərin: *under, near, above, in* işlənməsi mümkündür. Bu da göstərir ki, eyni cümlədə "on" sözünü sərbəstdir və müəyyən leksik mənə ilə çıxış edir.

V.V.Burlakova sözün, o cümlədən, sözünün leksik mənasından bəhs edərək yazır ki, müasir dilçilikdə əksər tədqiqatçılar sözlərinin köməkçi olmasını göstərir. Lakin sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənlişməsində həmin dilçilərin fikir birliyi yoxdur. Hətta sözlərinin sırf bağlayıcı funksiyasında işlənməsini hesab edən dilçilər də həmin sözlərinin leksik mənaya malik olmalarını inkar etmirlər [6, s.40].

B.N.Aksenenko sözlərinin leksik mənaya malik olmaması haqqında şərh verərkən onları 3 qrupda sistemləşdirmişdir:

1) Sözləri cümlə üzvləri arasında həm sintaktik, həm də leksik əlaqələri ifadə edir.

2) Sözlər çox halda bir sıra sözlər ilə uyğunlaşır və onların leksik semantikasi ümumiləşir, bununla da onlar artıq qrammatik mənə kəsb edir.

3) Bütövlükdə nitq hissəsi kimi götürülən sözlərinin semantikasında həm leksik, həm də qrammatik mənə ifadə olunur [7, s.48].

Bir çox dilçilər sözlərin cümlələrin əlaqələndirici funksiyada çıxış edən köməkçi nitq hissəsi hesab etsələr də, eyni zamanda həmin sözlərinin leksik mənaya malik olmasını inkar etmirlər. A.İ.Smirtski müasir ingilis dilində mövcud olan nitq hissələrinin morfoloji xüsusiyyətləri və onların leksik mənalarından bəhs edərkən göstərir ki, bütün köməkçi nitq hissələri, o cümlədən sözlər, zəif şəkildə olsa da, özlərinin leksik mənaları ilə çıxış edir [8, s.361].

Söylənmiş fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində sözləri müəyyən leksik mənaya malikdir. Aşağıdakı ifadələrə nəzər salsaq, bunu aydın görürük.

To look after smb/smt "qayğısına qalmaq", *to look for* "axtarmaq", *to look through* "nəzərdən keçirmək", *to look at smth* "baxmaq", *to look on* "hesab etmək", *to look forward* "ümidlə baxmaq" və s. kimi sözlərdə işlədiyimiz sözləri leksik mənaya malikdir. Bu ifadələrdə *to look* feili ilə işlənən sözlərin (*after, for, at, through, on, forward*) dəyişməsi ilə bütöv ifadənin mənası dəyişir. Bu da onu göstərir ki, verilmiş ifadələrdə sözlərinin leksik mənaları çıxış edir, daha doğrusu, onlar həmin ifadələrdə leksik mənaya malikdir.

Müasir ingilis dilində olan sözlərinin tədqiqində bu köməkçi nitq hissəsinin morfoloji quruluşu dilçilərin diqqət mərkəzindədir. O.Musayev bu barədə yazır: "Morfoloji quruluşuna görə müasir ingilis dilində sözlər aşağıdakı qruplara bölünür:

- a) Sadə sözlər: *at, by, on, in, of* və s.
- b) Düzəltmə sözlər: *behind, below, across* və s.
- c) Mürəkkəb sözlər: *into, out of, without, throughout* və s.
- ç) Tərkibi sözlər: *in front of* "qəşısında", *because of* "səbəbindən" *by means* "vasitəsilə", *on account of* "hesabına", *in spite of* "baxmayaraq" və s. [5, s.186].

Bəzi dilçilər sözlərinin morfoloji quruluşunun izahına başqa cür yanaşırlar.

B.A.İlyiş belə hesab ki, sözləri formal cəhətdən müxtəlif ola bilər. Tədqiqatçı ilk yaranan sözlərin formaca heç bir nitq hissəsinə bənzəmədiyini göstərir: *in, on, by, of, with, from* və s. [9, s.210]. Elə sözlər də var ki, onlar başqa nitq hissələrindən törəmiş və həmin nitq hissələri ilə oxşarlığı indi də nəzərə çarpır. Onlara nümunə olaraq *before, within, without, about, inside, outside, including, except* və s. göstərmək olar. Nəhayət, iki və hətta üç ünsürdən ibarət olan mürəkkəb sözlər də mövcuddur ki, bunlar cümlədə vahid sözlü kimi çıxış edir.

Müəllif daha sonra göstərir ki, bu mürəkkəb sözlər bir-biri ilə o dərəcədə birləşmişdir ki, onların bir neçə ünsürdən təşkil edildiyini çətin anlamaq olur. "In account of" mürəkkəb sözlü, "in" sözlü, "account" ismi və "of" sözlü mənasında işlənən ünsürlərdən yaranmışdır. Tarixi inkişaf nəticəsində "spite" ismi göstərilən sözlərlə qovuşmuş vs leksik mənasını itirməklə mürəkkəb sözlünün bir ünsürünə çevrilmişdir [10, s.210].

V.N.Jiqadlo sözlü birləşmələrdən, daha doğrusu, ingilis dilində yeni sözlərinin əmələ gəlməsindən danışarkən maraqlı təsnifat vermişdir. Belə ki, yeni sözlərinin məhsuldar yolla əmələ gəlməsini morfoloji yox, sintaktik yolla olmasını düzəltmə sözlər vasitəsilə yaranmasını göstərir. Müəllif düzəltmə sözlərinin aşağıdakı birləşmələrdən əmələ gəldiyini yazır.

- a) sözlü + sözlü (pr.+pr.): *out of, from behind* və s.
- b) sözlü + isim + sözlü (pr.+noun+pr): *in account of, in view of*
- c) sifət/ bağlayıcı + sözlü/bağlayıcı: *as far as, as compared with*
- ç) sifət/bağlayıcı, az hallarda zərf/bağlayıcı + sözlü: *previous to, owing to, because of* [11, s.194].

Yuxarıda sadalanan birləşmələr üçün ümumi cəhət onların hamısının sonunda sadə sözlünün işlənməsidir. Birinci qrupa daxil olanlar geniş əlaqələri əks etdirməyə xidmət

edirsə, digər qrup sözlər daha çox verilən düzəltmə sözlərinin tərkibinə daxil olan əsas sözlərinin mənası ilə bağlı müxtəlif məntiqi əlaqələri göstərir.

Öz morfoloji strukturuna görə *concerning, considering, during, regarding* tipli sözlərinin sonundakı *-ing* şəkilçisi isə heç də sözdüzəldici xarakter daşımır. Bu şəkilçi sözlü tərkibində törəmiş, semantik yolla inkişaf etmiş bir şəkilçi kimi qiymətləndirilməli və yalnız verilən feil forması ilə genetik əlaqələri göstərməyə xidmət etməsi kimi izah edilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir ingilis dilində sözlərinin morfoloji quruluşunun müəyyənləşdirilməsində dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur.

Sözlərinin morfoloji kateqoriyalara mənsub olması haqqında bəzi dilçilər hesab edirlər ki, müasir ingilis dilində olan köməkçi nitq hissələri, o cümlədən, sözlər, heç bir morfoloji kateqoriyaya malik deyil, onların heç biri cümlədə müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir. Bir köməkçi nitq hissəsi kimi, sözləri müxtəlif nitq hissələri arasında bağlayıcı funksiyasında çıxış edir [9, s.241]. Lakin bu fikirlə həmişə razılaşmaq da düzgün deyil, elə hallar da var ki, sözləri müstəqil cümlə üzvü kimi işlədilir. Məsələn, *I don't understand the ins and outs of politics.*

Nümunədə gördüyümüz kimi, *in* və *off* sözləri ismin cəm şəkilçilərini qəbul edərək substantivləşir və leksik mənaya malik olaraq cümlədə müstəqil formada işlənir. *Ins and outs* cümlədə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək, belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində sözlərinin morfoloji quruluşuna görə bu qruplara bölmək olar:

- 1) Sadə sözləri: *on, in, at* və s.
- 2) Düzəltmə sözləri: *behind, along* və s.
- 3) Mürəkkəb sözləri: *inside, without* və s.
- 4) Tərkibi sözləri: *in front of, because of* və s.

Sözlərindən danışarkən, onların semantikasını və qrammatik xüsusiyyətlərini də araşdırmaq lazımdır. İngilis dilində sözləri məkan, istiqamət, zaman və s. mənalarda işləndiyi üçün öz qrammatik funksiyasına görə müxtəlif qruplara bölünür.

S.İmanova sözlərini iki qrupa ayırır. O yazır: "Sözlərinin bəziləri xalis zaman, xalis məkan, bəziləri isə müxtəlif çalarlıqlarda işlənən bildikləri üçün biz sözlərini mənalarına görə monosemantik və polisemantik qruplara bölürük. Monosemantik xalis zaman və məkan mahiyyətli sözlər qrupuna ayrılır. Polisemantik qrupa daxil olan sözləri bizi maraqlandıran zaman və məkana görə araşdırırıq [12, s.16].

Düzdür, çox vaxt bir sözlü müxtəlif konstruksiyalarda məkan, zaman və s. çalarlıqlarda işləndiyi üçün sözləri öz qrammatik funksiyalarına görə ayrı-ayrı qruplara bölünür. Lakin əslində sözlərinin əksəriyyəti qrammatik funksiyalarına görə məkan və zaman münasibətləri ifadə edir. Sözlərinin bəziləri xalis zaman məna çalarlığı ifadə edir, yəni onlar ancaq zaman münasibətləri ifadə edən konstruksiyalar yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözləri tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Onlar tarixən müstəqil mənalı sözlər kimi işlənmiş, zaman keçdikcə öz leksik məzmunlarını tədricən itirərək, yeni qrammatik məna kəsb etmişdir. Sözlərinin əks etdikləri mənalar həm özündən sonra gələn sözlü leksik məzmunundan, həm də qrammatik mənalardan çox asılıdır.

H.Suit yazır ki, çoxmənalı sözlərini əsas üç başlıq altında təsnif etmək olar: məkan, zaman və başqa mücərrəd münasibətlər. O qeyd edir ki, bir sözlü çox vaxt bütün bu münasibətlərin ifadəçisi ola bilər, lakin hər bir sözlünün özünün əsas mənası olur. Tədqiqatçı bu mənanı "Fundamental meaning" (əsas məna) adlandırır. Sözlərinin zaman və məkan məzmunu bildirən isimlərlə əlaqəyə girərək, zaman və məkan anlayışı ifadə etmələri haqqında bəzi rus, ingilissünaşlar da mülahizələr söyləmişlər.

Sözönlər subyektlə obyekt, iki obyekt, obyektlə hərəkət, obyektlə əlamət və s. arasındakı münasibətləri ifadə edən köməkçi sözdür, köməkçi nitq hissəsidir və söz birləşmələrinin tərkibində fəaliyyət göstərir. İngilis dili analitik dillərdən olduğu üçün bu dildə sözönlərinin əhəmiyyəti, hətta qohum Hind-Avropa dillərindən olan alman, fransız və rus dillərindəkindən müqayisə edilməz dərəcədə böyükdür. İngilis dilində sözünü tərkibli birləşmələr, demək olar ki, cümlələrin, xüsusən geniş cümlələrin qaçılmaz tərkib hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык, М., Изд. лит. на иностр. яз., 1956, с 350.
2. Рейман Е.А. Английские предлоги. Значения и функции. Л.: Наука, 1982, с 241.
3. Marianne Celce-Murcia, Diane Lansen-Freeman "The Grammar Book", an ESL EFL Teachers Course. Boston, Heinle a Heinle Publishers, 1983, 655 p.
4. Maittaire Michael. The English Grammar: Or, An Essay on the Art of Grammar, Applied to and Exemplified in the English Tongue. By Michael Maittaire. London, 1712, p 92-93.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1996, 392 s.
6. Виноградов В.В. Русский язык. Третье издание, М.-Л., 1997, с 784.
7. Аксененко Б.Н. Предлоги английского языка. Второе издание, М.: Изд-во литературы на иностр. языках, 1995, с 320.
8. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. Второе издание, М.: Изд. лит. на иностр. Яз., 1992, с 440.
9. Pyish В.А. The Structure of Modern English. Leningrad: Prosvescheniye publishers, 1971, 366 p.
10. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles, part III, Syntax. Copenhagen, Einar Munksgaard, London. 3rd edition, 2000, 415 p.
11. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Третье издание, М., Изд. лит. на иностр. яз., 1999, с 350.
12. İmanova S. İngilis dilində zaman və məkan önlükləri, Bakı, 1980, 72 s.

PREPOSITIONS AND THEIR FUNCTIONAL-SEMANTIC PROPERTIES IN ENGLISH

Hajizade Aftab Yashar

Summary

The article deals with prepositions in modern English and their functional-semantic characteristics. The article also examines prepositions, their functional-semantic characteristics in modern English. The article highlights that prepositions play a very important role in English as a means of creating grammatical connections between words. The article reveals that the connection between grammatically dependent words in a sentence is expressed mainly through prepositions.

A preposition expresses a certain meaning together with the noun or other parts of speech that follow it, and this issue is studied in detail in the article. It is also specifically studied that a preposition is included in the sentence only together with the words or combinations to which it is attached and forms an integral part of the sentence member.

The article also examines the semantics and grammatical features of prepositions and provides a classification of grammatical functions in English, where prepositions are used in the meanings of space, direction, time, etc. into groups.

Prepositions play a special role in terms of functionality and semantics both in everyday speech and in the formation of texts in English. Therefore, their study and research are still relevant today.

ПРЕДЛОГИ И ИХ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Гаджизаде Афтаб Яшаровна
Резюме

В статье рассматриваются предлоги в современном английском языке и их функционально-семантическая характеристика. В статье также рассматриваются предлоги, их функционально-семантическая характеристика в современном английском языке. В статье подчеркивается, что предлоги играют очень важную роль в английском языке как средство создания грамматических связей между словами. В статье раскрывается, что связь между грамматически зависимыми словами в предложении выражается в основном посредством предлогов.

Предлог выражает определенное значение вместе с существительным или другими частями речи, которые следуют за ним, и этот вопрос подробно изучается в статье. Также специально изучается, что предлог включается в предложение только вместе со словами или сочетаниями, к которым он присоединен, и образует неотъемлемую часть члена предложения.

В статье также рассматриваются семантика и грамматические особенности предлогов и приводится классификация грамматических функций в английском языке, где предлоги используются в значениях пространства, направления, времени и т. д. по группам.

Предлоги играют особую роль с точки зрения функциональности и семантики как в повседневной речи, так и при формировании текстов на английском языке. Поэтому их изучение и исследование остаются актуальными и сегодня.

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent İradə Mərdan qızı Nuriyeva
Daxil olma tarixi 04 iyun 2025-ci il

UOT:82-09.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AŞIQ VƏ SAZ OBRAZININ SOSIAL-TARİXİ VƏ BƏDİİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ*Həsənova Nərmin Tərhan qızı**AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu*Nrmn2294@gmail.com

Xülasə: XX əsrin 20-30-cu illərindən Azərbaycanda yeni tarixi siyasi mərhələ başladı. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə ədəbi-mədəni həyatda köklü dəyişikliklər baş verdi. Həm siyasi, həm də mədəni cəhətdən yeni bir mərhələ hesab olunan XX əsrin istər Şimali Azərbaycan, istərsə də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir yeri vardır. Şimali Azərbaycan da olduğu kimi Cənubi Azərbaycanda da siyasi rejimin, yeni yaranan ideoloji sistemin narazılıqlara səbəb olan, çaxnaşmalar yaradan zaman kəsiyi kimi yaddaşlara həkk olundu. XX əsrdə baş verən zorla ruslaşdırılma, farslaşdırılma siyasəti, xalqın milli varlığından, soykökündən ayırma cəhdləri heç şübhəsiz həmin dövrdə yaranan ədəbi əsərlərdə əks olunurdu. Məqalədə XX əsrdə baş verən siyasi proseslərin o taylı bu taylı Azərbaycan ədəbiyyatına təsirindən, xüsusilə həmin dövrdə poeziyada yazılan bədii əsərlərdə saz obrazına müraciətdən, bu müraciətin zəruriliyindən danışmışam. Mövzu əhatəsi geniş olduğundan bu məqalədə bir neçə şairin yaradıcılığına müraciət edərək, həmin dövrdə sənətkarların baş verən hadisələri nə üçün telli saz obrazı ilə dilə gətirdiklərini aydınlaşdırılıb.

Açar sözlər: ozan-aşıq, saz, Şimali və Cənubi Azərbaycan, obraz, ədəbiyyat

Keywords: ozan-ashiq, saz, North and South Azerbaijan, image, literature

Ключевые слова: озан-ашыг, саз, Северный и Южный Азербайджан, образ, литература

XX əsrin 20-30-cu illərindən Azərbaycanda yeni tarixi siyasi mərhələ başladı. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə ədəbi-mədəni həyatda köklü dəyişikliklər baş verdi. Sovet ədəbiyyatının formalaşdığı bu zaman kəsiyində şair və yazıçılarımız fərqli ideyalar ilə üzləşməli oldular. Belə ki, 1920-ci ildə yeni sovet Azərbaycanının qurulmasına qədər ki dövrdə şair və yazıçılar əsrlərində milli-mənəvi dəyərlərə üstünlük verir, türkçülük ideyalarının təbliğinə, ana dili, vətən təəssübünə xüsusi diqqət ayırırdılar. Artıq əsrin 20-30-cu illərindən sovet siyasi-ideoloji sistemi bədii ədəbiyyatı başqa istiqamətə-mövcud quruluşu təbliğ və tərənnüm edən siyasi vasitəyə çevirmişdi. Bu mənada həmin dönmə Azərbaycan ədəbiyyatında yazılan əsərlərdə sinfi siyasi mövqə diqqət mərkəzində saxlanılırdı. “Klassik irsi, divan ədəbiyyatını, tar-muğam musiqisini müdafiə edənləri sovet quruluşunun, sosialist inqilabının düşmənləri hesab edərək panislamist, paniranist, pantürkist adlarıyla siyasi qınaq-tənbeh, təqib və repressiyalara məruz qoyurdular” [2. 27]. Məhz bu səbəbdən şair və yazıçılar daha çox folklorla bağlı mövzulara üz tuturdular. Çünki mövcud ideoloji sistem əsərlərində folklorlardan sinfi mübarizə forması kimi istifadə edən şair və yazıçılara qarşı çıxmırdı. Həmin dönmədə əsərlərində yaratdığı folklor obrazları ilə zahirən sinfi mübarizəni əks etdirən, əslində isə dolayısı ilə mətnaltı yazı manerası və bədii eyhamlarla mövcud rejimin saxta mahiyyətini göstərən ədəbi örnək və vasitələr də az deyildi.

Bu sırada Mikayıl Müşfiq daha çox diqqət çəkirdi. “Aşıq mövzusunun, saz dünyasının Müşfiq poeziyasından da yan keçmədiyini aydın görürük. Aşıq yaradıcılığına, aşıq sənətinə olan marağın, sevginin Müşfiq əsərlərində yer alması heç də təsadüfi deyildir. Amansız taleyin sərt üzü ilə qarşılaşan M.Müşfiqin ana nənəsi Qızqayıtın yanında böyüməsi ona təsirsiz ötürməyib. Sinəsi Azərbaycan folklor örnəkləri ilə dolu olan Qızqayıt nənənin sevimli

növəsinə danışdığı nağıllar, oxuduğu laylalar, bayatılar nəticəsində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının M.Müşfiqin yaradıcılığına qüvvətli təsir etdiyini aydın görürük. Bununla yanaşı şairin atası Mirzə Əbdülqadir dövrünün tanınmış müəllimi, publisisti idi. O, “Vüsaqi” imzasıyla şeirlər də çap etdirmişdir. Əbdülqadir İsmayılzadənin ana babası Aşıq Çıraqəli Xızı aşiq mühitinin formalaşmasında mühüm rolu olmuş sənətkardır. Vüsaqinin ata babası aşiq Əliqulu da XIX əsr Xızı aşıqlarından olmuşdur. Bu tarixi-mədəni amillər Müşfiqin aşiq yaradıcılığına yaxından bağlı olmasına əsas verir” [4. 122]. Sazlı-sözlü ocağın nümayəndəsi olan M.Müşfiqin yaradıcılığına nəzər yetirərkən onun qoşmalarında Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn Şəmkiqli, Molla Cuma kimi tanınmış sənətkarların təsiri hiss olunur.

Şairin aşiq və saz obrazını diqqət önündə saxlayan əsərlərindən biri də 1936-cı ildə qələmə aldığı “Sındırılan saz” poemasıdır. Real tarixi hadisələr əsasında qələmə alınan “Sındırılan saz” poemasında aşiq və saz obrazları yüksək şəkildə təqdim olunmuşdur. Əsərdə hadisələr aşiq Duman obrazının ətrafında cərəyan edir. Müşfiq bu poemada öz ulu babası aşiq Çıraqəlinin yetirməsi olan aşiq Dumanın prototipini yaradır. “Aşıq Duman və Sərin” adlı bir dastan bağlayan aşiq bu hekayəti məclislərdə dərin həyəcanla oxuyub-söyləyərmiş. Doğrudur, əsər real tarixi hadisələr əsasında qələmə alınsa da M.Müşfiq şairlik istedadının imkanlarını nümayiş etdirərək əsərdə mövcud siyasi ideoloji sistemin əlamətlərini aşiq, saz obrazları üzərində sərgiləmişdir.

Əsərin proloqunda şair poemanın əsas qəhrəmanı olan gənc bir aşığın poetik təqdimatını verir. Fikrimizcə, bu hissədə acı günlərdə araya çıxan, səsində həyat səslənən aşığın simasında şair həm də özünün əhvalını təsvir etmişdir. “Aşıq olan yerdə elin nə dərdi?” misrası ilə şairi, aşığı, sözü yaşayan xalqın xoşbəxt olduğuna işarə etmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev haqlı olaraq qeyd edir ki, “otuzuncu illər – M.Müşfiqin həm taleyində, həm də yaradıcılığında intibah və böhran, zirvə və faciə mərhələsi idi. “Sındırılan saz bu zirvənin və faciənin vəhdətdə ifadəsi olan ağrı və ovqat, obraz və simvol idi” [6. 458]. Mikayıl Müşfiq ilk əvvəllər sovet imperiyasının yaranmasına sevinmiş, həqiqətən bu quruluşun ölkəyə, xalqa xidmət edəcəyinə inanmış, sonradan isə bu qəddar sistemin əsas vəzifəsini anlamışdır. Əsərdə Aşıq Duman ilə Molla Nəcəf obrazı qarşılaşdırılır. Şairin bu addımı atmasının səbəbi “sovet ideoloji sistemi bütün dövrlərdə dinə qarşı mübarizə aparırdı. Buna görə də həmin illər ərzində yazılan əsərlərin hamısında ənənəvi mövzuya müraciət olunur, din xadimləri gözdən salınır, ədəbiyyatda ikiüzlü, acgöz, qəddar obraz kimi yadda qalırdılar. Həm toy, həm yas məclislərində Əlinin, Vəlinin şücaətindən, Həsənin, Hüseynin müsibətindən danışsa da, əsas işi sələmə pul vermək, yalan danışmaq, cadu etmək, ev yıxmaqdır”[4. 122]. El-oba içində tez bir zamanda Dumanın sevilməsi, qasırga səli sazın başda olması molla Nəcəfi olduqca narahət edir. Dumandan qisas almaq istəyən Molla Nəcəf Sərinin atası Bayrama “söylə zurnaçıya qız verilmə” deyərək onu yoldan çıxarıb qızını Ağa Dadaşa verməyini məsləhət görür. Atası qızının razılığı olmayan işə qol qoymayacağını söyləyir. Molla Nəcəf birbaşa Dadaşın yanına gedərək əhvalatı ona danışır və qızı qaçırtmalı olduğunu ona söyləyir. İyirminci əsrin iyirminci-otuzuncu illərindən başlayaraq bədii ədəbiyyatda sosialist həyat tərzinin təbliği ön plana keçdi. Yazılan əsərlərdə sinfi-siyasi mövqe diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Daha çox sadə xalqın, zəhmətkeş insanların həyat təzi təsvir edilir, istismarçı qüvvələrə, xanlara, sultanlara, mübarizəsi əks olunurdu. Müşfiq də poemanı dövrün tələbinə uyğunlaşdırmışdır. Sərinin sevdiyi olduğu halda Dadaş tərəfindən zorla qaçırılması istismarçı sinfi nümayəndəsinin sadə xalqa qarşı etdiyi amansız, ədalətsiz hərəkətdir. Bu hadisəni şair sinfi mübarizə müstəvisinə qaldırır. Səhəri gün bu acı xəbərə gözünü açan Dumanın sanki dünyası başına dağılır. Bununla ürəyi soyumayan Molla Nəcəf ustacasına rola girərək Dumana bu işin tək çarə yolu kimi hampa Dadaşı öldürmək olduğunu

söyləyir. “Əzrayıl hökmü var könlümdə mənim” deyən Duman Sərinin intiqamını ağa Dadaşdan alır”[4.123]. M.Müşfiq poemada aşığın sazının, sözünün sevildiyi, el içində yüksək qiymətləndirildiyini hissələrində arxa fonda təbiətin al-əlvan vaxtını, aşığın xor görüldüyü, sazından ayrı salımb sürgünə göndərildiyi zamanı isə qış fəslində təsvir edir. Əlbəttə, bu sıradan bir fəsil ardıcılığı olmayıb, sazı, sözü, mədəniyyəti əlindən alınmış bir xalqın güzəranına işarə edir. “Sovet dövrü Azərbaycan poeziyasında milli xarakterin onlarla nümunəsilə qarşılaşa bilərik. İstər müasir dövrdən, istərsə də tarixi həqiqətlərdən söz açan əsərlərdə milli xarakterlərin bir çox cizgilərini özündə əks etdirən obrazlar yaradılmışdır ki, bunlar bütövlükdə poeziyanın bu sahədə intensiv axtarışlarını əks etdirir”[7. 25]. M.Müşfiq milli xarakterin rəmzi sayılan aşığa və onun sazına poemanın əvəlindən sonuna qədər sənətkarlıqla yanaşır. 10 il sürgündə sazından ayrı qalan Aşıq Duman vətənə sağsalamat geri qayıdır. Bu səhnədə yenidən şairin dərin bilik sahibi olması ilə üzləşirik. Belə ki, “Aşığın ilahi aləmlə, haqq dünyası ilə əlaqəsinə, müqəddəs ruhlarla bağlılığına inamın əlamətidir ki, o, fəaliyyət göstərdiyi bütün zamanlar boyu toxunulmaz sayılmışdır. El arasında “aşiq haqq aşığıdır, ona zaval yoxdur” – kimi məsəlvari deyimlərin yayılması da heç şübhəsiz ki, bu səbəbdəndir. İstər folklor yaddaşında, istərsə də yazılı tarixi qaynaqlarda aşığa əl qaldırıldığına, onun alçaldılaraq öldürüldüyünə dair konkret bir fakt müşahidə olunmur” [6.108]. Müşfiqdə heç şübhəsiz bu bilgiyə sahib olmaqla yanaşı el şairini-aşığını yüksək qiymətləndirir. Bununla belə əsərin sonlarına yaxın Molla Nəcəf aşıq Dumanın sazını daşlara çırpıb sındırmasına nail olur. Molla Nəcəf bütün bu olanlarda Dumanı günahlandırır, sazda çaldığı, dindən uzaq şən mahnıların haram olduğuna onu inandırır. Əsərin bu hissəsində şair yenidən təbiətə xarakterin daxili aləminə nüfuz edə bilmək üçün istifadə edir. Ətrafdakı hər şey- axan çay da, xışıldayan yarpaq da aşığa sazı sındırmamağını tapşırır. “Amandır sazını sındırma, aşıq” deyən sənətkar aşıq sənətini, sazın, sözün sehrinin, ona sahib çıxmağın xalq üçün, onun mənəviyyəti üçün nə qədər vacib olduğunu dilə gətirir.

“O, xalqın ruhudur, ona toxunma.

Elin təmiz duyğusuna toxunma.

Əsərin sonunda şair sazı yenidən aşığın özünə qaytarır. “Bir az da qəhrəmanım məni də dinlə // Mən ki əzəl gündən dostam sənənlə” -deyən sənətkar şairin, aşığın, sazın timsalında xalq birliyini, mənəviyyətini əks etdirir. “Döyüşlərdən çıxan bu saz qırılmaz” ifadəsi ilə isə əslində, sazın timsalında əsrlər boyu başı bəlalər çəkən Azərbaycan xalqının mübariz və yenilməz ruhunu canlandırır.

XX əsrdə gedən siyasi proseslər təkcə Şimali Azərbaycan üçün deyil Cənubi Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Mövcud dövr Şimali Azərbaycanda olduğu kimi Cənubi Azərbaycanda da siyasi rejimin, yeni yaranan ideoloji sistemin narazılıqlara səbəb olan, çaxnaşmalar yaradan zaman kəsiyi kimi yaddaşlara həkk olundu. Milli kimlik, milli şüur, soykökünə qayıdış kimi məsələlər ədəbiyyat vasitəsilə xalqa çatdırılırdı. Artıq əsrin 40-cı illərindən sonra ikinci dünya müharibəsi dövründə yeni ruhlu ədəbi əsərlər yaranmağa başladı. Yazılan ədəbi-bədii nümunələr “Azərbaycan”, “Vətən yolunda” qəzetlərində, “Şairlər məclisi” məcmuəsində işıq üzü görürdü. Əlbəttə, burada çap olunan əsərlərin başlıca mövzusu ədəbiyyat və dil, milli varlığın təsdiqi, milli şüurun formalaşdırılması məsələləri idi. Heç şübhəsiz bu kimi məsələlərdən bəhs edərkən folklordan bəhrələnmədən yan keçmək mümkün deyildi. Məhz bu səbəbdən folklor obraz və motivlərindən istifadəyə Şimali Azərbaycan da olduğu kimi Cənubi Azərbaycanda da rast gəlinir. Məsələn, Əli Tudə Milli hökumətin qurulmasına olan sevincini “Aşıq Hüseynə” adlı şeirində bu şəkildə dilə gətirir:

“İndi yurdumuzda hörmətimiz var,

Azad qələmimiz, sənətimiz var.

Milli məclisimiz, dövlətimiz var.

Sənə qiymət verir millətin, aşıq” [bax: Ə.Tudə Seçilmiş əsərləri XX cildə, I cild].

Lakin bu sevinc uzunmüddətli olmur. Milli varlığımızın aparıcı qüvvəsi olan ozana, aşığa yüksək qiymət verilməsi milli hökumətin süqutu ilə başa çatır. 1947-ci ildən yaranan yeni şahlıq rejimi Azərbaycan dilini və milli məfkurəsini yox etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Ana dilində danışmağın qadağan edilməsi, doğma dildə yazılan kitabların yandırılması, sazların tonqallara atılması həmin illərin ağır-acı dolu mənzərəsi idi.

XX əsrdə gedən siyasi proseslər təkcə Şimali Azərbaycan üçün deyil Cənubi Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Mövcud dövr Şimali Azərbaycan da olduğu kimi Cənubi Azərbaycanda da siyasi rejimin, yeni yaranan ideoloji sistemin narazılıqlara səbəb olan, çaxnaşmalar yaradan zaman kəsiyi kimi yaddaşlara həkk olundu. Milli kimlik, milli şüur, soykökünə qayıdış kimi məsələlər ədəbiyyat vasitəsilə xalqa çatdırılırdı. Artıq əsrin 40-cı illərindən sonra ikinci dünya müharibəsi dövründə yeni ruhlu ədəbi əsərlər yaranmağa başladı. Yazılan ədəbi-bədii nümunələr “Azərbaycan”, “Vətən yolunda” qəzetlərində, “Şairlər məclisi” məcmuəsində işıq üzü görürdü. Əlbəttə, burada çap olunan əsərlərin başlıca mövzusu ədəbiyyat və dil, milli varlığın təsdiqi, milli şüurun formalaşdırılması məsələləri idi. Heç şübhəsiz bu kimi məsələlərdən bəhs edərkən folklorlardan bəhrələnmədən yan keçmək mümkün deyildi. Məhz bu səbəbdən folklor obraz və motivlərindən istifadəyə Şimali Azərbaycan da olduğu kimi Cənubi Azərbaycanda da rast gəlinir. Lakin bu sevinc uzunmüddətli olmur. Milli varlığımızın aparıcı qüvvəsi olan ozana, aşığa yüksək qiymət verilməsi milli hökumətin süqutu ilə başa çatır. 1947-ci ildən yaranan yeni şahlıq rejimi Azərbaycan dilini və milli məfkurəsini yox etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Ana dilində danışmağın qadağan edilməsi, doğma dildə yazılan kitabların yandırılması, sazların tonqallara atılması həmin illərin ağır-acı dolu mənzərəsi idi.

Sözgedən dövrdə Güney Azərbaycanda gedən siyasi proseslər Şimali Azərbaycan ədiblərinin də diqqətindən yayınmamışdır. Onlar Güneyli soydaşlarının səsinə səs verərək əsərlərində mövcud hadisələrə yer ayırmışlar. Səməd Vurğunun “Yandırılan kitablar”, Hüseyn Arifin “Saza toxunma” əsərləri bu qəbildəndir. Sələfi Vurğunun şair varisi hesab edilən, saz-söz dünyasının aşıqı olan H.Arif Cənubi Azərbaycanda sazların yandırılması hadisəsinə olan qəzəbini, sarsıntılarını “Saza toxunma” poemasında dilə gətirir. Vaxtıkən evlərin yuxarı başında saxlanılan sazların tonqallara atılması, sındırılması şairi dərindən yaralayır. Xalqı birliyə çağıran, onu qoruyan, el ruhunun daşıyıcısı olan sazın səsinin çanağını parçalamaqla susdurmağın mümkün olmayacağını söyləyir. Əgər M.Müşfiqin poemasında sazın sındırılması məsələsi qaragüruh nümayəndəsinin el aşığına olan münasibəti kimi əks olunmuşdursa, H.Arifin əsərində bu hadisə isə xalqın mənəviyyatının sındırılmasına işarə idi. Şairə görə nə bu fərmanlar, nə bu hökmlər, nə də insanlar əbədidir. Ozanından, aşığından güc alan Dədə Qorqud ərməğanına toxunmaq olmaz.

“Səsinə səs verib, kamanın udun.

Duyub illətini, alovun, odun

Gücündən güc alıb Dədə Qorqudun

Canlı ərməğandı, saza toxunma”[1. 50].

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri içərisində Əli Tudənin “Kitab tonqalı”, Mənuçöhr İslamoğlu Əzizi Harayın “Yandırılan sazlar”, şair-aşıq Aşıq Cəbrayıl Danışın “Zarzar sənə ağlar”, Aşıq Hüseyn Cavanın “Danış, telli sazım, Danış”, Əli Əkbər Həllacoğlunun “Tozlu sazım” və s. kimi poetik örnəklərdə mövcud siyasi rejimin xalqa, onun milli musiqi alətinə olan münasibəti izləyirik.

Güney Azərbaycanda baş verən dəhşətli hadisələr Mənuçöhr İslamoğlu Əzizi Harayın da yaradıcılığında nəzərə çarpır. Onun bu istiqamətdə yazılan iki əsəri “Yandırılan sazlar” və “Tarçı Şulan” poemaları mövcud siyasi rejimin xalq çalğı alətlərini necə məhv etməsindən

bəhs edir. “Yandırılan sazlar” poeması qaranlıq bir gümbəzdə 9 sazın məhkəməsi ilə başlayır. Burada diqqətimizi çəkən iki məqam vardır. Birincisi, məhkəmədə sazların yerinin boş qalması, ikincisi isə hər yeri qaranlıq olan gümbəzdə kiçik bir dəlikdən gələn işığın yalnız hakimin üzünə düşməsi mənzərəsidir. Şairin poemanın əvvəlində millətin hissələrinin tərcümanı olan sazlara məhkəmə də belə yer verilmədiyini göstərməsi mövcud rejimin xalqın mənəviyyatını necə heç etməyə çalışdığına bariz nümunəsidir. Günbəzin dar bacasından yalnız hakimin gözlərini qamaşdıran bu işartı əslində, həqiqətin özüdür. Haray bununla illər boyu insanları qaranlığa düşür edən köhnəbeyinlərə işarə edərək bildirmək istəyir ki, nə qədər millət, onun milli dəyərlərini, soykökünü məhv etməyə çalışsalar da o işığın qarşısını kəsə bilməyəcəklər. Əsərdə şeytan əməli hesab edilən sazın ən böyük günahının çalıb oxumaq olduğu göstərilir. Bu günahın cəzası olaraq sazların yandırılması qərarını verən tükülqulaq hakim sonuncu dəfə onlara şans verir. Bir şərtlə ki, onlar “haram” işlərdən əl çəkərək yalnız haqq yolunda oxusunlar.

Vəkilin sözlərini eşidən 9 saz bir-birinə baxaraq uca səslə gülürlər. Fəlakətin önündə cəsarət heykəli tək dayanan bu sazlar özlərinə vəkil kimi tarı seçirlər. Tar tellərini “Çahargaha” kökləyərək hakim qarşısına çıxır. Tarın ağır addımlarında xalqımızın qəhrəmanlıq duyğusuna aid olan Çahargahın igid səsi eşidilir. Şair tarın harayında həqiqəti açıb göstərir.

“Mən duyğuyam,
Hər niyətin bir səsiyəm,
gah “Muğam”am, gah “Oxşama”,
Mənim şirin laylalarım, şirin yuxu verib sənə...
Mən bilirəm xoşun gəlir,
Aşıqların gözəl, dərin sözlərindən, sazlarından,
Mən olmasam,
Dərin sükut hakim olar, təbiətə.
Dəhşətlidir dərin sükut!
Heç bir amil qabil deyil
Duyğuların, harayların səsin boğa bilsin.
Günəş kimi nur saçaram hamıya mən!!!” [3. 350].

Doğrudur, hakim qərarından dönmür. M.Haray sazların yandırılması səhnəsini o qədər mükəmməl canlandırmışdır ki, sanki ətrafdakı hər şey nalə çəkir, haray qoparır. Sazlar məhvə doğru addımladıqca tellərindən yenə Çahargahın ritmi gəlir. Bu dəfə isə həmin qəhrəman tellər “Zəfər marşı” çalır. Sazların timsalında bütöv bir millətin varlığını, duyğusunu, istəyini, keçmişini yandırmağa çalışırlar. Lakin bu alovlar qaranlığı alovlandıraraq yenidən yatmış beyinlərə nur saçır. Şair sazların alovunu sönməyə qoymur. Sazların alovları daha da yüksələrək dünyaya haray salır. Gələcəyi işıqlandıran bu alovlar vətənin sabahına olan inamdan irəli gəlir. Qızıl günəş alovlanan sazın əlindən tutaraq mövcud siyasi rejimə meydan oxuyur. Yenidən azadlığın ağacları qönçələnir, vətənin hər yerindən şəhid sazların uşaqları “Zəfər” mahnıları oxuyur. M.Haray əsərin sonunda Azərbaycan xalqının mübarizliyini, yenilməzliyini poetik örnəklərlə diqqətə çatdırır.

Nəticə

Gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, XX əsrdə istər Şimali Azərbaycanda, istərsə də Cənubi Azərbaycanda mövcud olan siyasi qadağa və yasaqlara baxmayaraq şairlər yazdığı əsərləri zahirən zamanın tələbinə görə uyğunlaşdırmağa çalışsalar da poetik örnəklərdə yer alan milli folklor xarakteri olan aşıq da, onun sazı da yüksək tutulmuşdur. Şimali Azərbaycanda yaranan ədəbi nümunələrdə yer alan ozan-aşıq obrazı Cənubi Azərbaycan

ədəbiyyatı ilə müqayisədə mövcud siyasi rejim tərəfindən daha rəğbətlə qarşılardı. Buna baxmayaraq göstərdiyimiz poetik örnəklərdən xalqın milli varlığının əsas atributu olan sazın səsini heç bir qadağanın, yasağın məhv etmək gücünə qadir olmadığı nəticəsinə gəlinir.

Ədəbiyyat

1. Arif, H. Poemalar, pyeslər, tərcümələr V cild. Bakı. 2014. 423 s.
2. İsayeva Nigar. XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyi və folklor. Bakı: Uğur. 2008. 160 s.
3. Fuad, E. Sözdən asılan arzular. Bakı. Elm və təhsil. 2016. 846 s.
4. Həsənova, N. Mikayıl Müşfiqin poemalarında aşiq obrazı . Gənc Tədqiqatçı Elmi-praktiki jurnal, 2023. 120-126 s.
5. Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri V cildə V cild. Bakı. 2016, 728 s.
6. Qasımlı, M. Aşiq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı. 2018. 220 s.
7. Yusifli, V. Poeziyanın yolları və illəri(1960-2000-ci illər). Bakı. 2009. 404s.

SOCIO-HISTORICAL AND ARTISTIC-AESTHETIC CHARACTERISTICS OF THE IMAGE OF ASHUG AND SAZ IN AZERBAIJANI LITERATURE

Hasanova Narmin

Summary

A new historical and political stage began in Azerbaijan in the 20s-30s of the 20th century. With the establishment of Soviet power, radical changes took place in literary and cultural life. The 20th century, which is considered a new stage both politically and culturally, has a special place in the history of literature of both Northern Azerbaijan and Southern Azerbaijan. As in Northern Azerbaijan, in Southern Azerbaijan, the political regime and the newly emerging ideological system were engraved in the memory as a period of discontent and panic. The policy of forced Russification and Persianization that took place in the 20th century, attempts to separate the people from their national existence and roots were undoubtedly reflected in the literary works created during that period. In the article, I talked about the impact of the political processes that took place in the 20th century on various Azerbaijani literature, especially the appeal to the image of the saz in the artistic works written in poetry during that period, and the necessity of this appeal. Since the scope of the topic is wide, this article addresses the work of several poets and clarifies why artists expressed the events that took place during that period with the image of the stringed saz.

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ И ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗА АШУГА И САЗА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Гасанова Нармин

Резюме

В 20-30-х годах XX века в Азербайджане начался новый историко-политический этап. С установлением советской власти в литературной и культурной жизни произошли радикальные изменения. XX век, который считается новым этапом и в политическом, и в культурном отношении, занимает особое место в истории литературы как Северного Азербайджана, так и Южного Азербайджана. Как и в Северном Азербайджане, политический режим и новая формирующаяся идеологическая система запечатлелись в памяти Южного Азербайджана как период

недовольства и паники. Политика насильственной русификации и персидизации, проводившаяся в XX веке, попытки оторвать народ от своего национального бытия и корней, несомненно, нашли свое отражение в литературных произведениях, созданных в тот период. В статье я рассказал о влиянии политических процессов, происходивших в XX веке, на различные виды азербайджанской литературы, особенно об обращении к образу саза в художественных произведениях, написанных в поэзии в тот период, и о необходимости этого обращения. Поскольку тематика широка, в статье рассматривается творчество нескольких поэтов и выясняется, почему художники выражали события, происходившие в тот период, через образ струнного саза.

*Rəyçi: professor Qasımlı Məhərrəm
Daxil olma tarixi 03 iyun 2025-ci il*

UOT:811.111.

PASSIVE VOICE IN ENGLISH

Hüseynova Şahla Ələkbər qızı, Həsənova Səma İmamverdi qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
hsehla744@gmail.com,
nerinehesenova@gmail.com

Annatrasion: *The aim of the article is to shed light on the use and development of passive voice in American English. Empirical, corpus methods are employed in order to examine the syntactic, semantic, and stylistic preferences of three English passive constructions across time and genre in American English. The corpus data span the years 1870–2010 and come from genres of widely varying formality. The three passive constructions investigated in this article are:*

- 1. The canonical be-passive, as in she was sent home.*
- 2. The informal, relatively infrequent get-passive, as in she got sent home.*
- 3. The typologically rare prepositional passive, as in she was sent for.*

In Article the frequency of be- and get-passives in very recent, speech-like material suggests both colloquialization and prescriptivism as influences on the language. The results indicate little difference between the two passives except in terms of frequency, highlighting the importance of comparing get-passives to a control group of be-passives.

Keywords: passive voice, be-passive, get-passive, prepositional passive

Açarsözlər : məchul növ, be –məchul növ, get-məchul, sözönü məchul

Ключевые слова: пассивный залог, be - пассивный , get- пассивный, предлог пассивный

Passive voice

Quirk et al. (1985: 159) define voice as “a grammatical category which makes it possible to view the action of a sentence in either of two ways, without change in the facts reported.” English has two grammatically- 11 marked voices: active and passive. Assuming that active is the default voice category, a passive sentence is a sentence in which an object noun phrase (NP) has been “promoted” to subject position. Example (1), from the Corpus of Historical American English (COHA) (Davies 2010), is of an active sentence, with the direct object in its “usual” place, and the constructed example in (2) gives the passive version of that sentence, in which the active object is found in subject position. The subject of the active sentence may or may not be present in passive voice; if present, it is found at the end of the sentence in an optional by-phrase, as in (2). For ease of reference, verb phrases in example sentences are underlined. Noun phrases of interest, such as subjects, objects, and prepositional complements, are in bold.

(1) Well anyway, the governor nominated her. (COHA Fiction 1958)

(2) Well anyway, she was nominated (by the governor).

Students of English are usually taught how to form a passive sentence in the following way: they are to place the object at the beginning of the sentence, then use auxiliary BE plus a past participle followed by an optional agent prefaced with by, as in sentence (2). The full range of options for English passives is a little wider, and encompasses, besides the passive with BE (the book was sold), the GET-passive (the book got sold), and the prepositional passive (the book was sent for). Each of these kinds of passive is described in greater detail in the separate sections which follow. English also includes a construction with similar object-promoting properties known as the mediopassive, as in the book is selling well: this

construction is beyond the scope of this thesis, but readers who are interested in finding out more about mediopassives are directed to Hundt (2007) for a helpful guide.

Despite the well-documented “fear and loathing” of the English passive (Pullum 2014; cf), from an information-structural standpoint, passive voice enables English speakers (and writers) to convey a useful shift in focus where necessary. Biber et al. (1999: 477) write that “one of the major functions of the passive is that it demotes the agent of the verb (often the person doing the action of the verb), while giving topic status to the affected patient (the entity being acted on).” Passives are thus often used where the agent (the NP that would be the subject of the active version of the sentence) is either uninteresting or very obvious (in which case it is normally omitted); or where it makes sense to place it at the end of the sentence for discursive reasons such as “given vs. new information” (Pullum 2014: 64). Consider the longer examples in (3) and (4), taken from the TIME Magazine Corpus (Davies 2007):

(3) Mr. Vauclain is a solemn looking man, tall and well set up. He wears a “cutaway” as a uniform and looks not unlike a bishop. He works from 7 A.M. to closing and can be seen by anybody at any time. Born in Philadelphia in 1856, **he** was educated at the University of Pennsylvania and began work at the Altoona shop of the Pennsylvania Railroad. (TIME 1920s)

(4) The real question between the nation and the Stuarts was whether the king or the Parliament should rule. **That question** was settled, after a series of convulsions, by the Revolution of 1688. (COHA Magazines 1870s)

In example (3), not only is the existence of Mr. Vauclain “given information” by the time we get to the passive he was educated, but it is entirely uninteresting to the reader to know who educated him; we assume based on our background knowledge of the world that it was educators at the University of Pennsylvania, and it would be nothing short of weird to have it spelled out for us. Sentence (4), which includes a by-agent, also exemplifies the common cohesive technique of “given vs. new.” That question, which refers back to the preceding sentence, is given information. It would have been slightly more difficult to process the text if the sentence had begun with new information and instead read: The Revolution of 1688 settled that question after a series of convulsions. These corpus examples further illustrate what Pullum (2014: 73) has already clearly demonstrated: namely, that “the claims about why you should avoid passives—the allegations about why they are bad—are all bogus, and the interesting point (the discourse condition) is always missed”

The BE-passive

The most canonical of the English passives is of course the BE-passive, formed as described above, with auxiliary BE followed by a past participle, as in examples (2)–(4). The BE-passive has been in use for a good deal longer than the GET-passive and even the prepositional passive, and seems to have descended from a similar construction in Old English that could be formed with the auxiliaries BEON and WESAN (Denison 1993: 414–415). The BE-passive also differs greatly from the GET-passive in its association with formal, written language, as clearly shown in Biber et al. (1999: 397). This formality, however, does not seem to be the cause of the vociferous condemnation that the construction has recently fallen under.

Despite its information-structural usefulness, the BE-passive has been declining in frequency in written genres over the last century, especially in American English (Mair 2006a: 190; Leech et al. 2009: 153). The BE-passive, as the canonical English passive, is the passive construction that people are most likely to recognize and the one that is most explicitly proscribed. The decrease in the use of the BE-passive in writing is varyingly

attributed to prescriptivism and to colloquialization. Even though the BE-passive is decreasing in frequency, it is still by far the most common expression of passive voice in English, and is used in a wider variety of syntactic and semantic contexts than GET- and prepositional passives are. For this reason, BE-passives are often used as a control group in the studies in this thesis: claims made about GET- and prepositional passives are checked against data sets of BE-passives, the more established construction, in order to find out whether proposed constraints on these newer passives really are particular to them alone.

The GET-passive

The GET-passive, as in example (5), while much rarer than the BE-passive, has been increasing dramatically in frequency in written English over the last few decades (Mair 2006a: 113, Leech et al. 2009: 156).

(5) The girl who gets rescued from the fire, and who indirectly caused it, is Susan Hayward. (TIME 1940s)

The GET-passive is a relatively recent innovation compared to the much more established BE-passive. The first attested example of a GET-passive that is currently suggested by the Oxford English Dictionary (OED), shown in (6), is from 1568.

(6) 1568 T. North tr. A. de Guevara Dial Princes (rev. ed.) ii. 114 (OED s.v. get v.29b) If hee bee not his kynseman, or neere allied, let him yet at least get acquaynted with him. Example (6), however, is not really an example of a passive sentence and must be disqualified as there is no active version of this sentence which is not reflexive (see also Denison 1993: 420;). The two examples with get loosed from 1584 and 1628 which follow are also not examples of true, verbal passives. The first clear example of a GET-passive given in the OED is from 1665, and is reproduced in (7).

(7) 1665 J. Winthrop Let. in H. Oldenburg Corr. (1986) XIII. 403 (OED s.v. get v.29b) These are a small black Caterpillar that breed in the very bud of the tree... Some [trees] alsogetkilledbyit.

It was earlier thought that passive uses of GET + past participle such as (7) arose from transitive-reflexive uses of GET such as get oneself dressed/introduced. However, a more recent corpus-based study by Fleisher (2006) has shown that the GET-passive has its origins in GET + adjective constructions like get sick, where ambiguous participial adjectives (get worried) paved the way for purely verbal participles (get killed). The fact that passive GET has its origins in adjectival constructions has implications for the grammaticalization trajectory of the GET passive.

The three major contemporary grammars of English (Quirk et al. 1985; Biber et al. 1999; and Huddleston & Pullum 2002) agree that GET can be used to form true, verbal passives such as (5) and (7). However, as grammaticalized as this use of GET might be, it is still not possible to count GET among the primary auxiliary verbs of English. I have been calling GET an “auxiliary” for the sake of convenience, as do Quirk et al. (1985: 160) and Biber et al. (1999: 475). However, GET is not a true auxiliary verb, as it does not display the “NICE” properties (Negative, Interrogative, Code, Emphasis) and thus does not qualify as an operator (Palmer 1965: 15, 21; Huddleston 1976: 333–334). “Auxiliary” GET cannot precede not in negative sentences or precede the subject in interrogative sentences (the N and I of NICE, as shown in (8) and (9)); it cannot be a place holder in cases of ellipsis (the C, or “code” test, example (10)); and it supposedly cannot carry emphasis (the E, example (11)). Instead, dummy operator DO must be used in the NICE functions.

(8) She wasn't selected for promotion.

Shegotn't selected for promotion.

She didn't get selected for promotion.

(9) Was she selected for promotion?

*Got she selected for promotion?

Did she get selected for promotion?

(10) Was she selected for promotion? She was.

Got she selected for promotion? *She got.

Did she get selected for promotion? She did.

(11) She was selected for promotion.

She got selected for promotion.

She did get selected for promotion.

The prepositional passive

English is one of the few languages which allow for the prepositional passive, as in (12), where the object of a preposition is found in subject position rather than following the preposition, as it would be in the active version shown in (13). (12) Shall this grammarian be listened to in his own words? (COHA Fiction 1810, spelling original) (13) Shall we listen to this grammarian in his own words? The only other languages in which prepositional passives are attested are the Scandinavian languages (excepting Icelandic), Vata and Gbadi (spoken on the Ivory Coast), and some varieties of North American French (Koopman 1984 and Abels 2003 as cited in Findlay 2016: 256). Because prepositional passives are so typologically rare, linguists have been interested in the conditions that allow them to exist in languages at all. The prepositional passive first appears in English documents from the Middle English period, and only seems to have become widespread in Early Modern English (Seoane Posse 1999; Goh 2001; and Dreschler 2015).¹¹ While Denison (1993: 143) argues that the loss of case marking in English is not behind the innovation of the prepositional passive, he argues that it did, at least to some degree, allow for its propagation (or spread) in the language. Further support for this idea is found in the fact that the one Scandinavian language which does not have prepositional passives, Icelandic, is also the one Scandinavian language which remains comparatively synthetic.

A major issue in analyzing prepositional passives is determining constituency: [verb + preposition] [noun phrase] or [verb] [preposition + noun phrase]. Huddleston & Pullum (2002: 276) argue for these being two wholly discrete categories: Type I prepositional passives (passives in which the verb + preposition form a lexicalized unit); and Type II (passives in which the preposition is selected by the noun phrase). Findlay, on the other hand, (2016: 257) argues (a) that this divide is unsatisfactory in that prepositions have some meaning in and of themselves, and (b) that Huddleston & Pullum's two Types "are two sides of the same coin, rather than totally separate phenomena." Representing a middle ground between Huddleston & Pullum and Findlay, Quirk et al (1985: 1164–1165) and Brinton & Traugott (2005: 128) suggest gradient scales wherein the preposition may be more or less closely associated with the verb.

It is possible that corpora can be of some help in investigating whether or not the verb + preposition in prepositional passives form one lexicalized unit. In his early work on prepositional passives, Bolinger (1975: 59) suggests that the frequency of occurrence of verb + preposition combinations could offer a measure of their degree of lexicalization; a question that is much easier to investigate in modern-day computerized corpora than it would have been at the time he suggested it. However, Bolinger (1975: 58–59) also argues that the status of the verb + preposition as a lexicalized unit should not be the focus of too much attention, and that other factors may be of importance in predicting the acceptability of prepositional passives.

Specifically, Bolinger (1975) argues that certain discourse characteristics and semantic features promote the acceptability of prepositional passives. The discourse features that were supposed to enhance the interpretability and thus acceptability of prepositional passives include coordination with another passive verb, and [light verb] + [noun] + [preposition] combinations such as made use of, where the light verb is supposed to lead to an expectation that a noun will follow.

The main semantic feature that Bolinger treats is “affectedness.” Bolinger writes that a prepositional passive sentence is possible when “the subject [...] is conceived to be a true patient, i.e., to be genuinely affected by the action of the verb.” This assertion is echoed in Quirk et al (1985: 1164– 1165), who write that, rather than proving that the verb + preposition form a lexicalized unit, “the passive is primarily an indicator of the fact that the prepositional complement is being treated as an affected participant in the clause.” This affectedness requirement is supposed to explain why example (14) is felicitous, but example (15) is not (both from Quirk et al. 1985: 1165).

(14) The problem was gone into.

(15) *The tunnel was gone into.

Examples (14) and (15) also highlight the fact that prepositional passives tend to have abstract rather than concrete subject NPs.

References

- 1.Charles, M. (2013). Active and Passive Voice in Research Articles: An Interdisciplinary Study. *International Journal of Corpus Linguistics*, 18(3), 279-318.
 - 2.Chen, L. (2020). Active and Passive Voice Use in Academic Writing by Chinese EFL Learners. *Journal of Second Language Writing* 51, 100846.
 - 3.Gressang, J. (2021). Voice and Readability in Scientific Writing. *Journal of Technical Writing and Communication* 51(1), 94- 111.
 - 4.Hyland, K. (2008). Disciplinary Voices: Interactions in Research Writing. *English Text Construction* 1(1), 5-22.
 - 5.Sussex, Roland. 1982. A note on the get-passive construction. *Australian Journal of Linguistics* 2, 83–92.
 - 6.Vendler, Zeno. 1957. Verbs and times. *The Philosophical Review* 66(2), 143–160.
 - 7.Wolf, Naomi. 2015, July 24. Young women, give up the vocal fry and reclaim your strong female voice. *The Guardian*. Retrieved from <http://www.theguardian.com>.
 - 8.Yáñez-Bouza, Nuria. 2015. *Grammar, Rhetoric and Usage in English: Preposition Placement 1500–1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- İngilis dilində məchul növ.

PASSIVE VOICE IN ENGLISH

Hüseynova Şahla Ələkbər qızı, Həsənova Səma İmamverdi qızı
Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi ingilis dilində məchul növün istifadəsini təsvir etməkdir. BE-məchul növ, GET məchul növ və sözünü məchul növ haqqında sintaktik və semantik iddialar müxtəlif zaman dövrləri və janrlardan ciddi şəkildə toplanmış detallarda araşdırılır.

BE-passiv istifadənin azalması kimi inkişaf və GET passivinin yüksəlişinin ingilis dilində dramatik olduğu göstərilmişdir.

ПАССИВНЫЙ ЗАЛОГ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Гусейнова Шахла Алекпер кызы, Гасанова Сама Имамверди кызы

Резюме

Основная цель статьи — описать употребление неопределенного артикля в английском языке. Синтаксические и семантические утверждения о BE-инфинитиве, GET-инфинитиве и предложном инфинитиве рассматриваются в тщательно собранных деталях из разных периодов времени и жанров.

Такие изменения, как сокращение использования пассивного залога BE и рост использования пассивного залога GET, оказались весьма существенными в английском языке.

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent Əliyeva Zahirə Məşədi Ələkbər qızı

Praktik xarici dillər kafedrasının 16 may 2025-ci il tarixli iclasın 15 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 22 may 2025-ci il

UOT: 81.

NƏSİMİ POEZİYASINDA HÜRUFİ DOKTRİNANIN ƏSASINI TƏŞKİL EDƏN HƏRF VƏ DİLİN EZOTERİK TƏBİƏTİ

f.ü.f.d., dosent Heydərova Xədicə İsabala qızı
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
heyderova 73@mail.ru

Xülasə: *Bu məqalədə İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında hurufi təlimin əsasını təşkil edən “hərf və dilin ezoterik təbiəti” mövzusu araşdırılmışdır. Tədqiqatda şairin Quran surələrinin müqəttəət hərflərinə, əbcəd hesabına və hürufi simvollara istinadla qurduğu şeir dili təhlil olunmuşdur. Cəmi 20 hərf kombinasiyası təhlilə cəlb edilmiş, onlardan 7-si müqəttəət hərfləri, 13-ü isə hurufi kodlaşdırma prinsipinə əsaslanan strukturlar kimi təsnif edilmişdir. Məqalə göstərir ki, Nəsiminin poetik dili yalnız estetik yox, həm də batini, ezoterik mənaları ifadə edən simvolik sistemdir.*

Açar sözlər: Nəsimi, hurufilik, müqəttəət hərfləri, əbcəd hesabı, ezoterik dil, hərf kombinasiyaları, Quran simvolizmi, batini poetika.

Ключевые слова: Насими, хуруфизм, мукаатта, абджад, эзотерический язык, буквенные коды, символика Корана, батиническая поэзия.

Keywords: Nasimi, Hurufism, muqatta ‘at letters, abjad system, esoteric language, letter combinations, Qur’anic symbolism, batini poetics.

İmadəddin Nəsiminin hurufi poeziyasının parlaq nümunələrindən biridir. O, həm Quran ayələrinə istinad edir, həm də öz poetik-mistik kimliyini hərflər və əlamətlər üzərindən qurur. Nəsimi öz şeirlərində hurufi doktrinanın əsasını təşkil edən “hərf və dilin ezoterik təbiəti” mövzusunu çox incə və dərin şəkildə ifadə edir. Onun yaradıcılığı həm hurufi, həm də təsəvvüfi mənalandırma baxımından son dərəcə simvolik və çoxqatlıdır. “Çün bu mövzün nöqtənin hərfin misalı məndədir” [3, s. 161] söyləyən Nəsiminin hər bir ifadəsində, həm hərf və söz səviyyəsində, həm də ezoterik anlam səviyyəsində xüsusi məna yükü var. Tədqiqatımızda şairin əsərlərində müşahidə etdiyimiz hərf-kodlar iki qismə bölünür: müqəttəət hərflər və hürufi nöqtəyi-nəzərindən kodlaşdırılmış hərf kombinasiyaları.

1. Müqəttəət hərflər – Quranda surələrin adları olan kod-hərflərdir.

Kafü hey, yey, eynü sad – Quranın Məryəm surəsi, 1-ci ayəsində olan müqəttəət hərflərdir: كهيص . Kaf (ك), Hey (هـ), Yey (ي), Eyn (ع), Sad (ص) – hər biri hurufi mənada xüsusi ezoterik yükə malikdir. Yəni, şair deyir: “*Ey camalın kafü hey, yey, eynü sad*” [3, s. 267]. Bu misra Nəsiminin klassik hurufi texnikasına uyğun olaraq, gözəllikdə təcəlli edən ilahi hərflərdən ibarət batini simvolların sıralanmasıdır. Burada camal – Allahın və ya sevgilinin gözəlliyi, zahiri nur, batini təcəlli. Sənin camalında – yəni üzündə, gözəlliyində – bu beş ilahi hərf sirr daşıyır”.

Bu hərflərin təmsil etdiyi anlamlar:

Hərf	Əbcəd	Hurufi mənası
Kaf (ك) 20		"Kun" – “Ol!” əmri. Yaradılışın başlanğıcı.
Hey (هـ) 5		Həyat, nəfəs, ruh. Allahın adlarında tez-tez təzahür edir.
Yey (ي) 10		Kamillik, yol, insan ruhunun təkamülü.
Eyn (ع) 70		Göz, idrak, mənəvi görmə.
Sad (ص) 90		Səbir, sirr, səssiz hikmət, "sirr" sözünün ilk hərfi.

Bu simvollar birlikdə camalın — yəni vücudda təcəlli edən ilahi gözəlliyin – batini hərflərlə yazıldığını göstərir.

Qaf – Quranın 50-ci surəsinin adı. Nəsimini aşağıda istifadə etdiyi Qaf-vəl-Qur'an həmin surənin 1-ci ayəsindən iqtibas edilmişdir:

“Üzün Müshəfdir, ey huri, yanağın Qaf-vəl-Qur'an” [3, s. 83]

Sad (ص) – Quranın 38-ci surəsinin adıdır və bu surə “sad” müqəttə hərfi ilə başlayır. “Sad-ın əbcədi 90-dır və hz. Məhəmmədin meracda Allahla danışdığı 90.000 kəlməyə işarədir” [4, s. 391].

“Sad – Sadiqdir olar kim, səbri qıldı ixtiyar

Dilbərin yolunda gör kim, lütfə irdi daima” [3, s. 216]

Bu beyt Nəsiminin hurufi sistemdə Qurani hərflərlə insani keyfiyyətləri əlaqələndirdiyi poetik modelə nümunədir. Burada "Sad" hərfi yalnız fonetik deyil, həm də əxlaqi və simvolik mənə daşıyır. “Sad” həm ərəb əlifbasının bir hərfidir, həm də Qurani-Kərimin 38-ci surəsinin adıdır. Bu surənin əsas mövzularından biri də peyğəmbərlərin (xüsusilə Davud, Süleyman, Öyyub) səbr və sadıqlığıdır. Nəsimi də burada sad hərfini sadıq (doğru, sədaqətli) insana bağlayır. Beləliklə, hərflər – sadıqlığın və səbrin simvolu olaraq təqdim olunur. Bu kontekstdə "Sad" hərfi həm Quranla əlaqəli ilahi simvol, həm də sadıq mürid obrazının poeziyada kodlaşdırılmış formasıdır.

Taha (طه) – Quranın 20-ci surəsinin adıdır, ta (ط) və hə (ه) hərflərinin birləşməsindən ibarətdir. *“Əbcədü Taha üzün ərşi-Əzim”* [3, s. 292] söyləyən Nəsimi burada hərfi-müqəttənin əbcəd hesabını hürufilikdəki üzde olan 14 xətt ilə əlaqələndirir və Allahın adını (ərşi-Əzim) söyləməklə “şabu-qəttə”ə – Məhəmməd peyğəmbərin meracda Allahı qulam surətində görməsinə işarə vurur. Əbcəd hesabı ilə: ta 9-(ط) + ha 14 = 5-(ه).

Yasin – Quranın 32-ci surəsinin adı və 14 hərfi-müqəttətdən biridir. “Quranda hz. Məhəmmədə xitabən يس (ya sin (36: 1), yəni “ey Sin!”) deyilmişdir” [4, s. 302].

Yasini-nun – Yasin surəsinin və Qələm surəsinin 1-ci ayələrində işlənən hərfi-müqəttətdir: يس və ن. “Yasin – “ya Məhəmməd!” və nun 50 (ن) əlamət sahibi Adəmə işarətdir” [4, s. 217, 392]. Beləliklə, Yasini-nun – yəni Məhəmməd peyğəmbər və Adəm deməkdir. “Adəm asimandan enən 28 hərflər və 22 nöqtəsidir. Nun (ن) kəlməyi-ilahi isə ona işarədir” [4, s. 491]. Bu isə insanın ilahi bir yazı, kodlaşdırılmış varlıq olduğuna işarədir.

“Qaşın dəbiri gör necə çəkmiş bu qövsü kim

Yasini-nunu yazmaya bu şəklə min dəbir” [3, s. 127]

Nəsimi burada deyir ki, qaş o qədər mükəmməl və qövsvari çəkilib ki, min dəbir (min katib) bir araya gəlsə belə, "Yasin" in "nun" hərfini onun formasında ifadə edə bilməz. Bu beytdə şair Quranın ilahi kəlam olmasını təsdiqləyir.

Nun vəl-qələm – Qələm surəsinin (68:1) ilk ayəsinə işarədir. Bu ayə hurufilər üçün olduqca mühümdür, çünki burada: nun (ن) – batini-sirr, nöqtə, yaradılışın başlanğıcı, qələm – ilahi ilham, bilgi, varlığın yazılması aləti, yəstərun (يَسْتَرْوْنَ) – “yazırlar” → yazı, kəlam, varlıq mətnidir.

“Əvvəlim nun vəl-qələmdir, axırım mayəstərun” [3, s. 112]

Nəsimi Məhəmməd peyğəmbərin dilindən danışaraq deyir: mənim başlanğıcım “nun” və “qələm”lədir – yəni mən ilahi yazının başlanğıcında yaranmış bir səmavi varlıq kimiyəm. Axırım isə “mə yəstərun” – yəni yazılanların sonucuyam. Bu isə poetik-mistik varlığının həm başlanğıc, həm də məzmun olduğunu bildirir. Hurufi baxımından: “Əvvəlim nun” – mən nöqtə kimi başlanmışam, batinəm. “Axırım yəstərun” – mən məzmun və yazının özüyəm; ilahi yazının sirriyəm.

2. Hürufi nöqtəyi-nəzərindən kodlaşdırılmış hərflər kombinasiyaları.

Cim, mim. Hürufi simvollarda: mim (م)– Məhəmməd peyğəmbər, cim (ج) isə Peyğəmbərin saçıdır. Yəni Allahın Rəsulu və Quran.

“Cimim, mimim, hürufumdur, xubəxlaqü lətifimdir” [3, s. 246]

Bu beytdə Nəsimi həm ədəbi, həm də dini baxımdan Peyğəmbərə olan sevgi və tərifini poetik dillə ifadə edir. Burada hurufi yozum qismən mövcud olsa da, əsas məqsəd vəsf və tərənnümdür.

Cim ilə nun – cim (ج) Məhəmməd peyğəmbərin saç/zülfü ilə assosiasiya edilir. və nun (ن) – Quranda Qələm surəsinin ilk hərfidir və ilahi hikmətin, yazının, batini sirin simvoludur.

“Zülfü qaşın Nəsimiyə vəchi-həsəndir, ey sənəm,

Cim ilə nun bu hüsn ilə qansı kitab içindədir?” [2, s. 272]

Bu beyt Nəsiminin hurufi təlimi, peyğəmbər məhəbbəti və estetik poetikası arasında qurduğu bənzətmə və mənalandırmaların gözəl nümunəsidir. "Cim" və "Nun" hərfləri – Məhəmməd və Qurani simvolikadakı “nun” (ن) hərfi ilə əlaqələndirilir. Şair deyir ki, belə bir gözəllik hansı kitabda yazılmışdır? Bu, həm Quran, həm də kainatın batini kitabı ola bilər.

Cimü dal – əbcəd hesabı ilə 3 rəqəmini ifadə edir. Hürufilikdə axşam namazı cim (ج) hərfi qarşılığındadır. “Cimin (ج) əzasında olan 3 hərf (حج) axşam namazının 3 rəkat fərzidir” [4, s. 476]. Hürufilikdə əbcəd dəyəri üç olan cim hərfi, Allah-Muhamməd-Əli üçlüyünə işarət edir. Dəyəri dörd olan dal hərfi isə dörd qarıya (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət), əhl-i beytə, yəni Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyinə və ya dörd ünsürə, dörd kitaba, dörd böyük mələyə işarət olaraq qəbul edilir.

“Zülf ilə qaşın hürufun yazamaz hər yazıçı

Əbcədin buldum bu lövhün cimü dalı məndədir” [3, s. 162]

Bu beyt estetik-mistik gözəllik və ilahi kəlamın cismə enmiş simvolu olan hərflərin harmoniyasını ifadə edir.

Əlifü lamü ha – bu hərflərdən Allah (الله) sözü yaranır. Aşağıdakı beytdə “bavü sin mim” və “əlifü lamü ha” birlikdə “bismillah” sözünün hərflərlə ifadəsidir.

“Bavü sin mim üçün bəşarətdir

Əlifü lamü ha işarətdir” [3, s. 27]

Lam əlif – ərəb dilində yox mənasını ifadə edən lə (ل) sözünün hərflərlə ifadəsidir.

“Lam əlif – La dolğunub baxsam cahan viran olur” [3, s. 222]

Burada şair Fəzlullaha müraciət edərək deyir ki, gözlərindən aldığı əfsun məni öldürsə də, zülfün, yəni “Cavidannamə” əsərin Mənsur kimi məni dara çəksə də, yox demərəm.

Mim, əlif, ba. Mim (م) – “Mövlə”, “Məhəmməd”, “Məna” ilə assosiasiya olunur. Hürufilikdə tez-tez peyğəmbərlik və kamillik rəmzidir. Əlif (ا) – tövhid, ilahi birlik simvoludur. Allahın zatını təmsil edir. Ba (ب) – bəzi hallarda Bismillahın başlanğıcı, həm də bədən (bəşəriyyət) simvoludur.

“Surəti-biçuni-mövladır üzün

Əbcəd ilə mim, əlif, badır üzün” [3, s. 280]

Şərh: “Sənin üzün əbcəd hesabına görə mim, əlif və ba hərflərindən ibarətdir” deməklə, Nəsimi insan üzünü bu hərflərin mistik birləşməsi kimi təqdim edir. Digər tərəfdən şairin həzət Əli sevgisini nəzərə alsaq, bu hərflərdən mim Məhəmməd peyğəmbərin, əlif Allahın, ba isə həzrət Əlinin rəmzidir. Nəsimi yuxarıdakı beytdə demək istəyir: “Ey insan, sənin üzün adı bir üz deyil. O, surətsiz olan Mövlanın təcəllisidir. Varlığın isə, əbcəd və hərflər dili ilə izah olunsa, Mim, Əlif və Ba ilə yazılmış bir sirdir – ilahi bilik, birlik və bəşəriyyətin vəhdəti”.

Üç əlif bir eyn kombinasiyasında Əlif (ا) hərfinin (vahidlik, Allah, başlanğıc) əbcədi 1, eyn (ع) hərfininki (görmə, şüur, elm, idrak) 70-dir. Ümumi əbcəd dəyəri: 1 + 1 + 1 + 70 = 73. Bu 73 rəqəmi şiə ənənəsində mühüm yer tutur (Məhəmməd peyğəmbərin “ümmət 73 firqəyə bölünəcək” hadisinə görə, yalnız biri xilas olacaq).

“Üç əlif bir eyn ilə yazdım belə,

Üç əlif bir eyn ilə gəlməz dilə” [3, s. 297]

Bu beytin əbcəd hesabında Məhəmməd peyğəmbərin hədisi təsvir olunur. Hədisdə deyilir: “Bəni-İsrail 72 dəstəyə bölünmüşdür, mənim ümmətim isə 73 dəstəyə parçalanacaqdır. Onların yalnız birindən başqa hamısı (cəhənnəm) odunda yanacaqlar” [Camius-Sağır, Qahirə - 1321, s. 40]. Birinci misrada şair söyləyir ki, mən üç əlif və bir eyn hərfini yazılı şəkildə ifadə etdim. Yəni, bu hərflərin birləşməsi ilə bir sirt, bir mənə, bir həqiqət yazdım.

Kafü nun – Quranda 18 ayədə işlənən Allahın کن “Kun!”(Ol!) əmrinin hərflərlə ifadəsidir. Nəsimi yaradılışın batini sirrini, ilahi əmrin söz (səda) ilə kainatı var etməsini vurğulayaraq deyir: “Kafü nundan vücuda gəldi cahən” [3, s. 10]. Hürufilikdə hərflər yaradıcı qüvvə daşdığından, “kaf” və “nun” həm yaradılışın başlanğıcı, həm də kəlamın qüdrəti kimi düşünülür.

Qafü mimü rey – قمر “qəmər” sözünün hərflərlə ifadəsi: qaf (ق), mim (م) və rey (ر). Bu beytdə Məhəmməd peyğəmbərin (s) barmağı ilə ayı iki yerə bölməsi rəvayətinə işarə olunur: “Qafü mimü reydən anı qıl şikaf” [3, s. 279]

Qafü lam – Quranda tez-tez işlənən müraciət “Qul!” قل (de, söylə!) sözünün hərflərlə ifadəsi: qaf (ق) və lam (ل).

“Qafü lamından götürdü sinü şin dəndaneyi” [3, s. 56]

Sinü şin – burada dişlərdən çıxan səsi, nitqin zahiri formalaşmasını bildirir. Dəndanə – “diş” mənasındadır. Hurufilərə görə, insan bədəni qul! əmrindən göyürülən hərf və səslərin təcəllasıdır. Bu misra insanı ilahi nitqin canlı təcəssümü kimi təqdim edir.

Yavü nunü dal – ərəbcə ذِي “dəniyə” (alçaq olmaq) feilinin hərflərlə tərs düzülüşdə ifadəsi. Şair aşağıdakı beytin birinci misrasında dünyanın dəni, alçaq mahiyyətli olduğunu, tərkibində isə vəhdətiyyəti bildiren əlifin olmadığını bildirir.

“Əsli dənidir dünyanın, zatında yoxdur bir əlif

Tərkibinə gəl bax anın, şol yavü nunü dalına” [3, s. 65]

Amma dəni sözünün tərkibindəki hərflərin (ي، د، ن) əbcədi olan 64 64 – "nitqin batini təcəllası"nın kodudur. Çünki dünya Allahın “kun” əmri ilə yaranmışdır.

Beləliklə, tədqiqatımız nəticəsində Nəsiminin əsərlərində ümumilikdə 19 hərf kombinasiyası müşahidə olundu. Sintez metodu ilə klassifikasiya həyata keçirərək iki növ kodlaşdırılmış hərf kombinasiyaları müəyyənləşdirildi: 1) Müqəttət hərflər; 2) Hürufi nöqtəyi-nəzərindən kodlaşdırılmış hərf kombinasiyaları. **Bax: Cədvəl 7.**

Müqəttət hərflər	Hürufi nöqtəyi-nəzərindən kodlaşdırılmış hərf kombinasiyaları
<i>Kafü hey, yey, eynü sad</i>	<i>Bavü sin mim</i>
<i>Qaf</i>	<i>Cimü dal</i>
<i>Nun</i>	<i>Cim ilə nun</i>
<i>Sad</i>	<i>Cim, mim</i>
<i>Taha</i>	<i>Əlifü lamü ha</i>
<i>Yasin</i>	<i>Lam əlif</i>
<i>Yasini-nun</i>	<i>Mim, əlif, ba</i>
	<i>Üç əlif bir eyn</i>
	<i>Kafü nun</i>
	<i>Qafü mimü rey</i>
	<i>Qafü lam</i>
	<i>Sinü şin</i>
	<i>Yavü nunü dal</i>

Cədvəl 1. Nəsiminin yaradıcılığında işlənən hərf kombinasiyaları.

20 hərf kombinasiyasından 7-si müqəttəət hərflərdir ki, Quran surələrinin adları və ya ilk ayələridir. 13-ü isə hurufi kodlaşdırma prinsipinə əsaslanan strukturlardır.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında “hərf və dilin ezoterik təbiəti” hurufi doktrinanın əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir. Şairin dili sadəcə poetik ifadə vasitəsi deyil, həm də ilahi həqiqətlərin açarı rolunu oynayır. Hərflər – onların əbcəd dəyərləri, formaları və mənaları – Nəsiminin poetik sistemində kosmik, metafizik və batini təbəqələrə malik simvollarıdır. Şair hərfi sadəcə dil vahidi kimi deyil, kainatın və insanın sirrini daşıyan varlıq olaraq qavrayır. Bu yanaşma onu həm hürufilik ideologiyasının, həm də Şərq fəlsəfi-ezoterik düşüncəsinin nadir təmsilçilərindən birinə çevirir. Beləliklə, Nəsimi poeziyasında hərf və dil vasitəsilə qurulan ezoterik sistem, onu oxuyan üçün həm poetik estetikaya, həm də batini mənəvi dərinliyə qapı açır.

Ədəbiyyat

1. Heydərova Xədicə. Nəsiminin anadilli əsərlərinin izahlı-ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 344 səh.
2. Nəsimi, İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Həmid Araslıının tərtibatı ilə. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004. 336 səh.
3. Nəsimi, İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Həmid Araslıının tərtibatı ilə. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
4. Usluer, Fatih. Hurufilik (ilk Elden Kaynaklarla Doğuşundan itibaren). Kabcacı Yayinevi, İstanbul, 2009, 623 say.

ЭЗОТЕРИЧЕСКАЯ ПРИРОДА БУКВЫ И ЯЗЫКА В ПОЭТИКЕ НАСИМИ

Хейдарова Хадиджа Исабала кызы

Резюме

В данной статье рассматривается эзотерическая природа букв и языка как основа хурufитской доктрины в поэзии Имадеддина Насими. Анализируются мукаатта (таинственные буквы Корана), абджад-система и символизм букв в контексте хурufизма. Всего изучены 20 буквенных комбинаций: 7 из них – мукаатта, а 13 – хурufитские комбинации. Исследование показывает, что поэтический язык Насими — это не только эстетическая структура, но и эзотерическое послание, наполненное метафизическим смыслом.

**THE ESOTERIC NATURE OF LETTER AND LANGUAGE
IN NASIMI'S POETICS**

Xaydarova Xadica Isabala

Summary

This article explores the esoteric nature of letters and language as the foundation of Hurufi doctrine in the poetry of Imadaddin Nasimi. The study focuses on the symbolic use of Qur'anic muqatta'at letters, the abjad numerical system, and encoded Hurufi letter combinations in his poetic language. A total of 20 combinations were analyzed: 7 Qur'anic initial letters and 13 based on Hurufi coding principles. The analysis demonstrates that Nasimi's poetic expression is not merely literary but serves as an esoteric and metaphysical revelation encoded within language.

Rəyçi: akademik Möhsün Nağısoylu

Məqalə Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin 30 iyun 2025-cü il tarixli iclasının 3 №li protokolundan çıxarışı əsasında çapa tövsiyə olunmuşdur.

Daxil olma tarixi 02 iyul 2025-ci il

UOT: 811.111.

İNGİLİS DİLİNİN TƏKAMÜL TARİXİNƏ NƏZƏR

f.e.d., dosent Hüseynova Rəna Hüseynova qızı
Azərbaycan Tibb Universiteti, Xarici dillər kafedrası
ORCID: 0009-0003-8177-5851
renahuseynova@gmail.com

Xülasə: *Bu məqalə ingilis dilinin tarixi təkamülünü və standartlaşmasını araşdırır, onun müxtəlif dialektlərdən qlobal linqvistik standarta qədər inkişafını izləyir. Mövzunun aktuallığı ingilis dilinin qlobal lingua franca rolundan irəli gəlir, onun mənşəyi və struktur dəyişikliklərinin öyrənilməsini dilçilər, pedaqoqlar və öyrənənlər üçün vacib edir. Elmi yeniliyi linqvistik, mədəni və sosial-siyasi amilləri birləşdirən hərtərəfli, diaxronik yanaşmadadır, bu da Anql-Sakson işğalları, xristianlaşma və Norman fəthi kimi hadisələrin ingilis fonologiyasını, qrammatikasını və lüğətini necə formalaşdırdığını vurğulayır. Məqsəd ingilis dilinin əsas inkişaf mərhələlərini araşdırmaq, onun standartlaşdırılmasında təsirli amilləri müəyyən etmək və ingilis dilini həm tarixi, həm də inkişaf edən qlobal dil kimi təqdim etməkdir.*

Açar sözlər: ingilis dili, dilçilik, tarix, inkişaf mərhələləri, qrammatika

Ключевые слова: английский язык, лингвистика, история, этапы развития, грамматика

Keywords: English language, linguistics, history, stages of development, grammar

Giriş. İngilis dilinin tarixi inkişafı dünya dilçiliyində ən geniş və çoxşaxəli tədqiqat mövzularından biri olmuşdur. Dilin qədim dövrlərdən müasir dövrədək keçdiyi mürəkkəb təkamül yolu, yalnız dil strukturlarının dəyişməsi ilə məhdudlaşmır, həm də sosial, siyasi, mədəni və texnoloji faktorların təsirini əks etdirir. Mövzunun elmi aktuallığı müasir dövrdə ingilis dilinin qlobal lingua franca rolunu oynaması ilə birbaşa bağlıdır. İngilis dilinin yaranması, struktur dəyişikliyi və standartlaşma mərhələlərinin araşdırılması dilin dünya dilləri arasında mövqeyinin necə formalaşdığını anlamaq baxımından vacibdir. İngilis dilinin tarixi yalnız bir dilin dəyişməsi prosesi deyil, həm də İngiltərə və İngilisdilli ölkələrin tarixi, ictimai quruluşu və mədəniyyətinin inkişafı ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Bu məqalənin elmi yeniliyi ondadır ki, ingilis dilinin təkamülü yalnız linqvistik dəyişikliklər prizmindən deyil, həm də sosial-siyasi və mədəni faktorların inteqrasiyası kontekstində hərtərəfli və diaxronik yanaşma əsasında təhlil edilmişdir. Anglo-Sakson işğalları, xristianlaşma prosesi, Norman fəthi, Böyük Britaniya İmperiyasının yüksəlişi və qloballaşma dövründə baş verən dəyişikliklərin ingilis dilinin fonologiyasına, qrammatikasına və leksikasına təsiri tədqiqatın əsas analitik mərkəzini təşkil edir. Bu yanaşma yalnız tarixi faktları sadalamaqla kifayətlənməyib, həm də dilin formalaşmasına səbəb olan dərin struktur dəyişiklikləri və onların məntiqi ardıcılığını göstərməyi hədəfləyir.

Tədqiqatın məqsədi ingilis dilinin əsas inkişaf mərhələlərini – qədim ingilis dili, orta ingilis dili, erkən müasir ingilis dili və müasir ingilis dili dövrlərini – ardıcıl şəkildə araşdırmaq, bu mərhələlərdə baş vermiş əsas fonoloji, qrammatik və leksik dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək və bu dəyişikliklərin səbəblərini sosial və tarixi kontekstlərlə əlaqələndirərək izah etməkdir. Eyni zamanda, ingilis dilinin necə təkə bir milli dil olmaqdan çıxıb qlobal ünsiyyət vasitəsinə çevrildiyi prosesi izah etmək də araşdırmanın əsas istiqamətlərindəndir.

Tədqiqatın işlənmə dərəcəsi mövcud akademik ədəbiyyat, klassik dilçilik mənbələri, müasir linqvistik tədqiqatlar və tarixi faktların sistemli şəkildə analizi əsasında təmin

edilmişdir. Əldə edilən nəticələr ingilis dilinin yalnız tarixi mərhələlərini deyil, həm də bu mərhələlərdə yaranan struktur dəyişikliklərin dilin qloballaşması və müasir kommunikasiya proseslərindəki roluna təsirini dərinlən anlamağa imkan yaradır. Məqalədə həmçinin müxtəlif dövrlərdə baş verən fonoloji dəyişikliklər (böyük sait dəyişməsi və s.), qrammatik sadələşdirmələr və leksik zənginləşmənin səbəbləri və nəticələri elmi təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Nəticə etibarilə, təqdim olunan tədqiqat ingilis dilinin təkamülünün yalnız tarixi retrospektivini verməklə kifayətlənmir, həm də dilin dəyişən sosial-iqtisadi və mədəni kontekstlərdə necə adaptasiya olunduğunu və qlobal dilə çevrilmə mexanizmini izah edərək, müasir dilçilik araşdırmaları üçün yeni perspektivlər açır.

Metod və materiallar. Tədqiqatın aparılmasında əsas metod kimi tarixi-lingvistik analiz və müqayisəli-tarixi yanaşma seçilmişdir. İngilis dilinin müxtəlif inkişaf mərhələlərinin (qədim ingilis dili, orta ingilis dili, erkən müasir ingilis dili və müasir ingilis dili) fonoloji, qrammatik və leksik dəyişiklikləri diaxronik ardıcılıqla təhlil olunmuşdur. Araşdırmada dil hadisələri yalnız struktur dəyişikliklər kimi deyil, eyni zamanda tarixi və sosial faktorların təsiri baxımından da izah edilmişdir. Metodoloji yanaşmada müqayisəli təhlil, tarixi sistemləşdirmə və kontekstual interpretasiya prinsipləri əsas götürülmüşdür.

Tədqiqat materialları kimi ingilis dilinin tarixinə dair klassik və müasir elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir. Əsasən N.Ə.Əliyevanın, V.N.Yartsevanın, E.Q.Beyninsonun əsərləri, həmçinin Bakbergenov və Rodrigues Da Silva kimi müasir tədqiqatçıların araşdırmaları əsas götürülmüşdür. İngilis dilinin müxtəlif inkişaf dövrlərinə aid ədəbi nümunələr, o cümlədən *Beowulf*, *Kanterburi Nağılları* və Şekspirin bədii əsərləri konkret dil dəyişikliklərinin nümunələri kimi istifadə olunmuşdur.

Empirik materialların təhlili nəticəsində dilin fonoloji, qrammatik və leksik dəyişikliklərinə dair əsas meyillər müəyyən edilmiş, bu dəyişikliklərin tarixi hadisələrlə əlaqəsi sistemli şəkildə izah olunmuşdur. Metod və materialların belə kompleks istifadəsi tədqiqatın məqsədi olan ingilis dilinin tarixi inkişaf trayektoriyasını daha dərinlən anlamağa və onun müasir qlobal dil statusuna yüksəlməsini əsaslandırmağa imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın əsas hissəsi. İngilis dili erkən orta əsrlər İngiltərəsində yaranan və o vaxtdan bəri dünyada ən çox danışılan və təsirli dillərdən birinə çevrilmiş Qərbi german dilidir. Rodrigues Da Silvaya görə, müasir ingilis dili tamamilə qeyri-flektivdir və ingilis dilinin sözləri yunan, sanskrit, latın, alman və rus dillərində olan müxtəlif formalardan yavaş-yavaş sadələşdirilir [7]. Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və İrlandiya da daxil olmaqla, bir neçə ölkənin əsas dilidir və bir çox başqa ölkələrdə rəsmi və ya yarı rəsmi statusa malikdir. İngilis dili təkcə milyonlarla danışanlar üçün doğma dil kimi deyil, həm də dünyada saysız-hesabsız digərləri üçün ikinci və ya xarici dil kimi xidmət edir.

İngilis dili çoxlu dil təsirləri ilə formalaşan zəngin və mürəkkəb tarixlə səciyyələnir. Dil hər ay, hər il daxil olan minlərlə yeni sözlə inkişaf etməyə və dəyişməyə davam edir [5; 6]. Bunlara Anql-Sakson köçkünlərindən gələn alman kökləri, 1066-cı ildə İngiltərənin fəthindən sonra Norman fransız dilindən geniş lüğət axını, həmçinin latın, yunan və digər dillərdən alınmalar daxildir [4]. Zamanla bu təsirlər ingilis dilini bir çox digər Hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə geniş leksika və nisbətən sadə qrammatik quruluşa malik çevik və uyğunlaşa bilən bir dilə çevirdi.

İngilis dilinin əhatə dairəsi geniş və çoxşaxəlidir. O, beynəlxalq diplomatiya, qlobal biznes, elm, texnologiya, aviasiya, əyləncə dilidir. İnternetin və rəqəmsal medianın dominant dili kimi onun rolu dilin qlobal əhatə dairəsini və gündəlik mövcudluğunu daha da gücləndirdi.

İngilis dilinin təkamülünün öyrənilməsi onun hazırkı strukturunu, istifadəsini və qlobal əhəmiyyətini daha dərinləndirən anlamaq üçün vacibdir. İngilis dili əsrlər boyu, ilk alman köklərindən tutmuş fəth, ticarət, mədəni dəyişikliklər və qloballaşmanın təsiri altında dərin transformasiya dövrlərinə qədər əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dilin necə inkişaf etdiyini başa düşmək təkcə onun linqvistik inkişafı ilə bağlı deyil, həm də ingilisdilli cəmiyyətlərin tarixi və şəxsiyyəti haqqında dəyərli fikirlər təklif edir.

İngilis dilinin təkamülünü öyrənmək üçün əsas səbəblərdən biri tarixi və sosial-siyasi hadisələrin dili necə formalaşdırdığını anlamaqdır. Məsələn, 1066-cı ildə Norman fəthi fransız lüğətinin ingilis dilinə kütləvi axınına səbəb oldu, sosial təbəqələşməsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi. İntibah dövrü latın və yunan təsirlərini gətirdi, Britaniya İmperiyasının yüksəlişi isə ingilis dilinin qitələr arasında yayılmasını asanlaşdırdı. Bu dövrlərin hər biri müasir ingilis dilini səciyyələndirən bir çox pozuntuları və mürəkkəbliyi izah edən linqvistik izlər buraxdı. Bu dəyişiklikləri öyrənməklə, ingilis dilinin niyə bugünkü kimi olduğunu daha yaxşı başa düşmək olar.

Digər mühüm cəhət orfoqrafiya, qrammatika və tələffüzün inkişafıdır. İngilis dilinin təkamülünü öyrənmək bu sahələrdə pozuntuların necə meydana gəldiyini aydınlaşdırmağa kömək edir, dili daha əlçatan və məntiqli edən nümunələri üzə çıxarır. Məsələn, XV-XVII əsrlərdə baş verən böyük fonoloji dəyişikliyi başa düşmək ingilis saitlərinin niyə onların yazılışından fərqli tələffüz edildiyinə aydınlıq gətirir. P.E.Şzarmax XI əsr və XIV əsrlərdə orta dövrdə baş vermiş qrammatik dəyişikliklərin olduğunu qeyd etmişdir [8]. Bundan əlavə, ingilis dilinin təkamülünü təhlil etmək dilin dinamik və uyğunlaşa bilən təbiətini vurğulayır. İngilis dili daim digər dillərdən elementlər götürmüş və daxil etmişdir, bu da onun lüğətini zənginləşdirmiş və onu unikal şəkildə çoxyönlü etmişdir. Bu uyğunlaşma ingilis dilini dəyişən mədəni, texnoloji və sosial ehtiyaclara cavab olaraq inkişaf etdirməyə imkan verdi və onu qlobal lingua franca kimi müasir roluna xüsusilə uyğunlaşdırdı. Təhsil nöqtəyi-nəzərindən ingilis dilinin təkamülünün öyrənilməsi tənqidi təfəkkür və linqvistik şüurun inkişafına kömək edir. Nəhayət, mədəniyyətlər arasında ünsiyyətin getdikcə daha çox yayıldığı müasir qloballaşan dünyada ingilis dilinin təkamülünü başa düşmək çox vacibdir. İngilis dilinin necə qlobal bir dilə çevrildiyini izləməklə, dilin güc, şəxsiyyət və qloballaşma ilə necə kəsişdiyi barədə fikir əldə etmək olar. Bu bilik dilçilər, pedaqoqlar, tərcüməçilər, yazıçılar və mədəniyyətlərarası ünsiyyətlə məşğul olan peşəkarlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilinin təkamülünü öyrənmək onun strukturu, tarixi və qlobal rolu haqqında anlayışımızı zənginləşdirir. O, dilin mədəni dəyişiklikləri və bəşər tarixini necə əks etdirdiyini ortaya qoyur, eyni zamanda fərdləri müasir ingilisdilli dünyanın linqvistik müxtəlifliyini idarə etmək və qiymətləndirmək üçün alətlərlə təchiz edir.

İngilis dili bir neçə fərqli mərhələdən keçərək 1500 ildən çox inkişaf etmişdir. Hər bir mərhələ təkcə linqvistik dəyişikliyi deyil, həm də ingilis dilini bugünkü qlobal dilə çevirən sosial, siyasi və mədəni təsirləri əks etdirir. Bu mərhələlər ümumiyyətlə qədim ingilis dili, orta ingilis dili, erkən müasir ingilis dili və müasir ingilis dili kimi təsnif edilir.

1. Qədim ingilis dili (təxminən 450-1150). Qədim ingilis dili V əsrdə Britaniyada german tayfalarının, yəni Anqlar, Sakslar və Yutların miqrasiyası və məskunlaşmasından sonra inkişaf etmişdir [1, s.39; 9; 11]. İngilis dilinin bu erkən forması vikinq işğalları səbəbindən və xristianlaşma yolu ilə təsirlənmiş bir german dili idi [10]. O, isimlər, feillər və sifətlər üçün çoxsaylı fleksiyalara malik mürəkkəb qrammatik sistemə malik idi, bu da onu müasir ingilis dilindən struktur olaraq çox fərqləndirirdi. Bəzi latın sözləri dini mətnlər vasitəsilə daxil olsa da, lüğət, əsasən, alman sözlərindən ibarət idi. Bu dövrün əsas ədəbi əsərlərinə qədim ingilis dilində yazılmış qəhrəmanlıq şeiri Beovulf daxildir.

İngilis dilinin mənşəyi eramızın V və VI əsrlərində İngiltərəyə edilən Anql-Sakson istilalarına gedib çıxır. Bu işğallar ingilis dilinin ən erkən tarixi forması olan qədim ingilis dilinin başlanğıcını qeyd etdi. Anql, saks, yutların gəlişindən əvvəl İngiltərənin yerli əhalisi əsasən kelt dillərində danışır və latın dili də əsrlər boyu Roma işğalı səbəbi ilə iz buraxmışdı. Bununla belə, Anql-Sakson köçkünləri özləri ilə birlikdə indiki İngiltərənin əksəriyyətində mövcud dilləri tədricən sıxışdıran Qərbi german dialektlərini gətirdilər. Anql-saksonların danışdıqları dialektlər qədim ingilis dilinin əsasını təşkil edirdi. Bu dialektlər qədim yuxarı alman, qədim norveç və qədim friz kimi dövrün digər alman dilləri ilə güclü oxşarlıqları bölüşürdü. Beləliklə, qədim ingilis german dillərinə xas olan bir çox xüsusiyyətləri saxladı. German köklü qədim ingilis sözləri indi də müasir ingilis dilində istifadə olunur, məsələn, house (OE: hūs), mother (OE: mōdor), water (OE: wæter) və stone (OE: stān).

Qədim ingilis dili (təxminən 450-1150-ci illər) müasir alman və ya latın dilləri kimi yüksək fleksiya bir dil idi. İsimlər, sifətlər və əvəzlilər hal, say və cins üçün işarələnmiş, feillərdə isə zaman, əhval-ruhiyyə, say və şəxs əks etdirən mürəkkəb birləşmələr olmuşdur. Bu qrammatik quruluş söz sırasını daha çevik etdi, bu da müasir ingilis dilinin nisbətən sərt subyekt-feil-obyekt söz sırası ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, qədim ingilis cümləsini: “Hwæt! Wē Gār-Dena in geārdagum þeodcyninga þrym gefrūnon” (“Beowulf” əsərindən) belə tərcümə etmək olar: “Lo! We have heard of the glory of the Spear-Danes in days of old, of the kings of the people”. Müasir ingilis dilində danışan üçün orijinal mətn həm lüğət, həm də qrammatika baxımından demək olar ki, tamamilə xarici görünür; “hwæt”, “þeodcyninga” və “gefrūnon” kimi sözlər ingilis dilində danışanlar üçün tanış deyil.

2. Orta ingilis dili (təxminən 1150-1500). Orta ingilis dili Norman fransız dilini hakim sinfin, hökumətin və qanunun dili kimi təqdim edən 1066-cı ildə İngiltərənin Norman fəthindən sonra ortaya çıxdı. Nəticədə, ingilis dili, xüsusən siyasət, din, hüquq və incəsənət kimi sahələrdə çoxlu sayda fransız sözlərini mənimsəmişdir [2]. Bu dövrdə dil əhəmiyyətli qrammatik sadələşdirməyə, o cümlədən fleksiya sonluqlarının azalmasına məruz qalmışdır. Orfoqrafiya və tələffüzdə əhəmiyyətli dəyişikliklərlə regional dialektlər çiçəkləndi. Xüsusilə də yazılı mətnlərdə London ləhcəsi ön plana çıxmağa başladı. Bu dövrün ən məşhur əsrlərindən biri orta ingilis dilinin zənginliyini və müxtəlifliyini nümayiş etdirən Ceofri Çauserin “Kanterberi Nağılları”dır. İngilis inkişafının orta ingilis dövrü bir sıra dəyişikliklərlə, xüsusən də orta ingilis dilində səs sistemini köhnə ingilis dilindən kəskin şəkildə fərqləndirən “böyük sait dəyişikliyi” ilə xarakterizə olunur [3, s.16].

3. Erkən müasir ingilis dili (təxminən 1500-1700). Erkən müasir ingilis dövrü tələffüz, lüğət və orfoqrafiyada böyük dəyişikliklərlə yadda qaldı. Ən əhəmiyyətli fonoloji dəyişikliklərdən biri uzun saitlərin tələffüzünü dəyişdirən və orta ingilis dilini müasir ingilis dilindən ayırmaqda böyük rol oynayan “böyük sait dəyişməsi” idi. 1476-cı ildə U.Kaston tərəfindən çap maşınının ixtirası orfoqrafiya və qrammatikanın standartlaşdırılmasına kömək etdi. Bu müddət ərzində ingilis dili də klassik öyrənməyə marağı canlandıran İntibah dövrünə görə latın və yunan dillərindən çoxlu sözlər götürdü. Kral Ceyms İncinin (1611) nəşri və Uilyam Şekspirin əsərləri erkən müasir ingilis dilinin zənginliyini və ifadə gücünü əks etdirir.

4. Müasir ingilis dili (təxminən 1700-cü il). Müasir ingilis dili nisbətən sabit söz sırası, sadələşdirilmiş qrammatika və daim genişlənən lüğət ilə xarakterizə olunur. XVIII əsrdə S.Consonun “İngilis dilinin lüğəti” (1755) kimi reseptiv qrammatika və standart lüğətlərin yüksəlişi baş verdi. Britaniya İmperiyası genişləndikcə ingilis dili qlobal miqyasda yayıldı, yerli mədəniyyətlərə uyğunlaşdı. XX və XXI əsrlərdə ingilis dili texnoloji innovasiyaların, kütləvi informasiya vasitələrinin və qloballaşmanın təsiri altında qlobal lingua franca oldu.

İngilis dilinin tarixi inkişafının ən təəccüblü xüsusiyyətlərindən biri qədim ingilis dili ilə müasir ingilis dili arasında məhdud qarşılıqlı başa düşülmədir. Eyni linqvistik kontinumun bir hissəsi olmasına baxmayaraq, dilin bu mərhələləri lüğət, qrammatika və tələffüz baxımından o qədər fərqlidir ki, müasir ingilis dilində danışan şəxs xüsusi təlim keçmədən qədim ingilis dilində yazılmış mətni başa düşməkdə çətinlik çəkər.

Nəticə. İngilis dilinin tarixi həm daxili linqvistik təkamül, həm də xarici sosial-siyasi təsirlər tərəfindən idarə olunan əhəmiyyətli dəyişikliklərlə qeyd olunur. Anql-Sakson istilaları ilə gətirilən german köklərindən, xristianlaşmanın Latın təsiri ilə Norman fəthinə qədər, ingilis dili daim xarici elementləri mənimsəmiş və uyğunlaşdıraraq lüğətini, qrammatikasını və fonologiyasını formalaşdırmışdır.

Qədim və müasir ingilis dilinin qarşılıqlı anlaşılmazlığı bu dəyişikliklərin dərinliyini vurğulayır. Qrammatik sadələşdirmə, lüğətin genişlənməsi və əsas səs dəyişikliklər bu linqvistik fərqliliyə kollektiv şəkildə kömək etdi. Bu dəyişikliklərə baxmayaraq, o, german quruluşlu dil üçün əsas olaraq qalır.

İngilis dilinin standartlaşdırılmış formasının yaranması, London ləhcəsinin yüksəlişi, mətbənin tətbiqi və savadlılığın genişlənməsi tədricən olan bir proses idi. Sonrakı mərhələlərdə göstərişli qrammatika qaydaları, lüğətlər, təhsil və idarəetmədə artan istifadə “Standart ingilis dili”ni prestijli müxtəliflik kimi möhkəmləndirdi. İngilis dilinin təkamülünü başa düşmək təkcə tarixi dilçiliyə deyil, həm də dil dəyişikliyinə mədəni və sosial dinamikasına dair tənqidi fikirlər verir. İngilis dili qlobal miqyasda inkişaf etməyə davam etdikcə, onun zəngin və mürəkkəb keçmişini həm formaların müxtəlifliyini, həm də bu gün qlobal lingua franca kimi unikal mövqeyini izah etməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva N.Ə. “German filologiyasına giriş” kursundan muhazirə mətnləri. Bakı, Nurlan, 2009, 108 s.
2. Бейнинсон Е.Г. К вопросу о периодизации истории истории развития английского языка. Научный вестник ЮИМ №1` 2015, с.87-92.
3. Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка. Изд. 2-е, испр. М.: URSS, 2004
4. Bakbergenov A. Exploring the evolution of English: From Old English to Modern English. European Journal of Higher Education and Academic Advancement. Vol.1, Issue 4, 2024, pp.287-289.
5. Boulton, M. Art History in the Dark Ages:(Re) considering Space, Stasis, and Modern Viewing Practices in Relation to Anglo-Saxon Imagery. In Stasis in the Medieval West? Palgrave Macmillan, New York, 2017, pp. 69-86/
6. Maad M. Mijwe. Brief history of the English language - https://www.researchgate.net/publication/324068184_Brief_History_of_the_English_language
7. Rodrigues Da Silva, R. The Uses of the 'Anglo-Saxon Past' between Revolutions, Imperialism and Racism. Praticas da Historia, 2021, (12).
8. Szarmach, P.E. The Vercelli prose and Anglo-Saxon literary history. In New Readings in the Vercelli Book (pp. 12-40). University of Toronto Press, 2018, pp.12-40.
9. https://www.academia.edu/106461837/A_Study_on_the_History_of_English_Language
10. https://www.academia.edu/19707306/История_английского_языка
11. <https://www.slideshare.net/slideshow/an-introduction-to-the-history-of-the-english-language-1pdf/259663531>

ВЗГЛЯД НА ЭВОЛЮЦИОННУЮ ИСТОРИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА*Гусейнова Рена Гусейнага кызы**Резюме*

В статье рассматривается историческая эволюция и стандартизация английского языка, прослеживается его развитие от разнообразных диалектов до глобального языкового стандарта. Актуальность темы обусловлена ролью английского языка как глобального *lingua franca*, что делает его происхождение и структурные изменения важными для лингвистов, педагогов и учащихся. Новизна заключается в комплексном, диахроническом подходе, который объединяет лингвистические, культурные и социально-политические факторы, подчеркивая, как такие события, как англосаксонские вторжения, христианизация и нормандское завоевание, сформировали английскую фонологию, грамматику и словарный запас. Целью является изучение ключевых этапов развития английского языка, выявление факторов, влияющих на его стандартизацию, и оценка меняющегося отношения к стандартным формам, что дает представление об английском языке как об историческом и развивающемся мировом языке.

A VIEW OF THE EVOLUTIONARY HISTORY OF THE ENGLISH LANGUAGE*Huseynova Rena Huseynaga**Summary*

This article examines the historical evolution and standardization of the English language, tracing its development from diverse dialects to a global linguistic standard. The relevance of the topic stems from English's role as a global *lingua franca*, making its origins and structural changes essential for linguists, educators, and learners. The novelty lies in a comprehensive, diachronic approach that integrates linguistic, cultural, and sociopolitical factors - highlighting how events like the Anglo-Saxon invasions, Christianization, and the Norman Conquest shaped English phonology, grammar, and vocabulary. The goal is to explore key developmental stages of English, identify influential factors in its standardization, and assess changing attitudes toward standard forms, offering insight into English as both a historical and evolving global language.

*Rəyçi: fil.e.d., dos. Nərmin Əbülfəz qızı Əliyeva**Azərbaycan Tibb Universiteti, Xarici dillər kafedrasının 16.04.2025 tarixli iclasın 06 sayılı protokolu, Daxil olma tarixi 15 may 2025-ci il*

UOT: 80.

İCTİMAİ NİTQ ÜZƏRİNDƏ İŞİN MƏRHƏLƏLƏRİ

*Mahmudova Mətanət Nəriman qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*metanet.mahmudova.76@mail.ru*ORCID ID:0009-0001-0632-8248*

Xülasə: *İctimai nitq natiqdən həm çıxış zamanı, həm də nitqən əvvəl və sonra ciddi hazırlıq və zəhmət tələb edir. Hazırlıq mərhələsində olan çatışmazlıqlar nitqin, nitq sonrası mərhələdə olan laqeydlik isə natiqlik məharətinin keyfiyyətini aşağı salır. Məqalədə nitqə hazırlıq mərhələsində nitq konsepsiyasının formalaşması, hədəf, məqsəd, materialın toplanmasında istifadə ediləcək resurslar, materialın tərtibi məsələlərinə toxunulmuşdur. Eyni zamanda ictimai nitq zamanı auditoriyanın xarakterinin nəzərə alınması, dinləyiçilərlə əlaqə qurmaq yolları, diqqət yaradan faktorlardan və s. bəhs olunmuş, postkommunikativ mərhələdə isə natiqin aparmalı olduğu təhlilin əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.*

Açar sözlər: nitq, ictimai, mərhələ, auditoriya, ritorika

Keywords: speech, public, stage, audience, rhetoric

Ключевые слова: речь, публичный, этап, аудитория, риторика

Bizim dövrümüzdə, yəni kompüterlər və internet dövründə bir çox texniki vasitələr insana məlumat əldə etməyə kömək edir, məsələn, kompüter vaxta qənaət edən bir çox əməliyyatları yerinə yetirir. Amma heç bir müasir texniki avadanlığın əvəz edə bilməyəcəyi bir şey qalır - fikrin formalaşması, mətnə yaradıcı yanaşılma. Yalnız insan fərdi olaraq sərhədsiz düşünmək və fikirlərini sözlə ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. İnsanın düşüncələrinin həm məzmun, həm forma baxımından qüsursuz ifadəsi ritorika sənətinin əsasını təşkil edir.

R ritorika sənətinin obyektinə haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur:

- inandırma sənəti (Platon, Aristotel);
- yaxşı danışmaq sənəti (Kvintilian, Siseron);
- nitqi bəzəmək sənəti (Poloskiy).

Ünsiyyətin ritorik faktoruna nitqi mümkün qədər inandırıcı etmək daxildir. Müzakirə tələb etməyən və hamının razılaşdığı bəzi məsələlərlə məşğul olduğumuz müddətcə ritorikaya ehtiyac yoxdur. Ritorika zərurəti şübhəli, mübahisəli bir məsələni müzakirə etmək, nəyi isə sübut etmək, kimi isə inandırmaq, öz tərəfinə çəkmək, hərəkətə təşviq etmək zamanı lazım olur. Ritorika hər yerdə - istər məişət ehtiyacları ilə bağlı məsələlərdə, istərsə də dövlət əhəmiyyətli məsələlərdə inandırmaq və ya çəkəndirmək məqsədi ilə istifadə olunur. Buna görə də Aristotel ritorikanı müəyyən bir mövzuda mümkün inandırma yollarını tapmaq bacarığı kimi müəyyənləşdirir. Bu mənada ritorika bütün mümkün təzahürləri ilə arqumentasiya nəzəriyyəsidir.

R ritorika anlayışını bu elmin həm ümumi, həm də xüsusi məsələləri ilə məşğul olur. Ümumi ritorika nitqin növündən, məqsədindən və sahəsindən asılı olmayaraq, ümumən nitqin qurulması prinsiplərini öyrənir. Xüsusi ritorika isə insan fəaliyyətinin bəzi sahələrində ümumi prinsiplərin tətbiqini öyrənir: hüquqşünaslıq, siyasət, gündəlik ünsiyyət və s. Buradan müxtəlif ritorika növləri yaranır: hüquqi ritorika, siyasi ritorika, təntənəli ritorika və s.

Nitqin həyata keçirilməsi beş mərhələdən- ritorik kanondan ibarətdir. Bu mərhələlər müəllifin mövzunu müəyyənləşdirərkən və açarkən qarşıya qoyduğu məqsədlərə səmərəli şəkildə nail olmasını təmin edən nitq hərəkətləri modelidir. Qədim ritorik kanon tarixin böyük bir inkişaf dövrü boyunca az və ya çox miqdarda dəyişikliklərlə qorunan, nitq üzərində işin

əsas mərhələləri olan ritorik hərəkətlər sxeminin beş hissədən ibarət bölünməsidir. Bu kanonun ən birinci mərhələsi **fikrin ixtarasıdır**. Bu, mövzusu müzakirə olunan hərəkətin və ya hadisənin məzmununun qurulması üçün faktiki materialın seçilməsi, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün sübutlar sisteminin və auditoriyaya psixoloji təsir üsullarının işlənilməsi hazırlanmasıdır. Bu, dinləyiciləri müdafiə olunan nöqtəyi-nəzərin düzgünlüyünə inandırmaq baxımından işlənilir. O, pafosa - dinləyicilərin hisslərinə və etikaya - hər hansı bir hərəkəti və ya hadisəni qəbul etmək və ya rədd etmək üçün ümumi qəbul edilmiş etik standartlara müraciət edir. Konkret bir nitqə hazırlıq onun növü ilə müəyyən edilir, nitqin mövzusunda, natiqin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən, onun fərdi xüsusiyyətlərindən, çıxış edəcəyi auditoriyanın tərkibindən asılı olur.

İstənilən nitqə hazırlıq **nitqin mövzusunun müəyyən edilməsindən** başlayır. Bu zaman müxtəlif situasiyalar yarana bilər. Bəzən natiqdən konkret mövzuda danışmaq xahiş olunur, yəni çıxışın mövzusu verilir. Bu halda mövzu daha konkret və dəqiq göstərilməlidir. Ancaq çox vaxt nitqin mövzusu natiqin özü seçməli olur. Ümumi bir mövzuda nitq hazırlamaq çox vaxt konkret mövzuya nisbətən daha çətin, çünki bu vaxt mövzu çox geniş şəkildə qoyulur.

Çıxışın mövzusu mənalı, zəngin olmalıdır. Bu o deməkdir ki, onu inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək lazımdır. Mövzunu müəllifə adətən həyatın özü, onun gedişatı, hadisələrin bir-birinə qarışması, yəni situasiya təklif edir. Situasiya təbii və ya süni ola bilər. Təbii vəziyyətə misal: vəkil müttəhimin işi ilə tanış olur, aydın olmayan məqamlar tapır, ittiham üçün sübutların olmadığını görür və müdafiəçi çıxışını ona əsaslanaraq qurur ki, “insanı əsassız ittiham etmək mümkün deyil” və s. Süni vəziyyətlər adətən öyrənmə ilə bağlıdır: məsələn, ətraf mühitlə bağlı məsələlərin müzakirəsi və s.

Mövzu seçdikdən sonra onun ifadəsi haqqında düşünmək lazımdır. Başlıq aydın, dəqiq və mümkün qədər qısa olmalıdır. O, nitqin məzmununu əks etdirməli, auditoriyanın diqqətini cəlb etməlidir. Həm qədim, həm də müasir ritorika natiqlərin seçdiyi mövzulara, mövqelərinə, materialla işləmək üçün tələbləri formalaşdırır:

1. Mövzu maraqlı, çıxışın ünvanlandığı insanlar üçün vacib olmalıdır, əks halda müəlliflə auditoriya arasında lazımı əlaqə yaranmır. İstənilən nitq ünvanını və auditoriyanın əhval-ruhiyyəsini nəzərə almalıdır;

2. Müəllifin yaxşı bildiyi və digərlərindən daha yaxşı başa düşdüyü mövzu seçilməlidir;

3. Mövzu aydın, mümkünsə konkret, obyektiv və çox geniş olmamalıdır. Bu mövzuda müəllifin mövqeyi də aydın olmalıdır;

4. Müəllif öz məqsədindən xəbərdar olmalı, nitqin məzmununu və quruluşunu ona tabe etməlidir;

5. Əgər fikirdə paradoks, problemlər, mübahisələr, müxtəlif baxış bucaqları və s. olarsa mövzu daha böyük uğur qazanacaq;

6. Mövzunu canlı, ifadəli, obrazlı formalaşdırmaq çox vacibdir.

Materialın mənbələri və onun yığılması da uğurlu çıxışın əsas elementlərindəndir. Nitq üçün material hər yerdə natiqi əhatə edir. Material iki qrupa bölünür: 1) Müəllifin öz təcrübəsindən (empirik), birbaşa mənbələrdən əldə etdiyi material; 2) Dolayı yolla əldə edilən, başqa insanlar tərəfindən əldə edilən material (ensiklopedik).

Empirik material aşağıdakı bilik mənbələri və onların yığılması və saxlanması müvafiq üsulları ilə əlaqələndirilir:

a) keçmiş və indiki həyat təcrübəsi – müəllifin şahidi olduğu, iştirakçısı olduğu hər şey

b) nəticələri qeydə alınan xüsusi məqsədyönlü müşahidələr - yazılır, hansısa bir sənədə qeyd olunur, kompüterin yaddaşına daxil edilir;

c) müəllifin hisslər dünyası və intuisiyası və s.

Ensiklopedik materiallar kitablardan, jurnallardan, qəzetlərdən, radio və televiziya verilişlərindən, əlyazmalar fondundan, muzey arxivlərindən, sərgilərdən və s. əldə edilir. Həmçinin qeyri-ixtisas ədəbiyyatı, mütəxəssislə və qeyri-mütəxəssislə söhbət, şəxsi təcrübə vasitəsilə zənginləşdirilmiş çıxış daha inandırıcı olacaq, dinləyici marağını zəifləməyə qoymayacaqdır.

İlk addım mövzunu mümkün qədər dərinəndən araşdırmaqdır. Tamaşaçılarınızı inandırmaq üçün ən yaxşı arqumentləri və yanaşmaları hazırlamaq lazımdır. Arqumentləri sistemi aşağıdakılardan ibarətdir:

xarici: özlüyündə əhəmiyyətli və buna görə də araşdırma tələb etməyən: məsələn, sənədlər, məhkəmə presedentləri, etiraflar, şahid ifadələri, andlar, ekspert rəyləri;

daxili: nitqi daha da inandırıcı etmək üçün nəzərdə tutulmuş sırf məntiqi konstruksiyalar: sübutlar, arqumentlər (arqumenta) və misallar (exempla).

Natiqin hazırladığı *material inandırıcılıq dərəcəsinə* görə aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1) mövzunun izahı üçün vacib olan material dinləyicilərin və ya oxucuların gözləntilərinə cavab verməli, yüksək inandırıcılıq dərəcəsi ilə seçilməlidir;

2) tezinin özü və onun lehinə olan ən güclü arqumentlər paradoks və ya gözlənilməz sualın köməyi ilə əldə edilən ən yüksək inandırıcılığa malik olmalıdır;

3) aşağı dərəcədə inandırıcılıq səviyyəli material auditoriya üçün maraq kəsb etməsə də, məzmunun dolğunluğuna nail olmaq üçün müəllif tərəfindən mətnlə əlaqələndirilə bilər;

4) qiymətləndirilməsi müəyyən auditoriyanın intellektual imkanlarından kənara çıxan material gizli inandırıcılıq dərəcəsi daşıyır.

Nitqə hazırlaşan hər bir natiq bu mərhələdə özünə **suallar** verməlidir. Bu sualları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Faktlarla bağlı suallar: Mövzu nədir? Problemin səbəbi nədir? Hansı faktlar və araşdırmalar mənim fikrimi dəstəkləyir və ya pozur?;

2) Dəqiq suallar: Mənim üçün qaranlıq qalan nədir? Fikrimi yaxşı ifadə etmək üçün hansı məsələlərə aydınlıq gətirməliyəm?;

3) Keyfiyyətlə bağlı suallar: Arqumentlərim hansı dəyərlərə toxunur? Nəticələrim nə dərəcədə doğrudur?;

4) Çatdırılma üsulu ilə bağlı suallar: Ən yaxşı rabitə kanalını seçmişəmmi? Bu, ictimai çıxış, e-poçt, telefon zəngi ola bilərmi?;

5) Tamaşaçıları haqqında suallar: Bu insanlar kimdir? Onlar nə dərəcədə təhsillidirlər? Mesajın mövzusunun başa düşəcəklərmi? Və bunu tam başa düşmək üçün onlara nə lazımdır? və s.

Bu işlərin sonunda natiq toplanmış materialları nəzərdən keçirib, müqayisələr aparıb gəldiyi nəticələri məqsədyönlü şəkildə mövzuya şamil edir. O, topladığı biliyi, faktı, sübutları, dəlilləri qruplaşdırıb, nitqi dəqiq və düzgün, ardıcıl ifadə etmək üçün plan tərtib edir. [3, s.1]

R ritorik kanonda xüsusi yeri olan mərhələ **dispozisiya** (latınca dispositio - yer, yerləşdirmə, düzülmə) - tapılan arqumentlərin yerləşdirilməsi, fikirlərin düzülüşü mərhələsidir. Bu, auditoriyanı inandırmaq üçün məlumatın düzgün ardıcılıqla təşkili prosesidir. öz formatınızı seçə bilərsiniz, lakin adətən nitq aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: Giriş; Faktların və situasiyanın ifadəsi; Arqumentlərin təqdimatı; Sübut; Təkbizlərlə işləmək; Nəticə.

Düzgün tərtib edilmiş nitq uzun və ya çox qısa olmamalıdır. Nitq adətən 15-20 dəqiqə çəkir. Hər bir natiqin öz nitq tempi, fasilə vermə tərzini və tələffüz xüsusiyyətləri var. Buna əsasən tələb olunan uzunluqda söz və cümlələr seçilir.

Çıxışa *salamlamaqla* başlanılır. Ancaq təmtəraqlı və ya iddialı bir şey ortaya qoymaq lazım deyil. "Axşamınız xeyir" kifayət olacaq. İlk sözlərdən tamaşaçıların diqqətini çəkmək və nitqin sonuna qədər onu buraxmamaq vacibdir. Çox vaxt nitq məşhur sitat, atalar sözü və ya məsələ başlayır. Amma düz mətləbə də keçmək də olar, əsas odur ki, bunu ustalıqla yerinə yetirəsiniz. Girişi uzun müddət uzatmağa ehtiyac yoxdur [2,s.185].

Dinləyicilərlə əlaqənin qurulması xarici amillərdən də asılıdır:pozalar, jestlər, səs gücü, tembrin məlahətli olması,natiqin görünüşü. Natiq bunlardan yerli-yerində istifadə edərsə, dinləyicilər nitqi daha maraqla qəbul edəcəklər:

Ritorikanın növbəti mərhələsi **təqdimat yolu** kanonudur. Burada konkret dil materialının təşkili, lüğətin seçilməsinə və fərdi cümlələrin qurulmasına qədər nəzərdən keçirilir. Şifahi ifadə dörd meyarla cavab verməlidir:

- 1) düzgünlük (qrammatika, orfoqrafiya və tələffüz qaydalarına riayət etmək);
- 2) aydınlıq (birləşmələrdə ümumi başa düşülən sözlərdən istifadədən ibarətdir; mücərrəd, alınma və auditoriyaya aydın olmayan digər sözlərin daxil edilməsi birmənalı qarşılansın);
- 3) zəriflik (gündəlik danışqdan daha estetik olmaq);
- 4) aktualıq (mövzunun harmoniyası və linqvistik vasitələrin, ilk növbədə lüğətin seçimi).

Bu işlərin sonunda nitq toplanmış ədəbiyyatı nəzərdən keçirib, müqayisələr aparıb, gəldiyi nəticələri məqsədyönlü şəkildə mövzuya şamil edir. Natiq topladığı biliyi, faktı, sübutları, dəlilləri qruplaşdırıb, nitqi dəqiq və düzgün, ardıcıl ifadə etmək üçün plan tərtib edir [3,s.1]. Bu kanonun kanonunun yuxarıda qeyd olunan meyarları müasir nitq mədəniyyəti elminin əsasını təşkil etmişdir.

Yaddaş mərhələsi nitqin əzbərlənməsidir. Natiqin davamlı olaraq bir kağız parçasına baxanda nə qədər acınacaqlı göründüyünü hamı bilir. Düzdür, bəzən böyük və ya mürəkkəb mətnlər olur ki, onları yadda saxlamaq çətin olur. Bütün nitqinizi yadda saxlamağa və auditoriya ilə əlaqə saxlamağa kömək etmək üçün *mnemonika*dan istifadə etmək olar. Mnemonika (qədim yunanca- əzbərləmə sənəti) assosiasiyalar (əlaqələr) yaratmaqla lazımi məlumatın yadda saxlanmasını asanlaşdıran və yaddaşın həcmi artırır xüsusi texnika və üsulların məcmusudur: mücərrəd obyektləri və faktları artıq yaddaşda olan məlumatlarla əlaqələndirmək, yadda saxlamağı asanlaşdırmaq üçün müxtəlif modifikasiyalardan istifadədir.Yaddaşın inkişafı kursunu keçməklə məlumatı daha effektiv yadda saxlamaq vərdişlərinə yiyələnmək olar. Yaddaş tək öz nitqini yox, dinləyicilərinizin dediklərinin çoxunu yadda saxlamağa kömək edəcək. Eyni zamanda, onlar üçün fəaliyyət planı hazırlayın, mövzunu daha yaxşı başa düşmək üçün nə oxumalı olduqlarını söyləyin.

Sonuncu-**nitq** mərhələsi, yaxud hərəkət (latınca actio – hərəkət, fəaliyyət) –nitqin birbaşa çatdırılması son və ən çətin kanonudur . Danışqda artıq heç nə ola bilməz; hər şey vacib olmalıdır: bədən dili, səs tonu, diksiya, tələffüz, jestlər və mimika. Fikri ifadə edərkən, izləyicilərdə inam yaratmaq vacibdir. Onlar natiqin səmimi, inamlı olmasına və mövzunu tam başa düşdüyünə inanmalıdırlar. Əlbəttə ki, ciddi uğur tezliklə gəlməyəcək, lakin yaxşı natiqlər hər zaman qiymətləndirilib, ona görə də bu bacarığı inkişaf etdirmək lazımdır.

Çıxışın mətni - tam mətn hazırlanır, ancaq çıxış zamanı tam oxunmur. Yalnız müstəsna hallarda mətni tam oxumaq tövsiyə olunur:

- mətnin xüsusi dəqiqliyi tələb olunduqda (məsələn, elmi hesabatda);
- kimsə başqasının məruzəsini oxumalı olduqda (məsələn, məruzəçi xəstədirsə);
- əgər bu hesabat əvvəllər təqdim olunubsa və onun orijinal formada təkrarlanması vacibdirsə.

Bəzi natiqlər hesab edirlər ki, nitqinin bütün mətninin qarşılarında olması onları daha inamlı hiss edir. Tam mətn çox məhdud olduqda nitqin bütövlüyünü və ardıcılığını pozmadan mətndə yazılanlardan kənara çıxmaq faktiki olaraq mümkün deyil. Bir çox natiqlər əvvəlcə öz çıxışlarının tam mətnini yazdıqda özlərini daha inamlı hiss edirlər. Bu halda iki variant var: birincisi, tam mətndən qısa tezislərin siyahısı şəklində qısaldılmış variant hazırlanır; ikincisi, nitqin tam mətnində ən vacib məqamlar işıqlandırılır, bunun əsasında nitq sonradan spontan şəkildə çatdırılır.

Natiq, həmçinin, məsələnin şərhini üçün lazım olan vaxt bölgüsü, mövzunun yerli şəraitlə, dinləyiciləri maraqlandıran məsələlərlə əlaqələndirmək imkanları, auditoriyanın verə biləcəyi reaksiya, qarşıya çıxacaq çətinliklər və s. haqqında əvvəlcədən aydın təsəvvürə malik olmalıdır [1, s. 249].

Hələdici **son**. Nitqin əvvəli kimi, sonu da qısa, aydın, başa düşülən, əvvəlcədən düşünülmüş olmalıdır. Son ifadə əvvəlcədən düşünülməli və sözlərlə ifadə edilməlidir. Açılış ifadəsi kimi, tərəddüd etmədən, aydın və başa düşülən şəkildə tələffüz etmək üçün məşq etmək lazımdır. Son ifadəni emosional, bir qədər yavaş və mənalı söyləmək lazımdır ki, tamaşaçılar onu yaxşı anlasın və eyni zamanda bu, nitqinizin sonu olduğunu başa düşsün.

Nitqin vaxtını, eləcə də həftənin gününü düzgün hesablamağı unutmaq olmaz. Xüsusilə mənfi xəbərlərin çatdırılması çox incə bir prosesdir və doğru zamanda və düzgün şəkildə çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 277 s.
2. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika Bakı, «Nurlar» Nəşriyyat. 2014, 400 s.
3. <https://kayzen.az/blog/lingvistika/24160/nitqin-haz%C4%B1rlanmas%C4%B1-v%C9%99-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99l%C9%99ri.html>

STAGES OF WORK ON PUBLIC SPEAKING

Mahmudova Matanat Nariman

Summary

Public speaking requires serious preparation and effort from the speaker both during the speech and before and after the speech. Deficiencies in the preparation stage reduce the quality of the speech, and negligence in the post-speech stage reduces the quality of the orator's skills. The article touches upon the issues of forming the speech concept, the goal, purpose, resources to be used in collecting the material, and the composition of the material during the preparation stage. At the same time, it discusses the consideration of the character of the audience during a public speech, ways to establish contact with the listeners, factors that create attention, etc., and the importance of the analysis that the speaker should conduct in the post-communicative stage is noted.

ЭТАПЫ РАБОТЫ НАД ПУБЛИЧНЫМ ВЫСТУПЛЕНИЕМ

Махмудова Матанет Нариман кызы

Резюме

Публичное выступление требует от оратора серьезной подготовки и усилий как во время выступления, так и до и после него. Недостатки на этапе подготовки снижают качество речи, а небрежность на этапе после выступления снижает качество ораторского мастерства. В статье рассматриваются вопросы формирования замысла

выступления, цели, задачи, ресурсы, которые необходимо использовать при сборе материала, а также организация материала на этапе подготовки выступления. При этом во время публичных выступлений важно учитывать характер аудитории, способы установления контакта с аудиторией, факторы, формирующие внимание и т. д., а также отмечена важность анализа, который оратор должен проводить на посткоммуникативном этапе.

Rəyçi: f.ü.f.d. Mehriban Məmmədova

Azərbaycan dili kafedrasının 08 may 2025-ci il tarixli iclasın 19 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 may 2025-ci il

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ İNVERSIYA**Məmmədova Gülarə Hüseyn qızı****Azərbaycan Dillər Universiteti**

Xülasə: Məqalədə müasir ingilis dilində inversiya və onun mətnyaratma xüsusiyyətləri araşdırılır. Məqalədə yazılır ki, ingilis dilində çox istifadə olunan leksik və qrammatik formalardan biri inversiya hesab olunur. Məqalədə inversiyanın mənası izah olunur. İngilis dilində inversiya *inversion* sözündən götürülüb, mənası “bir şeyi tərsinə çevirmə hərəkəti və ya tərsinə çevrilmə vəziyyəti” kimi qəbul edilir. İzahdan da görüldüyü kimi, inversiya nəyinsə tərsinə yazılmasıdır. Qrammatikaya aid etdikdə isə bu düzgün söz sırası ilə verilmiş cümlələrin əksinə, yəni tərsinə yerləşdirilməsi qaydalarını əhatə edir. Məqalədə izah olunur ki, ingilis dilində normal cümlələrdə söz sırası bu ardıcılıqla olur: mübtədə, xəbər, tamamlıq və cümlə digər üzvləri. Lakin inversiya zamanı söz sırası pozulur, yəni ardıcılıq belə olur: feil, köməkçi feil, modal feil kimi sözlər mübtədadan əvvəl keçir.

Açar sözlər: söz, sıra, dəyişmək, inversiya, feil, cümlə

Key words: word, order, change, inversion, verb, sentence

Ключевые слова: слово, порядок, изменение, инверсия, глагол, предложение

“İnversiya” cümlədəki normal mübtədə-feil söz sırasında yerdəyişmə anlamını verir. Xüsusilə rəsmi ingilis dilində mətn daxilində hər hansı bir sözə vurğu əlavə etmək üçün inversiyadan istifadə edə bilərik. Bu, məsələn, siyasi çıxışlarda geniş yayılmışdır, belə ki, siyasi çıxışlarda inversiyadan istifadə edilməsi inandırıcı və təsiredici xüsusiyyətə malik olur.

İngilis dilində inversiya normal söz sırasının dəyişdirilməsidir, xüsusən də feilin mübtədadan əvvəl yerləşdirilməsidir (yəni mübtədə-feil inversiyası). İnversiya üçün ritorik termin *hiperbatondur*. Bu, *üslubi inversiya və lokativ inversiya* kimi də adlanır [1, s. 145].

R.Nordquist yazır ki, ingilis dilinin qrammatikasında inversiyanın ən geniş yayılmış növlərindən biri mübtədə-köməkçi feil inversiyasıdır. Bə əsasən sual cümlələrində müşahidə edilir. Sual cümlələrində köməkçi feil mübtədadan əvvəl keçir. Bu vəziyyət həmçinin mübtədə-operator inversiyası adlandırılır [2].

Mübtədə-köməkçi feil inversiyası əsasən *yes-no* sual cümlələrində rast gəlinir. *Yes-no* (ümumi sual) cümlələrində inversiyanı müşahidə edək:

<i>Normal söz sırası:</i>	<i>İnversiya:</i>
You are tired.	Are you tired?
He came home late yesterday.	Did he come home late yesterday?
He has answered all of the questions.	Has he answered all of the questions?
They are going home now.	Are they going home now?
It was raining at this time yesterday.	Was it raining at this time yesterday?
He will have finished all his homework when he returns home.	Will he have finished all his homework when he returns home?
The letter was sent by him yesterday.	Was the letter sent by him yesterday?
I shall be translating this article at three o'clock tomorrow.	Shall I be translating this article at three o'clock tomorrow?
He asked if we would be able to help him.	Did he ask if we would be able to help him?

Mübtəda-köməkçi feil inversiyasına “*wh questions*” (xüsusi sual) cümlələrində rast gəlinir [3, s. 354]. Xüsusi sual cümlələrində inversiyanı müşahidə edək:

<i>Normal söz sırası</i>	<i>İnversiya</i>
Jane is cooking in the kitchen at the moment.	Is Jane cooking in the kitchen at the moment?
They have just left.	Who has just left?
My family spent their summer vacation in London.	Where did your family spend their summer vacation?
They will return here by car as soon as possible.	How will they return here?
The children broke the window yesterday.	Did the children break the window yesterday?

İngilis dilində *there* və *it* ilə olan birləşmələr vardır ki, inversiya onlarda da müşahidə edilir. İngilis dilində bu cür cümlələri *expletive* adlandırırlar. Onun tərifini belə verilir: “*Nida söz və ya ifadəsi kimi işlədilən leksik mənası olmayan sözlərin (there və it) inversiyası*”. O.Musayev ingilis dilinin qrammatikasında bu cür cümlələri *şəxssiz cümlələr* adlandırır [3, s. 355]. Məsələn:

There comes he.

It is he who has solved the problem.

Digər nümunələr:

“*Oh, my goodness! Oh, my gracious! Oh, my golly! What a narrow escape! What a near miss! What good fortune for our friends!*” (*Oh, allahım! Aman Allahım! Oh, mənim gözəlim! Nə dar qaçış! Çox darıxıram! Dostlarımıza yaxşı taleh arzulayıram!*)

“*His arms give way and he crumples onto the grass, shrieking and laughing and rolling down the hill. But he lands on a stiff little thorn branch. Shit bugger bloody, shit bugger bloody*” [4, s. 45]. (“*Onun qolları boşalır və o, otların üstündə əzilir, qışqırır, gülür və təpədən aşağı yuvarlanır. Amma o, sərt kiçik tikanlı budağın üstünə düşür.....*”).

İngilis dilində bir neçə müxtəlif vəziyyətlərdə inversiyadan istifadə edilir.

Yuxarıda da yazdığımız kimi, inversiya feili mübtədadan əvvəl yerləşdirmək deməkdir. Bu əsasən sual cümlələrində müşahidə olunur.

Normal cümlə: *You are tired.* (you mübtədadan əvvələ keçir. Yəni bu cümlədə “are” köməkçi feili cümlənin əvvəlinə keçir).

Sual forması: *Are you tired?*

Əksər ingilis feil zamanlarında, inversiyadan istifadə etmək istədikdə, sadəcə olaraq, köməkçi feili mübtədadan əvvələ köçürürük. Əgər birdən çox köməkçi feil varsa, o zaman yalnız birinci feili mübtədadan əvvələ keçiririk [5, s. 101].

Nümunələr:

Present continuous	Are you speaking? Is he coming?
Past continuous	Was he asking? Were they going?
Present perfect	Have we done? Has he come?
Present perfect continuous	Has she been waiting? Have they been

	doing?
Past perfect	Had you answered?
Past perfect continuous	Had he been coming?
Future simple	Will he answer?
Future continuous	Will he be doing?
Future perfect	Will they have come?
Future perfect continuous	Will they have been coming?
Modal verbs	Should I go?/ would you go?

Bundan əlavə, aşağıdakı hallarda mətnlərin formalaşmasında inversiyanın mühüm əhəmiyyəti vardır:

Cümlənin əvvəlində inkar zərf və ya zərf ifadəsini işlətdikdə.

Adətən, dediyimizi vurğulamaq üçün ifadəni cümlənin əvvəlinə qoyuruq. Bu, cümlənin, yaxud mətnin təəccüblü və ya qeyri-adi olmasına səbəb olur. Bu həm də kifayət qədər formal səsləndir [6, s. 103].

Seldom have I seen such a beautiful work.

('Seldom' is at the beginning, so we use inversion. This sentence emphasizes what beautiful work it is.)

I have seldom seen such a beautiful work.

('Seldom' is in the normal place, so we don't use inversion. This is a normal sentence with no special emphasis).

Mətnlərin formalaşmasında inversiyada çox vaxt istifadə edilən bəzi inkar mənalı zərflər və zərflilər bunlardır [7, s. 114]:

Hardly	Hardly had I got into bed when the phone rang (Yatağa girməmişdim ki, telefon zəng çaldı).
Never	Never had she seen such beautiful sight before (O, heç vaxt belə gözəl mənzərə görməmişdi).
Seldom	Seldom do we see such an amazing display of dance (Belə heyratamiz rəqs nümayişinə nadir hallarda rast gəlirik).
Rarely	Rarely will you hear such beautiful music (Nadir hallarda belə gözəl musiqi eşidəcəksiniz).
Only then	Only then did I understand why the tragedy had happened (Yalnız bundan sonra faciənin niyə baş verdiyini anladım).
Not only ...but	Not only does he love chocolate and sweets but he also smokes (O, təkcə şokolad və şirniyyatı sevmir, həm də siqaret çəkir).
No sooner	No sooner had we arrived home than the police rang the doorbell (Evə çatan kimi polis qapının zəngini basdı).
Scarcely	Scarcely had I got off the bus when it crashed into the back of a car (Mən avtobusdan düşmüşdüm ki, avtobus maşının arxasına çırpıldı).
Only later	Only later did she really think about the situation (Yalnız sonra o, həqiqətən vəziyyət haqqında düşündü).
Nowhere	Nowhere have I ever had such bad service (Heç yerdə belə pis xidmət görməmişəm).
Little	Little did he know! (O, çox az şey bilirdi!)
Only in this way	Only in this way could John earn enough money to survive (Yalnız bu yolla Con sağ qalmaq üçün kifayət)

	qədər pul qazana bilərdi).
In no way	In no way do I agree with what you are saying (Heç bir halda sizin dediklərinizlə razı deyiləm).
On no account	On no account should you do anything without asking me first (Heç bir halda əvvəlcə məndən soruşmadan heç nə etməməlisən).

Həm yazıda, həm də danışmada rast işlədilən bu inversiya formaları geniş yayılıb. Bu variantlara biz həmçinin bədii mətnlərdə çox rast gəlirik.

Yazıçılar bədii (ədəbi) vasitə kimi inversiyadan çox istifadə edirlər. Onlar oxuculara lazımi təsiri göstərmək üçün inversiya vasitəsilə xüsusi effekt yaradırlar: söz sırasının dəyişməsi, zərf və zərflik birləşmələrinin cümlənin əvvəlinə keçirilməsi, təkrar olunan birləşmələr və s. buna nümunə ola bilər.

Inversiyadan istifadə həm nəsrə, həm də şeirdə mühüm üslub texnikasıdır. O, oxucuya müəyyən fikirləri vurğulamaq üçün yazıçıya fikirlərini maraqlı şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Yazıçılar inversiya vasitəsilə diqqəti müəyyən sözlərə və ya ifadələrə yönəltməklə yanaşı, tipik cümlə quruluşundan fərqli bir sıra vasitələrindən istifadə edərək, ədəbiyyatda müəyyən bir ritm yaratmağı bacarırlar.

Ədəbiyyat

1. Downing P. Word Order in Discourse: By Way of Introduction-Downing, Noonan, Great Britain: Oxford University Press, 1995, 345 p.
2. Nordquist R. <https://www.thoughtco.com/inversion-grammar-term-1691193>
3. Musayev O.I. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007, 608 s.
4. M.Haddon. The Red House. UK: Vintage, 2012, 210 p.
5. Ganshina M.A., et al. English grammar. Moscow: Progress, 1964, 543 p.
6. Geoffrey L., et al. Communicative grammar of English. Moscow: Prosvesheniye, 1983, 303 p.
7. Gordon E.M., et al. Grammar of Modern English. Moscow: Progress, 1973, 214 p.
8. Hawkins J.A. Parsing Theory of Word order universals. UK: Oxford University Press, 1990, 379 p.

INVERSION IN ENGLISH

Mammadova Gulara Huseyn

Summary

The article examines inversion and its text-forming features in modern English. The article states that inversion is considered one of the most commonly used lexical and grammatical forms in English. The article explains the meaning of inversion. The article considers inversion to have been derived from the word inversion in English, and its meaning is considered to be “the act of turning something upside down or the state of being turned upside down.” As can be seen from the explanation, inversion is the writing of something upside down. When applied to grammar, this includes the rules for placing sentences given in the correct word order in the opposite, that is, inverted. The article explains that in normal sentences in English, the word order is in this order: subject, predicate, object, and other members of the sentence. However, during inversion, the word order is broken, that is, the sequence is as following: words such as verb, auxiliary verb, modal verb go before the subject.

ИНВЕРСИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ*Мамедова Гюлара Гусейн кызы**Резюме*

В статье рассматривается инверсия и ее текстообразующие особенности в современном английском языке. В статье говорится, что инверсия считается одной из наиболее часто используемых лексических и грамматических форм в английском языке. В статье объясняется значение инверсии. В статье рассматривается, что инверсия произошла от слова *inversion* в английском языке, и ее значением считается «действие по переворачиванию чего-либо вверх дном или состояние перевернутого вверх дном». Как видно из объяснения, инверсия — это написание чего-либо вверх дном. Применительно к грамматике это включает правила размещения предложений, данных в правильном порядке слов, в обратном, то есть в перевернутом виде. В статье объясняется, что в обычных предложениях на английском языке порядок слов такой: подлежащее, сказуемое, дополнение и другие члены предложения. Однако при инверсии порядок слов нарушается, то есть последовательность следующая: такие слова, как глагол, вспомогательный глагол, модальный глагол, идут перед подлежащим.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Bağır Mustafayeva
Daxil olma tarixi 12 iyun 2025-ci il

UOT:82-09.

CƏFƏR CABBARLININ SATİRİK ŞEİRLƏRİNDƏ TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ VƏ ONLARIN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məmmədova Könül Vaqif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
konul282018@mail.ru

Xülasə: *Cəfər Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və incəsənətinin inkişafında müstəsna rol oynamış görkəmli dramaturq, nasir, şair, jurnalist, tərcüməçi, kinossenarist, tənqidçi və teatrşünasdır. C.Cabbarlı - ən emosional söz ustalarından biri idi: o, iti analitik təfəkkürə və alovlu, hiddət dolu bir qəlbə sahib idi. Cəfər Cabbarlının çoxşaxəli yaradıcılığı dərin milli köklərə malikdir: o, xalq ədəbiyyatı ənənələrinə malik olan milli ədəbiyyatı, eləcə də zəngin Şərq ədəbiyyatı ənənələri ilə sıx bağlıdır.*

Məqalə Cəfər Cabbarlının satirik şeirlərində əsas tənqid hədəflərini və onların ədəbi-estetik funksiyasını araşdırır. Əsas diqqət cəmiyyətin geriliyi, rüşvətخورluq, riyakar din xadimləri və qadın hüquqlarının məhdudlaşdırılması kimi mövzuların bədii inikası üzərində cəmlənmişdir. Eyni zamanda, tənqidçilərin və ədəbiyyatşünasların Cabbarlının satirik irsinə verdiyi qiymət təhlil olunur. Məqalədə şairin tənqidi realizm prinsiplərinə əsaslanan poeziyasının Azərbaycan ədəbiyyatındakı rolu vurğulanır.

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı, satirik şeirlər, tənqidi realizm, rüşvətخورluq, cəmiyyətin geriliyi, qadın hüquqları, dini riyakarlıq.

Ключевые слова: Джафар Джаббарлы, сатирические стихи, критический реализм, взяточничество, отсталость общества, женские права, религиозное лицемерие.

Keywords: Jafar Jabbarly, satirical poetry, critical realism, corruption, social backwardness, women's rights, religious hypocrisy

Cəfər Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və incəsənətinin inkişafında müstəsna rol oynamış görkəmli dramaturq, nasir, şair, jurnalist, tərcüməçi, kinossenarist, tənqidçi və teatrşünasdır. C.Cabbarlı - ən emosional söz ustalarından biri idi: o, iti analitik təfəkkürə və alovlu, hiddət dolu bir qəlbə sahib idi. Cəfər Cabbarlının çoxşaxəli yaradıcılığı dərin milli köklərə malikdir: o, xalq ədəbiyyatı ənənələrinə malik olan milli ədəbiyyatı, eləcə də zəngin Şərq ədəbiyyatı ənənələri ilə sıx bağlıdır.

Onun satirik əsərləri müasirləri tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Onun şeirlərinin dərk edilməsi prosesində subyekt, obyekt və adresat arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu şeirlərin məna dərinliyini özündə əks etdirmişdir. Belə ki, misraların arxasında sənətkarın həqiqi simasını görərək, onun obyektə yönəlmiş "gülüş ölçüsünü" müəyyən etdikdə, müəllif və oxucu arasında dialoji ünsiyyət prosesini görmək olar.

C.Cabbarlının baxışları daim onun demokratik ideallarına zidd olan gerçəkliyə yönəlirdi. O, yaradıcılıq potensialı və istedadının genişliyi baxımından məharətli söz ustasıdır. Ədəbiyyatşünas Asif Rüstəmli C.Cabbarlı haqqında yazır: "Cəfər Cabbarlının zəngin və təkrarsız ədəbi irsi, nurlu və məzmunlu sənətkar ömrü, mübariz və parlaq şəxsiyyəti zaman-zaman ədəbi tənqidin, oxucu və tamaşaçı auditoriyasının diqqət mərkəzində zərif və unudulmaz izlər buraxmışdır" [3. s.5-6]. Dahi dramaturqun həyat və yaradıcılığını dərinləndirən ədəbiyyatşünas alim daha sonra qeyd edir: "C.Cabbarlı şəxsiyyətinin böyüklüyünü, sənətinin qüdrətini şərtləndirən amillərdən biri də odur ki, bütün siyasi təzyiqlərə baxmayaraq, 30-cu illərin qasırğaönü Azərbaycanının qara cildli tarix kitabını vərəqləməyə nail olmuş, cəsəratlı addım atmış, qaranlıq səhifələrə həqiqət işığı salmağı bacarmışdır. Sözünl əsl mənasında o, tarixi gerçəkliyə güvənən bədii həqiqətlər ustasıdır" [4. s.42]

Cəfər Cabbarlı Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi yalnız dramaturgiya və nəsr sahəsində deyil, poeziyada da mühüm iz qoymuşdur. Onun satirik şeirləri dövrünün sosial-siyasi problemlərini əks etdirərək maarifçilik, yenilikçilik və tənqidi realizm ideyalarına xidmət etmişdir. Cəfər Cabbarlı, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olaraq, satirik şeirləri ilə cəmiyyətin müxtəlif problemlərini tənqid etmişdir.

Cəfər Cabbarlının "Görməmişəm, eşitmişəm" şeiri satirik lirika nümunəsidir. Şair burada tənqidi realizm üslubundan istifadə edərək cəmiyyətin problemlərini kəskin şəkildə ifşa edir. Şeirdə xalqın passivliyi, ziyalıların riyakarlığı, dövlət adamlarının biganəliyi və ümumi sosial ədalətsizliklər tənqid edilir.

Şeirin əsas mövzusu cəmiyyətin fərqli təbəqələrinin mənəvi çöküşüdür. Cabbarlı burada xalqın passiv gözləntilərlə yaşamasını, ziyalıların və ruhanilərin cəmiyyətdən uzaq düşməsinə, sosial ədalətsizliyin hökm sürdüyünü tənqid edir. Əsas ideya ondan ibarətdir ki, xalq və ziyalılar cəmiyyətin problemlərinə qarşı biganə olduqca, vəziyyət dəyişməyəcək və bu gerilik davam edəcək. İlk misralarda xalqın ümumi vəziyyəti təsvir edilir, onların qeyri-müəyyən gözləntilərlə yaşadığı vurğulanır.

Heyf ola millət anlamır vay bunun iddiasını,
Harda görürsə der: bular babıdı, narı gözləyir,
Millətin ər cavanları zirveyi-darı gözləyir.
Yoxdu qənilərin qəmi, eyləyir eyşi-işrəti,
Millətin ehtiyacını görməyə yox bəsirəti,
Bircə dilənçi görcəyin cuşə gəlir də qeyrəti.

Burada ziyalı təbəqənin öz vəzifəsini yerinə yetirmədiyi, yalnız şəxsi maraqlarına xidmət etdiyi göstərilir. Dini şəxslərin ibadəti səmimi deyil, onlar maddi maraqlarla hərəkət etməsinə diqqət yetirilir. Belə ki, küçələrdə aclıq içində yaşayan insanlar var, amma cəmiyyət bu vəziyyətə biganədir. Bu isə öz növbəsində ümumi bir ümitsizlik və laqeydlilik mənzərəsi yaradır. Şair cəmiyyətin bu vəziyyətindən narahat olduğunu bildirir. Cabbarlı şeirdə müxtəlif metaforalar, ironiya və kinayə, təzadlar, epitetlər, təşbehlərdən istifadə edir: "Baği-behişti istəyib, çeşmi-xumarı gözləyir"— burada insanların qeyri-real xəyallara qapıldığı oxucuya çatdırılır. "Millətin ər cavanları zirveyi-darı gözləyir"— yəni millətin gəncləri heç bir ciddi fəaliyyət göstərmir, ancaq gözləmə mövqeyindədir. "Baxmayır ac qalanlara, beş şahı varı gözləyir" - yəni varlılar kasıbların halına baxmır, yalnız öz mənfəətlərini düşünür.

Bu şeir XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində baş verən sosial və siyasi proseslərə işıqlandırır. O dövrdə cəmiyyət böyük dəyişikliklərə hazırlaşır, lakin bu dəyişikliklərin qarşısında ciddi maneələr var idi. Cabbarlı, digər maarifçi-realistlər kimi, millətin oyanışını istəyirdi, lakin xalqın passivliyini və ziyalıların riyakarlığını tənqid edirdi. Cabbarlı dini inancların öz şəxsi maraqları üçün sui-istifadə edən riyakar mollaları sərt tənqid edirdi. O, maarifçi mövqedən çıxış edərək dini fanatizmi və onun cəmiyyətə vurduğu ziyanı satira yolu ilə təsvir edirdi.

Cabbarlı qadın azadlığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirən yazıçılardan biri idi. O, feodal-patriarxal düşüncə tərzini və qadın hüquqlarının tapdalanmasını satirik dillə tənqid edirdi. Onun şeirlərində köhnə adət-ənənələrə bağlı olan geridə qalmış mentalitetin cəmiyyətin inkişafına mane olduğu vurğulanır.

Cəfər Cabbarlının "Qızıma" adlı satirik şeiri, müəllifin dövrün cəmiyyətindəki müəyyən qüsurlara, xüsusilə də qadın tərbiyəsi və cəmiyyətin qadına münasibəti ilə bağlı problemlərə ironik yanaşmasını əks etdirir. Şeirdə müəllif öz qızına tövsiyələr verir, lakin bu tövsiyələr birbaşa deyil, satirik çalarlarla təqdim olunur.

Nə rəvadır salasan möhnətə qəmsiz başını,

Edəsən xalqın arasında xəcil qardaşını;
Get bişir evdə, bala, düşbərəni, bozbaşını,
Verginən meylini xingalə, fisincanə, qızım! [1. s.101]

Şeirdə müəllif sanki öz qızına dövrün adət-ənənələrinə uyğun bir tərbiyə verir, ona itaətkar, müti olmağı məsləhət görür. Lakin əslində bu tövsiyələrdə incə bir ironiya var. O, cəmiyyətin qadına yüklədiyi stereotipləri qabardır və bu yanaşmanı ifşa edir. Məsələn, şeirdə qadının həmişə susmalı, öz fikrini açıq şəkildə ifadə etməməli olduğu vurğulanır. Bu, əslində müəllifin ironik üslubu ilə cəmiyyətin geridə qalmış düşüncələrinə qarşı çıxmasıdır. Cabbarlı qadının savadsız və dünyagörüşsüz yetişdirilməsini də satirik dillə tənqid edir. O, sanki öz qızına öyrənməməsini, kitab oxumamasını məsləhət görür, lakin bu, açıq-aydın tərs məntiqlə təqdim olunur. Müəllif, əslində, cəmiyyətin savadsız qadın yetişdirmək ənənəsini ələ salır və bunun necə absurd olduğunu göstərir.

Fikrini vermə nə elmə, nə də ürfanə, qızım!
Çoxdur elmin zərəri din ilə imanə, qızım!
Oxuyub elmi, evin eyləmə viranə, qızım!
Yoxdur elmin səməri qövmi-müsəlmanə, qızım!

Şeirdə qadının yalnız gözəlliyi ilə ön plana çıxması, ağıl və bilikdən daha çox xarici görünüşünə əhəmiyyət verilməsi tənqid olunur. Müəllif, sanki qızına ancaq gözəl olmağı, lakin ağıllı olmamağı tövsiyə edir. Bu da cəmiyyətdə qadına verilən dəyərin yanlış istiqamətini göstərən bir ironiyadır. Müəllif qadının yalnız ev işləri ilə məşğul olması, ərinə itaət etməsi, onun sözündən çıxmaması kimi fikirləri satirik şəkildə təqdim edir.

Cəfər Cabbarlının "Qızıma" şeiri, satiranın gücü ilə cəmiyyətin qadınlara olan yanaşmasını açıq şəkildə ifşa edir. Müəllif, ironiya və tərs məntiqlə təqdim etdiyi fikirlərlə oxucunu düşündürməyə və qadınların daha azad, savadlı və müstəqil olmaları üçün çağırış etməyə çalışır. Şeirin əsas məqsədi cəmiyyətin yanlış qəliblərini göstərmək və bu baxışları dəyişdirmək üçün insanları maarifləndirməkdir. Beləliklə, Cabbarlı dövrün patriarxal baxışlarını tənqid edir və bunun nə qədər məhdudlaşdırıcı olduğunu göstərir.

"Hürriyyət və təsəttür-nisvan" şeirində Cabbarlı qadınların azadlığı və cəmiyyətdəki mövqeyi mövzusunun tənqid edir. "Arvadlar deyirlər" və "Kişilər deyirlər" şeirlərdə müəllif cəmiyyətdəki qadın və kişi rollarını, onların bir-birinə qarşı münasibətlərini satirik şəkildə təsvir edir.

Düşbərə, bir filməsəl, şit düşər isə əgər,
Evdə qiyamət salır, hər nə bilirsə söyər;
"Adə, a heyvan qızı", yoxmudur aqlın məgər?
Dinsə əgər arvadı, haydı, doyunca döyər.

(Arvadlar deyirlər) [1.s. 111]

Bir qədri bu məktəbdən uzaq, sadəcə qızıdır,
Zalım qızı həs-hüs tanımaz, sanki öküzdür,
Sındırdı, güvəc boşqabı guya ki, donuzdur,
Hər nə desələr arvada, vallahı ki, düzdür.

(Kişilər deyirlər) [1. s. 112]

Cəfər Cabbarlının "Halın necədir?" şeirində həm hiperbola, həm də alleqoriya vasitələrindən istifadə olunur. Şeir bir növ sosial və siyasi vəziyyəti tənqid edən, satirik bir mətn olaraq qəbul edilə bilər.

Şeirdə hiperbolik təsvirlər cəmiyyətin və fərdlərin vəziyyətinin şişirdilərək təqdim edilməsi məqsədini güdür. Hiperbolaya misal olaraq:

Söyləyirdin bizə daim niyə bu qədr yalan
Ki, uzun oynanacaq səhnədə "Arşın mal alan?"

Öləcək səhnə, drama, nə ki, var yerdə qalan.

Təzə cəmiyyət açıqlar, nə yatıbsan, bir oyan.

Di bu cəmiyyətə məqsudi-məalın necədir?

Millətin halı üçün fikri xəyalın necədir? [1.s.140-141]

"Öləcək səhnə, drama, nə ki, var yerdə qalan." Burada "drama" və "səhnə"nin ölməsi ifadəsi, cəmiyyətin və sənətin çox mənasız bir hala gəldiyini, hətta bu məsələnin artıq mövcudluğunun mümkün olmadığını göstərmək üçün istifadə olunur. Bu, dövrün ədəbi və sosial reallıqlarını şişirdilmiş şəkildə təqdim edir.

"Aktyorlar yığışib axırı etdi hümmət" Bu misrada "axırı etdi hümmət" ifadəsi, hər şeyin artıq çox gec olduğu və cəmiyyətdəki problemlərin həll edilmədiyi mənasında istifadə edilərək vəziyyətin böyüdülməsi məqsədini güdür. Hiperbolalar, oxucuda şeirə dramatik bir təsir bağışlayır və sosial vəziyyətin acınacaqlı halını daha da gücləndirir.

Şeir həm də alleqoriya (simvolizm) vasitəsilə cəmiyyətin durumunu tənqid edir. Alleqoriya vasitəsilə verilən simvollar, oxucunun şeirə yalnız sözlər üzərindən deyil, həm də dərin bir məna səviyyəsindən yanaşmasını təmin edir.

"Səhnə" və "drama" şeiri boyunca istifadə edilən "səhnə" və "drama" simvolları, cəmiyyətin həyatını və onun təcrübələrini bir teatr oyununa bənzədir. Bu "səhnə" sadəcə teatr və ya incəsənət anlayışları ilə məhdudlaşmır, həm də cəmiyyətin günümüzdəki vəziyyətini təmsil edir. Bu, cəmiyyətin özünü yalanlar və səhvlər üzərində qurması ilə bağlı bir mesajdır.

"Aktyorlar yığışib" və "artistlər": Burada aktyorlar və artistlər bir növ cəmiyyətin "göstəriş" və "sahə" ilə maraqlanan və gerçəklə əlaqəsi zəif olan şəxslərini təmsil edir. Bu da cəmiyyətdəki boşluq və təmkinli yanaşmaların təzahürüdür.

Cəfər Cabbarlı əsərlərinin fərqli keyfiyyətləri -sadə, təvazökar süjetlər, xalq ruhu, orijinallıq və obrazlarına qarşı yumşaq, bəzən kədərə, bəzən isə qəzəbə çevrilən yumoristik münasibətdir. Lakin bu, onun təsvir etdiyi mənfi cəhətlərə qarşı liberal münasibət bəslədiyini ifadə etmir. O, incə yumor vasitəsilə oxucunu xəbərdar etməyə, bu hadisələrin - istər ikiüzlülük, istər riyakarlıq, istərsə də soyğunçuluq və ya zorakılığın mümkün mənfi nəticələrinin qarşısını almağa çalışırdı. Onun obrazları həyatdan götürülmüşdür.

Cəfər Cabbarlının satirası ifşaedici və qəzəbli deyil, yumşaq, xəbərdar edən və önləyicidir. Yumor onun satirasının ayrılmaz atributudur. Cəfər Cabbarlı yumorunun dərin satirik alt mətnə malik olması onun satirik üslubunun açar xüsusiyyətlərindən biridir. O, yumoru bədii vasitə kimi istifadə edir, satirası isə yumorla yoğrulmuşdur.

Cəfər Cabbarlının satirik şeirləri dövrünün mühüm ictimai problemlərini əks etdirən güclü tənqidi əsərlərdir. O, cəmiyyətin geriliyini, korrupsiyanı, xurafatı və qadın hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını açıq şəkildə tənqid edərək Azərbaycan poeziyasında mühüm iz qoymuşdur. Onun satirik irsi bu gün də aktuallığını qoruyur və ədəbiyyatda tənqidi realizmin parlaq nümunəsi kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 328 səh.
2. Qarayev Y. "Tarix: yaxından və uzaqdan", Bakı, Sabah nəşriyyatı, 1996, səh. 397
3. Rüstəmli A. Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti. Bakı: Elm, 2009, 416 s.
4. Rüstəmli A. Bədii həqiqətlər ustası. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
5. Nəcəfzadə A. İ. Cəfər Cabbarlının nəgmə dünyası. Ankara: Turkey

CRITICAL TARGETS IN JAFAR JABBARLI'S SATIRICAL POEMS AND THEIR EVALUATION IN LITERARY STUDIES

Mammadova Konul Vagif
Summary

Jafar Jabbarli was a prominent playwright, prose writer, poet, journalist, translator, screenwriter, critic, and theater expert who played an exceptional role in the development of 20th-century Azerbaijani literature, culture, and art. He was one of the most emotional masters of words, possessing a sharp analytical mind and a heart full of passion and indignation. Jabbarli's multifaceted creativity has deep national roots; his work is closely tied to the traditions of folk literature and is deeply connected to the rich heritage of Eastern literary traditions.

This article explores the main targets of criticism in Jafar Jabbarli's satirical poems and their literary-aesthetic functions. It focuses particularly on themes such as social backwardness, corruption, hypocritical religious figures, and the restriction of women's rights. Additionally, the article analyzes how critics and literary scholars have evaluated Jabbarli's satirical legacy. It emphasizes the role of his poetry, which is grounded in the principles of critical realism, in the context of Azerbaijani literature.

ОБЪЕКТЫ КРИТИКИ В САТИРИЧЕСКИХ СТИХОТВОРЕНИЯХ ДЖАФАРА ДЖАББАРЛЫ И ИХ ОЦЕНКА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Мамедова Конул Вагиф кызы
Резюме

Джафар Джаббарлы - выдающийся драматург, прозаик, поэт, журналист, переводчик, киносценарист, критик и театровед, сыгравший исключительную роль в развитии азербайджанской литературы, культуры и искусства XX века. Он был одним из самых эмоциональных мастеров слова, обладающим острым аналитическим мышлением и пламенным, возмущённым сердцем. Многогранное творчество Джаббарлы имеет глубокие национальные корни: оно тесно связано с традициями народной литературы и богатыми восточными литературными традициями.

В статье рассматриваются основные объекты критики в сатирических стихотворениях Джаббарлы и их литературно-эстетические функции. Особое внимание уделяется художественному отражению таких тем, как отсталость общества, взяточничество, лицемерие религиозных деятелей и ограничение прав женщин. Также анализируется оценка сатирического наследия Джаббарлы критиками и литературоведами. В статье подчёркивается значение поэзии поэта, основанной на принципах критического реализма, в контексте азербайджанской литературы.

Rəyçi: prof. Asif Rüstəmli
Daxil olma tarixi 22 may 2025-ci il

UOT:80.

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ VƏRDIŞLƏRİNİN AŞILANMASINDA TEXNİKİ VASİTƏLƏRİN TƏTBİQİ

dosent Quliyeva Tahirə Abdurəhman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılmasında texniki vasitələrin tətbiqi daha səmərəli və faydalıdır. Tədrisi texniki - tərəqqinin bizə verdiyi imkanlarla əlaqələndirib sözün həqiqi mənasında yeni tipli təlim sistemi yaratmaq kimi mühüm dövlət əhəmiyyəti olan bir işin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək hazırda başlıca vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Orfoepiya üzrə aparılan işlər geniş məzmunu malikdir. Buraya həm orfoepiya, intonasiya, fasilə, ritmik bölgülər, vurğu, həm də nitq sürəti və tonu üzrə işlər daxil edilmişdir.*

Açar sözlər: təlim, şifahi nitq, orfoepiya, ədəbi tələffüz, əyani üsullar, İKT, vizual vasitələr

Ключевые слова: training, oral speech, orthoepy, literary pronunciation, visual methods, ICT, visual aids

Key words: обучение, устная речь, орфоэпия, литературное произношение, наглядные методы, ИКТ, наглядные пособия

Ədəbi tələffüz qaydalarının əsası məktəbdə qoyulur. Şagirdlər orta məktəbdə digər vərdişlərlə yanaşı, dilimizin orfoepik normaları əsasında danışa bilmək bacarıq və vərdişlərinə yiyələnir, tələffüz qaydalarını gözləməklə, fikirlərini aydın və səlis bir dillə ifadə edirlər. Ədəbi tələffüz üzrə iş şagirdlərdə orfoqrafik vərdişlərin də inkişafına müsbət təsir göstərir.

Ədəbi tələffüz və onun təlimi məsələsi dilçi alim və metodistlərin diqqətini çoxdan özünə cəlb etmiş və bu sahədə bir çox məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Rus dilçilik və metodik ədəbiyyatında ədəbi tələffüz və onun təlimi yollarına dair zəngin və geniş material vardır. K.L.Markov, L.B.Şerba, D.N.Uşakov, A.V.Tekuçev, A.İ.Ivanova, N.A.Leonova və başqa görkəmli alimlər bu məsələnin həm nəzəri, həm də metodik cəhətdən tədqiq edilməsi sahəsində xeyli iş görmüşlər.

Azərbaycan ədəbi tələffüzünün əsaslarına dair akad. M.Şirəliyevin və prof. Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dili orfoqrafiyasının əsasları” (1969), N.Ə.Abdullayevin “Ədəbi tələffüz və intonasiyanın mənimsədilməsində texniki vasitələrdən istifadə” (1977), A.Abdullayevin “Orfoepiya təliminin metodikasına dair” (I buraxılış, 1963), N.Ə.Abdullayevin “Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri” (1985), Ə.Əfəndizadənin “Orfoqrafiya-orfoepiya qrammatika lüğəti” (1963) adlı qiymətli əsərləri nəşr olunmuşdur. Həmin vəsait qismən ehtiyacı ödəmək məqsədilə yazılmışdır.

Son illərin məktəb təcrübəsi göstərir, ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılmasında texniki vasitələrin tətbiqi daha səmərəli və faydalıdır. Çünki məktəblərimizdə təlim edilən fənlərin öyrədilməsində yeni dövr – texnikanın təlimə müdaxiləsi dövrü başlamışdır. Tədrisi texniki - tərəqqinin bizə verdiyi imkanlarla əlaqələndirib sözün həqiqi mənasında yeni tipli təlim sistemi yaratmaq kimi mühüm dövlət əhəmiyyəti olan bir işin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək hazırda başlıca vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Orfoepiya üzrə aparılan işlər geniş məzmunu malikdir. Buraya həm orfoepiya, intonasiya, fasilə, ritmik bölgülər, vurğu, həm də nitq sürəti və tonu üzrə işlər daxil edilməlidir. Orfoepiya təlimi üzrə işlər həm nəzəri, həm də praktik istiqamətdə getməlidir.

Nəzəri – praktik işlər əsasən V – VII siniflərdə fonetika və morfolojiya təlimi ilə bağlı şəkildə aparılmalı, orfoepik qaydalar şagirdlərə öyrədilməli və bunların şifahi nitqə, oxuya tətbiqinə nail olunmalıdır. Saitlərin tələffüzü ilə bağlı tələffüz qaydaları ayrı, samitlərininki isə ayrıca öyrədilməlidir. Belə ki, bəzi səslər müəyyən məqamda adi normadan uzun, bəzisi isə adi normadan qısa deyilir. Bu kimi kəmiyyət fərqlərini öyrətmək nisbətən çətin olduğundan bunların öyrədilməsində mütləq akustik texniki vasitələrdən – xüsusilə qrammofon və maqnitofonun imkanlarından yerində istifadə olunmalıdır. Saitlərin tələffüz zamanı bəzi məqamlarda, bildiyimiz kimi, keyfiyyət dəyişiklikləri də baş verir. Məs. a saitinin ə, ı saitinin i kimi deyilməsi (araba - ərəbə, qayçı - qəyçi, qaysı - qəysi, qatar - qətər) bəzi dialektlərimizdə özünü göstərir. Dilimizə rus dili vasitəsilə gəlmiş bəzi sözlərdə o saitinin a kimi deyilməsi (motor – mator, kombayn – kambayn, motros – matros, kolxoz – kalxoz və s.) kimi hallar buna misal ola bilər. Samitlərin tələffüzü ilə bağlı dəyişikliklərin demək olar ki, hamısı keyfiyyət dəyişikliklərindən ibarətdir. Yaxşı olar ki, sait və samitlərin tələffüzü ilə əlaqədar qaydalar cədvəl şəklində əyani vasitə kimi Azərbaycan dili kabinetindən daim asılmış olsun. Şifahi nitqin anlaşılıq olmasında intonasiya, fasilə və cümlələrin ritmik bölgülərinin mühüm rolu vardır. Buna görə dil və ədəbiyyat dərslərində, habelə sinifdən xaric ünsiyyət prosesində intonasiya, fasilə və cümlələrin ritmik bölgüləri ilə işə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu iş I sinifdən başlayaraq fikir verilir. Lakin bu məsələ ilə əlaqədar nəzəri – praktik işlər ancaq VIII sinifdə sintaksis bölməsinin tədrisi ilə başlanır. Cümlənin intonasiyası danışanın məqsədini dəqiq anlamağa imkan verir. Danışanın məqsədindən asılı olaraq eyni məzmunlu cümlə həm sual intonasiyası, həm də adi intonasiyada deyilə bilər. Əgər müəllif – danışan hər hansı bir məsələni öyrənmək istəyirsə, cümləni sual intonasiyası ilə ifadə edir. Hiss -həyəcanını ifadə edirsə, onda məsələnin incə fərqlərini şagirdlərə anlatmalıdır. Məsələn, Sən gedirsən? Sən gedirsən. Sən gedirsən ! və s. Şagirdlərə başa salmalıyıq ki, Azərbaycan dilində sual cümlələri sual intonasiyası, sual əvəzlilikləri, sual ədatları vasitəsilə də ifadə oluna bilər. Əmr və nida cümlələrinin ifadə olunmasında müxtəlif vasitələr mövcuddur. Bu barədə dərslərdə verilən nəzəri – praktik işləri şagirdlərə diqqət və həssaslıqla çatdırmalıyıq. Bəzən məktəblərimizdə nöqtə və vergül haqqında məlumat verərkən bunlar fasilənin azlığı və ya çoxluğu ilə fərqləndirilir ki, bu, tamamilə səhvdir. Vergül işarəsi cümlənin elə ritmik bölgülü yerində qoyulmuş olar ki, buradakı fasilə nöqtə qoyulmuş yerdən çox ola bilər və ya ritmik bölgüdən asılı olaraq nöqtə və ya vergül işarəsi olmayan yerdə daha çox fasilə etmək zəruri ola bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq cümlələrin ritmik bölgüləri üzrə işlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Axı hər bir söz tələffüz zamanı hecalarla deyildiyi kimi, cümlələr də - xüsusilə çox sözlü cümlələr ritmik bölgülərlə - sintaqlarla deyilir. Bu ritmik bölgülər böyük və kiçik fasiləli ola bilər. Məs. *Mən məktəbdən gəlirəm.* cümləsində kiçik fasiləli bir ritmik bölgü vardır (Mən sözündən sonra). Həmişə yoldaşlarına qayğı ilə yanaşan Əhməd Nərimana qoşulduqdan sonra laqeydləşdi. Bu cümlədə isə Əhməd və sonra sözlərindən sonra ritmik bölgülər tamamlandığı üçün daha böyük fasilə edilir. Şifahi nitqin dəqiq, aydın, anlaşılıq və təsirli olmasında vurğu da böyük əhəmiyyətə malikdir və onun üç növü vardır: Heca vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğu. Heca vurğusu haqqında nəzəri – praktik məlumat V sinifdə fonetikanın tədrisi ilə əlaqədar verilir. Bu zaman sözün mənasını dəyişməkdə vurğunun rolu barədə şagirdlərə praktik məlumat (alma – alma, çəkmə – çəkmə, qovurma – qovurma və s.) verilməli, Azərbaycan dilində vurğu qəbul etməyən şəkilsiz şagirdlərə öyrədilməlidir. Belə olduqda nəzərdə tutduğumuz şəkilsiz sözlərin vurğu cəhətdən düzgün tələffüzünün bünövrəsi qoyulmuş olar. Eləcə də alınma sözlərdə vurğunun ilk hecalarda olmasına dair praktik işlər gördürüb dəftərlərinə yazdırmaq lazımdır. Məs. kombayn, trak – tor, Asiya, Amerika.

Məntiqi vurğu haqqında nəzəri – praktik məlumat VIII sinifdə sintaksisin tədrisi ilə əlaqədar verilir. Danışanın məqsədinin müəyyənləşdirilməsində məntiqi vurğunun böyük rolu

vardır. Ona görə də, bu mövzu üçün ayrılmış saatlardan səmərəli istifadə etmək lazımdır. Məntiqi vurğu haqqında məlumat cümlə üzvlərinin sıralanması və sintaqmlardakı fasilələrlə əlaqəli şəkildə öyrədilərsə, daha yaxşı müvəffəqiyyət əldə edirlər.

Ümumiyyətlə, orfoepiya üzrə aparılan işlərdə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün dil-ədəbiyyat müəllimləri əyani təlim üsullarından və İKT-dən düzgün istifadə etməli, pedaqoji prosesin səmərəliliyinə xidmət etməlidir.

Bəs, təlimin əyani üsulları hansılardır? Təlimdə İKT- dən istifadə prosesinin xüsusiyyətləri hansılardır?

Təlimin əyani üsulları.

Əyani üsulların növləri bunlardır: -illüstrasiya, -demonstrasiya, -videometod

İllüstrasiya – öyrədiləcək təlim materialını statik halda (dəyişmədən) təqdim etməkdir.

İllüstrativ materialların növləri: təbii şəkildə əşya, - əşyanın modeli, əşya vəhadisənin şəkli, sxematik materiallar, simvolik materiallar.

Demonstrasiya – öyrədiləcək materialın dinamikada (dəyişərək, hərəkətdə) təqdim edilməsidir.

Demonstrasiya üsulu təlimin texniki vasitələrinin köməkliyi ilə həyata keçirilir. Təlimin texniki vasitələrinə isə aiddir:

- akustik texniki vasitələr,

- vizual texniki vasitələr,

-audiovizual texniki vasitələr

Videometod – Öyrədiləcək təlim materialının – informasiyanın ekran vasitəsilə təqdimatının müxtəlif formalarının tətbiqi videometod deyilən yeni təlim üsulu meydana çıxarmışdır. İKT-nin təlim prosesinə getdikcə daha fəal tətbiqi nəticəsində videometoddan həm biliklərin təqdim olunması, həm də onların möhkəmləndirilməsi, ümumiləşdirilməsi, nəzarət mərhələlərində istifadənin səmərəsi artmışdır.

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları - İKT dedikdə informasiyanın toplanması, işlənib hazırlanması, qorunması, yayılması və əks olunmasını təmin edən, texnoloji zəncir halında birləşən üsul, istehsal prosesləri və proqram-texniki vasitələrin məcmusu başa düşülür. İKT-dən istifadə prosesinin xüsusiyyətlərinə bunları aid etmək olar:

-prosesin əsas məqsədi informasiya alınması, işlənib hazırlanması və yayılmasıdır, prosesin həyata keçirilməsi vasitələrini proqram hesablaşma kompleksi, aparat hesablaşma və proqram-aparat hesablaşma kompleksləri təşkil edir; -faktların işlənib hazırlanması prosesləri fənnə uyğun olaraq müxtəlif əməliyyatlara bölünür; -prosesin optimallığı informasiyanın istifadəçiyə vaxtında çatdırılması, onun etibarlılığı, həqiqiliyi və tamlığı ilə müəyyən edilir.

Tələffüz mədəniyyətinə sahiblənmədə texniki vasitələrin şagirdlər üçün əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Orfoepik normalara yiyələnməklə şagird öz fikrini hamının başa düşə biləcəyi bir şəkildə ifadə edir, eybəcər şivəçilik elementlərinə öz nitqində yol vermir. Ədəbi normalar danışmaq və oxuya aydınlıq, təbiilik və canlılıq gətirir, səslənmənin gözəlliyini və emosional təsirini artırır. Düzgün tələffüz dinləyicinin diqqətini fikrin ifadə vasitələrindən daha çox məzmunə yönəltməklə nitqin asanlaşmasına və dərhal qavranılmasına kömək edir. Lakin şagirdlərdə bu keyfiyyət - ədəbi dilin tələffüz normaları əsasında oxuya və danışa bilmək qabiliyyəti öz-özünə birdən-birə yaranmır. Dilin bu sahəsi ilə bağlı bəzi vərdislər orta məktəbin aşağı siniflərindən başlayaraq böyük səbir və təmkinlə ardıcıl şəkildə aşılanır. Səslə hərfin şifahi nitqlə yazılı nitqin, dialekt və adi danışmaq dili tələffüzü ilə orfoepik tələffüzün müntəzəm olmağa tutuşdurulması, müayisəsi nəticəsində şagirdlər tədricən danışmaq və oxudakı qüsurları aradan qaldırır, orfoepik vərdislərə yiyələnirlər. Tələffüz məşğələlərində

şagirdlər şifahi nitqin vurğu və intonasiya kimi ifadəlilik vasitələri ilə tanış olur, onlardan danışmaq, xüsusən qiraət prosesində düzgün istifadə etmək bacarığı qazanırlar.

Ədəbi tələffüz məsələləri nitq inkişafının digər sahələri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu sahədə aparılan iş şagirdlərdə düzgün orfoqrafik vərdişlərin inkişafına daha çox təsir göstərir. Fərdi və məhəlli tələffüz nöqsanlarının islahı yazıda qüsurlu tələffüzdən irəli gələn orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Ədəbi tələffüz şagirdlərin lüğət etiyatının artırılması məsələsində də həlledici rola malikdir. Şagird sözün mənasını başa düşdüyü kimi, onu düzgün tələffüz etməyi də bacarmalıdır. “Azərbaycan ədəbi tələffüzü”- öz əhatə dairəsinə görə geniş anlayışdır. Ədəbi tələffüz vərdişlərinin şagirdlərə aşılması uzun sürən bir proses olduğundan bu işi konkret dərslər saatı çərçivəsində həll etmək mümkün deyildir. Ədəbi tələffüz üzrə iş şagirdin təhsil aldığı bütün illər boyu davam etməlidir.

Dilimizdə olan sözlərin, qrammatik formaların böyük bir qismi tələffüz edildiyi kimi yazılır və əksinə, yazıldığı kimi tələffüz olunur. Bu qəbildən olan sözlərin və eləcə də şəkilçilərin ədəbi tələffüz tərzini göstərən xüsusi qaydalar yoxdur. Həmin sözlərin və şəkilçilərin yazılış qaydaları onların tələffüzündə də əsas götürülür. Məsələn, **bacı, saray, uidman, jurnal, qardaş** və s. bu kimi yüzlərcə söz nə cür yazılırsa, eləcə də tələffüz olunur.

Orfoepiya təlimindən göründüyü kimi, dilimizdəki sözlərin və qrammatik formaların bir çoxunun yazılışı düzgün tələffüzündən fərqlənir. Başqa sözlə, bir sıra sözlər, eləcə də şəkilçilər deyilişindən fərqli tələffüz olunur. Məhz bu səbəbdən belə sözlərin və qrammatik formaların tələffüz normaları həmin normalar üçün bu dildə danışanların ümumi nitq mədəniyyətinin rolu olduqca böyükdür. Bu qrupa daxil olan sözlərin və şəkilçilərin yazılışından fərqli tələffüzünün səbəbi isə orfoqrafiyamızın əsasında duran prinsiplərdir: 1.Yazılışı tələffüzünə əsasən müəyyənləşən sözlər; 2.Yazılışı tələffüzünə əsasən müəyyənləşməyən sözlər.

Yazılışı tələffüzünə görə müəyyənləşən söz və şəkilçilər bəzən şifahi nitqdə, o cümlədən şagirdlərin danışığında adi danışmaq dili və ya yerli şivəyə uyğun şəkildə tələffüz olunur. Şagirdlərin nitqində, **naxoş, şəkil, şkaş, stəkan, ev, həyat, alsan, səyahət, sarımtul, zülm, bacısı** kimi sözlərin **noxoş, tuhar, şikil, işkaş, istəkan, öv, həyat, alson, səyahət, sarımtur, zulum, bayısı** şəklində qüsurlu tələffüzünü müşahidə etmək olar. Bu cür tələffüz qüsurlarının çoxu şagird yazılarında da göstərir. Müəllim bu cəhəti nəzərə almalı, şivələrdən irəli gələn səhvləri aradan qaldırmalıdır; bu sahədə aparacağı işlərdə orfoqrafiyanı əsas götürməli, sözlərin yazıldığı kimi tələffüz edilməsinə nail olmalıdır.

Yazılışı tələffüzünə əsasən müəyyənləşməyən sözlər: dilimizdə işlədilən alınma sözlərin müəyyən bir qrupunun orfoqrafiyası ilə orfoepiyası bir-birindən az-çox fərqlənir. Bu fərqi yaranmasının əsas səbəbi orfoqrafiyamızın tarixi-ənənəvi prinsipidir.

Tarixi-ənənəvi prinsip yazılı və şifahi nitq arasındakı uyğunsuzluğun əsas səbəblərindən biridir. Tarixi-ənənəvi prinsip yazıda sözlərin müasir tələffüz formasını deyil, alındığı dildəki, yaxud müəyyən tarixi dövrdəki tələffüz tərzini əsas götürür. **Buyruq, uşaq, hətta, hambal, şənbə, dəftər, astar** və s. kimi sözlər müasir tələffüzdə **burux, uşax, hətda, hammal, şəmbə, dəfdər, asdar** kimi səslənməsinə baxmayaraq, tarixi-ənənəvi prinsipin tələbatı üzündən tələffüzdəki bu hal yazıda özünü əks etdirə bilmir. Eləcə də alınma sözlərin bir qismi dilimizin ahənginə uyğunlaşaraq tələffüz olunursa da, onların yazılışında alındığı dilin orfoqrafiyası əsas götürülür. Məsələn, **qüdrət, şüa, komissiya, assistent, kommuna, attestat** şəklində tələffüz olunduğu halda, onları mənbə dildə olduğu kimi yazmaq qəbul edilmişdir.

Orfoqrafiya ilə orfoepiyanın əlaqəli öyrədilməsi Azərbaycan dili tədrisində müxtəlif iş formaları ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan dili tədrisində, xüsusən ədəbi tələffüz və intonasiyanın mənimsədilməsində akustik vasitələrin rolu böyükdür. Psixoloqlar göstərir ki, mənimsəmə prosesində görmə duyğusu eşitmə duyğusundan çox səmərəlidir. “Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə görmək yaxşıdır” xalq məsəli pədaqoji praktikada özünü tamamilə doğruldu. Müəllim ədəbi tələffüz və intonasiyanın mənimsədilməsində susub işləməyi tələb edən didaktik imkanlara deyil, eşitmə yolu ilə düzgün tələffüz və oxu vərdişlərinin təkmilləşməsinə təmin edən didaktik imkanlara əsaslanmalıdır.

VİZUAL VASİTƏLƏR Azərbaycan dili təlimində, nitq inkişafı üzrə aparılan məşğələlərdə köməkçi vasitə kimi istifadə edilir. Əvvəllər orfoqrafiya və orfoepiya arasındakı uyğunsuzluğun hər cür formasını, ədəbi tələffüzün adı danışq dili və yerli dialektdən fərqli cəhətlərini nümayiş etdirən kodoskop məşğələlər aparılırdı. Kodoskopun akustik vasitələrlə, xüsusən, maqnitafonla sinxron tətbiqi tələffüz təlimində xüsusi rola malik idi. Dövrü üçün aktual olan bu texniki vasitələrin bu cür sinxron tətbiqində orfoepik işin aşağıdakı formaları yerinə yetirilirdi: Yazılışı ədəbi tələffüzdən fərqlənən və ya nitqdə qüsurlu tələffüz olunan sözlər ekranlaşdırılır, sonra maqnitafon lenti vasitəsilə səsləndirilirdi. Şagirdlər gördüklərini eşitdikləri ilə tutuşdurur, sözlərin orfoqrafiyası ilə orfoepiyası arasındakı fərqi göstərirdilər. İşin digər formasında müəyyən mətn (şer və ya nəsr parçaları) ekrana verilir, dikturun ifasında həmin parçanı orfoepik qaydada səsləndirilirdi. Şagirdlər isə yenə də gördüklərini eşitdikləri ilə müqayisə edərək, mətndəki yazılışından fərqli tələffüz olunan sözləri dəftərlərinə köçürməklə biliklərini möhkəmləndirmiş olurdular.

Tələffüz təliminin səmərə və keyfiyyətini yüksəltmək, şagirdlərin fikri fəallığını artırmaq baxımından proqramlaşdırılmış kartoçkaların rolu olduqca böyükdür. İndi proqramlaşdırılmış yoxlamaları aparmaq ənənəvi təlimə nisbətən daha asandır. Əvvəllər proqramlaşdırılmış kartoçkalardakı tapşırıqlar perfokartla və ya təlim maşını “Oqonyok”la yerinə yetirilirdi. Perfokartla icra ediləcək kartoçkalardakı cavabları müəllim istədiyi şəkildə kodlaşdırma bilirdi. Maşınla yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan kartoçkalardakı cavablar yoxlayıcı qurğunun təlimat vərəqindəki rəqəmlər əsasında kodlaşdırılaraq həyata keçirilirdi.

Müasir şəraitdə isə Azərbaycan dili tədrisini demək olar ki, bütün mövzularına proqramlaşdırılmış kartoçkalar tərtib etmək mümkündür.

Dil dərslərində, xüsusilə nitq inkişafı üzrə aparılan işlərdə elektrofon kimi akustik vasitələrdən kompleks şəkildə istifadə olunması məqəddəuyğun sayılır. Fərz edək ki, müəllim məntiqi vurğu ilə əlaqədar verilmiş nəzəri məlumatın şagirdlər tərəfindən necə mənimsədiyini yoxlamaq istəyir. Bu məqsədlə S.Vurğunun “Dağlar” şerini oxuyub məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirməyi şagirdlərdən tələb edir. Şerin bir bəndi ekranlaşdırılır.

Şübhəsiz, şagirdlər öz səssiz oxuları və tələffüzlərinə əsasən mətndəki xüsusi aksentlə deyilməli olan sözləri müəyyənləşdirə bilməyəcəklər. Ona görə ki, onlar nümunəvi oxunu eşitmirlər. Belə bir oxu nümunəsi vermək üçün aktyorun ifasında səs yazısı səsləndirilir. Şagird indi həm görür, həm də eşidir. Fonoqram burada artıq etalon rolunu oynayır. Etalona əsasən şerdəki məna yükünü daşıyan sözlər müəyyənləşdirilir. Bundan sonra kontrol kadr nümayiş etdirilir. Şagirdlər öz işlərini transparant əsasında yoxlayırlar. Texniki vasitələrin belə kompleks tətbiqi Azərbaycan dili məktəb kursunun müvafiq mövzuları keçilərkən, eləcə də nitq inkişafının digər sahələri üzrə iş aparılarkən həmişə yaxşı nəticə verir.

Ədəbiyyat

1. Ə. Əfəndizadə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, 1975.
2. N.Abdullayev. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. “ Maarif”, Bakı,1986.
3. N.Abdullayev. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı, 1985.
4. Ə.Abbasov. Azərbaycan dilindən yeni proqramın xüsusiyyətləri. “Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi problemləri. Bakı, 1998.
5. N.Abdullayev.Ədəbi tələffüz və intonasiyanın mənimsədilməsində texniki vasitələrdən istifadə. “ Maarif”, Bakı,1977

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ

Кулиева Тахира Абдурахман кызы
Резюме

Применение технических средств при привитии навыков литературного произношения более эффективно и полезно. Главной задачей в настоящее время является успешное решение важной государственно-важной задачи по соединению образования с возможностями, предоставляемыми нам техническим прогрессом, и создание нового типа системы обучения в истинном смысле этого слова. Работа, проводимая по орфоэпии, имеет широкий размах. Сюда входит работа над орфоэпией, интонацией, паузами, ритмическими делениями, ударением, а также над скоростью и тоном речи.

APPLICATION OF TECHNICAL MEANS IN INSTILLING LITERARY PRONUNCIATION HABITS

Guliyeva Taxira Abduraxman
Summary

The application of technical means in the instillation of literary pronunciation habits is more efficient and useful. The main task is currently to successfully cope with an important state-important task of linking education with the opportunities provided to us by technical progress and creating a new type of training system in the true sense of the word. The work carried out on orthoepy has a wide scope. This includes work on orthoepy, intonation, pauses, rhythmic divisions, stress, as well as on speech speed and tone.

Rəyçi: dosent G.Hüseynova
Azərbaycan dili kafedrasının 23 may 2025-ci il tarixli iclasın 20 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 03 iyun 2025-ci il

УДК:82.

**СТРУКТУРНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО И
ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ТИПА ХАРАКТЕРА**

Касимова Мая Мехтиевна
Бакинский славянский университет
qasimova.m@mail.ru

Аннотация: *Отличительной особенностью в исследовании русской и русскоязычной прозы Азербайджана второй половины XX начала 90-х годов XXI века является внимание к постановке одной из основных проблем социалистического реализма – проблеме национального и интернационального. Рассматриваемая нами проблема, как в русском, так и азербайджанском литературоведении, на сегодняшний день считается практически неразработанной. Представленный аспект проблемы разрабатывался в русском и азербайджанском литературоведении, начиная с XIX века. Интерес к её постановке в эти годы получил отображение в разработке русскими декабристскими писателями исторических тем и сюжетов, характерных и для творчества азербайджанских писателей.*

Ключевые слова: национальный тип, характер, проза, реализм, литературоведение.

Açar sözlər: milli tip, xarakter, nəsr, realizm, ədəbi tənqid.

Key words: national type, character, prose, realism, literary criticism.

В 60-70-е годы XX века в эпоху социалистического реализма, рассматриваемая нами проблема ставилась в русской прозе на материале произведений В.Астафьева, Ф.Абрамова, В.Распутина, В.Белова, В.Шукшина, а в русскоязычной азербайджанской прозе на материале произведений Ч.Гусейнова, Н.Расулзаде, И.Р.Рустамовых, Ю.Самедоглы.

Во второй половине XIX века в исследованиях этнопсихологов Г.Штейнталь, М.Лацарус, В.Вундт и др., наиболее полное выражение получила идея «*национального духа*». Однако, основа подлинно научной теории в постановке проблемы, наряду с высказываниями русских и азербайджанских классиков А.С.Грибоедова, А.И.Герцена, Л.Н.Толстого, Ф.М.Достоевского, М.Ф.Ахундова, Д.Джабарлы была уже заложена классиками марксизма-ленинизма. В этот период времени для творчества многонациональных писателей были характерны переходы. От реального предмета к воображаемому, иначе говоря, от предметности быта к обобщению, от очерковой достоверности к лирически проникновенному монологу.

Фундирование проблемы и ее изучение в связи с художественным осмыслением её закономерного процесса во второй половине XX века обусловило, функционирование проблемы, в связи с необходимостью выявить не только формальные, но и реальные признаки ее системы элементов. Именно они стали формировать новые типы характеров в художественных произведениях. Общеизвестным стало определение национального и интернационального типа характера, как совокупности наиболее устойчивых психических качеств. Национальный и интернациональный тип характера стал в большей или меньшей степени социально-этнической общностью. Литературу конца 80-х годов – начала 90-х годов XX века отличает разнообразный подход к проблеме с точки зрения определения существенных качеств их типа характера. На сегодняшнее время существуют различные определения национального и интернационального типа характера. И некоторые из них являются отражением в

психике героя современника с учетом ее своеобразных национальных условий существования. В гуманитарной науке, понятие «*национальный*» и «*интер национальный*» – цитадель духовных, культурных и этнонациональных особенностей народа, некое синтезирующее единство. Их ценностные ориентиры просматриваются писателями в прозе и публицистике в рамках исторических, социально-экономических условий жизни героя-современника, скрепляющих героев разных наций в единую культуру. Структурными элементами в становлении проблемы является осознание героя представителем определенной этнической общности, нации, культуры. В этом случае его личность становится идентичной социокультурным, национальным и этническим образцам. Среди многочисленных теорий национального и интернационального типа характера героя, во все периоды становления художественной литературы, наиболее популярными были географо-климатическая концепция национального характера (Монтескье), биологическая теория (Б.Кидд), культурологическая концепции О.Шпенглера и А.Тойнби. Полученные результаты культурологических исследований Г.Д.Гачева, И.В.Кондакова, Д.С.Лихачева, рассматривались в сравнительно-историческом ключе.

В XX веке появились разные школы в изучении феномена «*национальный*» и «*интернациональный*» тип характера. И среди них американская этнопсихологическая школа (А.Кардинер, Р.Бенедикт, М.Мид, Р.Мертон, Р.Линтон), исходившая из существования у разных национально-этнических групп специфических национальных типов характера. Проявляющихся в стойких психологических чертах отдельной личности и, отражающихся в её «культурном поведении». В их разработках при определении понятия «*нация*» выделяется, в первую очередь, понятие «*базисная личность*», включившая в себя общие для представителей многонациональных писателей национальные черты личности, как и характерные качества ее национальной культуры.

В частности, американский исследователь Дж.Самнер утверждал, что главной трудностью в понимании черт чужого национального типа характера является этноцентризм (термин был введен им же в 1906 году) – склонность воспринимать и оценивать жизненные явления и черты иной культуры, а также другие национально-этнические группы сквозь призму традиций и ценностей представителей своей группы.

Черты национального и интернационального типа характера рассматривались в качестве «*модальных личностей*». С точки зрения относительной частоты проявления их черт типа характера среди героев какой-либо нации. В филологической школе понятие «*национального типа характера*» крайне сложно и спорно. Ее адепты при рассмотрении национального типа характера опираются на свой понятийный аппарат. В том числе на лингвистику (А.Потебня) и фольклористику (Ф.Буслаев).

Мы, рассматривая категорию «*национального и интернационального*» должны учесть, что необходимо изучать ее черты сквозь призму социокультурных факторов, которые проецируются в художественной литературе как тип определенной культуры. В связи с тем, что постановка проблемы способствует формированию конкретного типа личности с определенным набором индивидуальных качеств, нужных для воспроизведения существующей на сегодняшнее время модели национального быта, то определение «*национальный*» и «*интернациональный*» выступают в качестве ключевого понятия в творчестве ряда русских и русскоязычных азербайджанских и многонациональных писателей. Структурные элементы национального и интернационального типа характера стали обнаруживать себя с разных концептуально-

теоретических позиций. На сегодняшнее время никто не может дать полную классификацию точек зрения на национальный и интернациональный тип характера.

Найдя свое воплощение в работах ряда ученых, рассматриваемая нами в данной статье проблема не рассматривалась учеными глобально, но постоянно включалась в круг их научных интересов. Вот почему в суждениях о том, что есть «национальный» и «интернациональный» тип характера, и что обозначается под понятием «национальная литература» нам следует опираться только на факты и реалии литературоведческих разработок не только русских, азербайджанских, но и зарубежных исследователей, начиная с конца XIX века. Приметным фактом литературной жизни рубежа 1960-1990-х годов XX века стала полемика вокруг статей молодого критика Виктора Чалмаева [4 с. 7]. Поэтические метафоры, которыми он описывал черты русского национального типа характера: «песенность натуры», «стыдливость русской души», «национальная одаренность, здоровье как черта величия русской души», скорее были формой воплощения любви к своему народу самого критика, одним из первых отразивших возрастающую тягу общества к национальной самоидентификации. Все те, кто признавал сущность и значимость черт национального и интернационального типа характера, понимали, что их следует изучать в широком контексте национальной и интернациональной культуры многонациональных писателей. В.А.Шошин писал, что «в последние годы – вопросы национального своеобразия, национальных традиций, закономерно привлекают внимание все более широкого круга специалистов-исследователей: философов, литературоведов, критиков. Структурные элементы, опирающиеся на частные, так и общие вопросы национальной специфики искусства, сущности национального характера и особенности развития многонациональной советской литературы» (3. с. 9) поднимали вопрос о правомерности категории типа характера в условиях обострения процессов национального самоопределения, доходящего, порой до крайних проявлений национализма. В западной и отечественной науке при определении черт национального и интернационального типа характера одни отдают приоритет географическим факторам, другие социальным. При этом основной упор делается на анализе определяющего компонента в формировании особенностей психики нации. Понятие национального типа характера определяется через особенности общих психологических черт, присущих национальному сообществу. Национальный тип характера в своей основе имеет присущие только ему формально-аналитические структурные элементы. Без них нет понятия национальный тип характера.

В западной и отечественной науке при определении национального типа характера одни отдают приоритет географическим факторам, другие социальным. При этом основной упор делается на анализе социокультурной среды как определяющего компонента в формировании особенностей психики нации. В исследованиях, затронутой нами проблемы можно выделить три основные группы ученых. Одни авторы, фокусируя внимание на специфичности, неповторимости каждой нации, структурируют народы на жестоко фиксированные и противостоящие друг другу национально-этнические группы. Другая группа исследователей склонна считать, что само понятие национальный характер является фикцией, беспочвенной гипотезой, лишенной реальной объективной основы, сугубо идеологической и поэтому ненаучной категорией, принципиально не верифицируемой, пригодной лишь для спекулятивных умозаключений. Третья группа ученых занимает крайне промежуточную позицию между двумя крайними точками зрения. Одни считают что понятие национальный характер имеет теоретико-методологическую и практически- политическую ценность,

хотя и ограниченную в силу больших методологических его эмпирического изучения и версификации полученных результатов. Вместе с тем в любой нации есть некие доминанты которые и позволяют говорить о национальном характере как объективном феномене народного бытия.

Изучая национальный характер, необходимо иметь в виду следующие моменты. Во-первых, любой национальный характер противоречив. Как целостное образование он совмещает в себе пары противоположностей.-добро и зло, трудолюбие и лень, свободолюбие и раболепие, смирение и бунт, жесткость и сострадание. Раскрыть негативные и усилить позитивные черты психологии народа – значит раскрыть его наиболее значимые социально-психологические черты. Уникальна структура психологических особенностей нации, характер взаимосвязей между элементами. Психологический склад нации включает как относительно устойчивые, так и временные черты, а политическая ситу может усилить или, напротив ослабить степень их проявления. Не опровергая наличие природных, генетически обусловленных различий в содержании психических процессов представителей различных национальностей, и всей нации, от метим что в формировании склонностей, интересов. ценностных ориентаций, стереотипов мышления и поведения не меньшее значение имеют социально-политические и культурные факторы. В переломные кризисные периоды национальный характер в значительной степени определяет стиль политического поведения нации. Необходимо добавить, что национальный характер не есть величина абсолютно постоянная, он меняется, хотя и медленно. Неправомерно теоретически и практически утверждать о принципиальной неизменности каких-либо свойств национального характера. В 30-е годы психологи Л.С.Выготский, А.В.Лурия утвердили тезис об историческом характере человеческой психики. С изменением тех или иных свойств, качеств национального характера, с определенным временным интервалом меняются и соответствующие стереотипы о нем. Понятие национального характера не теоретико-аналитическое, а оценочно-описательное. А впервые его стали употреблять путешественники, а за ними географы, этнографы для обозначения специфических особенностей поведения и образа жизни народов.

Литература

1. Овчаренко, А.И. Большая литература: Основные тенденции в развитии советской художественной прозы 1945-1985). Шестидесятые годы / А.И.Овчаренко. – Москва: Современник, – 1985. – 446 с.
2. Овчинникова, О.С. Проблема народного характера в романах В.М.Шукшина: / Автореферат кандидатской диссертации / – Москва, 1982. – 16 с.
3. Чалмаев, В.А. Василий Шукшин на рубеже веков и столетий: Новое прочтение // – Москва, Литература в школе, – 2010. № 1. – с. 14-19.
4. Əliyeva, N. Vədii qəhrəman və nəsrin janrdaxili dəyişmələri fərdi üslub problemi / Əliyeva, N. 60-80-ci illər Azərbaycan nəsrində qəhrəman və üslub axtarışları. – Bakı, – 1997, – s. 117-151.

STRUCTURAL ELEMENTS OF THE NATIONAL AND INTERNATIONAL CHARACTER TYPES*Qasimova Maya Mexti**Summary*

A distinctive feature in the study of Russian and Russian-language prose of Azerbaijan from the second half of the 20th century to the early 1990s of the 21st century is the focus on one of the key issues of socialist realism—the issue of the national and the international. This problem, both in Russian and Azerbaijani literary studies, is still considered to be largely unexplored. The presented aspect of the issue has been developed in Russian and Azerbaijani literary criticism since the 19th century. Interest in its formulation during these years was reflected in the development by Russian Decembrist writers of historical themes and plots, which were also characteristic of the works of Azerbaijani writers.

MILLI VƏ BEYNƏLMİLƏL XARAKTER TIPININ STRUKTUR ELEMENTLƏRİ*Qasimova Maya Mehti qızı**Xülasə*

XX əsrin ikinci yarısından XXI əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə qədər olan dövrdə Azərbaycan rus və rusdilli nəsrinin tədqiqində fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri sosialist realizminin əsas problemlərindən biri olan milli və beynəlmiləl məsələsinin qoyuluşuna diqqət yetirilməsidir. Bu problem həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu günədək demək olar ki, yetərinə işlənilməmiş hesab olunur. Təqdim olunan aspekt XIX əsrdən başlayaraq rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında işlənmişdir. Həmin dövrdə bu məsələyə olan maraq rus dekabrıst yazıçılarının həm Azərbaycan ədəbiyyatına da xas olan tarixi mövzu və süjetləri işləməsində öz əksini tapmışdır.

*Rəyçi: prof. Zəmfira İsa qızı Rüstəmovə**Daxil olma tarixi*

Çapa verildiyi tarix 30.07.2025
Çap vərəqi: 15,2 ç.v. Tiraj :300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88